

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

2018/3–4.

108–109. szám

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

alapítva 1990-ben

SZERKESZTŐSÉG

Berger Viktor, Fáber Ágoston, Hajdú Zita (szerkesztőségi titkár),
Havas Ádám, Huszár Ákos, Lajos Veronika
szerk@replika.hu

OLVASÓSZERKESZTŐ

Balikáné Bognár Mária

Kiadja a Replika Alapítvány
1038 Budapest, Tulipán u. 11.
Felelős kiadó: Sallay Zoltán
alapitvany@replika.hu

ELŐFIZETÉS

elofizetes@replika.hu

Papíralapú megjelenésünket az IBS és egyéni adományozók támogatják.

<http://replika.hu>

ISSN 0865-8188

A borítón James Whistler Nocturne in Black and Gold
– The Falling Rocket című festményének (1895) részlete látható

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS

Tükörterem Egyesület, Hajdú Zita

NYOMÁS ÉS KÖTÉS

Robinco Kft., 1089 Budapest, Orczy út 28.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Tartalom

Monológ

„...egy időben voltunk a világgal.”

Replika-beszélgetés Kelemen Gáborral9

A késő modernitás fenomenológiája

Szerkesztette: Sik Domonkos

Sik Domonkos

Bevezető „A késő modernitás fenomenológiája” blokkhoz 23

Koncz Imola

Utazás és késő modern identitáskonstrukció

Hátizsákos utazók élményei 25

Schuller Csaba

Sport általi identitáskonstrukció a késő modernitásban 43

Sebestyén Annamária

Civilek és kivonulók: Az állampolgári cselekvés késő modern motívumai

a magyar középiskolás fiatalok körében 61

Sik Domonkos

Adalékok az eldologiasodás fenomenológiájához 79

Takács Flóra

Egy pszichiátriai intézet válaszai a késő modern kor kihívásaira 97

Digitális antropológia

Szerkesztette: Mester Tibor és Szijártó Zsolt

Mester Tibor

Digitális antropológia – előzmények, megközelítések, módszerek 119

Christine Hine

Az internetkutatás mint emergens gyakorlat 137

Daniel Miller

Közösségi oldalak 157

Tom Boellstorff

A digitális antropológia újragondolása 173

Replikázás – Digitális diaszpórák

Szijártó Zsolt

Új kihívások a városi etnikai közösségutatások előtt: a digitalizáció és a kollaboráció 195

Bódi Jenő

Kávéház és piactér 209

A feminista mozgalom politikai gazdaságtana

Barna Emília, Csányi Gergely, Gagy Ágnes és Gerőcs Tamás

A rendszerváltozás utáni magyar feminista mozgalom globális, történeti perspektívából..... 241

Syrius

Wagner Sára

Szocialista kereslet, kapitalista kínálat – és fordítva

Hozzáférés a Syrius-dokumentumokhoz (1970–1973) 265

Búcsú az antropológiától

Claude Karnoouh

Búcsú az antropológiától

Néhány gondolat a radikális másság eltűnéséről 297

Recenziók

Dunai Tamás

Megkésett mérföldkő

Információs Társadalom 2018/1 313

Mátyus Imre

A kortárs politikai mozgalmak törékenysége

Recenzió Zeynep Tufekci Twitter and Tear Gas című könyvéről 317

Perhócs Péter

Zenei közösségek, média és technológia

Recenzió: Tófalvy Tamás (2017): Túl a szubkultúrán, és vissza.

Populáris zenei színterek, műfajok és az internet (Miskolc: Műút Könyvek)..... 323

Bene Adrián

Tudásszociológia, zeneesztétika, filozófiatörténet

(Demeter Tamás: A társadalom zenei képe. A magyar zeneesztétika

szociologizáló hagyománya. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 2017.) 329

Kisdi Barbara

Az ökotudatos életmód metamorfózisai

Farkas Judit (2017): Leválni a köldökszínról. Ökofalvak Magyarországon

Pécs – Budapest: L'Harmattan – PTE..... 335

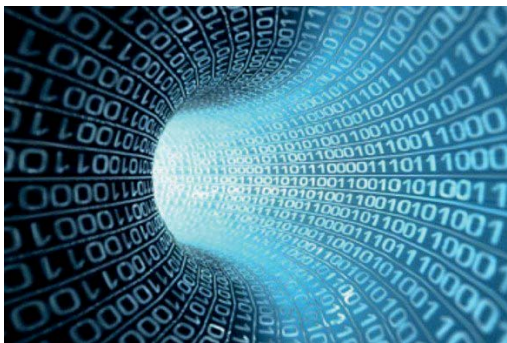
Merényi M. Miklós

A kritikától a politikáig

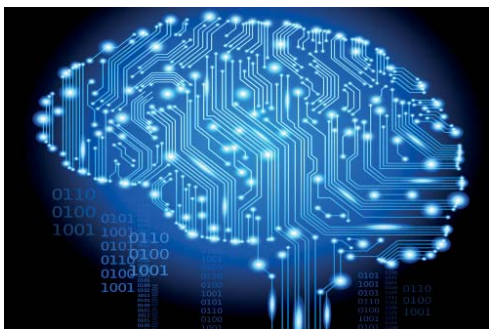
Kiss Viktor (2018): Ideológia, kritika, posztmarxizmus: a baloldal

új korszaka felé. Budapest: Napvilág Kiadó 347

Abstracts 351

Monológ

„...egy időben voltunk a világgal.”¹

Replika-beszélgetés Kelemen Gáborral

„Volt ez a gurumánia. Aki kicsit is értett hozzá, és el tudta vállalni, hogy megcsinálja és végigviszi a projektet – az volt a »guru«. A kívülről állók gurunak látták ezt a figurát, és ő ezt el tudta adni. Én is el tudtam adni párszor. De ez csak annyit jelentett, hogy ő meg tudja csinálni. És pont. Ilyenből azonban nagyon kevés volt. Akik valóban mozgatófigurák voltak, abból még kevesebb: György Péter, Nyíró András. Megfelelő helyen megteremtették azt a támogatást, ami kellett, hogy mások meg tudjanak dolgokat csinálni, akár velük, akár máshol. Helyszínek az ABCD, az Internetto és az Origo.”

Az élettörténet

Kelemen Gábornak hívnak. 1977 és 1980 között a Műegyetem Közlekedésmérnöki Karára jártam, de harmadéven, 1980–81-ben, egy évre megszakítottam a tanulmányaimat, átmen-tem a bölcsészkarra, és elkezdtem a szociológia bevezető évét. Mi volt e szokatlan pályamó-dosítás oka? Egyrészt akkoriban a mérnöki pálya elég rémisztő dolognak tűnt, legalábbis ami Magyarországon látszott belőle: elmentünk a BKV irányítóközpontjába, és én körül-néztem, akkor ez lesz majd az életem? Hát ez nekem nagyon nem volt pálya. Emellett a bölcsészkaron voltak lányok, s lehetett a tantermekben az előadások után dohányozni. Ezek a dolgok akkoriban elég fontosak voltak számomra.

Így aztán elkezdtem odajárni. Természetesen nem voltam egyedül, többek között Szakadát István is az évfolyamtársaim közé tartozott. Mi voltunk akkortájt az első fecskék. Huszár Ti-bor, a Szociológia Intézet akkori vezetője ugyanis fontosnak tartotta, hogy a reálértelmiségiek is képviseltessék magukat a szociológusok között. Felvettek tehát bennünket, és el is végeztük a négy évet. Többek között Pataki Ferenc, Huszár Tibor, Tausz Katalin, Csepeli György taní-tottak, de különösebb benyomást senki nem tett rám. Nem is lettem jó szociológus.

1985-ben végeztem a szociológián, 1981–82-ben pedig a Műegyetemen, de azt a dip-lomát soha nem használtam. 1985 és 89 között az MSZMP KB Társadalomtudományi

¹ Kelemen Gáborral két interjú készült, mindkettő Leányfalun. Az első interjút 2018. március 28-án Szijártó Zsolt készítette, a másodikat 2018. augusztus 1-én Németh Szilvia (T-Tudok Tudásmenedzsment és Oktatáskutató Központ ZRt) és Szijártó Zsolt. A végső változat szerkesztője Szijártó Zsolt volt.

Intézetében, az Aczél-féle intézetben szociológusként dolgoztam. Volt egy kutatásunk a szocializmus utolsó napjaiban, amely a Bábolnai Állami Gazdaságot, a Rába Magyar Vagon- és Gépgyárat és az EGIS Gyógyszergyárat vizsgálta. Egy tanulmányt kellett készítenünk, amelyből ki kellett volna derülnie, hogy miért működőképesek ezek az intézmények abban a gazdasági-politikai környezetben is. Hetente jártunk le 2-3 napot ezekre a helyszínekre, és mindhárom emberrel (Burgert Róbert, Horváth Ede, Orbán István) legalább egyszer találkoztunk. Hogy volt-e ennek a kutatásnak valamilyen haszna, az nem derült ki.

Utána, 1989-ben, éppen a rendszerváltás idején, Szakadátton keresztül bekerültem a Műegyetemre a Szociológia Tanszékre tanársegédnek. Ez az időszak volt, amikor a marxizmust és az egyéb társadalomtudományi tárgyakat elkezdte felváltani a szociológia. A rendszerváltáskor egyébként egy *Helyünk Európában* című kurzust vittem, ehelyett jött aztán a reklám-szociológia, ez lett a fő tantárgyam. Ez főleg azért volt jó, mert a reklám érdekelte a hallgatókat. A reklám mindig elmond valamit a társadalomról, sok mindent meg lehetett mutatni a segítségével, ráadásul elég jó irodalma is volt, kvázi marxista irodalma, ami mostanra mint ha háttérbe szorult volna. Ma már senki nem baszogatja a reklámot, benne van az életünkben, és kész. A hatvanas-hetvenes évek ellenben tele voltak ezekkel a nagy felismerésekkel. Manapság nem vetődik fel, hogy egy reklám igaz-e vagy sem. Teljesen más a megközelítés.

Közben azonban más dolgok is foglalkoztattak. Akkoriban, 1991 körül jelent meg különböző pályázatok eredményeképpen a számítógép a Műegyetemen. A tanszéki irodákban még 286-os, 386-os, IBM-kompatibilis gépek voltak, amelyek DOS alatt futottak. Ezekhez értettünk. A másik típusú számítógépek UNIX alatt futottak, ezek voltak a nagy szervergépek, csakhogy „tragikusan” drágának számítottak. De a tanszéken 1992-től már volt egy ilyen típusú DEKK számítógép, hatalmas monitorral, ami rajta volt az egyetemi hálózaton, az pedig elérte az internetet. De még ezek a gépek is viszonylag kicsik voltak. Annak a gépnek is, amit később, 1993-ban (ekkor született a lányom) nyertem OTKA-pályázaton, 4 mega volt a winchestere.

Korábban csak érintőlegesen foglalkoztam számítógépekkel. Emlékszem, ebben az időszakban történt, hogy két hetet töltöttem Amszterdamban, az ott ösztöndíjasként kutató ismerőseimet látogattam meg. Aztán az Amszterdami Egyetem egyik kellemes kávézójában összefutottam egy kint élő magyar származású egyetemi oktatóval, ő beszélt nekem először az e-mailről. Előtte semmit nem tudtam erről a technológiáról. Mindenesetre amikor hazajöttem, már tudtam.

Akkor már létezett az ELLA.² Ez egy e-mail-kliens volt, olyan, mint a mai Outlook. Belső levelezőrendszer, de nyitott volt a világra. Hazajöttem, és mondtam, hogy én ezt használni akarom. Aztán onnantól kezdve, hogy rákerültél az ELLA-ra, hirtelen kinyílt minden. Nem is az volt a lényeg, hogy ezen a felületen bárkivel válthattál e-mailt, hanem az, hogy mindenféle tartalmakat el lehetett érni. Ebben az időben ez úgy működött, hogy jelentkeztlél különböző listákra, és onnan információkat kaptál, végtelen mennyiségben. Regisztráltál, és onnantól kezdve érkeztek hozzád a levelek. Mindenki beküldte a saját maga által fontosnak tartott információkat a központba, az pedig azonnal terítette. 62 ezer téma volt, végtelen mennyiségben. Elkezdted ezeket olvasgatni, feldolgozni, aztán leiratkoztál, aztán megint vissza. 1993 áprilisától én is rajta voltam. Azok az emberek, akik bárhonnán rácsatlakoztak a webre,

² Összefoglalóan bemutatja: Média tudományi Intézet: *Az internet hazai megjelenése*, 2015. Interneten: http://nmhh.hu/cikk/192602/Az_internet_hazai_megjelenese (letöltve: 2018. szeptember 8.).

és hasonló típusú felhasználók voltak, tájékoztatták egymást szerte a világban. Ha rajta voltál egy levelezőlistán, és megjelent egy technikailag új dolog, arról azonnal értesítettek. Nem kristályosodott ki számomra igazán, hogy mi az, ami leginkább izgat, de milliányi dolog jött.

Ez volt az „EDU-világ”, minden cím edu-val végződött. Ezek a rendszerek csak az egyetemre oktatók vagy a rendszergazdák által felkínált területeken működtek – kvázi hivatalosan. Az EDU-oldalak az egyetem oldalai voltak, de az egyetemnek igazából nem volt rálátása a tartalmaikra. És az amerikai rendszergazdák technikai emberek voltak ugyan, de zömében hatványolcasok. Rendszergazdák, akik magánemberek. Akik számára negyvenéves korukra a vágyott dolgok realitássá váltak. Nem voltak szabályok, bármit megcsinálhattak. Ők nagyon beindultak. Feltettek anyagokat egy szerverre, és csak bizonyos köröknek adtak hozzáférést. Mindenki maga csinálta a maga dolgát a maga területén. Egész más világ volt akkoriban.

Grafikus browser ekkor még nem létezett, csak ez a levelezős történet. A Mosaic volt az első böngésző, amely talán már 1993 végén megjelent. Ettől az időponttól fogva leginkább ott ültem a tanszéken a terem közepén, egy nagy monitor előtt, és néztem a Mosaic tartalmait. Aztán egy évvel később jött a Netscape, ami fokozatosan egyre okosabb és gyorsabb lett. Ahogy megjelentek ezek a browserek, mindenki ráérezett a jelentőségükre, és minden átpakolódott a webre. Az elején még folyamatosan változott a protokoll is, újabb és újabb parancsok jöttek be a HTML-be. Aztán eljött egy pont, viszonylag hamar, amikor már nem nagyon változott.

Ez volt az az időszak, amikortól módszeresen elkezdtem foglalkozni az internettel, adatokat gyűjtöttem, elolvastam minden fellelhető írást. Úgyhogy amikor 1994 májusában elindult az első CD-formátumú digitális magazin, az *ABCD Interaktív Magazin*,³ akkor abban már én vittem a hálózati rovatot. A lap története⁴ amúgy nagyon érdekes, több szálon is kapcsolódik a szociológiai tanulmányainkhoz. Szakadát István és Nyíró András közösen készítettek a rendszerváltás környékén egy tanulmánykötetet az MSZMP politikai bizottságának kapcsolathálójáról.⁵ Ezt később megjelentették egy CD-formátumban is.⁶ Ebből nőtt ki később az interaktivitást középpontba állító *ABCD* magazin.

A legfontosabb kulcsszó ugyanis ebben az időben az *interaktivitás* volt. Amikor 1995 nyarán itt volt Laurie Anderson énekesnő,⁷ én készítettem vele interjút az *ABCD* számára.⁸ Vele is ez volt a fő topic: kimondottan erről kérdezgettem, ő pedig készséggel válaszolt. Az interaktivitás segítségével ebben az időben az ismeretszerzés módjának alapvető átalakulását próbáltuk megragadni. Hogy nem az van, hogy leülsz egy könyv elé, amit az orrod elé raknak, és azt végigolvasod, hanem lehetséges, egyformán bejárható utakat kapsz. Az *ABCD*-ben is ez volt az újszerű: utakat kínált. Lehetőség nyílt arra, hogy a lábjegyzetet a könyvön belül

3 *ABCD Interaktív Magazin*, CD-ROM-os periodika, IDG Magyarország, 1994–1996 (8+2 szám).

4 Bővebb információk: „Arcal az internet felé!” Seres Szilvia beszélgetése Szakadát Istvánnal, a BME Szociológia és Kommunikáció Tanszékének docensével. *Artmagazin online*. 2014. 07. 04. Interneten: http://artmagazin.hu/artmagazin_hirek/arcal_az_internet_fele.2417.html?pageid=81 (letöltve: 2018. szeptember 8.).

5 Kelemen Gábor, Szakadát István, Nyíró András és Szakadát László (szerk.) (1989): *Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához*. Budapest: Interart Stúdió.

6 Szakadát István és Nyíró András (1993, 1994, 1995, 1996): *Politika for Windows Magyarország, 1944–1989*. Budapest: Aula Kiadó.

7 A Magyar Televízió is beszámolt a fellépésről: <https://www.youtube.com/watch?v=KYnezeqB9Q0> (letöltve: 2018. szeptember 8.).

8 *ABCD* 1995/3.

máshová is beilleszd. Később ez a gondolkodásmód már természetessé vált, de akkor nagyon újszerűnek számított. Az ABCD-ben ezzel próbálkoztam én is.

Az ABCD legnagyobb jelentősége kétségtávan az volt, hogy lett egy csapat. Ha végigolvasod az ABCD-ben szereplő neveket, akkor jól látható ez a folyamat: kialakul egy szakembergárda (szerzők, szerkesztők, designerek), ők váltak később a legfontosabb internetszereplőkké. Ezután, 1995 tavaszán létrejött az Internetto.

Akkoriban Nagy Istók Tibor tévés újságírónak volt egy Virtuális Kávézó című műsora a televízióban, ami az internetről szólt. Ez volt az első internetről szóló európai tévéműsor-sorozat. Látvány szempontjából meglepően szépen megcsinált műsor volt, ebbe többször is meghívtak. Valamelyik adás apropóján találkoztam egy Amerikából hazatért üzletemberrel, Törő Csabával.⁹ Ő akkoriban saját céget vezetett, az E-NET Kft.-t, amely valamilyen formában a Datanettel volt összekapcsolva, egyéni internet-előfizetőket gyűjtöttek a számukra. Egy előfizetés havi díja akkoriban 20 ezer forint körüli összegbe került. Ezzel be tudtál társaszni, tudtad használni az internetet.

Törő Csaba hívott, és én 1996 elején elmentem hozzájuk dolgozni, de ezzel párhuzamosan maradtam az egyetemen is. A cégnél én lettem a művészeti vezető, két okból. Egyrészt az ismerőseim, a barátaim a művészeti világból jöttek, volt egy ilyen vonal az érdeklődésemben. Másrészt előtte csináltam már különböző HTML-alapú weboldalakat, ami anno nem számított különösképpen bonyolult programozási feladatnak. Művészeti vezetőként én állítottam elő grafikailag a weboldalakat, amiket aztán leprogramoztattam, majd feltettük a webre. Nem volt saját tartalomgyártás, bár a vezérigazgató folyamatosan noszogatót bennünket, hogy csináljuk meg a magyar Yahoo-t. Ez azonban nem történt meg.

1996-ban aztán egy váratlan fordulat történt az internetes piacon. A MATÁV bejelentette, hogy hihetetlenül kedvező árért, pár ezer forintért kínál a lakosság számára internet-előfizetést. Pillanatok alatt kiderült, amit addig is tudtunk: a MATÁV-val szemben nem lehet pisilni. Lehetett látni, hogy a dolog forintilag beszarik, hogy problémák vannak. Ahogy látszott, hogy a dolog bedől, elkezdtünk nézelődni, hogy hova lehetne továbbmenni. Az egyik munkatársam egyazon egyetemre járt az Elender főnökével, és akkor felvetődött, hogy menjünk át. Ez a Kóka sógora volt. Az Elender akkoriban régi pénztárgépekből és számítógépekből élt, mégpedig jól. Annyira jól, hogy úgy gondolták, belépnek az internetre, és erre csináltak egy stúdiót. Akkor úgy volt, hogy a teljes csapat eljön az E-nettől, de annyi embert nem vettek át. 1996 októberében létrejött egy stúdió a Rákóczi tér közelében, ahol újra weboldalakat gyártottunk, de nagyon nehezen lehetett ezeket értékesíteni. A munkaköröm nem sokat változott az új helyen: én voltam a stúdióvezető, aki összefogta a grafikusok és programozók munkáját. Aztán a cég megvásárolt egy közös helyet a Váci úton, és akkor odaköltözött mindenki. Ebben az időszakban az Elender nagyon felemelkedett, mert megnyerték a SULINET-pályázatot, amelyen a MATÁV nem indulhatott, mivel ki volt zárva a közbeszerzésből. Később nagyon jó pénzért tudták eladni a céget a 2000-es év környékén, kb. 1 milliárd forintért. Az akkoriban nagy pénz volt.

⁹ Törő Csaba 1990-ben diplomázott a Műszaki Egyetem közlekedésmérnöki karán, majd 1991 és 1995 között a New York Egyetemen szerezte meg másoddiplomáját. 1995-ben megalapította az E-Net Kft.-t, majd az ebből alakult Euroweb Internet Rt. elnök-vezérigazgatója lett. 1998 óta a New York-i tőzsdén jegyzett Euroweb Internationalnek először alelnöke és ügyvezetője, majd vezérigazgatója. Az Euroweb vásárolta meg 2004-ben a Kóka János vezette Elendert. Az Invitel 2006 májusában vásárolta meg az Euowebet: <https://index.hu/belfold/toro0314/#> (letöltve: 2018. szeptember 8.).

Időközben Szakadát valahogy kapcsolatba került a MATÁV-val,¹⁰ talán úgy, hogy együtt járt egyetemre Hegedűs Sándorral, aki ott igazgatóhelyettesként dolgozott, s rajta keresztül be lehetett jutni a cégbe. 1997–98-ban bekerültem a MATÁV-hoz, én lettem az internetosztály vezetője, a MATÁV portálfelelőse. Az én feladatom volt a MATÁV céges weboldalának megújítása és működtetése. Ezzel párhuzamosan 1998 őszén létrejött az Origo tartalomcsoportja, amibe MATÁV-alkalmazottként én is delegálva voltam, én lettem az Origo főgyártásvezetője.

Másfél évvel később, 2000-ben Nagy Istók Tibor hívott a TV2-höz, ahol egy francia céggel közösen elindítottam a Korridor nevű portált. Ha ebből a korszakból kellene valamit mondani, amire a leginkább a saját gyermekemként tekintek, akkor ez volna az. Háromszor-négyszer váltottunk dizájn, egy halom dolgot mellé tettünk. A korridoros időben én voltam stabilan a negyedik legnagyobb internetes portál: Index, Origo, Startlap, Korridor,¹¹ ez volt a sorrend. Volt, amikor az Origót is le tudtam nyomni, sőt arra is akadt példa, hogy az Indexet is, a *Big Brother* idején.

Amikor elindult a *Big Brother*, az haláli volt. A világ minden tájáról nézték, fent volt a weben is, *real time*-ban ment. Az, hogy 2001-ben *real time*-ban dugásokat lehetett nézni, nagy dolognak számított. Minél jobban nekimentek különböző értelmiségiek, annál hihetlenebb nézettsége lett, millió fölötti. A *real time* adás lényege, ha sokat és sokan nézik, az óriási pénz. Hatalmas nézettsége volt a műsornak, nagyon keményen pengette a pénzt.

Nem mi programoztuk a webes felületet, hanem a francia cég, ők voltak ennek a főszponzora, és ők biztosították a technikát. Azt el is baszták egyébként. Alighogy elindult a műsor, azonnal be is dőlt az egész rendszer. Meghalt. Amikor *real time*-ban egyszerre sokan voltak fent az oldalon, azt nem bírta el a rendszer. Létezett egy *Big Brother* közösség: ha jött egy új rész, megjelent valahol, akkor azonnal rászabadultak. Ez azért volt baj, mert ha sokan nézték a világból a videót, az foglalta a sávszélességet, mivel iszonyat mennyiségű adat ment ki rajta. Tehát a cég azért volt bajban, mert mi kinyitottunk a világ felé, és ez lefoglalta a drótokat. Elkezdtek cirkuszolni, hogy vegyünk visszább, ne lehessen annyit látni külföldről. A pénzről szólt mindez, nagyon sokba került a cégnek.

Még aznap este teljesen bezártunk. Írtam az embereimmel egy oldalnyi információt erről, sokaig csak azt látták az emberek. Úgy kellett újraírni az adatbázist, hogy képes legyen ezt a tömeget kiszolgálni. Egy freenetes gyerek segített nekünk. Amikor megírtuk a javított változatot, le kellett tesztelni, de nem tudtuk, honnan vegyünk ekkora forgalmat. Mivel a Freenetnek nagy forgalma volt, ezért azt csináltuk, hogy a lapjukba beleírták a mi kódunkat, és amikor valaki tőlük lehívott egy oldalt, töredékpixelben bejött a mi oldalunk is. Így ki tudtuk próbálni, hogy újra összedől-e.

A portál 3 éven keresztül működött. 2003 végén zárták be, és tőlem is megváltak. Tehát ez nem sikerült, nyilván, mert rosszul csináltam. Jó lett volna kimenteni és továbbvinni. Lehetett volna, mert 2003 végén szűnt meg a portál, de a reklámpiac már 2004-től nagyon megélődött. És akkor már nagyon látszott, hogy nemcsak az első kettőnek, de a többinek is van helye a piacon. Korábban a TV2-n belül mindenki azt mondta, hogy az első mindent visz.

10 Erről bővebben: Szakadát István: *Idővonalak – Az online médiatörténet adatvizualizációja*. Interneten: <http://www.mediatortenet.hu/szakadat-istvan-idovonalak-az-online-mediatortenet-adatvizualizacioja/> (letöltve: 2018. szeptember 8.).

11 Erről bővebben lásd Szikszai Péter és Nagy Z. Péter (2001): Ante portál. Az „internetlufi”, a veszteséges online sajtó és a tartós szabadság. *Magyar Nemzet*, 2001. november 3. Interneten: https://mno.hu/migr_1834/ante-portal-817556 (letöltve: 2018. szeptember 8.).

Ami kurvára nincs így, mivel most már a tizedik, huszadik is nagyon jól megél, de még a tévés piacon sincs így. Akkoriban a TV2-nél ez nem számított, nem volt érdekes az internet.

Miután eljöttem a TV2-től, kiszálltam ebből a buliból. Rövid ideig a Magyar Nagylexikon Kiadó vezérigazgatója voltam. A lexikon szeretett volna felkerülni az internetre, de a tulajdonosi kör bizonytalansága, illetve a Wikipédia megjelenése alaposan közbeszólt ezeknek a nagy ívű terveknek. A Wikipédiával szemben kicsit nehéz..., speciálisan lehetett volna, de nem voltam elég erős, hogy ezt keresztülverjem. Egy-két kötet megjelent az én időmben (*Kislexikon*), a *Kronológiát* is kierőszakoltam, de aztán az már nem az én nevem alatt jelent meg. Utána elkezdtem hajózni, meg mással foglalkozni.

Szijártó Zsolt (Sz. Zs.): Mindvégig egyetemi alkalmazott is voltál?

Kelemen Gábor (K. G.): Amikor a MATÁV-hoz bekerültem, akkor kiléptem.

A háttér

Sz. Zs.: Ezek a dátumok az életrajzodban számomra mind arról szólnak, hogy valamit alapítasz: rovatot, újságot, céget, portált.

K. G.: Igen, szokták is mondani rólam azok, akik ismernek, hogy nem a fenntartás az erősségem... Miért is fontosak számomra ezek az idők? Nekem, aki a Kádár-korszakban éltem (1956. november 6-án születtem), politikamentes volt az életem. Akárcsak a szüleimnek. Nem gyötörtek meg, nem vették el az útleveletem, nem üldöztek politikai meggyőződésem miatt. A Szociológia Intézetben az ember önkéntelenül is kapcsolatba került az ellenzéki csoportokkal, a samizdattal, de ez nem változtatta meg alapjaiban az életemet. Nyugodtan elvoltam ebben az időben.

De mint mindenkinek, aki akkortájt élt, nekem is örökösen az volt az érzésem, hogy elmaradásban vagyunk a Nyugattal szemben. A filmeket 5-10 éves késéssel látod, a könyvek is jelentős lemaradással jelennek meg stb. Ez az örök csúszás nagyon fontos, mindennapi tapasztalat volt. Mindez akkor válik igazán érdekessé, amikor megérkezik az internet, megkapod a masinákat, rá leszel kötve a hálózatra, s hirtelen megtapasztalod, hogy onnantól kezdve totál *real time*-ban vagy. Amikor például 1993-ban megjelenik Rheingold könyve az internetközösségekről,¹² mi ugyanott vagyunk, ugyanazt csináljuk. Később, mikor az Origót csináltuk, ami az Internetto (a későbbi Index) konkurenciája kívánt lenni, eljutottunk a Deutsche Telekomhoz, és tapasztalatcserére Amerikából, az AOL-tól is jöttek hozzánk szakmabeli emberek. Velük kapcsolatban is ugyanezt láttuk, hogy nincs elszállva a világ, ugyanazokkal a problémákkal küzdenek, mint mi. Vagy nem küzdenek, hanem elfogadják. Hiszen például a Deutsche Telekom t-online tartalomszolgáltatása kurva szar volt, grafikailag és *user interface* (UI) oldalról egyaránt. Tehát egy időben voltunk a világgal.

Sz. Zs.: Ez motiváló lehetett.

¹² Rheingold, Howard (1993): *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. London: MIT Press. Interneten: <http://www.rheingold.com/vc/book/> (letöltve: 2018. szeptember 8.).

A másik nagyon fontos dolog az internet azon sajátosságával függ össze, hogy ez egy világtörténet. Az, hogy valami totál új, valami teljesen forradalmi. Az, hogy ezen a módon lehet kommunikálni, eszeveszetten erős gondolat volt. És legalább ennyire forradalmi volt az a változás, hogy az internet segítségével létrejöttek helytől független közösségek.

Van ez a magyar társadalmat nagyon régóta megosztó, régi történet az urbánus-népi vonal szembenállásáról. Ebben a szembeállításban a népi oldal számára a közösség jelenti az egyik legfontosabb viszonyítási pontot, az urbánus tradíció pedig egyértelműen a modernitás mellett elkötelezett. És velük kapcsolatban újra és újra megfogalmazódik a vád, hogy ez a modernitást, az újtást preferáló megközelítés individualisztikus, egyáltalán nem közösségi. Itt pedig mi történik? Létrejön egy totál modern, *up-to-date* történet, és ezeknek a tagjai pedig igenis közösséget alkotnak (a népiek pedig elmennek a picsába...). Ez a közösség igenis létezik, csak nem a fizikailag megkötött világban. Ennek a sztorinak marha nagy ereje volt.

Forrás: Szakadát István (2016) tanulmánya

13 Szakadat István (2016): *A MODEM-kutatás célja, körvonalai, az interjúkészítés szempontjai*. 2016. 02. 25. Interneten: <http://www.mediatortenet.hu/2016/02/25/szakadat-istvan-a-kutatas-celja-korvonalai-az-interjukeses-szepontjai/> (letöltve: 2018. szeptember 8.).

K. G.: Ami még egy további fontos szempont a magyar internet körül bábáskodókat figyelve: voltak a teljesen „drótosok”. Mi nem voltunk azok, ellenkezőleg. Ez volt az Origo legfontosabb felismerése: maga a tartalom az igazán nagy érték. A drót az kötelező, de teljes mértékben érdektelen. Nem a rendszergazdák mondják meg, mi történjen és hogyan. A tartalom az, ami miatt az emberek használni fogják a drótot. A MATÁV abból élt, hogy eladta a drótot. Amivel rá tudta venni az embert arra, hogy vegyen drótot, az jó volt. A MATÁV-nak. Akkor hajlandó volt megfinanszírozni az infrastruktúrát. Tartalom, és nem technika, ez a lényeg. A *Content*. A *Content* az isten.

Bent, a MATÁV-on belül is mentek a '90-es évek végén a különböző meccsek. Nem szabad elfelejteni, hogy egy ország telefonos hálózatát működtető rendszernek rendkívül kötöttnek és szabályozottnak kell lennie. Különben az egész beszarik. Nem tudsz olyan kemény törvényt kitalálni, mint amilyenek a MATÁV vezérigazgatói utasítások voltak.

Tehát volt egy bonyolult rendszer, a MATÁV, megjelentünk mi, s ezután elkezdődtek a rendszeren belüli mozgások, a „telkókkal” szembeni játékok. Ez akkor vált számomra különösen világossá, amikor elkezdtük az intranet – a cégen belüli, zárt, csak egyes emberek számára hozzáférhető rendszer – kiépítését. Ez is egy teljesen új dolog volt akkoriban, amely ráadásul csúszásban volt az internethez képest. Már az is külön meccset igényelt, hogy egy nemzetközileg elterjedt programot, a Netscape-et használjuk, és ne egy zárt levelezési rendszert. Létezett ugyanis a Lotus nevű levelezési rendszer, amely végtelenül ritkán, lassan cserélt. Szar volt. Ezzel szemben a Netscape volt maga a forradalom. A Netscape volt az isten ezeknek az embereknek, nekem is.

Miután elkészültünk a fejlesztéssel, feltettük ide a vezérigazgatói utasításokat is. Vagy a telefonkönyvet. Már régen megvolt a MATÁV-on belül az internetre alkalmas változat, csak nem rakták ki. Volt egy nagyobb gyűlés a cégen belül, ahol éppen a jövőendő Origo tagjai prezentáltak. A prezentáción – ahol ott ült az egész vezetőség, Straub Elekkel, aki nagyon fontos figura volt, mert ő akarta ezt az egész internetes fejlesztést – felvetődött, hogy akár a telefonkönyvet is fel lehetne tenni a netre. Straub ránézett az emberekre: „Meg tudják ezt csinálni?” Szegény faszik már régen megcsinálták, csak nem merték kirakni, mert félték a Straubtól. Aztán milliónyi balhé jött, mert kiderült, hogy „én nem akarom, hogy engem lássanak”, és hasonló sztorik stb., szóval nagyon bonyolult dolog volt, de aztán megoldódott.

Nagyon fontos elv volt ez akkoriban és később is, hogy tartalom kell. Hogyan lehet az aktuálisan létező tartalomszolgáltatókat rávenni arra, hogy egy-egy új portálra bejöjjenek? Az Origóban ez nem nagyon sikerült, talán nem is nagyon akarták. Egy ideig próbálkoztam az *Élet és Tudománnyal*, hatalmas adatbázis, abból se lett semmi. Amikor megcsináltam a Korridort, már eleve úgy lett kitalálva, hogy gyorsan és olcsón be tudjunk hozni tartalmakat. Meglévő *site*-ekkel kötöttünk szerződést, egy széles network jött létre, különböző helyekre tudtuk vinni a közönséget. Akkor már megvoltak azok a szoftverek és szolgáltatások, amikkel követni lehetett a közönség útját, a LOG-ból ki tudták ezt olvasni. Ezért innentől kezdve már a reklám elég erőteljesen jelen volt a különböző portálokon. Azonban a legelején a tartalomszolgáltatókat még nehéz volt rávenni az együttműködésre. Pedig akkor még sejtelmük sem volt arról, hogy mennyire könnyen el lehet lopni tőlük adatokat...

Sz. Zs.: Amit mondasz, mintha két szakértői tudás küzdelme volna. A mérnökié, amit „drótosnak” neveztél, illetve az inkább a tartalom iránt orientálódóé, a humánértelmiségé.

K. G.: Igen. Jöttek is azok a fiatalok, aki nem matávosok vagy rendszergazdák voltak, és ők egymás után csinálták meg a saját tartalomszolgáltató cégeiket. Ott volt például a FreeWeb, Agárdi Gábor vállalkozása, sokáig (15 évig) vitte a céget, ő egy fontos figura volt.¹⁴ Aztán a Hírkereső, amit Holló Gábor leprogramoztatott, és azóta is viszi. Ezek a figurák mind bölcsészek vagy közgazdászok voltak, ahogyan az Origo körül csoportosuló újságírók is. Hozzájuk aztán technikai emberek is kapcsolódtak, így például Veszelyovszki Zsolt, aki villamosmérnök volt. Szakadát meg én nem voltunk bölcsészek, de mi nem voltunk igazi technikai emberek sem. Szakadát sem ért az internetprogramozáshoz, én is csak HTML-hez. Mérnök-emberek vagyunk, de soha nem praktizáltunk.

Én ennél az egész társaságnál 5-6 évvel idősebb voltam, plusz valamennyire értettem a dolgokhoz, azaz volt egy pici előnyöm a fiatalabbakhoz képest. Ez a különbség fontos szerepet játszott az egész történetben. Szakállas voltam, meg hosszú hajú, de öltönyben jártam, mert szerettem az öltönyt. Ettől azonnal multiképes lettem. Valamilyen szinten beszéltem angolul, ami az internet miatt fontos volt. Viszonylag könnyen elfogadtak. Így volt a TV2-nél és a Nagylexikonnál is.

Az E-NET-nél, a Kóka-cégnél is 5-6 emberem volt, a Korridornál pedig már 40. Akkoriban már, idő hiányában, nem nagyon olvastam az internetre vonatkozó kurrens szakirodalmat, hanem a munkatársaimat időről időre megkérdeztem: „Uraim, mi történik a világban? Milyen új technikák vannak? Tessék feldolgozni, és beszámolni róla nekem.” Ők voltak számomra az előfeldolgozó csapat, így próbáltunk lépést tartani a technológiai fejlődéssel.

Németh Szilvia (N. Sz.): Mennyire éreztétek akkor, hogy ebben van klasszikus értelemben vállalkozási lehetőség?

K. G.: Volt ez a gurumánia. Aki kicsit is értett hozzá, és el tudta vállalni, hogy megcsinálja és végigviszi a projektet – az volt a „guru”. A kívülállók gurunak látták ezt a figurát, és ő ezt el tudta adni. Én is el tudtam adni párszor. De ez csak annyit jelentett, hogy ő meg tudja csinálni. És pont. Ilyenből azonban nagyon kevés volt. Akik valóban mozgófigurák voltak, abból még kevesebb: György Péter, Nyíró András. Megfelelő helyen megteremtették azt a támogatást, ami kellett, hogy mások meg tudjanak dolgozni, akár velük, akár máshol. Helyszínek az ABCD, az Internetto és az Origo.

Miután az Origo ismertté vált, onnan az új induló vállalkozások már könnyebben el tudtak hozni embereket, akik jól el is tudták adni magukat. Ez a gurunvilág aztán megszűnt. Ma már ez nincs. Egy portált a nulláról felépíteni, hát ez ma már nem olyan világrengető dolog. 10-15 emberből válogathatsz, aki jól meg fogja csinálni.

Az új generáció emberei már a saját maguk nézőpontjából nézik a világot és csinálják meg a cégeiket. A régiek – Veszelyovszki, Gere, Szakadát, magamat is beleértve – nem a saját pénzüket kockáztatták. Vagy állami pénzt költöttünk (az egyetemi időszakban), később pedig a MATÁV pénzét. Az új generáció tagjai technikai emberek voltak és vállalkozók. Nem direkt tartalommal jelentek meg, hanem kvázi web 2.0-s tartalmakkal, csak akkor még senki nem így nevezte ezeket. A FreeWeb például ingyen tárhelyeket biztosított a felhasználók számára.

¹⁴ Erről bővebben Agárdi Gábor: *FreeWeb.hu. A könyv*. Interneten: <https://www.oldal.info/static/freeweb.pdf> (letöltve: 2018. szeptember 8.).

Amíg nem jött a Facebook és nem ölte meg a weboldalakat, addig ez nagyon fontos volt. De ez a helyzet mára alapvetően megváltozott: minek költenél arra, hogy legyen weboldalad, ha amúgy is fent vagy a Facebookon. Nagyon gyilkos dolog ebből a szempontból, és butítja az egészséget. Nagyon remélem, hogy idővel összedől, vagy meghaladja valami.

A Replika

Wessely Anna hívott el engem 1992-ben a *Replika* egyik ülésére. Így keveredtem oda, aztán ott ragadtam. Anna aztán lassacskán kiszállt belőle, átadta a szerkesztést Hadas Miklósnak, akivel már szorosabb munkakapcsolatom alakult ki.

Ha jól emlékszem, 1993 őszén történt, hogy Miklós föl akarta venni a kapcsolatot az Amerikában tanító magyar kutatóval, Stevan Harnaddal. Írtam neki levelet ezzel kapcsolatban, s tőle egy csomó mindent megtudtam a számítógép és a társadalomtudomány kapcsolatáról.¹⁵ Elbűvöltek, hogy így jönnek a dolgok. Már nem tudom, kinek az ötlete volt, hogy egy e-rovatba, külön helyen gyűjtsük össze a témával foglalkozó irodalmat; de valahogy ez a dolog előkerült, jó, csináljuk. El is kezdtem összegyűjteni a cikkeket.

Hogy fogják föl. Hogy lássák. Minél több ember fogja föl, hogy az internetben mekkora lehetőség van. Akik a *Replikát* olvasták, zömében az akadémiai szférában mozgó emberek voltak. Ergo számukra az Ella nyitott, könnyen elérhető volt. Tehát használják, kísérleteznek vele.

Utána jöttek az érdekesebb cikkek. A rovat forrásaiból jól látható, hogy a „drótosék”,¹⁶ a *Magyar Elektronikus Könyvtár* aktívan hozzájárult a terület bemutatásához. Ők is gyűjtöttek érdekes cikkeket, és mi természetesen leközlöttük őket. Nagy koncepció tehát nem volt. „Hát-áridő-koncepció” volt, hogy lapzártáig találjunk valami érdekeset.

Én nagyon keveset írtam, és amit én hoztam, azok mind külföldi anyagok fordításai voltak. Próbáltam azokat a neveket, szerzőket behozni és meghonosítani a magyar társadalomtudományban, akik akkoriban fontosak voltak – s ez nagyjából sikerült is. Megint csak Rheingoldra érdemes utalni,¹⁷ akinek 1993-ban jelent meg a könyve, és nekem ez megvolt.

Az internet valójában nagyon egyszerű dolog. Amit az ember akkoriban elgondolt róla, az nagyjából meg is valósult. Amiket én akkoriban, a *Replika* e-rovatának bevezetőjében megírtam,¹⁸ azok is megvalósultak. Ezek kvázi forradalmi történetek: távolságnélküliség; nyomtatott lapok mennyiségének csökkenése. De ez az egyszerű történet nagyon sok izgalommal járt együtt. Már akkoriban is hatalmas meccsek voltak a hálózat körül. Ami most (a Trump-érában) csendben lezajlott Amerikában, hogy megszűnt a netfüggetlenség, az már a ’90-es évek második felében különböző formákban ott kísértett. Már akkor tudatosult ben-

15 Hernád István (1993): A Gutenberg utáni galaxis. Negyedik forradalom a tudás-előállítás eszközeiben. A nyelv, az írás és a nyomtatás forradalma után a negyedik forradalom a számítógépes világháló. Az elektronikus folyóiratokról is. *Replika* 11–12: 294–304. (e-Rovat)

16 Drótos László, a Magyar Elektronikus Könyvtár egyik alapítója.

17 Rheingold, Howard (1994): Mindennapi élet a cyberspace-ben. Hogyan teremtetett újfajta teret a komputerizált ellenkultúra? A hálózati viselkedésről. *Replika* 15–16: 293–314.

18 Kelemen Gábor (1993): e-Rovat – bemutatkozás. Hálózati alapismeretek, e-mail és internetismeretek. Információk a számítógépes szakmai kommunikáció lehetőségeiről. Az induló rovat céljainak ismertetése. *Replika* 11–12: 279–283.

nem, milyen fontos kérdés a netfüggetlenség védelme. A netfüggetlenség mindenkinek jár, a szolgáltatónak nincs joga egyenlőtlenül elosztani a kapacitásokat.

Magyarországon ezek az internettel kapcsolatos kérdések egyáltalán nem jelentek meg a nyilvánosságban. Itthon az egész internetet olyan hangsúlyokkal tárgyalta a tömegkommunikáció, mint egykor a magyarra lefordított NDK-s könyvek a nemi életet: mindig csak a bajokat hangsúlyozták, erre koncentráltak. Mindenki összevissza beszélt ebben a tárgyban, a televízióban, ha az internetről volt szó, mindig ugyanazok a figurák szerepeltek, akik életükben nem használták, még egy tisztességes pornót sem néztek meg rajta. Egyfolytában azt hangsúlyozták, hogy milyen veszélyeket jelent. Ezen a helyzeten is szerettünk volna változtatni.

Sz. Zs.: Volt egy időszak, a 90-es évek elején, még az ABCD idején, amikor a terjesztés kapcsán még nem a hálózatban gondolkodtatok mint hordozóban, hanem CD-ben. A Replikában is volt flopi melléklet néha. Ez kinek az ötlete volt?

K. G.: Azt hiszem, az enyém. Én is csináltam. Én vettem meg, és másolgattam le szorgosan a flopiakat. Kedvcsináló dolgok voltak rajtuk: levelezőlisták, programok. Még a nagy floppyk voltak. Teljesen egyemberes munka volt ez is, akárcsak az e-rovat, ebben nem nagyon volt kooperáció. És mivel az egyetemen elmentem egy kurzusra, ahol a Ventura elnevezésű programban megtanultam a tördelést, ezért nem csak ezt a rovatot vittem, hanem kezdetben a lap tördelését is én csináltam. Összesen 4-5 számot tördeltem, aztán az új dizájnt és laptervet is én hoztam, akárcsak azokat az embereket, akik később ezt a vonalat sokáig vitték: Medve Zsuzsát és Gerhes Gábort. Ugyanők készítették el a *Replika Könyvek* sajátos, az akadémiai kiadványoktól eltérő, négyzetes alakú dizájnját.

Sz. Zs.: E-rovat egészen 2011-ig volt. Aztán egy ideig nem, és később újra előkerült.

K. G.: Én 1996-ig voltam a vezetője. Párhuzamosan azzal, ahogyan a MATÁV-nál egyre több feladatom lett, megszűnt a lappal való kapcsolatom.

Összegzés

Sz. Zs.: Azt mondtad a beszélgetés elején, hogy a hálózat kapcsán az egyidejűség volt az egyik legnagyobb élményed. Ez folyamatosan érezhető volt abban a 10-15 évben, amíg benne voltál az iparágban?

K. G.: Egy nagyon rövid időszakról beszélgetünk. 1993-ban kerültem bele, és 2003-ban léptem ki belőle. Tíz év az egész, amely igazán '98-tól pörgött föl, és 5 év múlva vége is lett.

Egyszer csak jött egy pont, amikor minden a helyére került: Amerika az Amerika, mi pedig csak egy kis ország vagyunk. Ez a Google és még később a Facebook megjelenésével vált nyilvánvalóvá. Persze nálunk is voltak keresők, ott volt például az Altavista magyarosított változata, az Altavizsla, és egyéb változatok. De mindez nem számított, jött a Google, és mindent letakart. Magyarországon is létezett – a most is elérhető – Startlap, mint nyitóoldal. De ott is, jött a Google, s onnantól kezdve már egyáltalán nem volt érdekes. Helyükre kerültek a dolgok. Azt látod, hogy ezek az alapszolgáltatások mind nemzetköziek. Hiába volt

nekünk már nagyon korán meg az iWiW, ezen az új pályán már nem tudsz játszani. Letöröl az egészről, pillanatok (3 év) alatt. Láttam, ahogyan a fejlesztők örökké technikai problémákkal küzdöttek, pedig a rendszer bekerült az Origóhoz, felvásárolták, elviekben lehetőségük kínálkozott arra, hogy nemzetközivé váljanak. Ahhoz már viszont hatalmas pénz és technika is szükséges. Gondolj bele: amiről nem beszélünk, mert nem látjuk őket, azok az óriási adatbázisok. Hogy az istenbe' szolgálnak ki ennyi embert, és ilyen gyorsan? Mekkora forgalom lehet most ezeknél a nagy *site*-oknál? Felfoghatatlan mennyiségű adat forog, egész „képfalvak” léteznek. Ezzel nem lehet versenyezni. Annyi lehetőség maradt, hogy elfogadod ezt a felállást, és megpróbálsz kitalálni, hogyan tudsz ezen belül mozogni. Az más kérdés, hogy a web 2.0-ban az, ami az egyes emberek „lelkétől” függ, igenis, meg tud változni. A Google nem hiszem, hogy leverhető, de a Facebook összedőlhet.

2003 végén jöttem el a TV2-től. Ezután már nem láttam olyan pozíciót, ahol értelmes dolgot tudtam volna csinálni. A fontos helyeken már ott ültek az emberek, egy ideig keresttem, de nem találtam.

N. Sz.: Hogy jött ez a teljesen gyökeres változás? Hogy nem öltönyben vagy és hajózással foglalkozol...

K. G.: Még a TV2-nél volt egy holland tanácsadó, aki a teletextet csinálta, ami szintén hozzám tartozott. Érdekes rendszert fejlesztett, de nem működött valami jól. Rajta keresztül azonban megismerkedtem egy hajózással foglalkozó holland úrral, aki már régóta keresett egy magyar képviselőt. Mivel én is hajóztam, és megint szembejött Hollandia, és pont 50 éves voltam akkoriban, ez jó választásnak tűnt. Mostanában egy holland hajógyár hajóit, illetve elemeit áruljuk Magyarországon. Keveset adunk el belőlük, mert hatalmas összegekbe kerülnek. És használt hajókat hozunk be, ez gyakoribb. Később lett egy személyhajóm, amit én vittem kapitánnyként öt évig a Dunán. Sajnos, már nem kapitánynak hívják a hajón az első embert, hanem hajóvezetőnek, innentől kezdve kb. egy szinten van a villamosvezetővel. De nem bánom, hogy csináltam, jó volt.

Még most is szervezek hajózásokat. Minden az interneten keresztül zajlik. Normál, átlagos internethasználóvá váltam. Én most már úgy tekintek az internetre, mint egy alapszolgáltatásra, olyan, mint a vízcsap. Végül is ezt akartuk elérni.

Ezek elég véletlenszerű dolgok voltak. Hogy éppen ott voltam. Hogy kint voltam Amszterdamban, ahol az a gyerek ezt elmesélte, hogy azonnal belelkessedtem. Hogy még elég fiatal voltam (36 éves), tudtam rajta pörögni. Ez az időszak maga volt a teljes kialakulatlanság. Bármi lehetséges volt, és elkezdhetett formát öltetni valami. És ennek kétségkívül volt egy húzása.

A késő modernitás fenomenológiája

Szerkesztette:
Sík Domonkos

Sík Domonkos

Bevezető

„A késő modernitás fenomenológiája” blokkhoz

A késő modernitás társadalomelméletei azon változások elemzését tűzik ki célként maguk elé, melyek napjainkra a klasszikus modernitást jellemző strukturális, intézményi és szemantikai jellemzők fragmentálódásához vezettek. Az olyan különböző jelenségek, mint a kockázatok szerepének és jellegének átalakulása (Beck), a szakértői rendszerekkel szembeni bizalmatlanság (Giddens), a globális információs gazdaság hálózatainak expanziója (Castells) vagy éppen a hétköznapi élet és a társadalmi kapcsolatok dinamikájának felgyorsulása (Rosa) egyaránt arra utalnak, hogy a késő modern cselekvők horizontja fundamentális szinten átalakul. Egyszerre jelennek meg olyan újszerű kihívások, mint az életutak individualizálódása, az *ontológiai bizonytalanság* és az *identitáskonstrukció nehézségei*, a *lokális és globális közti konfliktus*, vagy éppen a *dezorientáltság*, valamint olyan új lehetőségek mint az *egyéni és intézményes reflexivitás* fokozódása, a *tiszta kapcsolatokban lehorgonyzott identitások*, *globális civil mozgalmak* vagy éppen az *információ* korlátlan áramlása. E változások alapjaiban rendezik át a cselekvők egymáshoz, világhoz és önmagához való viszonyát. Ráadásul úgy, hogy az egyének az átalakuló lehetőségtérben minden korábbinál nagyobb mértékben magukra maradnak a valóságkonstrukció feladatával.

Az alábbi tanulmányok különböző társadalmi terekben erednek nyomába a késő modern cselekvők fenomenológiai sajátosságainak. A tematikus eltérések ellenére ugyanakkor közös keretbe rendezi őket elméleti kiindulópontjuk és módszertani szemléletük. A kutatások téjét minden esetben az a kérdés jelöli ki, hogy mik azok az újszerű kihívások, melyekkel a cselekvők szembetalálják magukat, és milyen kísérleteket tesznek azok megoldására. Ebből fakadóan a cselekvők perspektívájának rekonstrukciójára törekvő elemzések olyan kvalitatív módszerekre támaszkodnak, melyek lehetőséget teremtenek a jellemző értelmezések és cselekvési stratégiák felderítésére. A megértő szociológia hagyományához híven e tanulmányok bepillantást engednek a cselekvőket mozgató motivációk világába, miközben kísérletet tesznek a meghatározó ideáltipikus mechanizmusok feltárására.

A különböző terepeken folytatott vizsgálódások szubsztantív tanulságai mellett a tanulmányok tágabb célkitűzése annak bemutatása is, hogy miként termékenyíthetik meg az empirikus kutatásokat azok a társadalomelméletek, melyek első látásra az empirikus szinttől talán túlságosan távolinak tűnhetnek. E törekvés nem csupán a tanulmányok szerzői, hanem a kutatások intézményi háttereként is szolgáló tudományos műhely, az ELTE-TáTK Elmélettörténet Tanszéke számára is kiemelt fontosságú. Ennyiben a tanulmányok a tanszéken – elsősorban Rényi Ágnes és Takács Erzsébet részvételével – immár évek óta folyó közös kutatómunka fontos dokumentumai is: a késő modern társadalomelméletek empirikus vizsgálataiban való alkalmazhatóságának illusztrációi.

Koncz Imola tanulmányában a szabadidős utazás jelenségét vizsgálja meg abból a szempontból, hogy milyen szerepet tölt be az identitáskonstrukció folyamatában. Közismert tény, hogy napjainkra a turizmus kiemelt fontosságú kapcsolódási formává vált. Az ugyanakkor korántsem magától értetődő, hogy pontosan milyen motivációs bázisa és tétje is van a szabadidős utazásnak. Mit remélnék ettől a cselekvők, milyen tapasztalatokat szereznek ennek során, és miként függ mindez össze a hétköznapi életükkel? – a szerző ezeknek a kérdéseknek ered nyomába narratív interjú technikán alapuló esettanulmányaiban.

Schuller Csaba tanulmányának tárgya a késő modernitás egy központi éntechnikája: az életmódszerűen űzött amatőr sportolás. Narratív interjún alapuló esettanulmányában azt mutatja be, hogy az identitáskonstrukció nehézségei és az ontológiai bizonytalanságból fakadó társadalmi szenvedés kezeléséhez milyen értelemben kínál eszközöket a mindennapi futás. Álláspontja szerint az elemezetthez hasonló élethelyzetek példáján keresztül érthető meg, hogy az egyén számára nem csupán a lehetőségek bővülését, de újszerű feladatokat is eredményező individualizálódás miként rendezi át a hétköznapi élet megszervezését.

Sebestyén Annamária a fiatalok állampolgári aktivizmusának és politikától való elfordulásának hátterében meghúzódó motívumok feltárására vállalkozik. Tanulmányában a Független Diákszövetség képviselőivel, valamint soproni és ózdi fiatalokkal készített interjúk alapján arra a kérdésre keres választ, hogy a családi és iskolai tapasztalatok milyen mintázata motivál az aktivizálódásra és a közönyre, továbbá milyen késő modern sajátosságai vannak ezen állampolgári viselkedésmintázatoknak.

Takács Flóra egy a Szentgotthárdi Pszichiátriai Betegek Otthonában végzett interjúkutatás alapján tesz kísérletet arra, hogy bemutassa a klasszikus és késő modernitás határára mozgó intézményekre váró kihívásokat és megküzdési stratégiákat. Ahogy a tanulmányból kiderül, nem csupán a laikusok, hanem az intézményi aktorok számára is bizonytalanokká váltak az adekvát szerepek és gyakorlatok keretei. Így kérdéses, hogy mik lesznek azok a technikák, melyek megőrizhetők, mik azok, amiket meg lehet változtatni, és mik azok, amik tudatosuló vagy éppen látens diszfunkciókat okoznak.

Sik Domonkos egy klasszikus szociológiai probléma, az eldologiasodás késő modern tapasztalatát állítja vizsgálódásai középpontjába. A fogalom különböző történeti jelentésszintjeit feltárva egy narratív interjú alapján arra tesz kísérletet, hogy bemutassa, miként kapcsolódnak azok egymáshoz. Az osztályhelyzetből, rendszerintegrációból vagy éppen elismeréshiányból fakadó eldologiasodás egymást olykor felerősítve, olykor kompenzálva a társadalmi szenvedés különböző mintázatait hozhatja létre. Ebben az értelemben a késő modern eldologiasodás potenciálisan többféle integrációs zavar egymásra rétegződéseként írható le.

Köncz Imola

Utazás és késő modern identitáskonstrukció

Hátizsákos utazók élményei

Bevezetés

A fogyasztás, a szabadidő-eltöltés, minthogy meghatározó részévé váltak életünknek, az egyén identitáskonstrukciójában, önmeghatározásában, a társadalomban elfoglalt helyének definiálásában jelentős szerepet játszhatnak. A szabadidős utazás egy ilyen funkcióval bíró területként jelenik meg ebben az írásban, lehetséges motivációinak és hatásainak számbavételével. Talán feltűnő jelenség napjainkban az utazással kapcsolatban, hogy hazánkban, hazánkból is egyre többen indulnak útnak egy szál hátizsákkal, és saját tempóban, saját érdeklődéstől hajtva néznek körül más tájakon. Jelen tanulmány célja felvázolni, hogy milyen élethelyzetben lévőek szánják rá magukat erre a lépésre, és elsősorban a késő modernitás Anthony Giddens-i elméletéből kiindulva megkísérelni azt is megválaszolni, hogy vajon mennyiben tekinthető a hátizsákos utazás ontológiai biztonságot és identitáskonstrukciót érintő problémákat enyhíteni képes tevékenységnek. Másképp fogalmazva: egy bizonytalan világban segíthetnek-e az utazás bizonytalan keretei a biztonság megtalálásában. Ennek megválaszolásához félig strukturált életútinterjúk elemzése vezet majd, a kiinduló élethelyzet, az utazó által megélt élmények és ennek nyomán a benne lejátszódó változások dinamikájának felfejtése által.

A (szervezett) utazás jelensége napjainkban társadalomtudományi nézőpontból

Az idegenforgalom a világgazdaság meghatározó tényezőjévé nőtte ki magát, a kortárs világ összetett társadalmi-kulturális-gazdasági jelenségévé vált. Az utazás története szorosan összekapcsolódik a fokozatosan intézményesülő turizmus történetével. Az utazás demokratizálódása (Urry 2002) egyre szélesebb rétegek számára tette lehetővé ezt a tevékenységet, a turistaként való cselekvést, ami így a modern ember élettapasztalatának szerves részévé

vált.¹ A globalizáció, a térbeli mobilitás mindennapivá válása nyomán a társadalomtudományok fogalomkészletében is megjelentek a turista, az utazás, az áramlás metaforái, a késő modern, szabadidő-központú fogyasztói társadalom viszonyai ideiglenességének megragadására (Bódi 2008), valamint a fejlett országok társadalmának makroszerkezetét konstruáló erőviszonyok leírására (lásd Bauman 2002, 2004).

Scott Lash és John Urry (1994) elmélete szerint a szervezett kapitalizmus utáni rend intézményi struktúrája nem nemzetállami keretek között szerveződik, hanem lényegessé válnak a globális „áramlások”, értve ezalatt a tőke, a termelés, a fogyasztás és az információk felfokozott áramlását is, ami alapvetően felgyorsítja az élet tempóját. Mindez a turizmust tekintve fokozottan érvényes tendencia, hiszen emberek helyváltoztatásával egyidejűleg tőke, fogyasztás, információ és kultúra is mozgásba lendül.² Zygmunt Bauman (2002) értelmezésében a globalizáció szorosan kapcsolódik a turisták álmaihoz és vágyaihoz. Korunk fogyasztói világát ő is nyugtalannak írja le, amelyben a mozgásban levés jelenti a boldogságot, hiszen közben fogyasztani lehet, látszólag szabad akaratunk szerint, ugyanakkor döntéseinket társadalmi kényszerek is befolyásolják. Egy utazás során elsősorban érzéseket, korábban még nem tapasztalt új élményeket szeretnénk, illetve „kell” gyűjteni. Urry (2002) értelmezésében is azért kel útra az ember, a turista, hogy időlegesen elszakadhasson a mindennapi élet gyakorlatától, a bevett rutinoktól, és ismeretlen ingereknek tegye ki magát.

A fejlett országok társadalmának életét tehát nagymértékben áthatja az élmények keresésének szándéka, az utazás pedig, ideiglenessége és a megszokottól eltérő jellege miatt is, intenzív élményszerzési időszak. Gerhard Schulze (2000; 2003) kifejti,³ hogy míg a szűkösség társadalmában az egyén cselekvési lehetőségeit a megélhetés problémája korlátozta, addig az élménytársadalomban az életkörülmények javulása az élet valamennyi területén a lehetőségek közötti választás szabadságát és egyben kényszerét hozta el, mely az élet megélésének módjára, annak széppé és értelmessé tételére összpontosítja a figyelmet. Már nem csak a munka utáni szórakozásra szorítkozva, hanem a hétköznapi cselekvésekben is elsődleges preferenciává vált az élmény, és ezáltal a boldogság keresése. Schulze (2000) elméletében a *kívülről* jövő hatás, egy esemény csak feldolgozva válik élménnyé, tehát elsődlegesek az egyén egyedi *belső*, integráló, átalakító, értelmező szubjektív folyamatai (Éber 2008). A szubjektum eszerint az önmegvalósítást többek között a hétköznapi élet bármely, pozitívként megélt, azaz *szép* élményének átélésében és az arra való reflexióban teljesíti ki. Az egyén önazonosságának legmeghatározóbb elemévé a kulturális fogyasztás, az élményszerzés módja válik, melyek a társadalmi világ tagozódásában is központi szerepet játszanak Schulze (2000) szerint.⁴

1 Kutatása ebből kifolyólag is fontos, és mint nem mindennapos tevékenység, az attól való eltérés vizsgálata segíthet megérteni a „normál” társadalmi gyakorlatokat is (Urry 2002).

2 „A turizmus többé [...] nem a modern nemzeti lét mellékes és múltó rituáléja, hanem a transznacionális modern életet szervező jelentős körülmény” (Franklin és Crang 2012: 147), amelynek az emberek többsége alkalmanként bizonyos mértékben részesévé válik a mindennapjai során a turistákkal való találkozás és a nekik kialakított látványos és szórakoztató terek használata által (Franklin és Crang 2012).

3 Bár sok kritika érte amiatt, hogy látszólag nem vesz tudomást számos társadalmi problémáról és csoportról, véleménye szerint az árnyoldal mellett létező gyarapodás és megnövekedett lehetőségek is ugyanolyan realitások, melyek vizsgálata nem tagadja a *szűkösség problémáit* (Éber 2008).

4 A korábbi mereven hierarchikus szerkezet helyett most az egyének hasonló életstílus, kor és képzettség, valamint a sűrűbb *belső* kommunikáció és a hasonló információfeldolgozás mentén szerveződik, egymásba mosódó miliókbé csoportosíthatók (Schulze 2000; Éber 2008).

Lash és Urry (1994) is kiemelik az „esztétikai alapú fogyasztói logika” (Sik 2013c: 10), az „esztétikai reflexió” egyre fontosabbá válását, ami esetükben azt jelenti, hogy olyan cselekvési tér rajzolódik ki – a szolgáltatói, fogyasztói terepen –, ahol a döntések szubjektív ítéletek, tetszés alapján, hosszas racionális mérlegelés nélkül születhetnek, mintegy az eldologiasító rendszerektől elvonatkoztatva, egyfajta autonóm felfedezés által (Sik 2014). Az a lehetőség tehát, hogy az utazás által a rutinoktól próbál menekülni olykor az egyén, Lash és Urry (1994) szerint pontosan az esztétikai reflexiónak nyit teret:

Az utazások [...] a reflexió kitüntetett pillanataiként funkcionálnak. Olyan időtöltésként, melynek elsődleges funkciója más világok és ezáltal a saját világra történő esztétikai reflexió. Ebben az értelemben az identitáskonstrukció folyamatának és a reflexiós kompetenciák elsajátításának egyaránt központi terei lettek (Sik 2013c: 18).⁵

A késő modern identitáskonstrukció általános kihívásai és az utazás lehetséges hatásai, funkciói

A schulzei (Schulze 2000; Éber 2008) élménytársadalomban a cselekvési lehetőségek bővülése az értelemképző választás szabadsága mellett a döntéshelyzetből fakadó bizonytalanságot is magában hordja, amely határozatképtelenség esetén szorongáshoz vezet. Ez az egyéniséget kibontakoztató esztétikai szempontok és a valahová tartozást kifejező közösségi minták szerinti választással ellensúlyozható, ugyanakkor az unalom és kiábrándulás kockázatát növeli azáltal, hogy a szubjektum hozzászokik az élmények ingereihez, vagy tudja, hogy más lehetőségek potenciálisan jobb élményről mond le, ha valamit választ. Az élményorientált létezésben tehát jórészt efféle kettős problémával küzd az egyén (Schulze 2000; Éber 2008). Az utazás ebben az értelmezési keretben a mindennapok egy epizódjaként tűnik fel, amely lényegében – az omniprezens élményorientáltságból fakadóan – nem különbözik más tevékenységektől, ám ugyanúgy lehetőséget teremt az életfeladattá váló önkifejezésre és az élet értelmessé tételére.

A giddensi teória szerint az egyén legalapvetőbb egzisztenciális igénye a tudat alatti vágyból fakadó ontológiai biztonság megteremtése. Az ontológiai biztonság „*azt fejezi ki, hogy otthonosan érzi-e magát a bőrében a cselekvő, belakja-e a rendszeresen előforduló helyzeteket és neki jutó szerepeket*” (Sik 2013b: 57), valamint képes-e „*eligazodni társadalmi világában, amelyben tudja saját helyét is*” (Berger 2013: 31). A hétköznapi cselekvési rutinok és a rutinizált személyközi viszonyok tudat alatt ennek létrehozásáért alakulnak ki, kiszámíthatóvá, otthonossá téve a különböző élethelyzeteket.⁶ A döntésképtelenség a schulzei elképzeléshez képest kevésbé könnyen feloldható válságnak tűnik Anthony Giddens vagy akár Ulrich Beck kordiagnózisából kiindulva. „*Az élethelyzetek és életutak diverzifikálódása és individualizálódása*” (Beck 2004: 323) a privát szféra nagyobb döntési szabadsága mellett

⁵ Sik Domonkos idézésénél oldalszámot nem tüntetett fel, mert írása egybefüggően jelent meg az irodalomjegyzékben megadott honlapon, ezért a bekezdés számát adtam meg.

⁶ Az ontológiai biztonság és az én megjelenítése főként a test szabályozásának autonómiájában élhető át (Sik 2013b; 2013a), így a bizonytalanságok és szorongások elsősorban testi zavarokban nyilvánulnak meg, nem csak a reflexió szintjén (Sik 2013a). A szokások pedig könnyen kényszeres viselkedésbe, neurózisba csaphatnak át parancsoló erejük elfajulása miatt (Giddens 2013: 91).

azt is magával hozta, hogy az egyének a hagyományos struktúrák, szerepek, gondoskodási formák felbomlása és a társadalmi meghatározottságokból való viszonylagos kiágyazódás miatt magukra maradtak a felmerülő kockázatokkal, kételyekkel szemben. Ezeket kollektíven megoldandó problémák helyett a személyes sors feldolgozandó kudarcaiként, egyedül élik meg, szorongás, bűntudat kíséretében.

A hagyományhoz való kapcsolódás, erkölcsi jellege folytán, ontológiai biztonságot, lelki támaszt nyújt, viszont a késő modernitásban a megkérdőjelezhetetlennek gondolt alapelvek, viszonyítási pontok fellazulása miatt az önazonosság felépítése és az ontológiai biztonság fenntartása problematikus, egyéni reflexív projektté válik (Giddens 2013), amelyben a hibák elkövetése⁷ az identitás egészét kérdőjelezi meg a helytelen kockázatbecslés és reflexiók munkából fakadó szégyenérzet okán (Sik 2013a). A koherens identitás kialakítását tehát a szorongás és szégyenérzet elkerülése, valamint az ontológiai biztonság megélésének vágya hajtja, és a mindennapi döntési és választási helyzetekre adott válaszok szervezik egységes keretbe (Sik 2013a). Az ontológiai biztonság ugyanakkor a saját énnel kialakult harmonikus kapcsolat mellett a másokkal folytatott interakció kiegyensúlyozottsága is előfeltétele. Ezek rutinszerűvé tétele erősíti a bizalmat és az otthonosság érzését (Sik 2013b). A városok lazább ismeretségi és szomszédsági viszonyaiban (Beck 2004), az egzisztenciális szorongással jellemezhető (Sik 2013a) személytelen kapcsolatokban viszont nehéz feladatnak tűnik a személyesség kialakítása. A személyes, intim kapcsolatok ugyanakkor jelentősek az én egységként való elismerése és az önábrázolás lehetősége (Luhmann 1982) mellett azért is, mert elsődleges, kiemelt terei lettek *„közvetlenül az identitáskonstrukciónak, közvetve pedig az ontológiai biztonság megteremtésének, valamint a reflexivitásnak”* (Sik 2013a: 131).

Az utazás ez utóbbi értelmezési keretben az élménytársadalmihoz képest kivételesebb gyakorlatnak tekinthető. A rutinok Lash és Urry nyomán eddig olyan cselekvésmintázatokként tűntek fel a turizmust tekintve, melyektől való szabadulás az utazás egyik motívációja lehet. Giddens elméletében központi szerepet töltenek be az ontológiai biztonság megteremtése szempontjából, ugyanakkor a cselekvők reflexivitása miatt a változtatás igénye is felmerülhet bennük (Rényi, Sik és Takács 2014), sőt a rutinokba való kapaszkodás patológikus hatásokkal is járhat. Ennélfogva az utazás a rutinokat megújító mozzanatként is értelmezhető, egyrészt azokon konkrétan módosítva, vagy másrészt akár ugyanazokat a rutinokat egy másik lokális kontextusba áthelyezve is ki lehet próbálni, amivel a távoli helyek is ismerőssé válhatnak. Emellett elképzelhető az is, hogy az utazás mégiscsak a túlzottan kiszámítható rutinok felfüggesztése, ám ennek ismételése szintén lehet rutin, *„rutinná vált nem rutin”* (Urry 2002: 11). Az utazás során továbbá könnyen előfordulhat, hogy a különféle emberekhez való hozzáállást nem, vagy kevésbé terhelik az otthoni ontológiai bizonytalanság kételyei, és így az utazó egyén ugyan általában nem hosszú távú, de mégis intim, tiszta (lásd Giddens 2005) kapcsolatok kialakítására is törekedhet, ami által lehetőség nyílhat az esetleg megkérdőjelezett, elveszett otthonosság, identitás, valóságértelmezés újratemtésére, az ontológiai biztonság helyreállítására is.

⁷ Problémák esetén a rutinszerűség megszakadása az ontológiai otthonosságot felfüggeszti, és reflexió tárgyává teszi az addig természetesnek tekintett gyakorlatokat (Sik 2013b; Berger 2013).

A modern hátizsákos utazás történelmi gyökerei feltehetően egyrészt a Grand Tour, az arisztokrata fiatalok európai körútjaiban, másrészt pedig az alsó társadalmi osztályokhoz tartozók, például az iparoslegények munka reményében történő vándorlásában kereshetők. Mindez arra utal, hogy ez a kulturális szokás egyfelől felülről, másfelől – és főként – alulról is formálódott, ami részben megmagyarázza korunk hátizsákos utazóinak heterogenitását (Cohen 2004; Noy 2015). A 20. században a nyugati középosztály megerősödése és annak ellenkulturális sajátosságai útjára indítottak számos fiatalot, akik arra vágytak, hogy a konvencionálistól eltérő – az elképzeléseiknek megfelelően akár „primitívnek” is mondható – környezetben éljenek. Így tehát egy másik fontos előzménye a nomád, hátizsákos turizmusnak a hippi kultúra, amelyben az értelmes és autentikus kulturális lét keresésével erősen keveredett a spirituális megvilágosodás iránti vágy és a drogkultúra (Ateljevic és Doorne 2004).

A fogyasztás dominanciájával párhuzamosan, a turizmus exponenciálisnak mondható növekedésével egyidejűleg a hátizsákos utazás is egyre láthatóbbá,⁸ intézményesebbé, sokszínűségével és egyúttal megkülönböztető jellegzetességeivel a turizmus egy nagyon szegmentált, gyorsan változó alkategóriájává nőtte ki magát (Noy 2015). A hippi vándor képe⁹ helyére a költségvetés-orientált független utazó lépett, akit már nem a '60-as, '70-es évek ellenkulturájának forradalmi eszméi indítanak útnak, hanem leginkább az egyéni változás vágya vagy az élménykeresés. Napjainkban a technológiai-gazdasági változások széles körben elérhetővé tették ezt a fajta utazást, így a hátizsákos utazók között mindenféle társadalmi helyzetű, korú, valamint politikai meggyőződésű embert találunk. Egyes szerzők szerint nem általában véve a társadalommal, hanem inkább a tömegturizmussal szemben vannak aggályaik (O'Reilly 2006).

Bár a szakirodalom igen változatos a jelenség meghatározását illetően, a közös pontot az adja, hogy a hátizsákos utazók olyan *nem intézményesített* keretek között utazó turistacsoportot alkotnak, amely egyértelműen elkülöníthető az *intézményesített tömegturizmustól* (Cohen 1972; Vogt 1976; Riley 1988). A *nem intézményesített turizmus* a turizmusiparral minimális kapcsolatot létesítő egyéni utazásokat jelenti, a benne részt vevőket pedig inkább jellemzi a nyitottság az újdonságok iránt, a kockázatvállalás, a spontaneitás (lásd Cohen 1972; Puczkó és Rátz 2001). A hátizsákos utazás szakirodalomban is rögzített formai, külső jellemzői a hosszabb időtartamú, egyénileg szervezett utazás, a rugalmas útiterv és időbeosztás, az alacsony költségvetés, az olcsó éttermekben étkezés, a tömegközlekedés használata és a drága hotelszobák bérlésének kerülése, a személyes kapcsolat keresése más utazókkal és a helyiekkel (Cohen 1972; Vogt 1976; Riley 1988).

Annak dacára ugyanakkor, hogy a tömegturizmushoz hasonlóan a hátizsákos utazás egyes útvonalai, szokásai bejáratottan, szervezeten, egyes szerzők (Cohen 2004) szemében

8 Ennek növekedését pontos adatokkal nem igazán lehet szemléltetni, mivel az egyes régiók, országok statisztikai nem rögzítik célzottan a hátizsákos turizmus adatait, kivéve például Ausztráliát. Az ifjúsági turizmus jelentőségteljes növekedése viszont jó mutatója lehet a hátizsákos turizmus növekvő arányának, mivel ez az utazási forma népszerű a fiatalok körében (O'Reilly 2006), persze még így is eltölpül a tömegturizmus volumenéhez képest.

9 A hippi *vándor* a hátizsákos utazó mintaképeként, archetípusaként értelmezhető (Cohen 2004), ám nem feleltethető meg azzal már csak azért sem, mert ahogyan a hátizsákos utazók a sztereotip turistáktól szeretnének távolságot tartani, úgy vannak olyan *vándorok*, akik ugyanígy gondolnak az eltömegesedő hátizsákos utazókra, főként a fiatal, bulizni vágyókra (Welk 2004), amely elhatárolódás az identitás kialakításának, az önmeghatározásnak egy eleme lehet.

akár elcsépeltnek nevezhetően zajlanak, egy nagyon összetett jelenség, és az utazók számára az élmény jelentősége nem csökkent (O'Reilly 2006). A hátizsákos utazók – az utazás számától és az életkortól független – legfőbb motivációjának a más kultúrák megismerése, a saját tudás bővítése, a helyiekkel való interakció és a lazítás tűnik. A személyes/társas fejlődés (pl. képességek gyakorlása, barátságok kötése, önmegismerés), az autentikus, intenzív *valódi* tapasztalás (pl. életre szóló új élmények, izgalom), a függetlenség (önálló utazásszervezés, járatlan utak, szabadnak és nyitottnak lenni), a minél olcsóbb és hosszabb utazás – mint vizsgált kategóriák – a kevesebb utazási tapasztalattal rendelkezőknél intenzívebb motivációként jelennek meg (Paris és Teye 2010). Más szerzők ezt a fajta utazást leginkább menekülésnek tekintik: a kapcsolatoktól, a karriertől, a nagy döntések meghozatalától (Ateljevic és Doorne 2004). A diákok, fiatalabb utazók mellett középkorúak és idősebbek is utaznak ebben a formában, akiket feltehetően valamilyen krízis, fordulópont indít útnak (Riley 1988). Ekképpen az utazás – bármilyen életkorban – egyfajta átmeneti rítusként, liminális¹⁰ élményként is funkcionálhat az egyes életszakaszok között, valamint kapcsolati krízis (például válás) és számos más feldolgozandó élmény esetén. Hiszen az utazó átmenetiség ideiglenesen tehermentesíthet azáltal, hogy lehetőséget teremt a „normális” életből való kilépésre, a téren és időn kívül helyeződésre (Turner 2002), a megszokott társadalmi kötelek felfüggesztődésére, és a felemelő, akár flow-élmények (Csíkszentmihályi 1997) által eszén önmagára találására,¹¹ revitalizálására.

Autentikusság és idegenség az utazásban

A globális áramlások terében (Lash és Urry 1994) a hagyományok és különböző életmódok nap mint nap találkoznak egymással, gyakran tömegkommunikációs médiumok közvetítése által (Giddens 2013). A kulturális sokszínűség, a különbözőség, a „más”, az idegen az elmúlt század végétől az emberek meghatározó – gyakran az „autentikusság” eszményében keresett – élménye.

MacCannell 1973-as *Staged authenticity* [Színpadra állított autentikusság] című írásában úgy vélte, hogy a metropoliszok gyorsan változó képeinek sokasága a turistaélmény része, és ezért is keresi minden turista az autentikusat, amiben a modern ember szent utáni egyetemes vágya nyilvánul meg. Mások szerint az is lehetséges, hogy a *poszturista* tisztában van azzal, hogy semmi sem autentikus, és ennek tudatában örül a látottaknak (Urry 2002). Továbbá olyan értelmezés is megfogalmazódott (Schleicher 1998: 205), mely szerint még korábban az autentikusságot főként a vallásban lehetett átélni, addig a szekularizálódó, majd napjaink világában egyre inkább a szabadidős tevékenységekben keressük ezt az élményt, és ezzel „valódi” önmagunk kiteljesítését.¹² Természetesen ez a vágy látszólag nem jellemző minden utazásra és utazóra, azt hihetnénk, hogy olyan esetekben bukkan fel, amikor a múlt, vagy a *más*, az *idegen* megismerése lényeges motiváció.

10 A liminalitás egy létállapotot jelöl, mely során fellazulnak a korábban kialakult struktúrák, az egyén vagy csoport a társadalmi elvárások rendszerén kívül helyezkedik, egyfajta köztes, átmeneti állapotot él meg (Turner 2002).

11 Természetesen az, ahogyan a hátizsákos utazók megélik a saját szabadságukat, a társadalmi kötöttségektől és az otthonról való elszakadást, az olyan viselkedésformákban is megnyilvánulhat, amelyek a környezetük számára nem feltétlenül elfogadhatóak, és zavarhatják is a helyi lakosokat (Ateljevic és Doorne 2004).

12 A turizmus üzleti oldalán fontos eszköz a „hiteles”, „valódi” élmények, látnivalók ígérete, ugyanakkor az utazó motivációjában is gyakran megjelenik ez a vágyakozás, nem függetlenül a másik fél marketingmunkájától.

Ning Wang (2012) az autentikussággal kapcsolatban újfajta megközelítést javasol a meg-
lévő *objektivist*a és *konstruktivist*a mellé, ami az élmények nagyobb spektrumát képes ma-
gyarázni. A tárgyhoz köthető autentikusság helyett Wang egy a tevékenységből eredő *egzisz-
tenciális* autentikusságról ír, melyben „a *Lét potenciális egzisztenciális állapota alakulhat ki
a turistáskodás során* (...). A *turizmus liminális folyamatai aktiválhatják a Lét egzisztenciá-
lis állapotát, amely az autentikus élményhez vezet*” (Wang 2012: 93–94).¹³ Az egyén a min-
dennapi, olykor korlátozó szerepekből kibújva, a lélekölő rutinfeladatokról megszabadulva,
a turistaszerepet magára öltve szabadabbnak, spontánabbnak, autentikusabbnak érezheti sa-
ját magát és a „valóságot”.¹⁴ Ez a fajta autentikusságélmény – ha nem túl merész a párhuzam –
hasonlít Schulze korábban leírt élményorientáltság-felfogásában a *szép* élményhez, amennyi-
ben bármely élmény szubjektív értelemben véve különlegessé (autentikussá, széppé) válhat.
Az, hogy ez miért történik, magyarázható a Wang elképzelése szerinti szerepeket felfüggesztő
liminális folyamatok tevékenységorientáltságával, ugyanakkor talán a lash-i esztétikai reflexió
révén a társadalmi kategóriáktól való tudatosabb függetlenedéssel is, mely *magukat a létező-
ket engedi szóhoz jutni* (Rényi, Sik és Takács 2014: 25), és teret nyit a szabad, szubjektív érte-
lemtulajdonításnak. Ez az utazás közben átélt tapasztalat általában ideiglenes, utána a turista
kész arra, hogy visszatérve alkalmazkodjon a saját társadalmának rendjéhez (Wang 2012).

Az, aki ideiglenesen elhagyja otthonát, egy másik társas dimenzióba kerül, ahol a saját,
egyértelműként megélt kulturális minta kérdésessé válik. Az új térben más vonatkoztatási
sémák működnek, még a megközelített csoportról otthonról hozott kép is ütközik a való-
sággal (Schütz 2004). A tevékenységekben való részvétel ezért egyfajta objektív, megfigyelő
távolságtartással történik, amelyet Simmel (2004) a szabadság megnyilvánulásának tekint,
mivel az nem függ az ottani megszokásoktól, ami miatt előítéletektől mentesebben lehet a
viszonyokat vizsgálni. Ennek ellenére mégsem ritka az idegen bizonytalansága, szüntelen
tudakozódása, és az, hogy nem hajlandó vagy képtelen teljesen lecserélni az otthonról hozott
mintáját (Schütz 1984). Az utazónak ez nem is kifejezetten célja, bár ha valóban érdeklődik
az adott kultúra iránt, akkor ő is megpróbál minél jobban alkalmazkodni.

Az idegenség, úgy vélem, sokrétű lehet az utazó és a benne lejátszódó lelki és megismerő
folyamatok vizsgálata kapcsán. Egyrészt, ha a saját helyzete, társadalmának állapota miatti
kiábrándultság, elidegenedés indítja újraértelmező útra, akkor úgyszólván idegenné válik
már otthon, a megszokott, ám reflexió tárgyává tett környezetben. Másrészt, amit elutazva
tapasztal, az is idegen, ami újfajta értelmezési sémát nyújt, ezáltal reflexivitásra ösztönöz, és
ahol ő maga is idegen, mások számára megismerendő vagy elkerülendő jelenség. Harmad-
részt pedig hazatérve ismét az idegenséget tapasztalhatja a szokatlanság, és újraértelmezett
tájékozódási minta következtében.¹⁵

13 Ha például a turista kipróbálja a kubai rumbát, a tánc válik az időn kívüli, feszültségmentes valósággá azokban a spi-
rituális és esztétikai pillanatokban, amelyeket a liminalitás teremt, enyhítendő a hétköznapi feszültségeket (Wang 2012: 102).

14 Ebben az értelemben a turista például a gyalogtúrán, a családi tengerparti nyaraláson, az óceánjárón tett
körutazáson nem a tárgyszerű autentikusságot keresi, hanem a tevékenységek segítségével egy eszményt: saját au-
tentikus énjét, és az interszubjektív autentikusságot, amelyek még ha a „valóságban” talán *illúziók* is, a képzeletében,
a szubjektív érzések formájában *valódiak* (Wang 2012).

15 Ahogyan Schütz (2004) hazatérő katonái is csodálkoznak a meg nem értettség miatt, úgy az utazó is eltűnő-
dik a korábbi tapasztalatainak új fényben való megjelenésén. Még ha szemmel látható változás egyik oldalon sem
történt, sem az otthon nem ugyanaz a visszatérőnek, sem a hazatérő nem ugyanaz – vagyis szokatlan, idegen –
már sem önmaga, sem az őt hazavárók számára, legalábbis kezdetben. „A *hazatérőnek erőfeszítéseket kell tennie,
hogy tevékenységeit újra rutinszerűvé változtassa, és a dolgokhoz, illetve emberekhez fűződő változatlan kapcsolatait
reaktíválja*” (Schütz 2004: 88). Mindezt úgy, hogy él benne a vágy arra, hogy az idegenben szerzett jó vagy rossz
tapasztalataiból, képességeiből átemeljen valamennyit a korábbi sémákba, a hétköznapi életébe (Schütz 2004).

A kutatás kiindulópontja és iránya

Az utazást tehát az előzőekben bemutatott elméleti megfontolások alapján egy olyan szabad-idős tevékenységnek, késő modern cselekvési lehetőségnek, eszköznek feltételezem, amely az elbizonytalanodott *identitás* és az elvesztett *ontológiai biztonság* (Giddens) újraalkotását lehetővé teszi a *szép* (Schulze) vagy *autentikus élmények* (Wang) átélésén keresztül, az *esztétikai reflexió* (Lash), illetőleg a többszörös *idegenséggel* (Schütz) való találkozás által. Ha az utazás többször is megismétlődik, akkor az előzőek mellett *rutinná vált nem rutin* (Giddens, Urry) léte miatt is elmondható ugyanez róla.

Látható ebből, hogy a giddensi teória azon elképzelése a kiindulópont, amely szerint az ember otthon és otthonosan szeretne lenni a világban. A késő modern kor egyedivé válást lehetővé tevő és kényszerítő ereje fogódzók nélkül bénító bizonytalanságba (vagy önhittségbe, ami szintén veszélyforrás lehet) torkolhat. A rutinizált cselekvés, érintkezési sémák, intim kapcsolatok mankót jelenthetnek a hosszú úton, ám ha zavar lép fel, kérdésessé válhat az irány. Az utazás a „semerre” kétségeiből az ismeretlen és új, kalandos „valahol” terepére viheti a maga számára is idegenné (Schütz) vált, a másik helyen idegenként is kezelt és a szokatlan szokásokkal és emberekkel való szembesülés és kapcsolatteremtés létállapotában (Turner) kivételes élményekre (Schulze, Wang) és felismerésekre (Lash) fogékonyabbá váló egyént. Hazatérni (Schütz) a környezeti hatások és azok feldolgozása által kissé átfaragott, lecsiszolt cselekvő fog, aki újra a kormány mögé ülhet, és folytathatja döntésekből álló életét. Persze az utazás is az élete része, főként, hogyha azokat a szeleket választja, amelyek sok (Giddens, Urry) új tengerre elviszik és közben haza is hozzák. Ezen felvázolt feltételezés természetesen csak egy séma, amelynek nem biztos, hogy minden eleme releváns vagy magyarázóerővel bíró az egyes egyének esetében.

A kutatás mindebből kifolyólag arra a kérdéskörre fókuszál, hogy milyen élethelyzetek a katalizátorai a hátizsákos utazásnak mint erre az élethelyzetre adott reakciónak, és hogy ez a válasz mennyiben tekinthető eszköznek, megoldásnak a kialakult problémákra. Azaz, az elemzés során arra teszek kísérletet, hogy rávilágítsak, miképpen valósulhat meg az ontológiai biztonság keresése a bizonytalanság keretei között.¹⁶

Módszertan és elemzési stratégia

A személyes élmények, tapasztalatok, érzések, mozgatórugók megismeréséhez, megértéséhez az interjú technika nyújtja a leghatékonyabb alapot, hiszen célja az alany által megélt ellentmondásokkal teli, sokszínű (élet)világ jelentéseinek és az ahhoz fűződő kapcsolat mélyebb összefüggéseinek megértése (Kvale 2005). A narratívák identitáskonstrukcióban betöltött jelentős szerepének (Sarbin 2001; Kovács 2007; Vajda és Kovács 2002) tudatában félig strukturált életútinterjúkat készítettem.

¹⁶ A hátizsákos utazás maga is sok bizonytalansággal, kockázattal szembenező cselekvéssort rejthet magában, érdekes paradoxon viszont, hogy az ontológiai biztonság sérülése, azaz egyfajta bizonytalan állapot arra sarkallhatja az egyénet, hogy a biztonságot e bizonytalan keretek között keressék, mivel ezek a fajta kihívások valószínűleg kontrollálhatóbbnak tűnnek az egyén számára az otthoni sok esetben megzabolázhatatlan eseményekhez képest, ráadásul a rutinok felfüggesztése, átalakítása „megújító” hatású lehet.

Ahhoz, hogy a hátizsákos utazás identitáskonstrukcióban és az ontológiai biztonság helyreállításában elfoglalt szerepe meghatározható legyen, az utazás előtti (motivációk), közbeni (élmények) és utáni (hatások) élethelyzet érzéseinek, gondolatainak, eseményeinek, tapasztalatainak feltérképezésére van szükség. Az utazás előtti élethelyzet vizsgálata az identitás stabilitásának, az ontológiai biztonság meglétének fokáról adhat képet. Ehhez célszerű az első út, az utazások utazó által azonosított motivációjának, várakozásainak feltárása. A minél teljesebb láttelet érdekében az elemzésben a családi háttérrel, az utazáshoz való szocializáltságról, a munkahelyről, a párkapcsolatról, a hétköznapiokról is lesz szó mint az útnak indulást potenciálisan befolyásoló tényezőkről. Az utazás közbeni tapasztalatok vizsgálata a jelentős (liminális/szép/autentikus) élmények azonosítását tűzi ki célul. Az utazás utáni életvilág feltérképezése az utazás hatásainak, funkciójának (pl. ontológiai biztonság megteremtése, identitásformálás) megragadására tesz kísérletet. Ahhoz, hogy a hátizsákos utazást az ontológiai bizonytalanság és az identitásválság leküzdésének eszközeként azonosítsuk, úgy gondolom, nem elég a hatásokat megvizsgálni, hanem a kiinduló állapotok és motivációk számbavétele is szükséges ehhez, az élmények feltárása mellett.

Az elemzési eljárás során manuális kódolást alkalmaztam. Az imént bemutatott szempontok szerint újra és újra elolvasva az interjúk szövegeit, azok egészéből raktam össze mindazt, ami közvetlenül vagy közvetetten az adott szempontra vonatkozott. Az alapján, hogy mennyire tűnik az utazás az egyén életében segítő funkcióval bíró eszköznek, két utazó élettörténetének tanulságai kerülnek bemutatásra.

Hanna

Hanna 1979-ben született réalbeállítottságú értelmiségi szülők gyermekeként. A család szellemiségéről fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy azt „*materiális és realista életfelfogás*” jellemezte. Szülei reál tantárgyakat tanítottak, és mindig volt másodállásuk is, igyekeztek mindent megadni a gyerekeknek, akiknek a tanulás mellett be kellett segíteniük a munkába. A családi klíma ebből is adódóan nem a kitárulkozó intimitás köré szerveződött, viszont nagyobb konfliktusok nem jellemezték a családi légkört – azt leszámítva, hogy a későbbi nyitását a spirituális világnézet felé Hanna nem tudta velük megbeszélni. Ugyanakkor a mindkét szülőt jellemző pragmatikusság az anyagi biztonság megteremtésén kívül nem kedvezett egy viszonylag koherens, lelki biztonságból fakadó (ön)bizalmon alapuló identitás kialakulásának. Habár ezt kompenzálhatta nővére jelenléte, akivel nagyon közel kerültek egymáshoz, és az is, hogy bátorította hűgát álmai megvalósítására. A kiinduló kontextust figyelembe véve Hanna életpályaesélyeit tekintve értelmiségi és anyagilag törekvő szülők gyermekeként a regionális és strukturális hátrányok kompenzálása várható. Mindazonáltal a két északkelet-magyarországi kisváros egyikében sem szeretett Hanna élni.

Kompetens hozzáállást tanúsítva, de láthatóan mégsem teljesen céltudatosan, gimnáziumát ő választotta ki: az iskola akkori jó hírneve vonzotta, és egyáltalán nem a fizika tagozat, ahová végül ment. Magas volt az elvárás, amelynek sok tanulás árán, de megfelelt, tehetséggondozó kollégiumban lakott, és jó osztályközösségben teltek ezek az évek, amelyek során kiderült számára, hogy valóban nem érdekli az, amit tanítottak neki. Innen kezdődően, legalábbis az elmeséltek alapján, egyfajta negatív identitás kezd kibontakozni, abban az

értelemben egyrészt, hogy kevés önbizalma volt ifjú felnőttként, és főként másrészt, hogy könnyebben meg tudta úgy határozni magát, hogy mi az, ami ő nem, amit ő nem szívesen csinálna. A felsőoktatásba kerülését is ez motiválta: *„úgy választottam továbbtanulást, hogy mi az, ami nem szeretnék lenni”*. A turizmus mint opció megmaradt, így azt végezte el egy észak-alföldi megyeszékhelyen, azonban ismét nem találta megfelelőnek a szerepet. A kevés-
se érdekfeszítő tantárgyakat ugyanakkor ismét ellensúlyozta a jó közösség. Két pesti szakmai gyakorlat után a közgazdász vonalat folytatva nemzetközi szakra járt vidéken, ahol sikerült egy kis önbizalomra szert tennie, két bátorító tanárnak köszönhetően.

Később végleg Budapestre költözött, ahol pénzügyi területen kezdett el dolgozni, amiről szintén magától eltávolítóan nyilatkozott: *„soha nem akartam”*. Majd mintegy magyarázatként a láthatóan kirajzolódó távolságtartásra ezt mondta: *„így visszatekintve az én egész életemet az jellemzi, hogy jöttek a lehetőségek és én ezeket elfogadtam, de soha nem gondoltam, hogy én ezekkel fogok dolgozni”*. Tehát mintha úgy érezné, vagy úgy szeretné magát bemutatni, mint akivel megtörténnek a jó vagy rossz események, de amelyekre kevés befolyása van. Ez utóbbi szemlélet, az érzés, hogy nem ura az életének, erősen áthatja Hanna élettörténeti elbeszélését, annak ellenére és azzal együtt, hogy legtöbbször mint reflexív cselekvő jelenik meg benne. Folyamatosan pénzügyi területen dolgozott, és tíz év alatt mindig egyre magasabb munkakörbe került, sikert sikerre halmozott. A munka világában is jelen volt Hanna életében a közösség megtartó ereje, időközben viszont, a kétezres évek elején, egy hosszú párkapcsolatának vége szakadt, aminek magyarázatában ismét előkerült az élet rejtélyessége. A szakítás utáni nyáron ült először repülőgépen. Barátnőkkel elmentek tíz napra nyaralni Spanyolországba, ami különleges esemény volt az életében, mintha elkezdődött volna egy új életszakasz. Addig így gondolkodott az életről: *„én nagyon sokáig éltem ezt a nagyon-nagyon reális éneket, hogy dolgozunk, párkapcsolatban élünk, családot alapítunk”*, amelynek már a megfogalmazásából (reális én, realista szülők) is kitűnik, hogy a szülői minta erősen áthatotta a gondolkodását. A szakítás nagyon megviselte, és ekkor kezdett a spiritualitás irányába nyitni, melynek hatására belátta, hogy *„valamit nem tudsz erőltetni, hogyha egyszer az életedbe ez nincsen beleírva”*. Az elbeszélést – amelyben, mint már említettem, egyfajta sodródásérzet is megjelenik – átszővi egyfajta spirituális, ok-okozati magyarázatokat nélkülöző láthatatlan erőkre hivatkozó történetsszövés, világlátás (pl.: „beleírva”). Ez a spiritualitás – amely hiten és nem ráción alapuló egyszerű összefüggéseken nyugvó világmagyarázattal szolgál, elsősorban biztonságot nyújt –, ahogyan Hanna is megfogalmazta: *„feszítette ezt a realista szemléletmódot”*.

Közben egyre többet kellett dolgoznia, napi 10-12 órát, hétvégi túlórákkal, *„folyamatosan feszített tempóban”*, a barátokra nem jutott idő, *„ez egy ördögi kör lett”*. Sikeresnek érezte, érzi magát, mert a munkájában *„a reális oldalát nagyon jól tudja használni”*. A problémák viszont kumulálódtak: enyhe depresszió, izom- és ideggyulladás és súlyos emésztési problémák érték, és tikkelni kezdett a szeme, azaz vélhetően az ontológiai biztonság gyengülését a teste is jelezni kezdte. Ez volt az a pont, amikor a természetesnek vett gyakorlatokat reflexió tárgyává tette. 2011-ben két hét fizetés nélküli szabadságot és két hét szabadságot kért, és Közép-Amerikába utazott, életében először egyedül, hátizsákkal. Az inspirációt néhány barátja adta, korábban nem hallott a hátizsákos utazásról, így az internetet kezdte el bújni: *„aztán fél év alatt annyi információt találtam, hogy neki mertem vágni”*. Ez az út, Hanna szerint életének legnagyobb fordulópontja, nagy hatással volt rá, más életérzést tapasztalt. Így fogalmaz:

Ott ébredtem fel [ismét egy spirituális konnotáció], ott nekem sose voltak kérdéseim (...) és tényleg itthon mindig azt tapasztaltam, hogy nem tudom, merre megy az élet, hogy olyan döcögős, hogy nem látom az utam, hogy merre megy, és ezen az úton meg megtapasztaltam azt, hogy így nincs is A meg B, mert nincsen kérdés, tehát annyira egyértelműek voltak az utak, hogy a következő nap hova fogok menni, hogy onnan hogy jutok tovább, hogy melyik hostelt választom, soha semmi kérdésem nem volt, mert abszolút tudtam, meg éreztem, hogy mit kell csinálni, és ez volt a legjellemzőbb erre.

Az emberek kedvességét és a szabadságérzést emelte még ki, és a véletlenek (!) nagy szerepét. Ez az élményleírás azt mutatja, hogy olyan tapasztalatban volt része, amilyenben eddig kevésszer: irányítani tudta az eseményeket, még ha egyfajta sorsszerűséget is érzett ebben, és azt tudta, hogy mit szeretne, nem azt, hogy mit nem. A sorsszerűség ez esetben értelmezhető a liminális folyamat beindulásának, ami az egzisztenciális autentikusság megélését vonhatja maga után. Ezen értelmezést erősíti az az élmény, hogy úgy jött *„haza arról az útról, mint akit kicseréltek”*. Ilyen életszemléletbeli változást tapasztalt:

Nem vettem mindent véresen komolyan már, nem azt gondoltam, hogy ennyi az élet, hogy dolgozunk, felkelünk, dolgozunk, lefekszünk, eszünk, próbálunk egy párkapcsolatot kialakítani, meg családunk lesz, hanem így kitágult a világ [...] kevésbé félek, nem gondolom azt, hogy minden kőbe van vésve, hogy véglegesek a dolgok.

Úgy érzi, hogy önbizalma és személyisége is új formát öltött:

Amikor én elkezdtem utazni, akkor ilyen nagyon-nagyon csendes és zárkózott személyiség voltam, sok félelem volt, meg negatív visszajelzés, ami miatt ilyen zárkózott lettem, és az utazás volt az, ami meg így kinyitott, mert hogy amikor ilyen emberekkel utazol, vagy így utazol, akkor mindenki kíváncsi [...] valahogy így adják a szituációk magukat, hogy elkezdesz beszélgetni.

Amikor visszajött, a kollégáinak külön erre a célra lefoglalt tárgyalókban előadásokat kellett tartania az élményeiről, amelyek szintén feltöltötték Hannát, valószínűleg egy kis plusz megbecsültségérzéssel. A munkát folytatta, de azzal, hogy rátalált az utazásra, már volt miért csinálnia, a saját élete feletti kontroll megtapasztalása által egy „igenlő”, nem elkerülésre, hanem tartalomra épülő elképzelés élt benne ezentúl: *„tehát azért dolgoztam, hogy utazzak, körülbelül, ez így kompenzálódott”*.

Az utazás *„küldetessé vált”* számára, amit így fejtett ki: *„minél több emberrel megismertetni, meg megmutatni azt, hogy milyen sokat tanulsz magadról”, „csomó szembesülés is magaddal, mert nemcsak a szép oldaladdal szembesülsz egy ilyen út során”*. A barátok őt keresik meg, ha olcsó repülőjegyet szeretnének, vagy ha tanácsstalanok, hogy hogyan tervezzék meg az utazásukat, szívesen útbaigazít turistákat, Couchsurfinggel fogad utazókat. A főnökeivel meg tudta beszélni, hogy minden évben elengedjék négy hétre, és a hosszú hétvégéket is általában nagyrészt Európán belüli, olcsó költségvetésű utazással tölti, és legalább kéthetente hétvégén elmegy a természetbe kirándulni, amit ha kihagy, nem érzi jól magát (*„nincsen természet, nincsenek fák, nem érzed a természetnek azt az erejét”*). Tehát az utazás egyfajta rutinná vált Hanna számára, olyanná, amely a szabadságot jelenti neki. Az egészségügyi problémák azonban az új életfelfogás ellenére sem szűntek meg teljesen, és a munka sem lett nyugodtabb, így körülbelül az első hátizsákos út után három évvel otthagyta az akkori munkakörét, és fél évig rehabilitálták. Nagyrészt tünetmentes lett, azonban a gyógytornát vagy a

jógaórákat nem hanyagolhatja el, és az ételallergiáira is oda kell figyelnie. Szakmai életútja a viszonylag rövid intermezzo után a megkezdett ívben folytatódott, hiszen a pihenés közben egy másik cég egy ugyanolyan munkakörrel kereste meg, mint amiből kilépett. Nyilvánvalóan ez a folytatás sem ok nélkül történt, sejtethető, hogy amit eleinte magától távolinak érzett, az évek során identitásának lényeges alkotóelemévé vált. Ugyanakkor ez a munkahely a korábbihoz hasonlóan bizonyult: „*olyan mennyiségű volt a munka, hogy azt nem lehetett ellátni*”, és tizennégy hónap után úgy döntött, felmond:

Egyszerűen csak nem akartam tovább ezt csinálni, mert láttam, hogy hova fog vezetni, amit én nem akarok. Mostanra érkezett el oda az életem, hogy annyira különböző a munkám és az, amittől én boldog vagyok, hogy felmondtam, mert nem tudom összeegyeztetni ezt a kettőt [...] hogy ilyen nagyon-nagyon szigorúnak kell lennem a munkahelyemen és be kell tartanom mindent, miközben meg ugye azzal kompenzálók, hogy elutazok és akkor élem meg a szabadságvágyamat meg azt a szabadságérzést. Úgyhogy majd most, most egy új életszakasz kezdődik az életemben.

Az előzményekből tanulva, hittel és reménnyel („*biztos vagyok benne, hogy az élet, ahogy eddig is megteremtette [!], most is meg fognak jönni azok a lehetőségek, ami alapján majd így megélelem, meg tovább megy az egész*”) állt az új év előtt, az utazás és az időközben elvégzett kineziológia-természetgyógyászat összekombinálásának előzetes tervével. Annak, hogy e tervből mi valósul(t) meg, e tanulmány írója nem tudhatja, ugyanakkor az elemzés szempontjából felmerül a kérdés, hogy vajon a spiritualitás vagy az utazás lehetett nagyobb hatással Hanna életszemléletének alakulására. Mivel az interjú során sem hagyhattam figyelmen kívül, így őt megkérdezve, íme az ő interpretációja:

Mind a kettő, de a spirituális érdeklődésem előtte is megvolt. Viszont az a pozitív életszemlélet és az a vidámság, amit az utazások, meg a sok ilyen típusú ember megismerése kapcsán éltem át, kaptam és építettem magamba, az a spiritualitással nem jött. A pozitív szemlélet megvolt már akkor is, az, hogy nem adom fel, az is, de egy hatalmas nagy boldogságsomagot kaptam az utazás által.

Némi ellentmondásosság fedezhető fel a magyarázat kapcsán, amely azt mutatja, hogy a két terület láthatóan összemosódik Hanna elképzeléseiben. A leírtak alapján úgy vélem, hogy Hanna életében a spiritualitás egyfajta mindent átható életszemléletté vált,¹⁷ az utazás pedig inkább a gyakorlati megnyilvánulásokban, a cselekvés szintjén hozott változást, ami akár az említett személyiségváltozásként is értelmezhető.

Zita

Zita 1983-as születésétől kezdve egy Pest megyei községben él, néhány éve már nem a szülői házban. Nem szeretne Budapestre költözni, ragaszkodik nagyrészt mezőgazdasággal foglalkozó lakosok alkotta szülőfalujához, annak festőinek leírt környezete, „*tiszta levegője és a kedves szomszédok*” miatt: „*nagyon jó megnyugvás hazamenni, itt a pesti forgatag után*”. Szülői felsőfokú oktatásban nem vettek részt, édesanyja irodai adminisztrátori munkákat látott

17 Az úti cél megválasztásában is, a nem racionális alapokon nyugvó döntés – ami tekinthető kvázi esztétikai reflexiónak, egy kis spirituális bázissal – számottevő: „*igazából így észreveszem a dolgokat és az ilyen üzeneteket (!) az életben*”, és azért is szeret egyedül utazni, mert kettesben előfordul, hogy „*teljesen más dolgokat vonzotok be (!) egy út során*”.

el, édesapja pedig egy mezőgazdasági cégnél dolgozott ágazatvezetőként, és nagy hobbjja a dísznövény-kertészkedés volt. Édesanyja mindig túlságosan gondoskodó, féltő, és emiatt szigorú is volt. Zita édesapjának hobbjja révén nagyon megszerette a növényeket és az állatokat, ő is szívesen kertészkedik otthon. Kapcsolatuk fiatal korában problémás volt, leginkább azért, mert apja *„sokszor az alkoholos pohár után nyúlt”*. Viszont szerencsésen alakult a le szokás, és Zita húszas éveire kiegyensúlyozottá vált ez a kapcsolat. A bátyjával szintén rossz kapcsolat alakult ki fiatal korában, de miután ő egy szomszédos országban új életet kezdett, a távolságnak köszönhetően egyre jobban kijönnek egymással. Tehát látható, hogy a családi klímát ellentmondásosság jellemezte, az anyai gondoskodó szeretet és szigor, a meghatározó apai természetszeretet és alkoholproblémák feszültségében, és a bátyja túlzásaival körbevéve. Zita ontológiai biztonságát és önmeghatározását viszont úgy tűnik, mintha ezek kevésbé veszélyeztették volna, annál is inkább, mivel idővel minden probléma orvosolhatóvá vált, valamint iskolai, szakmai életútja is – kontrasztként – egy céltudatos cselekvő képét festi elénk.

Zita általános iskolás éveit is mint a jövője és az idegen kultúrák iránti érdeklődésének, nyitottságának alapjait mutatta be. Középiskolát pedig már céltudatosan választott, mivel a német nyelv vonzotta, amelyet a kulturális ismereteken keresztül mélyebben is megismert, majd tanítani is kezdte az angol mellett, nála fiatalabbnak. Nemzetközi kommunikáció szakon tanult tovább, majd annál a banknál helyezkedett el, ahol a szakmai gyakorlatát is végezte. Egy öt hónapos másik bankhoz való kitekintést leszámítva tizenkét éve ott tevékenykedik. Több osztályon is dolgozott, és nagyon sokáig nagyon szerette a munkahelyét, viszont a gazdasági helyzet miatt úgy látja, hogy *„a bankvilág teljes lejtmenetben van (...) bő egy éve mondom azt, hogy már nem jó, és hogy nem nagyon szeretnék ott maradni”*. Ennek a fontolgatásnak a vezetőséghez is híre ment, akik felajánlottak neki három hónap fizetés nélküli szabadságot, amely maradásra is ösztökélte, de már ezt kihasználta, és *„most nincs semmi motiváció”*. Ugyanakkor fontos látni, hogy az ő esetében ez a kiábrándultság nem a munka tartalmával kapcsolatos: *„nekem mindig ez volt az álmom, hogy ezt a munkát csináljam”*, amelyet már hét éve végez. A válság és egy vezetőváltás miatt viszont elmenne onnan: *„tudom, hogy ezt akarnám csinálni, csak valószínűleg máshol”*.

Zita gyermekkorában az utazás nem volt jellemző szabadidős tevékenysége a családnak. Édesanyja gyermekei születése előtt néhány hónapot eltöltött két országban, ami Zita szerint befolyásolhatta az utazás iránti szeretetét, valamint a hiány is, hogy erre nem volt lehetőségük. *„Amikor így lehetőségem lett rá és pénzem, akkor tényleg mindent az utazásra költöttem.”* A főiskolai évek alatt megpályázott minden támogatási lehetőséget, dolgozott is, így az első utazásai már ekkor, egy évben valósultak meg: három európai országban járt az aktuális szerelmeivel, és barátokkal. Mint ahogyan a legtöbb utazó, Zita sem hátizsákos utazóként kezdte, ugyanakkor a társaságával nem pusztán tengerparti pihenéssel töltötték a nyaralást, igyekeztek minél többet látni az adott országból. Ezek után *„indult egy olyan, nem is tudom, egy életforma, szenvedély, hogy ahova tudtam, elutaztam mindig az aktuális fiúkkal, baráti társaságokkal, egyre több környéket, egyre több országot, kultúrát fedeztünk fel”*.

Mindig középkategóriás hotelekben szálltak meg, aztán 2011-ben az akkori barátjával, aki azóta a férje, elindultak hátizsákkal is két hétre felfedezni az Ibériai-félszigetet, hosteleekben megszállva. Nagyon sok európai országot bejártak, két éve pedig gondoltak egy nagyot, és elindultak Ázsiába három hétre, hátizsákkal, mert közben nagyon megszerették az utazásnak ezen formáját. Az elmúlt két évük nagyon aktív volt utazás szempontjából, sorra jöttek a távoli desztinációk: Karib térség, Közép-Amerika, Ázsia újabb két és fél hónapra.

Az utazás módját tekintve Zita – a tipikus hátizsákos utazókkal ellentétben – nagyon ritkán utazott egyedül, szereti megosztani az élményt, leginkább a férjével, mivel *teljesen ugyanolyan az érdeklődésük*. Emellett Zitáék a hagyományos hátizsákos utazókhoz képest jobban megtervezik az útjukat, legalábbis a szállásfoglalás tekintetében biztosan, de éppen a költségek miatt: *„pont mondjuk egy ilyen hátizsákos elméletnek mond ellent az, hogyha te nem foglalsz le időben egy repjegyet olcsón vagy egy szállást időben olcsón”*. Zitáék más utazókkal is szeretnek beszélgetni, de főleg a helyiek érdeklik őket:

Mi például nagyon sokszor beszélgettünk így a helyiekkel, hogy ő miből él, mennyit dolgozik, hol tud tanulni, hogy mi mennyibe kerül, hogy hogy támogatja a családja őt vagy ő hogy támogatja a családot, és ilyen elképesztő dolgokat tudtunk meg, tényleg [...] A legtöbb országról az a benyomásom, hogy nagyon kedvesek az emberek, és hogy ilyen nagyon nyitottak, nagyon barátságosak, nagyon befogadóak.

Zita sokszor használt többes számot az élmények mesélésekor, ami egyrészt nyilvánvalóan arra utal, hogy általában ketten utaznak, másrészt viszont jelzi azt is, hogy férjével egy sorsközösséget vállaló, kölcsönös megértésen és bizalmon alapuló intim kapcsolatot alakítottak ki. Zita számára lényeges az utazások során *a kulturális különbségek, a környezet, az emberek hozzáállásának összehasonlítása*. Amikor az utazások során szerzett tapasztalatait próbálja átadni másoknak, úgy érzi, hogy értetlenségbe ütközik: *„egyszerűen nem tudod áthozni ugyanazt az élményt meg azt az életérzést, ami kint van”*.

Zita úgy érzi, hogy az utazások hatására sokkal *nyitottabb* lett, bár ez a változás nem jelent olyan mély személyiségváltozást, amilyenről például Hanna számolt be. Alapvetően érdeklődő volt, mégis most sokkal szívesebben beszélget másokkal és hallgatja meg őket. A másik lényeges változás, hogy *sokkal környezettudatosabb* lett. Korábban is tudott a klímaváltozásról, azonban eddig nem látta saját szemével a folyók szennyezettségét, a nagyuraknak való kiszolgáltatottságot az őserdők pusztítása kapcsán, a korallzátonyok gondatlanság miatti eltűnését, stb. Most *tudatosan* figyel az életmódjára, és másokat is próbál erre rávezetni. Az utazás Zita számára a *valóság megismerését* jelenti: *„gondolom, a Mátrixot láttad, és amikor így mondják, hogy most kilépsz a valóságba”*. A belváros, ahol dolgozik,

...egy buborék, tehát hogy itt ez a bankárnegyed. Csak diplomás, viszonylag gazdag emberekkel vagyok körülvéve, vagy mondjuk itt vannak a politikusok. Tehát tényleg úgy érzem, hogy ez egy buborék, és tudom, hogy nem ez az igazi élet és nem ez a valóság. És jó, persze, ott van a falu, tehát hogy látom ott is az embereket, bár tényleg csak aludni járok haza. És tudom, hogyha útra kelek, akkor viszont van lehetőségem meglátni az életet.

Zita az életére visszatekintve nem említett egy fordulópontot sem: *„abszolút mentem a céljaim felé, és mondhatom azt, hogy amit akartam, úgy nagyrészt, azért ilyen nyolcvan százalékban mindent elértem. Úgyhogy nem volt fordulópont”*. Az iskolaváltások és az utazás jelentőségének kapcsán pedig így fogalmazott: *„tényleg azt érzem, hogy így kinyílik a világ előttem”*. Az elmondottak alapján egy egyenletes tempóban haladó út vázolódik fel: a családi problémák valószínűleg fokozatosan enyhültek, szakmai karrierje céltudatosan ívelt a kívánt irányba, az utazás is apránként, majd egyre intenzívebben jelent meg az életében, és a hátizsákos forma is kimért adagban lépett színre.

Természetesen nyilvánvaló, hogy a két interjúalany semmilyen sokaságra nézve nem képez reprezentatív mintát, ezért általában véve a hátizsákos utazókról semmiképp sem célszerű következtetéseket levonni. Az életút jellegzetes mozzanatainak feltérképezésével viszont törekedni lehet arra, hogy magyarázzuk az ontológiai biztonságot és az identitáskonstrukciót befolyásoló események és folyamatok hatását az útnak indulásra. A következőkben a már említett elemzési struktúra mentén végigvezetve a két élettörténetet, megjelennek az ellenpontok, és láthatóbbá válik a hátizsákos utazás szerepe is.

Amint láttuk, Hanna a *hátizsákos utazás előtt* nem volt elégedett a munkájával, a rutinos hétköznapi problémák voltak számára, ami, azt feltételezem, annak a tünete, hogy az életét olyan nehézség kísérte – feltehetően az intim családi környezet hiánya, a túlzottan pragmatikus környezet –, amely nem kedvezett egy viszonylag koherens, lelki biztonságból fakadó, tartalommal teli, önbizalmon alapuló identitás kialakulásának. A munkával való elégedetlenség központi motívumként lépett elő a vizsgálódás során, hiszen Hanna nem találta megfelelőnek annak tartalmát, ami részben egyedi szocializációs hatásokkal magyarázható, ám egy magasabb vagy átfogóbb szint befolyása itt nyilvánvalóan megmutatkozik. Egyrészt akár magyarázható ez a jelenség a munka marxi értelemben vett elidegenítő hatásával, másrészt pedig a jelen dolgozatban is említett életutak diverzifikálódásával és az önmegvalósítás parancsának való kényszerű megfelelési igénnyel is. Az igény a változatosságra, az újdonságra, bár az ember alapvető tulajdonságának tűnik és végső soron részben az is, a késő modern élménytársadalom társadalmi folyamatainak kényszerű velejárója, ami láthatóan befolyásolja a cselekvők döntéseit. Hanna az utazásban, még hozzá a hátizsákos utazásban látta a lehetőséget arra, hogy aktív, reflexív cselekvőként változtasson a korábbi állapotokon, és megtalálja a világ rendszerében a helyét, amely az otthonosság biztonságában önmeghatározása alapjaként szolgálhat.

Zita abban mindenképpen különbözik Hannától, hogy ő nagyon szerette a munkáját, korai pályaválasztása, céltudatossága a családi nehézségek ellenére is koherens identitással és stabil ontológiai biztonsággal vértette fel és kísérte végig az életét. Ugyanakkor abban hasonlít Hannához, hogy ahogyan Hanna végső soron idegenkedni kezdett a munkájától, úgy Zita is, bár ő nem a feladatait érezte idegennek, hanem magát a környezetet, ahol nap mint nap dolgozott, a *buborékot*, ahol nem az *igazi élet* zajlik, ami nem a *valóság*. Különbség viszont, hogy Zita életében a hátizsákos világot látás nem váratlan vagy várva várt fordulatként jelent meg, hanem fokozatosan lett ez a preferált utazási forma. Bár Zita életformaként tekint rá, az ő életében nem egy problémára, élethelyzetre való „reakcióként”, hanem „csupán” szabaddíós tevékenységként jelenik meg, noha a legfontosabb és a jóllétéhez nélkülözhetetlen hobbiként.

Az *utazás közbeni* legmeghatározóbb tapasztalatok és élmények valószínűsíthetően összefüggésben állnak az utazás motivációjával, azonban nincs determinisztikus összefüggés közöttük, vagyis a vágy nem mindig valósul meg, az élmény nem mindig elégti ki a vágyat. Utazóink esetében a kiszakadás a hétköznapiakból az utazás tényével alapvetően megváltozott, ugyanakkor az ontológiai biztonság megteremtésére irányuló tudattalan, vagy nem teljesen tudatos vágyak rokon élményekkel is találkozhatnak – mint láttuk, Hanna esetében a „negatív” identitás irányítható, már vágyott eseményekkel, melyek a liminális folyamat bein-

dulásával az egzisztenciális autentikusság átélését vonhatták maguk után. Az utazás élménye Zita számára is számottevő. A helyiekkel és más utazókkal kialakított kapcsolatok központi jelentőségűnek tűnnek: Zita *a kultúrák, a környezet, a különböző országokban élő emberek hozzáállásának összehasonlításához* jut el általuk, ami a *valóság megismerését* jelenti számára a bankárnegyedben – mint munkahelyen – tapasztalt *buborékhoz* képest. Látható ebből, hogy míg Hanna az élményeket inkább emocionális síkon, belső fókusszal önmagára vonatkoztatva igyekszik megtapasztalni, addig Zitánál a szintén intenzív belső élményfeldolgozás inkább kognitív, és a külvilág, a környezet észlelése hangsúlyosabb.

Az *utazás hatására* Hanna úgy érezte, mintha *kicsérélték* volna, zárkózottsága nyitottsággá alakult, amelynek hátterében az a már kiemelt folyamat állhat, amely során a tagadáson alapuló identitása inkább „igenlő” tartalommal telítődött, valamint a hétköznapi rutinjai megújultak az utazás központi szerepbe helyezésével. Ezekből kifolyólag úgy vélem, hogy a hátizsákos utazás nem a közvetlenül detektálható problémára (pl. munkahelyi, párkapcsolati problémák) adott válasz, hanem egy e mögött meghúzódó, mélyebben gyökerező és hosszabb ideje fennálló nehézséget, az identitást érintő bizonytalanságot csökkentette. Ezáltal az ontológiai biztonságot annak ellenére is erősítette, hogy némely manifeszt problémára közvetlen megoldás egyelőre nem született. Az utazás Zita életére is hatást fejt ki, noha nem olyan mély személyiségváltozás formájában, mint például Hannánál, de Zita megerősödött környezettudatossága is változás, talán kevésbé személyes jellegű. Az utazás mindkettejük életében rutinná vált, mely Hanna számára a *szabadságot* jelenti, Zitánál pedig a *szenvedélyt*, ami által megismerheti a világot.

Arra a kérdésre tehát, hogy milyen élethelyzetek lehetnek a katalizátorai az utazásnak mint reflektív reakciónak, ez a kutatás nem tud kimerítő választ adni, ám jelezni tudja, hogy a kézenfekvő válasz – mint például a rutinokba való belefásultság, a munkával való elégedetlenség – alapvetően nem ad elégséges magyarázatot. Ez alapján arra nézve tehát eredményesnek mondható a vizsgálódás, hogy az utazás jelentőségének, élményeinek és hatásainak az utazó általi szubjektív azonosítása révén ezeket lehetőség nyílt összefüggésbe hozni az életút korai szakaszában és az utazás előtti élethelyzetben felmerülő problémákkal. Azaz az előfeltevés részben empirikus alátámasztást nyert azért, hogy bizonyos élmények hatását az identitáskonstrukcióra és az ontológiai biztonságra sikerült azonosítani. Továbbá – ugyan csak egy-egy példával került illusztrálásra itt – úgy tűnik, a hátizsákos utazás egyfajta ontológiai biztonságot és egységesebb identitást elősegítő eszközként azonosítható, ugyanakkor abban az esetben is lehet – nem feltétlenül egyfajta segítő funkcióval bíró, de – szemléletformáló hatású, ha az egyén nem egy élethelyzetre és az a mögött megbújó mechanizmusokra való reakcióként indul útnak. Végül soron tehát az utazás egy olyan tevékenység lehet, mely során mindenki a saját ontológiai biztonságának helyreállításához éppen hiányzó elemekkel találkozhat az izgalmakkal és bizonytalansággal teli út során – az élmények sokféleségének lehetőségéből fakadóan.

Hivatkozott irodalom

Ateljevic, Irena és Stephen Doorne (2004): Theoretical Encounters. A Review of Backpacker Literature. In *The Global Nomad. Backpacker Travel in Theory and Practice*. Greg Richards és Julie Wilson (szerk.). Clevedon, UK: Channel View Publications. 60–76.

- Bauman, Zygmunt (2001): Identitás és globalizáció. *Lettre* (42). Interneten: <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00026/bauman.htm> (letöltve: 2017. április 10.).
- Bauman, Zygmunt (2002): Turisták és csavargók. In *Globalizáció. A társadalmi következmények*. Szeged: Szukits, 121–156.
- Bauman, Zygmunt (2004): A zarándok és leszármazottai: sétálók, csavargók és turisták. In *Az idegen – Variációk Simmeltől Derriáig*. Biczó Gábor (szerk.). Debrecen: Csokonai Kiadó, 192–206.
- Beck, Ulrich (2004): Túl renden és osztályon? *Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése*. In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Válogatott tanulmányok. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 322–359.
- Berger Viktor (2013): A tér problémája Anthony Giddens társadalomelméletében. *Replika* (82): 25–53. Interneten: <http://replika.hu/replika/82-03>.
- Bódi Jenő (2008): A turistatekintet mögött. *Debreceni Disputa* (6)5: 4–9. Interneten: <http://www.uni-miskolc.hu/~btkvat/doc/pub/ilyes/etnoturizmus.pdf> (letöltve: 2017. április 10.).
- Cohen, Erik (1972): Toward a Sociology of International Tourism. *Social Research* (39)1: 164–182. Interneten: <http://www.csus.edu/indiv/s/shawg/courses/182/articles/cohen/cohen.pdf> (letöltve: 2017. április 10.).
- Cohen, Erik (2004): Backpacking. Diversity and Change. In *The Global Nomad*. Backpacker Travel in Theory and Practice. Greg Richards és Julie Wilson (szerk.). Clevedon, UK: Channel View Publications, 43–59.
- Csikszentmihályi Mihály (1997): *Flow. Az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Éber Márk Áron (2008): Túl az élménytársadalmon? Avagy az élménytársadalom másfél évtizede. *Szociológiai Szemle* 18(1): 78–105. Interneten: <http://www.szociologia.hu/dynamic/0801eber.pdf> (letöltve: 2017. április 10.).
- Franklin, Adrian és Mike Crang (2012): Válságban a turizmus- és utazáselmélet. In *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*. Bódi Jenő és Pusztai Bertalan (szerk.). Budapest – Szeged – Pécs: Gondolat, 145–168.
- Giddens, Anthony (2005): Az intimitás mint demokrácia. *Café Babel* (51): 15–26. Interneten: <http://www.cafebabel.hu/szamok/sziv/giddens> (letöltve: 2017. április 10.).
- Giddens, Anthony (2013): Élet a poszttradicionális társadalmakban. *Replika* (82): 55–96.
- Kovács Éva (2007): Interjú módszerek és technikák. In *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Kovács Éva (szerk.). Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 269–277. Interneten: <http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/olvasoszoba/regiokonyvek/kozossegtanulmany.pdf> (letöltve: 2017. április 10.).
- Kvale, Steinar (2005): *Az interjú. Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba*. Budapest: Jászöveg Műhely.
- Lash, Scott és John Urry (1994): *Economies of Signs and Space*. London: TCS – Sage. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781446280539>.
- Luhmann, Niklas (1982): *Szerelem, szenvedély. Az intimitás kódolásáról*. Budapest: Jászöveg Műhely.
- Noy, Caim (2015): Backpacker. In *Encyclopedia of Tourism*. Jafar Jafari és Honggen Xiao (szerk.). Cham: Springer, 81–83. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-01384-8_15 (letöltve: 2017. április 10.).
- O'Reilly, Camille Caprioglio (2006): From Drifter to Gap Year Tourist. Mainstreaming Backpacker Travel. *Annals of Tourism Research* (33)4: 998–1017. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.annals.2006.04.002> (letöltve: 2017. április 10.).
- Paris, Cody Morris és Victor Teye (2010): Understanding Backpacker Motivations. A Travel Career Approach. *Journal of Hospitality Marketing & Management* (19)3: 244–259. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/19368621003591350> (letöltve: 2017. április 10.).
- Puczkó László és Rátz Tamara (2001): *A turizmus hatásai*. Budapest: Aula.
- Rényi Ágnes, Sik Domonkos és Takács Erzsébet (2014): Elemzési szempontok a késő modern társadalmak kordagnósisához. *Szociológiai Szemle* 2014/3: 18–60. Interneten: http://www.szociologia.hu/dynamic/renyi_et_al.pdf (letöltve: 2017. április 10.).
- Riley, Pamela (1988): Road Culture of International Long-Term Budget Travelers. *Annals of Tourism Research* 15(3): 313–328. DOI: [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(88\)90025-4](https://doi.org/10.1016/0160-7383(88)90025-4).
- Sarbin, Theodor R. (2001): Az elbeszélés mint a lélektan tő-metaforája. In *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. László János és Thomka Beáta (szerk.). Budapest: Kijárat, 59–77.
- Schleicher Vera (1998): Turizmus és regionalitás. In *A turizmus, mint kulturális rendszer*. Fejős Zoltán (szerk.). Budapest: Néprajzi Múzeum, 203–213.
- Schulze, Gerhard (2000): Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása. (Részlet az első fejezetből). *Szociológiai Figyelő* 15(1–2): 135–157.
- Schulze, Gerhard (2003): A Német Szövetségi Köztársaság kulturális átalakulása. In *A kultúra szociológiája*. Wessely Anna (szerk.). Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium, 186–204.

- Schütz, Alfred (1984): Az idegen. In *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Hernádi Miklós (szerk.). Budapest: Gondolat, 405–413.
- Schütz, Alfred (2004): A hazatérő. In *Az idegen – Variációk Simmeltől Derridáig*. Biczó Gábor (szerk.). Debrecen: Csokonai, 80–90.
- Sik Domonkos (2013a): Giddens modernitáselmélete. Identitás és intimitás. *Replika* (82): 131–144.
- Sik Domonkos (2013b): Giddens társadalomelmélete. *Társadalomkutatás* 31(1): 55–71. DOI: <https://doi.org/10.1556/tarskut.31.2013.1.5> (letöltve: 2017. április 10.).
- Sik Domonkos (2013c): Lash modernitáselmélete. *Jel-kép* 3–4. DOI: 10.20520/Jel-Kep.2013.3-4.2 (letöltve: 2017. április 10.).
- Sik Domonkos (2014): A klasszikus és késő modernitás egyesített elmélete. *Socio.hu* 4(4): 150–181. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2014.4.150>.
- Simmel, Georg (2004): Exkurzus az idegenről. In *Az idegen – Variációk Simmeltől Derridáig*. Biczó Gábor (szerk.). Debrecen: Csokonai, 56–60.
- Turner, Victor (2002): Liminalitás és communitas. In uő *A rituális folyamat*. Budapest: Osiris, 145–180.
- Urry, John (2002): *The Tourist Gaze*. (2. kiadás.) London: Sage. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781446251904>.
- Vajda Júlia és Kovács Éva (2002): *Élettörténet-kutatás a szociológiában*. In *Forrásvidékek. Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára*. Felkai Gábor, Molnár Attila Károly és Pál Eszter (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 352–366.
- Vogt, Jay W. (1976): Wandering, Youth and Travel Behaviour. *Annals of Tourism Research* 4(1): 25–41. DOI: [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(76\)90051-7](https://doi.org/10.1016/0160-7383(76)90051-7) (letöltve: 2017. április 10.).
- Wang, Ning (2012): A turisztikai élmény autentikusságának újragondolása. In *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikái és kultúratudományi perspektívái*. Bódi Jenő és Pusztai Bertalan (szerk.). Budapest – Szeged – Pécs: Gondolat, 90–117.
- Welk, Peter (2004): The Beaten Track. Anti-Tourism as an Element of Backpacker Identity Construction. In *The Global Nomad. Backpacker Travel in Theory and Practice*. Richards és Julie Wilson (szerk.). Clevedon, UK: Channel View Publications, 77–91.

Schuller Csaba

Sport általi identitáskonstrukció a késő modernitásban

Bevezető

A sport az életünk részévé vált. Akár gyakoroljuk, akár csak a híreket nézzük, nem vonhatjuk ki magunkat a hatása alól. A stadionépítések kapcsán, a futballválogatottunk Eb-szereplése ürügyén, vagy azért, mert mi magunk sportolunk – beszivárogoz az életünkbe. Napról napra nő azon emberek táborára, akik a Margitszigeten róják a köröket egy valamelyik „multi-nál” töltött fárasztó munkanap után. A közösségi oldalakon az „ételes”, „bulizós”, „szerelmes szelfik” után az egyik legnépszerűbb „az első félmaratonom” hashtag. Széles körben vált újra népszerűvé a napi szintű testedzés. Ha egy jelenség ilyen mértékben elterjedt, tömegeket érintő tevékenységgé válik, akkor nem lehet nem társadalmi aktusként értelmezni, és nem rátekinteni a szociológia szűrőjén keresztül.

Dolgozatom elméleti keretét Anthony Giddens és Ulrich Beck későmodernitás-elméletei, valamint a francia individuumszociológia állításai jelölik ki. Megkülönböztetem a sport pozitív elaboratív és negatív patológiás alkalmazását a cselekvő életében; Axel Honneth elismerésméletével magyarázom az ontológiai biztonság megőrzésére tett kísérleteket. Azt állítom, hogy ezek a stratégiák a társadalomban gyökereznek, de a személyiségben, a lélekben lecsapódó feszültségek hatására manifesztálódnak, és válnak alakítójává a folyamatot elindító környezetnek. A tanulmány középpontjába a futást állítom, mivel egy bizonyos társadalmi csoporton belül a testedzés ezen formája rendkívüli módon elterjedt, és évről évre nagyobb tömeget vonz be. A futás identitáskonstrukcióban betöltött szerepét narratív interjúkon alapuló esettanulmány segítségével mutatom be. A narratívákon keresztül kiemelem és bemutatom azokat a sajátosságokat, amelyek mentén interjúalanyaim az elismerés által megszerezhető ontológiai biztonságot a sport emancipatorikus, illetve patológiás formájában igyekeznek magukévá tenni. Rávilágítok arra a makroszintű dialektikára is, amely az egyedivé válást kíséri az egyéni cselekvő életében.

Norbert Elias (2008) szerint a sportolás által a széles tömegek belsővé tették a formálódó, az erőszakos fellépést monopolizáló, arra egyedüli jogot formáló állam által diktált restriktív szankciókat és szabályokat. És itt nem csak jogi szabályozásról beszélünk. Nyilván ez adta meg az alapot, amelynek számonkérése esetén az esetleges retorziók, elrettentések lehetővé tették, hogy belső normává váljanak addig csak az intézményesült kényszer jeleként definiált beavatkozások. Ugyanakkor a feszültségek nem csökkentek, sőt; az urbanizált életmód növekedésével még nőttek is a mindennapos súrlódások, nézeteltérések. Hogy ez nem toroklított tömeges erőszakba, azt Elias szerint többek között annak köszönhetjük, hogy a sport által a felgyülemlett feszültségek, mindennapos sérelmek becsatornázódhattak olyan szervezett keretek közé szorított megmértetésekké, ahol a feszültség kontrollált körülmények között feloldódhatott, még akkor is, ha az egyén csak szurkolóként, nem pedig játékosként vett részt. Elias és az ő civilizatorikus magyarázata mellett természetesen megjelennek egyéb megközelítések is. Az evolúciós pszichológia egy olyan, viszonylag fiatal diszciplína, amely nagy hatékonysággal és magabiztossággal ad választ a társadalom széles rétegeit érintő és azok érdeklődésére számot tartó kérdésekre. Mivel a dolgozatom keretei nem teszik lehetővé az átfogó szakirodalmi áttekintést, ezért csak néhány olyan elméletet, állítást idézek, amelyek rávilágítanak a diskurzus lényegi elemeire. Az evolúciós pszichológia első ránézésre ugyanazt csinálja az egyéni cselekvő magyarázatával, mint az individuumszociológia (Dubet 2012; Takács 2013). Az introspektív megoldáskeresés helyére a makrót, a külsőt, a determinisztikusat állítják. De amíg a francia szociológiai iskolában ez egyfajta egymásra hangolódást, a determináns és a cselekvő táncát feltételezi, megadva a lehetőséget a formálásra, formálódásra, addig az evolúciós pszichológia egy évezredek alatt belénk kódolt biológiai mintázatra hagyatkozik. Evolúciós kényszerekre és szükségszerűségekre, darwini versenyfutásra redukálja a cselekvés minden motivációját. Az objektivitás érdekében el kell mondani, hogy nem vetik el a társadalom, a kultúra befolyásoló erejét, de állításuk szerint a gének rövid pórázon tartják a kultúrát. A sportra és annak szerepére több elmélet is született. Társadalmi dominancia iránti igény, a fertőző kórokozókkal szembeni ellenállás hatékonyabbá tétele, párválasztás, csoporton belüli együttműködés és a csoporton kívüliekkel való ellenségeskedés, a valahova tartozás iránti igény (Balish et al. 2013).

Az evolúciós pszichológia valóságértelmezésével szemben én a szociológia talaján állva fogalmazom meg állításaimat a sport késő modernitásban betöltött szerepéről. A késő modernitásban alapvetően változott meg az egyén pozíciója. A felvilágosodás ígérete – miszerint Isten halálával, a babonáktól és a transzcendenstől való rettegéssel történő leszámolással majd minden egy csapásra megoldódik, a papok helyére lépő tudósok pedig ugyanolyan magabiztossággal vezetik át a tévelygőt a neonfényel bevilágított halál árnyékának völgyén, mint rózsafüzért morzsolgató elődeik – megbukott (Horkheimer és Adorno 1990). A hagyományos struktúrák felbomlásával (Beck 2003) a *hosszú időbe* (Braudel 2004) beágyazódott cselekvési stratégiák megtartó ereje eltűnt; a Beck által leírt késő modernitásban élő ember számára mindenfajta szolidaritási és viszonyítási csoport, illetve követhető minta eliminálódott. Sem a világot magyarázó nagy narratívák (eposzok, osztály- vagy nemzettudat), sem a jóval személyesebb, ám még így is makrónak ható családi kontinuitás nem jelent kapaszkodót. Az ahistorikus létbe beleragadt egyéni cselekvő számára az egyetlen viszonyítási pont saját létének tengelye, amely olyan mértékben individualizálja a létezést, hogy a megkapasz-

kodásra való igény nem is találhat magának más tárgyat, mint saját magát. Illetve, ahogy Beck is állítja (1997), a párkapcsolatokba való menekülés is mutat egy ilyen kényszeres jelleget, hiszen a hagyományosan biztonságot nyújtó struktúrák megingásával az egyén legnagyobb félelme a totális elmagányosodás és izoláció.

A folyamatos reflexív újraalkotás (Mead 1973; Giddens 2013) azt az érzetet keltheti, hogy már egyáltalán nem is vagyok. Ezt a zsigeri félelmet és disztópiát igyekeznek minimumra csökkenteni a cselekvők a „kapcsolati élmény” keresésével. Felszínes kapcsolatok, gyenge kötődések, „megduplázott önzések” (Fromm 1984: 109) jönnek létre, illetve az öndefiníciós spirál során nemegyszer előfordul, hogy a cselekvő életének olyan aspektusaival szembesül, melyekre bármennyire is szeretne hatni, nem tud (Beck 2003). Isten halott (Nietzsche 2003), senki és semmi nem ad értelmet vagy célt a létezésnek, a látszólag értelmetlen szenvedésnek. Míg akár a klasszikus modernításban is lehetőség volt a véges választási lehetőségek közül kiválasztani bizonyos attribútumok mentén a legideálisabbnak tűnőt, addig ez a késő modernításban kvázi lehetetlenné válik. A választási lehetőségek száma közel végtelen, ugyanakkor a szakértők hierarchiája megszűnt, akik segítenének eligazodni köztük. Soha nem látott szabadság lehetősége párosul az elképzelhetetlen kiszolgáltatottsággal. Ezt a konstans szorongást nevezi Giddens (Sik 2013) *ontológiai bizonytalanságnak*. Úgy írja le, mint a globális hálózatok során világszintű létélménnyé váló szorongáseggyüttest. Ezt érzik Tokiótól Seattle-ig, Fokvárostól Koppenhágáig. Giddens (2013) szerint ez egy veszélyforrás, és a fejlődési potenciált minden eddiginél jobban magában rejtő társadalmi pillanatkép is egyben. A helyzettel való emancipatorikus életstratégia egy egyenlőbb, demokratikusabb állampolgárokból álló közösségséget vizionál, míg a patológiás válasz premodern megküzdési stratégiákat preferál: fundamentalizmusokat, provincializmust, „újbarbárságot”. Giddens cselekvéseméletében az ontológiai biztonság megteremtésében alapvető fontosságú a rutinizáció,¹ ami lehet patológiás (kényszeresség), illetve emancipatorikus (elaboratív). Ilyen rutinizációs tevékenységnek tekintem a sportot.

Az individuumszociológusok – giddensi alapokon továbbgondolva az egyénre nehezedő terheket – megkülönböztetik a becki individualizációt (Beck 1997) az általuk szingularitásnak nevezett folyamattól. A szingularitás mint egyedivé válás nem csak azt jelenti, hogy egyénként, a közösségből kiszakadva értékelem és érzékelem a világot a fogyasztói milióval szorosabb kapcsolatot kialakítva, mint egy adott társadalmi osztállyal, hanem azt is, hogy a társadalom olyan végtelenen individualizálódó rendszer, ahol gyakorlatilag a társadalmi struktúra is egyedivé válik. Személyekre bomlik, önálló arcot és nevet vesz fel (Martuccelli 2012). Ugyanakkor ez az egyénbe ágyazott konstans dialektika még nem teszi semmissé az érzéseket. Nem írja felül azokat a mechanizmusokat, amelyek alapján egy cselekvő meghatározza a minőségi létezés standardjait. Azokat a viszonyítási pontokat, melyek talán csak rá vonatkoznak, de mégis az interakciók olvasztótégelyében születnek, válnak megfoghatóvá. Ezen a ponton, dolgozatom témájából kifolyólag, segítségül kell hívjam Honneth elismeréseméletét (1997), ugyanis itt egy olyan társadalmi-pszichológiai relációval van dolgunk, amit leginkább az elismerés-megvetés dichotómiájára épülő nagymérettel vizsgálhatunk meg közelebbről. Honneth úgy tekint a szubjektumra, mint társadalmi interakciók terméke, és mivel az egyén létérzékelése – ha úgy tetszik, személyisége – az őt

¹ Giddens tudatfelosztásában (diszkurzív, gyakorlati, tudattalan) a rutinizáció a tudattalan eszköze, mely a stabil énkép fenntartásában segíti a cselekvőt (Berger 2013).

körülvevő, őt érintő társadalmi folyamatok produktuma, teljesen valid megközelítés azon kohó ajtaját felnyitni, ahol a személyiség születik. Ugyanis a késő modernitás cselekvőjének minden eddigénél nagyobb szüksége van az elismerésre, hogy olyan autonóm személlyé váljon, aki képes a fokozódó nyomás ellenére – önmaga állandó újradefiniálása – vagy éppen amiatt meghozni a döntéseket. Olyan „vad észleléseket” (Sik 2012: 208) létrehívni, amelyek mentesek mások direkt instrukcióitól, behatásaitól. Ez nem az interakció hiányát jelenti, hiszen Honneth elméletében, amely szorosan épül Mead szimbolikus interakcionizmusára, ez nem is lenne lehetséges. Az elmélet a fentebb már leírt hagyományos viszonyok, nagy- és kiscsoportok útmutatása nélküli megoldási stratégiák létrehozását implikálja a cselekvő felé. Olyan egyéni világtértelemezésre hív, amely segít eligazodni és kompetens, tevékeny lényként érzékelni saját magát mint társadalmi cselekvőt. Ez pedig szerinte az elismerésből fakad. Az egyént körülvevő szűkebb-tágabb közösség általi elismerésből, lett légyen az bármennyire is átmeneti mind a projektszerű szerveződést (Boltanski 1999), mind pedig az értékkonszenzust tekintve.

Nyilván nincs tökéletes élet. Mármint olyan élet, amely pszichológiai értelemben olyan személyiséget alkot, olyan személyiségjegyekkel ajándékozta meg a cselekvőt, ami akár csak megközelítené valamiféle nemlétező szuperszemélyiség ideáltípusát. Bettelheim (2014) jó szülőre vonatkozó állítása, azt gondolom, használható analógiaként, mert ahogy csak elég jó szülő lehet valaki, úgy tökéletes személyiségű emberré sem válhat senki. A fejlődésünk során érnek olyan behatások, élmények, amelyek meghatározzák a későbbi létélményeinket, cselekedeteinket. Egy általánosnak mondható társadalmi normarendszer pozitív-negatív tengelyén erre vagy arra tolják el az adaptivitásunkat. Azonban ez nem determináns, nem kényszeríti az egyént arra, hogy örökké cipelje a „terheit”, hogy ne tudja felülmúlni az imperatívuszt, miszerint a történeteink írják minket. Képes új történetet írni magának, új lapot kezdeni (Rangell 2015; Rogers 2003; Ricoeur 2001; Winnicott 2004). Erre mondja azt Honneth, hogy ez az újírárs lehet társadalmi aktus is. Ugyanakkor, mint mindennek, ennek is megvan a másik oldala. Nem csak az újírársra, hanem a lapok kitépésére is van lehetőség. Amennyiben nincs meg az elismerés a szeretetben, a jogban, a megbecsülésben, akkor a pszichés és társadalmi halál ugyanúgy elpusztítja az egyént, mint ha fizikálisan bántalmaznák, mint ha valóban meghalna. Ezért minden cselekvő küzd az elismerésért, vagy ha nem is képes arra, hogy küzdjön, de megvan benne az igény, hogy elismerjék. Azt gondolom, hogy a témám szempontjából vizsgált sportolói attitűdnél kiemelten megfigyelhető ez a tendencia a lélek és a társadalmi pozíció egyéni – és mégis mélységesen társadalmi – genezisében, hiszen mind a Giddens által leírt *ontológiai biztonságra való törekvés*, mind a honnethi *elismerésért folytatott küzdelem* megjelenhet sportba ágyazott tevékenységként. A késő modernitás aktív cselekvője, aki sok esetben kontrollálhatatlan események függvényeként tekint saját életére, visszahúzódik az egyetlen olyan terepnumra, ahol kompetens módon manipulálhat – ez pedig a saját teste.

Módszertani megfontolások

A késő modernitásban, amikor az egyéni életutak ennyire szerteágazóak lehetnek, az individuumszociológusok szerint a narratívák, az egyéni történetek sokkal fontosabbak, és ezeket kvalitatív módon hatékonyabban lehet felismerni (Takács 2013). Az individuumszociológia

mellett a szociálpszichológiának egy meghatározó ága szintén erre az eredményre jutott: a valóságot, az egyén pszichéjét valójában a történetek konstruálják. Paul Ricoeur (2001) szerint a narratív azonosság, ami talán megfeleltethető Giddens – az ontológiai biztonság érdekében tett – rutinizációs tevékenységének,² egy olyan állapot, amelyet az egyén az elbeszélőfunkció használata révén ér el. Ebben a megközelítésben az identitás nem egy konsztans létező, mely egy teleologikus fejlődés végpontján található, hanem jóval flexibilisebb, formálhatóbb, bármikor felülírható és újraalkotható a történeteink által. Ezek a változások megismerhetők, a mozgatórugók feltárhatók a történet megértése révén, amely történetnek megvannak a maga szabályai. Először is minden történet elindul valahonnan és el akar jutni valahová. Mindemellett a történeteknek megvannak a maguk jól bejáratott szereplői és fordulatai. Az én tulajdonképpen a történeteken, a narrátorokon keresztül konstruálódik, jön létre, de amikor egy narratíva a társas térben legitimmé válik, a befogadón legalább annyi múlik, mint a „mesélőn”. Ha a másik megkérdőjelezi a történet valóságtartalmát, akkor az egész narratíva összeomolhat, de nem csak a mesélőé, hanem – visszatámadás esetén – az ellenállóé is (Gergen J. K. és Gergen M. M. 2001). Az is nagyon fontos, hogy milyen kontextusban, kulturális környezetben próbálják értelmezni a történetet. Csakis az adott kódrendszerrel rendelkezők tudják a narratívát magukévá tenni, és ezáltal hozzájárulni a másik személyiségének megkonstruálásához. Nincsenek magukban álló történetek és magukban álló cselekvők. Az individuumon keresztül gyakorlatilag az adott kultúra mesél magáról és teremti meg magát a narratívát magáévá tevő emberrel együtt (Ricoeur 2001).

Kutatásom során négy narratív interjút vettem fel, de mivel jelen dolgozat keretei nem tették volna lehetővé mind a négy komplex bemutatását, ezért csak egyet ismertetek. Maga az interjúhelyzet kötetlen volt. Igyekeztem a helyzetet oldani, hogy ne szorongjanak az interjúalanyok, de ne is befolyásoljam őket túlzottan. A kérdések során tartottam magam ahhoz, hogy szigorúan a mesélő szóhasználatával, már elhangzott kifejezések ismétlésével kérdeztem vissza egy-egy részletre. Folyamatosan jegyzeteket készítettem, és diktafonra vettem az elmondottakat. Amennyire lehetett, igyekeztem figyelni a nonverbális kommunikációra. Volt, hogy könnyebben ment, volt, hogy nehezebben, ezért ezekre csak elvélve, nagyon ritkán hivatkozok az elemzésnél. A szó szerint begépett interjúkat a Vajda Júlia és Kovács Éva (2002) által leírt módszertani elvek mentén elemeztem. Először kigyűjtöttem a biográfiai adatokat – azokat a jól adatolt eseményeket, amelyeket valamilyen összehasonlítás mentén el tudtam helyezni az életútban időrendi sorrendben. A biográfiai elemzését követően a szöveget szekvenciákra bontottam, és hermeneutikai elemzéssel³ haladtam szekvenciáról szekvenciára; hipotéziseket állítva, illetve azokat megcáfolva tettem kísérletet a megélt és az elbeszélt élettörténet különválasztására a sportnak a narratívát felállító cselekvő életében betöltött szerepével kapcsolatban.

Amikor kiválasztottam az alanyaimat, semmit nem tudtam róluk. Az interjúk során vált nyilvánvalóvá, hogy az életük egy szakaszában mindannyian súlyos testkép- és/vagy evészavarral küzdöttek. Ez nagymértékben átírta a fejemben lévő elemzési elképzeléseket, és erőteljesebb fókuszra kényszerített a családi dinamikák, a pszichés elakadások, illetve a lehetséges lelki eredetű okok feltérképezésének területén, mint arra előzetesen számítottam.

2 Mármost ami a célját illeti. Ami nem más, mint az „egészség érzetének” kialakítása.

3 A hermeneutikai esetrekonstrukció során a szekvencia-, illetve biográfiaelemzésben verifikálható és falszifikálható hipotéziseket állítok fel a feldolgozott szövegrészek után, majd ezeket a további tartalmi megismerés eredményeinek függvényében megtartom vagy elvetem.

Mindemellett igyekeztem nem átlendülni olyan számomra ismeretlen tudományterületre, ahol az általam megfogalmazott hipotézisek vagy állítások elvesztenék hitelességüket, illetve tudományos alapjukat. Mindazonáltal elengedhetetlennek tartottam, hogy elvégezzem ezt a mikroelemzést, és csak utána térjek rá a szűkebb értelemben vett szociológiai vizsgálatra, ugyanis azt gondolom, ez a kettő nem elválasztható abban az elméleti keretben, amelyben az általam vizsgált kutatási tárgyat elhelyeztem. Nem tudtam minden aspektusát kifejteni a feltárt sejtéseknek, így szűrni kellett, hogy mi az, amit megosztok a dolgozatomban, mivel túlságosan is szerteágazó volt, amit találtam, és néhány helyen valóban elhúzott olyan lélektani mélységekbe, ahol a felállított hipotéziseimnél azt éreztem, hogy ezek az állítások meghaladják a pszichológiai ismereteimet ahhoz, hogy kellő önbizalommal és hitelességgel vállalkozzak azok interpretációjára. Így szigorúan azokat az elemeket emelem ki, amelyek a test érzékeléséhez és a sport szerepéhez köthetők az adatközlők életében, és ez egyéb dinamikák ebben a dolgozatban nem, vagy csak érintőlegesen lettek kifejtve.

Zsófi életútja

Zsófi (21) elbeszélte életútjának biográfiai elemzéséből kirajzolódik, hogy egy erősen ambivalens viszony fűzi a szüleihez – különösen az apával meglévő feszültség az, ami át- meg- átszövi még a száraznak tartott életrajzi adatokat is. A döntések mögött folyamatosan felsejlik az ellenállás-meghajlás dichotómiája, meghatározó strukturáló elem az ebből következő feszültség, illetve az ennek feloldási kísérleteiből fakadó cselekmények. Zsófi egy vidéki kistelepülésen született, az édesanyja a segítő szakmában dolgozik, az édesapa pedig meghatározó vállalkozója, erős embere a közösségnek. Hárman vannak testvérek, egy nővére és egy öccse van, mindkét testvér esetében erős hangsúlyt kap az apának imponáló műszaki, reálvégtettség, szemben Zsófi humán, a segítő szakma felé való orientációjával. Mivel Zsófi második gyerekként születik, jóval a nővére után, de nem sokkal az öccse előtt, ezért alapélménye az egyedüllét, és az érzés, hogy nem számíthat a szülői törődésre. Egyrészt lány, másrészt középső gyerek. A nővér idősebb, és bár ő is a segítő irányba indult a felsőoktatásban, később „javított”, és reálterületen folytatta tanulmányait és ott is helyezkedett el, Zsófi szerint kiharcolva ezzel az apa elismerését. Míg az öccse – valamiféle patriarchális, törzsi gondolat mentén, már csak a biológiai neméből kifolyólag is – megkapta születésétől fogva mindazt az elismerést, amiért Zsófinak keményen meg kellett küzdenie. Ezek az általa sokszor sziszifuszinak megélt küzdelmek folyamatos feszültséget generáltak benne már egészen kisgyerek korától fogva, az értéktelenség és elveszettség érzése, illetve az elhagyatottságtól, elhagyástól való félelem az életrajzi struktúra adatolásában is megjelenik. Négyéves, amikor elveszíti anyai nagymamáját. Először szembesül a halállal, egy olyan rokon halálával, aki az apához köthető, körülbelül ugyanakkor, amikor megszületik az öccse, vagyis van egy negatív indulatátvitel mind az öccse, mind pedig az apja irányába. És ekkor meghal a nagymama. Ez lehet egy olyan, a fejlődési szakasz mágikus gondolkodására épülő önhibáztatás, illetve feszültség alapja, amely a későbbi szülőhaláltól való retteghetéshez vezethet. Illetve, hogy az ilyen irányú érzések rosszak, pusztítók, nem verbalizálhatók. Így ez a feszültség a legkisebb ellenállás törvénye alapján valamilyen úton-módon kiutat fog keresni magának. Ez lehet alapja az autoagresszió különböző formáinak, a zárkózottságnak, a harcra, a megküzdésre való képzetlenségnek. Jól adatoltak az apával való minőségi együttlétek, ugyanakkor alig van belőlük

néhány, és akkor sincs egy kettőjük közt létrejövő közös élmény, mindig meg kell osztani valakivel (az öccsével), ezen alkalmak során az apa megnő, hős lesz, titkok tudója, sárkányok legyőzője, aki erősebb az egész világnál, aki csak azt tiszteli, aki szintén olyan erős, mint ő.

Nyolc-kilenc évesen már együtt edzenek az apával. Játékos, tét nélküli dolognak írja le az akadályokkal való megküzdést, ugyanakkor az elbeszélésben nincs helye a feladásnak, és elismerés csak akkor jár, ha megtörténik a „léc megugrása”. Fontos bevésődése ez annak, hogy az egyetlen dolog, amivel az apa szeretete és elismerése, ezáltal az „énség” megteremtése megtörténhet, az a fizikum megjelenítése, illetve az azzal való manipuláció. E mentén kaphat figyelmet, ezáltal lehet versenyképes a három gyerek között elosztandó, szűkösre szabott szeretetporciókért folytatott harcban. Az anya egy látszólag gyors lefolyású, komolyabb panaszokkal nem járó gyengesége krónikus betegséggé válik, amely során rendszeresek a rosszszullétek. Zsófi szülőelvesztéstől való félelme olyan áttétet kap, ami óriási szorongást generál benne, ugyanakkor nincs kivel megbeszélnie. Az apa nem ad válaszokat. A gyerek egyedül marad a félelmeivel, ebben Zsófi nem lehet partner. Visszaigazolja a manipulációképtelenséget, hogy a világ az akarata ellenére dobálja ide-oda, hogy a kérés, a könyörgés nem elég. Sem ahhoz, hogy megnyugtassa, sem ahhoz, hogy vele maradjon az apa. Rengeteget dolgozik, sokat van távol, míg az anya egyedül viszi a háztartást, dolgozik mellette, gyereket nevel. Olyan életmód, ami folytonos küzdelmet jelent, ha nő vagy, és folyamatos főhajtást az erős férfi előtt. A kommunikáció nem segít, a verbálissá tett emocionális szorongás nem opció, nincs rá válasz, se szeretet, sem megértés. Ugyanakkor fontos biográfiai fordulópont, amikor az anya választás elé állítja az apát, hogy vagy a munka, vagy pedig a gyerekei és a családja. Az apa a családot választja. Ez olyan aktus imprintingje lehet, olyan megküzdési minta, amely alapja lehet a lázadásnak, az önformáláshoz való jog kikövetelésének.

A szülők vallásosak – igaz, ez a vallásosság nem jelenti az élet minden részére kiterjedő mély megélését a hitnek, de kulturálisan és hagyományaikban őrzik a keresztény külsőségeket. Zsófit vallásos óvodába és iskolába íratják, nagyobb ünnepekkor templomba mennek, és a papot alkalmanként kérik, hogy egy-egy elhunyt hozzátartozójuknak ajánlja a misét. De a vallásosság a meghatározó pillanatokban nem jelenik meg mint rendező elv, utat mutató imperatívusz. Egy újabb fenyegető árnyék megjelenésekor – egy hozzátartozó, a nagypapa lehetséges elvesztése során – megint nincs kapaszkodó. Általános a pánik, hogy most mi lesz, de ezt is inkább csak érezni lehet, passzívan befogadni, de nem kiadni, hozzátenni az érzéseit. Ekkor jelenik meg a nővér mint potens aktor az élettörténetben, és megnyugtató válaszokat ad. Az első olyan személy, aki konkrétan, adatolt eseményhez köthetően segítséget nyújt és biztos érzelmi viszonyítási pontként jelenik meg. A vallásos óvoda után vallásos iskola következik, ahol folyamatosan próbálják valamilyen sportra beírni, de csapatsportokba, ami nagyon nem megy Zsófinak. Ügyetlennek érzi magát, nem komfortos a helyzet, amiben van. Ráadásul ezek nem csak egyszerű sportolói sikertelenségek, hanem minden egyes bukás egyben lehetőség is arra, hogy izolálódjon a közösségből, valamint hogy elveszítse az így is csak ritkán rávetülő, bátorító apai tekintetet. Talán ebből is fakadhat az az áldozatszerep, amibe belekényszerítik a kortársai: kiskamaszként folyamatos zaklatásnak van kitéve az iskolában. Ez olyan mértékig fokozódik, hogy megjelenik az élettrajzban a legszélsőségesebb autoagresszió, az öngyilkosság gondolata. És sehol egy felnőtt, sehol egy olyan referenciaszemély, akihez fordulhatna. Szinte természetes, hogy egy ilyen rideg, és az ő bánatára reflektálni képtelen világ elől visszavonulót fúj az egyetlen olyan terepnumra, ahol ő a legkompetensebb személy: a saját testébe. Megkezdődnek az évészavarok. A középiskola

nem hoz megújulást, mivel a bántalmazó lány szintén ugyanoda jelentkezik. Az a bizonyos schrödingeri doboz egy ideig végtelen mennyiségű cselekvési alternatívát hordoz magában, amelyek között az eddig elmondottak alapján kiemelt helyen találjuk az önpusztítás különböző formáit: falcolás, promiskuitás, evészavar, öngyilkosság – teljes behódolás a bántalmazónak. Ám Zsófi, a maga módján, egy egészen új, nem várt megküzdésmódot választ, és felveszi a harcot.

Eldönti, hogy lefogy – de nem az éhezést választja, hanem sportolni kezd. Futni. Ezzel egy időben az életének más területein is megpróbál kompetens szereplővé válni, először szegül szembe az apai autoritással, de az apa nem tudja felülrni a megszokott mintákat. Megbeszélhetnék, reflektált tudássá válhatna Zsófi élménye és kritikája, de nem így történik, és ez az opponálás érezhetően megrontja a kapcsolatukat. Ez a tulajdonképpeni kamaszkori újjászületés rögtön azzal az élménnyel társul, hogy az első szava, kifejezése – a „*Máshogy szeretném!*” – rögtön szeretetmegvonással jár. A futás már nem elég, elkezd konditerembe is járni. Két éve edz folyamatosan, amikor bejelenti, hogy nem fog többet a szülőkkel templomba menni, mert hazugságnak tartja a papság és az egyház intézményét, és nem gondolja, hogy az intézményesült kereteknek kéne az ő hitét meghatározniuk. E mögött lehet egy olyan általános kritika is a családdal szemben, hogy kifelé látszólag idilli képet kell mutatni, meghintve hazug szakralitással, miközben valójában senki nem veszi észre, hogy őbenne mi zajlik.

Az első barátja egy testékszereket hordó fiú, akit a szülők nem tudnak elfogadni a kinézete miatt, nem tart sokáig a kapcsolat, de fontos élmény, hogy nem konzisztens a fenntartott homlokzat és a cselekvés közötti kapcsolat. Szavakban az ember belső értéke a fontos, egészen addig, amíg meg nem jelenik a küszöbön valaki, akinél tényleg mélyfúrás kéne, hogy túllássunk a kérgen. Úgy dönt, hogy ő megpróbál megfelelni az ideálnak. Beköszönt a nagy szerelem, aki látszólag nem képes úgy érezni és kötődni, ahogy Zsófinak jó lenne, de ennek ellenére kitart mellette. Majd meggyógyítja, mert azt gondolja, ő az igazi. Amikor a fiú telefonon közli vele, hogy vége, teljesen összeomlik. Vigasztalhatatlan. Az életrajz eddigi adataiból teljesen adekvát válasz lenne, ha megjelenne a súlyos autoagresszió valamilyen formája, az öngyilkosság gondolatával való eljátszás, kísérlet. Ehelyett a sportba menekül. Életének ezen a pontján én ezt a sportolási rutint már *maladaptív*nak minősítem, mivel a Demetrovics (2012) által leírt sajátosságok mentén arra lehet következtetni, hogy fennáll a függőség kialakulásának lehetősége. Ez is autoagresszió, igaz, hogy társadalmilag pozitív elbírálásban részesül és nem stigmatizált, de attól még az. Heti hat napon keresztül napi 10 kilométer fut, egészen addig, amíg tetemes mennyiségű fájdalomcsillapító bevétele nélkül már nem is tud kikelni az ágyból. Az orvos súlyos csonthártyagyulladás állapotát állapít meg. Zsófi a futást abbahagyja, de a súlyzós edzést folytatja, azonban most már sokkal nagyobb intenzitással. Innentől datálja a súlyos testképzavar kialakulását, a bulimia kezdetét. Megjelenik a kényszerképzet, miszerint a szerelme azért hagyta el, mert nem volt elég jó, nem volt elég vékony, nem volt elég szép.

A középiskola végén eldönti, hogy segítő szakmát választ, és egy vidéki nagyvárosba szeretne menni tanulni. Az apa ellenzi: „*Ezért a szakért minek oda menni?*” Ő azonban nem enged, és jelentkezik. Az apa annak ellenére, hogy nem ért vele egyet, anyagilag támogatja. A szülői háztól való leválást saját újradefiniálása, felnőtté válása szempontjából is fontos mérföldkőnek tartja, de az apától való függés és a neki való megfelelési kényszer nem hogy csökkent, de még nőhetett is abban az időben. Nem segített a helyzeten, hogy összeköltözött egy nagyon vékony lánnyal, akinek a jelenléte már önmagában versenyhelyzetet teremtett

számára. Folyamatosan hasonlítja magát hozzá, azt érzi, hogy soha nem lehet olyan jó (értsd: vékony), mint ő, de mindent meg kell érte tennie, hogy legalább megközelítse az áhított állapotot. Ezek a külső okok hozzájárulhattak ahhoz, hogy tovább mélyítsék a szenvedését és rombolják az énképét. Szinte egyáltalán nem eszik, lefogy 44 kilóra, miközben napi rendszerességgel végez nagy intenzitású, szabadsúlyos erőnléti gyakorlatokat. Egy edző figyel rá, de nem a „kóros fogyásra”, hanem a kitartó munkára, és felajánlja neki, hogy induljon versenyen fitnessmodell-kategóriában, amihez viszont versenytrendet kell tartani, ami rendkívül spártai. Ez két dolgot jelent: egyrészt az edző meghívása benyom egy „jutalmazó gombot”, hiszen elismerik azt, amit csinál, igaz, ez megint az a fajta elismerés, amit az apjától kapott, pont ezért ismerős és komfortosan mozog benne, másrésztől pedig legitim narratívát kölcsönöz annak, hogy miért nem eszik. Versenyre készül, lehet nem enni.

Mindeközben rövid, átmeneti kapcsolatokba menekül. Így próbál szeretet kicsikarni a környezetétől, de minden partnere elhagyja. Őket hibáztatja, amiért folyton átverik. Megtörténik az első önhánytatás. Senkinek nem tűnik fel, senki nem szól, hogy le kéne állnia. Azt érzi, hogy óriási fegyver van a kezében, bármennyit ehetsz, nem fog hízni, hiszen csak kihányja, és meg van oldva a dolog. Rendszeressé válnak az ájulások és a rosszulletek. Az edzések intenzitását, azok számát, illetve a konstans táplálékhiányt nem bírja a szervezete. Az érzelmi instabilitás és a leromló fizikum könnyen tragédiába torkollhatna, ám a reziliencia egy nem várt eszközhöz nyúl. Nem kér segítséget orvostól, edzőtől, családtól, hanem egyedül jön rá, hogy ez komoly dolog. Kialakul a betegségtudat. Saját magát diagnosztizálja súlyos *testkép- és evészavarral*, valamint *testedzéstüggősséggel*. Hamar rádöbben, hogy egyedül mégsem fog menni a gyógyulás, megpróbál beszélni az anyjával. Az anya összeomlik, Zsófi eldönti, hogy többet nem szól neki, nem akarja, hogy azt érezze, rossz anya volt, hogy magát hibáztassa. A nővérehez fordul, aki már bizonyította, hogy képes akut helyzetekben támaszt nyújtani: nem is kell csalódnia. A nővére maximálisan megérti és támogatja mindenben. Nem ítélik. Az ő érzelmi támogatásával és jelenlétével az anya is megtalálja a kompetenciáit. Elküldik a lányt egy speciális klinikára, ott azonban olyan hosszú a várólista, hogy komolyan fennáll a veszélye a súlyos állapotromlásnak, ezért pénzt nem sajnálva magánterapeutát választanak Zsófinak. De itt meg is áll a történet azon része, ami megteremtené a közös megküzdés élményének lehetőségét. Mind az apa, mind az anya vállalják a teljes anyagi fedezetét a kezelésnek, de érzelmileg nincsenek Zsófi mellett, egyedül kell szembenéznie az állapotával. A terapeutával könnyen bizalmi kapcsolatot alakít ki, mivel ő is fut, így úgy érzi, hogy könnyebben tud nyitni az irányába, és nagyobb megértéssel fordul a problémája felé. Elkezd egy olyan csoportba is járni, ahol hasonló tünetegyüttesrel küzdő emberek gyűlnek össze. Az okok többnyire családon belüli szexuális abúzus, valamilyen gyermekkori trauma, a családi működés dinamikájának olyan sajátossága, ami az azt elszennvedő alanyt ebbe a típusú autoagresszív elaborációs mintába kényszeríti. A csoportmunka lehetőséget ad arra, hogy reflektáljon a saját helyzetére, a többiekkel való összehasonlítás során úgy érzi, hogy sokkal jobb helyzetben van, és nagyobb esélye van a gyógyulásra, mint sokuknak a csoportban. Kiemelt momentumként említi meg, amikor azt a feladatot kapják, hogy valamilyen módon jelenítsék meg az általuk elképzelt elvárásolt családot, és amíg a legtöbben ezt a feladatot úgy értelmezik, hogy rajzolják le az ideális családot, addig ő valóban egy elvárásolt családot rajzol le, ahol egyedül ő jelenik meg humanoid létezőként. Ezt úgy értelmezi, hogy a családja nélkül ő nem egész, és nem is tudna létezni. Ennek ellenére, ugyanakkor az eddig elmondottakból maximálisan levezethetően, a családot nem vonják be a terápiás folyamatba. Arról

nem mond semmit, hogy lett volna-e ilyen irányú intenció, de azt megemlíti, hogy a család bevonódása nélkül igazából nem feloldható az ok, ami kiváltotta a panaszait.

Az állapota javulni kezd, újrakezdi a sportot, de elhagyja a konditermi edzést és a futást is, tiszta lappal indul. A saját testsúlyos utcai edzés felé fordul. Önmagát oktatja, utánaolvas, képi magát. Egyfajta újradefiniálás ez is, hiszen bár sportol, de nem tér vissza a régi megszokásokhoz, igyekszik új alapokat lefektetni. Nem javul a kapcsolata az apjával, és úgy általában a családjával sem. Egy lakodalomban számonkéri rajta, hogy sokat ivott, és egy hétig nem szólnak hozzá. Tetováltat és piercinget is rakat be magának, de csak a piercingről tudnak a szülők, a tetoválást nem lehet nekik elmondani, mert „kiakadnának”. Egy nyarat pultozik. Ez több szempontból is fontos: egyrészt, az apja felhívja telefonon, és egy órát beszélnek – állítása szerint egész életében nem beszélgettek egyhuzamban ennyit –; másrészt a szülőfalujában a falusiak elhíresztelik róla, hogy prostituált lett. Az elsőt annak tudja be, hogy az apja várja, mikor fog elbukni, a másikat pedig a falusi lét számlájára írja. Egyáltalán nem akar hazaköltözni, és azt érzi, hogy mások véleménye már nem kell, hogy befolyással legyen rá. Azt érzi, kezd „gyógyulni”. Másfél év után ő szakít a barátjával, mert az más lányokkal flörtöl. Azt gondolja, hogy a fiú gátolná őt a fejlődésben, és neki nem feladata megmenteni senkit. Rögtön leviszi az új barátját egy családi rendezvényre, a szülők nehezményezik, hogy odahozta, mikor még alig ismeri, és épphogy kilépett a régi kapcsolatból. Talán az átélt szenvedés és a halállal kapcsolatos saját élmények miatt, de elhelyezkedik egy olyan alapítványnál gyakornokként, ahol súlyosan beteg, haldokló emberekkel foglalkoznak, de nem akar segítőként dolgozni. Vállalkozó lesz, és keményen beleveti magát a pénzügyi világba. Nem lehet elengedni a gondolatot, hogy még mindig az apja előtti bizonyítási vágy a domináns hajtóerő, bár most már megjelenik az anya által végigiárt életút tagadása is. 21 éves korára az emésztőrendszere és a gyomra tönkrement, de az interjú készítésekor azt érzi, hogy lelkileg jól van, és erősebben jött ki ebből a küzdelemből, mint ahogy belépett.

Az identitáskonstrukció útvesztői

A biográfiai elemzés eseménytörténetét „finomítom” a szekvenciaelemzésekkel. A felállított hipotézisek és a lehetséges cselekvési alternatívák, illetve választott stratégiák mentén kirajzolódik egy mintázat, hogy pontosan milyen szerepet tölthetett be a sport az identitás meghatározásában, az ontológiai biztonság megteremtésében. Úgy gondolom, hogy az elemzés szempontjából az elmesélt élmények valóságtartalmát, az érzelmek valóságosságát nem természet kétségbe vonni, hiszen ha az interjúalany úgy érezte, akkor az úgy is volt. Legalábbis az ő valóságában, és most ezzel az egy valósággal dolgozom. A felvázolt alternatívák és hipotézisek esetében olyan mintázatokra mutatok rá, amelyek organikusan következhetnek az elmesélt élettörténetből, és elmondanak valamit a megéltből, ami talán nem tud úgy „elmesélni”, ahogy az megtörtént, mivel a standard történetmesélési keretek, amelyeket magukéva tesz az adott kultúrában élő, hozzáigazítják a megtörtént eseményeket az elfogadott narratívakerethez. Nagyon erős az interjúban, rögtön az elején feltűnik és kihangsúlyozásra kerül, hogy Zsófi *nem* *fiú* és hogy *középső* *gyerek*. Ez egy olyan patriarchális alapon szerveződő családmoddell feltételez, ahol a nő csökkent értékű, ahol csak azért, mert valaki lány, már nem is lehet értékes. És ha az elsőszülöttségre vagy épp a legkisebbnek kijáró kiemelt figyelemre nem jogosult a gyerek, akkor nem kaphat annyi szeretetet és törődést, amennyit igényelne.

Hát ő elég, ez lehet, hogy erős kifejezés rá, ezt lehet, hogy korábban is mondtam, ő elég hímsoviniszta. Tehát ő nagyon, nagyon... Nőként nagyon nehéz érvényesülni az ő szemében, vagy hogy' mondjam, így értékesnek lenni.

Az apa mindenható a családban. Alfa és ómega. Zsófi számára is folyamatos viszonyítási alap és vonatkoztatási pont: minden játszma tétje az ő szeretetének megszerzése. Az ő elismerése minden későbbi elismerés alapja lesz, mindent ehhez fog hasonlítani. Ha az apa szemében a nő nem elég értékes, akkor Zsófi valószínűleg ebből nem azt szűri le, hogy ez csak az apám véleménye, és nem objektívált valóság, és nem mond el semmit az én értékemről, hanem belsővé teszi az értéktelenség érzését.

(...) ilyen sportosan nevelt minket, ilyen mozogni, meg kötelet másztunk meg egy csomó minden, amit egy átlagos kislány nem csinál, és tudtam, hogy az az egyik olyan, ha nem is, de talán az egyetlen, amiben kaptam valami szintű elismerést. De ez is nagyon picit mondható elismerésnek, és nagyon... Tehát megdicsért valamiért (...).

Az egyetlen terep, ahol Zsófi kompetensnek érezhette magát és elég jónak az odafigyelésre, az a fizikai teljesítmény területe – ha jól teljesített, ha erős volt. Ez már alaptól bekódolhat egy „torz képet” a mozgásról, egy olyan jutalomvezérelt motivációs mintát, ahol akkor vagyok jó és szerethető, ha jó a fizikumom, ha jól nézek ki és erős vagyok.

(...) amikor 14 éves voltam, nyolcadikba jártam általánosba, akkor volt ott egy lány, aki engem valamiért nagyon nem szeretett, (...) Ez az ilyen klasszikus, mint az ilyen amerikai filmekben, azok a gyerekek, akik öngyilkosságra menekülnek, mert az iskolában pokollá teszik az életüket, na, ez voltam én.

Hogy ez megtörténhetett, és a gyermek nem kapott semmilyen segítséget; hogy egyetlen felnőtt sem állt mellé – se a szülők, sem a tanárok –, óriási stressz lehetett, amit az evéssel próbált kompenzálni. Mindemellett keveset mozgott, mivel az általános iskolában elment teljesen a kedve a sporttól a sok rossz élmény miatt, és a két dolog kombinációja óhatatlanul elhízáshoz, ez pedig további abúzust vezetett a kortársak részéről.

(...) megutáltatták velem a sportot, mert mindig olyan helyekre vittek a suliból és anya is olyan helyekre íratott be, pont azért, mert nem is tudtam elmondani neki, hogy ezt nem akarom. Ilyen csapat, csapatos sportokba, és mindig én voltam a legkisebb, és nem mertem kinyitni a számat, meg minden, és ezek pokoli élmények voltak.

Emellé párosult egy erős szülői kontroll az evéssel kapcsolatban: jelesül, az anya nagyon odafigyelt arra, hogy egészségesen étkezzenek, ami önmagában nem probléma, de egy olyan családi közegben, ahol egyébként is nyomasztó, bár nem kimondott alá-fölé rendelődések lehetnek, ahol a gyerek azt érezheti, hogy nem tud beszélni a problémáiról, ott egy ilyen szigorú fiziológiai szükségletet kontrolláló elvárás okozhat szégyenérzetet. Akkor, amikor a gyerek egy másik traumát próbál ezzel feldolgozni, mivel nincs lehetősége más úton csökkenteni a feszültséget, ez csak még inkább izolálhatja őt, és bűntudatot okozhat. A szekvenciaelemzés során számos alkalommal az adekvát válasz, illetve a „logikus folytatás” valamilyen autoagresszív cselekedet lehetett volna, de minden alkalommal, amikor én azt a hipotézist állítottam fel, hogy a különböző cselekvési alternatívák között kiemelt helyet foglal majd el az öngyilkos gondolat, vagy valamilyen addiktív, dependens megküzdés, akkor mindig belépett a *sport mint „mentőöv”*.

Itt is, amikor gyakorlatilag sorozatos iskolai abúzusról és érzelmi nyomorgatásról számolt be, bár a segítségkérés vagy az önbántás adekvát reakció lenne, ő mégis a harcot választja. És bár nyíltan nem konfrontálódik, de olyan pajzsot emel maga elé, amivel szembe tud szállni a támadásokkal, illetve amit az agresszorok nem tudnak átútni.

Úristen, öt kilométer, és akkor eljött a bűvös 10. Hogy 10 kilométert le tudok futni, és akkor folyamatosan éreztem, hogy ööö, tehát a családkban senki nem fut. Egy ember van, de ő ilyen távoli rokon, aki így fut, de ő így katona meg férfi, meg idősebb meg minden, tehát az más. És akkor éreztem valahol ezt az elismerést.

De a futás, a testedzés nem csak a harc eszköze lett a külső támadókkal szemben, hanem a családon belüli szeretetért és odafigyelésért vívott küzdelemben is új lehetőségeket nyitott meg.

Tehát az, hogy ő elismerte azt, hogy én ezt csinálom, hogy futok, meg hogy „úristen, mennyit?!”. Ezzel, hogy ő meg volt ijedve, hogy ő mennyit futott, meg mit tudom én, ez nekem jó volt. Ez motivált. Úgy voltam vele, hogy aggódjatok csak értem.

Az aggodalom, az, hogy az anya elkezdte irracionálisnak látni a sportolást és a gyerekére veszélyesnek, olyan helyzetet teremthetett, amin keresztül elképzelése szerint lehetségessé vált hatni az apára is. De azért már látszik, hogy ez sajnos több, és messzebbre visz. A sport nem nyúlt hozzá a mély struktúrákhoz, nem változtatta meg az alapvető személyiségjegyeket, holott az látszik, hogy ezért kezdte el használni és ezért is folytatta, majd vetette bele magát egyre mélyebben.

Mert, hogy ha nem, akkor meg fogok megint hízni, és biztosan ez a csávó is azért hagyott el, mert nem voltam neki elég jó, és akkor itt kezdődött ez a testképtorzulás. Itt igazából.

A krízisek regresszióba taszítják (a fenti idézet az akkor igazának tartott fiúval való szakítás utáni állapotot tükrözi), ahol újra szembesül azzal a képzzel, hogy ő nem szerethető, csak ha jó fizikumú, és biztos nem volt elég jó, de ha jobban, keményebben dolgozik, akkor megkapja azt az odafigyelést és elismerést, amiért annyit tett már eddig is, de mégis olyan kevés eredménnyel járt.

És akkor nyilván úgy voltam, hogy „úristen, hogy lehet ez?!”, hogy valaki meglátott bennem valamit. Főleg úgy, hogy én semmit nem is tudok edzeni igazából.

Az egyetemi évek elején, amikor találkozik egy edzővel, ez az elismerés iránti igény taszítja a még nagyobb önkizsákmányolás és önsanyargatás felé. Nem tudja úgy kezelni a felajánlott versenylehetőséget, mint egy jogos elismerését a munkájának, mert az az önszeretet egy olyan fokát feltételezné, amire akkor még nem képes: egy ilyen jellegű önfogadás egyszerűen nem opció. Csak a meglepődés lehet adekvát válasz: ez velem hogyan történhet meg? Hogy valaki értékesnek talál? Nem beszélt az edzőnek a problémájáról, ami nem meglepő. Maga a kommunikáció önmagában, az emóciók megjelenítésének lehetősége csak rendkívül szűkre szabott keretet kapott az életében, még az olyan, elvileg hozzá közel álló emberekkel is, mint a családtagjai. Egyszerűen nem volt bevett feszültségoldó eszköz, így nem is fordulhatott hozzá segítségért. Még akkor sem, amikor találkozott egy olyan tekintélyszeméllyel, aki talán adhatott volna tanácsot.

(...) nekünk mindig azt mondták a szüleink, főleg anya, hogy mi azért vagyunk egy család, hogy mindent megbeszéljünk, de közben ők soha nem mondtak nekünk semmit. (...) Meg láttuk azt, hogy baj van? Nincs, nincs, és akkor láttuk azt, hogy tők szomorúak. A gyerek ilyenkor mit érez? Azt, hogy énvelem van baj. És akkor is ez volt. És tudtam, hogy látják, illetve egy ideig hitegettem magamat azzal, hogy ők nem tudnak erről semmit, de hát közbe meg tudtam, hogy látják, és nem, senki nem beszélt erről. Senki.

Többször is előjön az interjú során ez a kettős beszéd. Egyrésztől van a társadalmi normák által normálisnak és elfogadottnak tartott kommunikációs sémák alkalmazása, és egyáltalán, a család idealizált képe, aminek folyamatosan igyekeznek megfelelni, de közben a gyerekek azt érzik, legalábbis Zsófi biztosan, hogy ez nem igaz, hogy ez hamis. Hogy valami titok lappang a mélyben, amiről nem lehet beszélni. Ahogy az interjúrészletből is látszik, ennek nem is kell átütő erejű, világraszóló botránynak lenni, elég az is, ha a gyerek azt érzi, hogy valami baj van, és máris belsővé teszi az érzést, miszerint vele van a baj. Ez Zsófi esetében a sportba lett átültetve, és óriási előrelépés, amikor hosszas terápiás munka után vissza mer lépni a pályára, de már tudatosan, reflektáltan, a vele történt eseményekre, illetve az általuk generált érzésekre fókuszálva. Hogy ne a megfelelési kényszer vezesse, hanem csak az, amit egyébként legtöbbször az amatőr sporthoz kötünk – hogy érezze jól magát.

Akkor annyira jó volt az, hogy érezni, hogy nem úgy van, mint régen, hogy jól van, most ezt a kötelezőt letudtam, és holnap muszáj mennem újra, vagy mondjuk este muszáj megint mennem újra, hanem hogy úgy kellemesen elfáradtam.

És itt nem csak arról van szó, hogy a sporttal kapcsolatban jelenleg helyre van állítva egy olyan egyensúly, ami lehetőséget ad számára a mindennapi életben való funkcionálásra, hanem az is fontos, hogy ez a hanyatlás- és pusztulásnarratíva hogyan változott át hősieles küzdelemmé, ami bár sok kihívást tartogatott, de mégis megérte, mert ezáltal Zsófi többé vált a végére.

Sokáig úgy éreztem, hogy tönkretettem az életemet kb., hogy ez az egész betegség... Most már, úgymond, hátrányban vagyok. Meg hogy ez az egész bárcsak ne lett volna, miért pont velem történik. És most meg már ott tartok, hogy köszönöm azt, hogy ez megtörtént.

Egyedivé vált társadalom

A személyes változások nyomán követése után szociológiai vizsgálódásom fókuszát az egyén újradefiniálására, megformálására, identitásgenezisére irányítom. Egy olyan korban, ahol a változás gyakorlatilag állandó, az iránytű folyamatosan saját tengelye körül pörög, és ami az egyik cselekvőnek észak, az a másiknak dél, és ugyanolyan valid mindkét állítás, sokféle lehet a produktív élet végcélja, ahogy a produktív élet elbukása is. És a produktivitás, illetve a bukás fogalmi is folyamatosan helyet cserélhetnek ezen a zakatoló hullámvasúton, ahol az objektív, univerzális igazság keresése viaszszorult az irracionális, mintegy megőrzött marginalitás világába. De a bizonytalanság „csak” az egyénben lecsapódó impressziók leírására alkalmas, és nem eliminál egyik pillanatról a másikra éveken keresztül alakuló strukturális hatásokat, illetve ha ezek fel is bomlanak vagy látszólag átadják a helyüket valami újnak,

attól még a megküzdési stratégiák, az egyéni döntések, választások és lehetőségek nagyon is hatnak. Olyan örökség ez, ami – ha nem is tudatosan, de – meghatározhatja, hogy merre van az észak és merre a dél. A nagyon személyes érzelmi szint, egy család bánata és öröme, egy gyerek, egy anya és egy apa pozíciója, bár egy szinten egyéni döntések sorozatának következménye, de egy másik szinten társadalmi folyamatok aggregátuma is. Éppen ezért fontosnak tartom, hogy megkeressük az egyénivé vált társadalomban, a látszólag partikuláris élményben, az általánosról látszólag semmit el nem mondó egyéni történetben a nagy társadalmi folyam által okozott változásokat és nyomokat.

Interjúalanyom falusi környezetből származik, egy különösen leszakadónak számító régióból, ez akár előre is vetíthetné, hogy meghatározó lesz az életében a társadalmi háttér, az osztály, illetve Magyarország esetében a vidéket sokszor jellemző, már-már rendi struktúra (Szabó 1991). Ugyanakkor ez nagyon ritkán jelenik meg az elbeszélt történetben. Zsófi esetében a család egyáltalán nem követte a leszakadó, többnyire aprófalvas régiókra jellemző modellt. Bár a „genogram” nem túl átfogó, és az élettörténet, valamint a családi narratíva nem, vagy csak kis mértékben nyúlik túl a szülőkhöz, de nem találunk arra utaló jelet, hogy Zsófi esetében a családi életstratégia felolvasztásáról lenne szó. Ami évekig tetszhalott állapotban volt, arra várva, hogy a megfelelő lehetőségek együttállása esetén működésbe lépessen.

Egyszer volt egy olyan névtelen feljelentés, hogy apám, vagy hogy mi, egy park közepén lakunk, egy villában. Na most ez egy 130 vagy 200 nm-es ház, vagy annyi sincs, 180. Tök átlag berendezéssel. Jó, nagy telkünk van, apa (...). Imádja a fákat, növényeket. Anyám kertészkedik, virágokat ültet, tényleg nagyon sok növényünk van, minden. Meg nem is lehet belátni, mert kőfal van, de nem ilyen magas. De annyira irigyek az emberek, hogy feljelentettek.

A fenti idézet is annak lehet bizonyítéka, hogy egyáltalán nem illeszkedik bele a közösség által elvárt vagy megszokott keretekbe az életmód és a „sikeresség” család által preferált és elért módja, szintje. De ezzel kapcsolatban nem csak a család egészét, hanem az egyént is érheti kritika.

És ahogy elkerültem, a világ így elkezdett kinyílni. Elkezdtem nőiesebb ruhákban járni, magassarkú, stb. És akkor hallottam még utána is tőle, hogy én kurva lettem – én, ilyen lettem, olyan lettem. És akkor még bántott egy kicsit, úgy zavart.

Ahogy megtörténik a normaszegés, rögtön jön a szankció a közösség részéről. És itt nem is biztos, hogy a ruha és az öltözködés megváltozása a fontos, hanem az, hogy elment. Hogy olyan cselekvési alternatívát valósított meg, ami eltér a megszokottól. Mind családi, mind pedig egyéni szinten is az „idegen” (Biczó 2004) problematikájával szembesülünk. Az idegen jelenléte szembesíti az addig izoláltan létező közösséget a külső világ létezésével, ami adaptív, emancipatorikus megküzdés esetén nyitottsággal és kíváncsisággal fordul az új felé. Úgy tűnik azonban, hogy ez a magyar vidék esetében kevésbé opció, így egy elutasító, az ismeretlenben nem a miénkhez hozzáadni képes, hanem az igazságunkat, és ezzel minket is illegitimé tevő aktort látnak. És az nem számít, hogy Zsófi ott született, hiszen szimbólumaikban, életstílusukban ő is és a családja is elhatárolódnak, kitagozódnak a közösségből. Ugyanakkor ez a reakció – bár nyomasztó, ha a családot érinti, de – nem jelenti azt, hogy nem egy olyan, a közösség és a struktúra által az egyén számára belsővé tett mintáról van szó, ami bennük ne lenne meg, és ne használnák az őket körülvevő jelenségek klasszifikációjakor.

Voltunk egy lagzin, és egy kicsit beittam. De semmi ilyen, hogy a földön fetrengtem, ilyet soha nem csinállok. Ilyet egy nő, meg alaptól, senki ne csináljon. És hát így táncoltam meg minden. És azért az látszik valakin, főleg józan fejjel. Ő soha nem iszik, vagy csak ennyi bort, és már attól is úgy van, hogy úristen, mennyire berúgtam. És akkor is, nem szóltak hozzám egy hónapig, na jó, nem egy hónapig, de egy hétig, hogy én ott mennyire berúgtam, és hogy mit gondoltak rólam, meg mit tudom én.

Zsófi „eltévelyedésénél” és az arra érkező retorziónál nem az az érdekes, hogy a család hogyan reagál, bár a szeretetmegvonás mindig nagyon erős és pusztító büntetés lehet még egy felnőtt esetében is, hanem az, ahogy Zsófi értékeli ezt. Bár azt érzi, hogy semmi rosszat nem tett, de gyorsan hozzáteszi, hogy azért egy nő ilyet meg olyat ne csináljon. Talán még nem jutott el oda, hogy az őt ért ítéletet és kritikát ő maga ne alkalmazza másokra, mivel itt egy a társadalmi változással kapcsolatos feszültségről és erre a diszkrepanciára adott családi válaszlőról van szó, ami tovább él benne is.

Megmaradt egy kicsit, hogy feszélyez az, hogy rövidnadrágban elmenjek valahova, én azt gondolom, hogy lehet, hogy ez konzervatív, jó, most egy ilyen hosszúságú nadrág az oké, de mit tudom én, egy csomó csaj, elnézést a kifejezésért, ilyen picsanadrágok, annyira közönségesek. Egy nőnek nem kell mindent megmutatni.

Itt is például, hogy egy nőnek nem kell mindent megmutatni. Ez nem azt jelenti, hogy ne lehetne egy embernek személyes véleménye a közösségi normákról, de jó, ha látjuk, hogy ez a vélemény nem csak egyéni intenciók következménye, hanem ugyanazt a mintát viszi tovább, amit ő még otthon annyira nehezményezett. Amikor az ő hátán csattant a falusi normákból szőtt ostor, az jobban fáj, mint amikor ő sújt le valaki másra ugyanezért. Zsófinak valójában a generációkon átívelő patriarchális berögződésekkel kellett megküzdenie:

(...) Amikor anyám beiratkozott a semmiből, egyedül, megteremtette magának azt, hogy el tudjon menni főiskolára, nagyon rossz körülmények között élt, de hogy tanult. (...) És amikor elment főiskolára, egyébként (szakma), akkor is így mondta neki, hogy neked ez úgyse fog sikerülni, mikor így hazament, akkor anyának tanulnia kellett volna, és magyarázott neki folyamatosan.

Anya szerintem, ahogyan nevel, azt ő magának csinálta, magának teremtette meg. Valahol biztos a mamájának a hatása is benne van, egy kicsit. De hogy ő sok mindent... Apám meg azt hozza, amit otthon látott. Tehát az ő apja is úgy nevelte, ilyen vaskalaposan. Náluk nem volt ez a „pötyi” gyere ide meg minden. (...) Őket is ilyen nagyon keményen nevelték, és ott is a mamám volt, aki ezt a szeretet részt megadta, a tatám meg ilyen elérhetetlen ember volt mindig.

Zsófi „lázadása” nem egyedülálló, de mindenképp egyedi. A családi legendárium fontos része az anya, aki a semmiből nemcsak hogy tanulni ment, de a saját gyűlölködő anyjának a terhét lerakva képes volt szeretetteljes szülővé válni. Még ha a megélt élettörténet talán azt is mutatja, hogy ez nem mindig sikerült úgy, ahogy Zsófi szerette volna, de mégis, a nagymamával összehasonlítva, akit egy narcisztikus, gyűlölködő asszonyként ír le, ez nagy eredmény. A társadalmi korlátokra és kényszerítő erőkre nemet mondva az individuum, a nő, ledobja láncait és elindul az úton. Az, hogy ez az út egy autoriter, az érzelmeit kimutatni nem tudó férj „karjaiba” vezet, már egy másik történet.

Aztán rájöttem, hogy ezek a férfiak engem soha nem fognak elismerni. (...) Ha leteszel elé egy nőt, hogy tessék, itt van, akkor se. Vagy akármilyen eredményt, akkor se! Mert akkor is csak egy nő marad. Aztán rájöttem, hogy basszus, ez nekem jó ez? (...) Meg anya is eltúrte, hogy mindig egy kicsit kisebb legyen. (...) Ezt nehéz így kimondani, de ha anya mondott valamit, akkor így, jaj, istenem, akkora hülyeség, amit mondasz, pedig nem volt az, csak ez arról szólt, hogy ő nő. És aztán rájöttem, hogy nekem nem kellett ez.

De mégis, neki nem kell minden mintát továbbvinnie, hiszen a lázadás modellje megvan, az anya az életének egy pontján tudta azt mondani, hogy neki ez nem kell, és annak ellenére, hogy egy másik ponton megállt, Zsófinak nem kell. Átveheti és át is veszi a stafétabotot, és megy tovább. Mert neki ez nem kell. Több kell.

Zsófi arra használja a sportot, hogy a giddensi rutinizáció által megteremtse azt az ontológiai biztonságot, amivel nyugodtan tud mozogni az őt körülvevő örökké változó világban. És nem mellesleg, hogy szembeszálljon az őt gúzsba kötő, mozdíthatatlannak tűnő strukturális kényszerítőerőkkel. A narratívában egyaránt megjelenik a sport és a test patológiás és emancipatorikus eszközként való használata, hiszen Zsófi majdnem belehal a kényszerességébe, majd pedig beáll egy egyensúlyi állapot, ahol a mozgás és a test valóban mankóként szolgálhat az öndefinícióban.

Záró megjegyzések

Dolgozatomban azt állítom, hogy a késő modernitás mint a kortárs társadalmakat leginkább meghatározó, sajátos jegyekkel rendelkező és kihívásokat hordozó korszak olyan, eddig soha nem látott módon presszionálja az egyént az autonóm döntések meghozatalára, mint még soha a történelem során. És most először szinte semmilyen segítséget nem kap a cselekvő. A minden eddigénél nagyobb szabadság a választásra minden eddigénél nagyobb magárahagyottsággal párosul. A döntéseiért magának kell vállalnia a felelősséget, és ha elbukik, akkor azt nem ruházhatja át másra, hanem csak saját maga lehet a „hibás” életstratégia okozója. Önmaga „nagy árnyékává”, vagy épp „megváltójává” válhat, attól függően, hogy emancipatorikusan vagy patologikusan viszonyul a döntési alternatívák végtelenné válásához. Az életutak individualizálódása miatt nincsenek standard életstratégiák, és az individuális reflexív potenciál óhatatlanul túlcscordul az egyénen, és reflexívvé teszi magát a társadalmi struktúrát is, ezáltal egy folyamatos táncra kényszerítve az egyénre ható strukturális erőt a rá visszaható egyéni erővel. Ebben a dialektikus körforgásban nem csak egyszerűen individualizálódik a cselekvő, de egyedivé válik. Amit az individuumszociológusok szingularitásnak hívnak, az nem egyszerűen egy sajátos életstratégia, hanem organikus reakció a megváltozott strukturális szerkezetre, és nincs két ugyanolyan válasz. Ugyanakkor ez a megváltozott öndefiníciós igény és kényszer nem zárja ki vagy teszi semmissé azt a tényt, hogy még mindig emberi lényekről beszélünk, akiknek egyik legmaghatározóbb attribútuma az érzelem.

Elemzési keretemben az ontológiai biztonság megszerzése nem elválasztható az elismerés-megvetés tengelyén helyet foglaló egyén szeretetpercepciójától. A biztonság úgy teremthető meg, ha ezt az elismerést megkapja társadalmi, jogi, érzelmi szinten. Azt állítom, hogy egy ilyen, az elismerésért és az ontológiai biztonságért folytatott harcban használt eszköz lehet a sport. Hogy a futás robbanásszerű elterjedése a fővárosban nem írható egyszerűen

a divat vagy a marketing számlájára, hanem az általános egzisztenciális szorongásra adott válaszként is értelmezhető. Meggyőződésem, hogy a szociológiának és a szociológusnak van szerepe az egyéni „elakadások” magyarázatában, ha nem is mentálhigiénés segítőként, de a környezet és az egyén összecsapásakor megszülető egzisztenciális nyomás során fellépő szorongások makro- és mikroszintű társadalmi okainak magyarázatakor. Hogy olyan, a mindennapi életben is relevánsnak számító tudást is kell termelni, amely az emberek számára befogadható, érthető és használható. Amivel kapcsolatban azt érzik, hogy elmond valamit a világról, és segít is annak megértésében, a saját helyzetükre való rátekintésben, az esetleges megoldások keresésében.

Hivatkozott irodalom

- Balish, SheaMichael, Mark Eys és Albrecht Schulte-Hostedde (2013): Evolutionary Sport and Exercise Psychology. Integrating Proximate and Ultimate Explanations. *Psychology of Sport and Exercise* 14(3): 413–422. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.psychsport.2012.12.006> (letöltve: 2016. január 3.).
- Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Századvég – Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság.
- Beck, Ulrich (1997): Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Válogatott tanulmányok. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 418–468.
- Berger Viktor (2013): A tér problémája Anthony Giddens társadalomelméletében. *Replika* (82): 25–53. Interneten: <http://replika.hu/replika/82-03>.
- Bettelheim, Bruno (2014): *Az elég jó szülő. Könyv a gyermeknevelésről*. Budapest: Park.
- Biczó Gábor (2004): *Az idegen – Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen: Csokonai.
- Boltanski, Luc (2002): Létezik-e hálózati morál? Igazolás és kritika a kapitalizmus új képződményeiben. In *Forrásvidékek. Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára*. Felkai Gábor, Molnár Attila Károly és Pál Eszter (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 412–425.
- Braudel, Fernand (2004): *A mindennapi élet struktúrái. A lehetséges és a lehetetlen (Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század)*. Budapest: Gutta.
- Demetrovics Zsolt et al. (2012): Psychometric Properties and Concurrent Validity of Two Exercise Addiction Measures. A Population Wide Study. *Psychology of Sport and Exercise* (13)6: 739–746. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.psychsport.2012.06.003>.
- Dubet, Francois (2012): Az egyén dialogikus felfogása felé. Az egyén mint szociológiai problémákat felvető és megoldó gépezet. *Replika* (79): 67–76. Interneten: <http://replika.hu/replika/79-04>.
- Szépe András (2012): Elemzések és gondolatok az individuumszociológiákról – Interjú Danilo Martuccellivel. *Replika* (79): 23–44. Interneten: <http://replika.hu/replika/79-02>.
- Elias, Norbert és Eric Dunning (2008): Quest for Excitement. Sport and Leisure in the Civilizing Process. In *The Collected Work of Norbert Elias*. Dunning, Eric (szerk.). University College Dublin Press.
- Fromm, Erich (1984): *A szeretet művészete*. Budapest: Helikon.
- Gergen, J. Kenneth és M. Mary Gergen (2001): A narratívumok és az én mint viszonyrendszer. In *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. László János és Thomka Beáta (szerk.). Budapest: Kijárat, 77–121.
- Giddens, Anthony (2013): Élet a poszttradicionális társadalmakban. *Replika* (82): 55–95. Interneten: <http://replika.hu/replika/82-04>.
- Honneth, Alex (1997): *Elismerés és megvetés*. Pécs: Jelenkor.
- Horkheimer, Max és Theodor W. Adorno (1990): *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest: Gondolat – Atlantisz.
- Mead, George H. (1973): *A pszichikum, az én és a társadalom szociálbehaviorista szempontból*. Budapest: Gondolat.
- Nietzsche, Friedrich (2003): *A Vidám tudomány*. Szeged: Szukits.
- Ricoeur, Paul (2001): A narratív azonosság. In *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. László János és Thomka Beáta (szerk.). Budapest: Kijárat, 17–27.
- Rogers, Carl (2003): *Valakivé válni. A személyiség születése*. Budapest: Edge 2000.
- Sik Domonkos (2012): *A modernizáció ingája. Egy genetikus kritikai elmélet vázlata*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

- Sik Domonkos (2013): Giddens társadalomelmélete. *Társadalomkutatás* (31)1: 55–71. DOI: <https://doi.org/10.1556/tarskut.31.2013.1.5>.
- Szabó Lajos (1991): A rendi „szocializmusról.” In *Rendiség és polgárosodás*. Tomori Lajos, Tóth András és Kovách Imre (szerk.). Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Takács Erzsébet (2013): A francia családszociológia és a későmodernitás identitás-diskurzusa. *Socio.hu* 2013/3: 45–57. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2013.3.45> (letöltve: 2016. január 3.).
- Vajda Júlia és Kovács Éva (2002): Élettörténet kutatás a szociológiában. In *Forrásvidékek: Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára*. Felkai Gábor, Molnár Attila Károly és Pál Eszter (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 352–367.
- Winnicott, Donald W. (2004): *A kapcsolatban bontakozó lélek*. Válogatott tanulmányok. Budapest: Új Mandátum.

Egyéb hivatkozások

- Rangell, Sammy (2015): *The Power of Forgiveness*. TEDxDanubia. Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=iOzJO6HRIuA> (letöltve: 2016. január 3.).

Sebestyén Annamária

Civilek és kivonulók: Az állampolgári cselekvés késő modern motívumai a magyar középiskolás fiatalok körében

Bevezetés

Az elmúlt tizenöt év valamennyi mértékadó magyar ifjúsági és politikai szocializációs vizsgálata arra mutatott rá, hogy a korábbi generációk és a mostani fiatalok állampolgári gondolkodása és magatartása között kontinuitás figyelhető meg.¹ Ehhez a kontinuitáshoz járult hozzá a rendszerváltást követő politikai, gazdasági és intézményi átalakulások következtében az élet valamennyi területén előálló bizonytalanság, a társadalom tagjait – s köztük a fiatalokat is – sújtó polarizáció, munkanélküliség, az egzisztenciális szorongás közvetlen, személyes élményként való érzékelése.² Ezek a tapasztalatok mind az intézmények iránt, mind a társadalom tagjainak egymás közötti viszonyában a bizalom jelentős csökkenését idézték elő (Hajdú 2012). Az ilyen fokú bizalomvesztés és elégedetlenség azonban nem a reflexivitás egyéni és társas folyamatainak a felerősödését, a társadalmi részvétel növekedését, hanem a szűk családi körbe való bezárkózást eredményezte, amelynek keretei között a korábbi szokások, a megszokott cselekvés- és létezésformák bizonyos mértékig továbbfolytathatók. A fiatalok más támpontok híján a családi értékekre vannak ráutalva, ami közrejátszik abban, hogy a felnőtt társadalomhoz hasonlóan a fiatalok körében is tetten érhető a társadalmi, politikai közélettől való tudatos eltávolodás, az a hozzáállás, hogy *„én nem tehetek semmit,*

1 Ságvári Bence egyenesen úgy jellemzi a mai magyar fiatalokat, mint akik társadalomképükben és értékorientációikban „sok tekintetben *hozzáőregedtek* szüleikhez – dacára az ellentétes várakozásoknak” (Ságvári 2012: 79 – kiemelés az eredetiben).

2 A népszámlálási adatok szerint a munkaerőpiacról kiszakadók körülbelül felét olyan 15–29 éves fiatalok alkotják, akik már nem tanulók, de még nem sikerült belépniük a munkaerőpiacra (Huszár 2015: 37), a munkát vállaló fiataloknak pedig egy jelentős része csak átmenetileg képes megkapaszkodni a munkaerőpiacon (Laki 2011: 121).

nekem nincs beleszólásom abba, hogy mit tesz a kormány”.³ Ebben az értelemben a tanult tehetetlenség vagy – ahogy Kákai László fogalmaz – „a történelmileg kialakult *rezignáltság*” továbböröklődik a magyar társadalomban (Kákai 2004: 92 – kiemelés az eredetiben).

A korábbi generációkhoz képest a mostani fiatalok közösségi kapcsolatai kevésbé kiépítettek és felületesek, ezzel összefüggésben kevesen élnek közülük aktív társas életet és még kevesebben preferálják a szervezett szabadidős elfoglaltságokat.⁴ Az ifjúságkutatások egyik figyelemre méltó eredménye, hogy a magyar fiatalokban igen nagy igény mutatkozik az önálló véleményalkotásra, többségük mégsem igyekszik megtalálni azt a terepet – mint például demokratikus részvételi lehetőségek, civil kezdeményezések –, amely alkalmat adna az egyéni autonómia kibontakozására, a vélemények szabad kinyilvánítására (Oross 2013: 296). Hazánkban az ifjúságnak csak egy igen szűk köréről mondható el, hogy nem zárkózik el a közelettől, a közösségi részvételtől, és keresi azokat a közegeket, ahol lehetősége nyílik a közélet történéseinek megvitatására, az önálló véleményalkotásra, a szabad és autonóm cselekvésre (Gazsó és Szabó 2002; Oross 2013). Mindezek ismerete a társadalmilag-közösséglel aktív fiatalokra irányítja a figyelmet, felvetve a kérdést, hogy miközben a rendszerváltás utáni magyar fiatalok többségét elzárkózás és passzivitás jellemzi, egyeseket mi vesz rá mégis a cselekvésre? Aktivitásuk hátterében milyen motívumok, milyen mobilizáló mechanizmusok húzódnak meg?

Jelen tanulmány középiskolás fiatalok két csoportjával készült félig strukturált mélyinterjúkra ($n=12$) épülő elemzés révén kíván e kérdés megválaszolásához közelebb kerülni. A válaszdók kiválasztása elméletvezérelt eljárás (*theoretical sampling*) alapján történt. A megkérdezett két csoport az állampolgári részvétel két – civil aktivista és apolitikus – dimenzióját jeleníti meg. A civil aktivista dimenziót a diákok érdekeinek és jogainak érvényesítéséért küzdő, Független Diákszövetség (FDP)⁵ elnevezésű ifjúsági civil szerveződés 16–18 éves tagjai képviselik, míg az apolitikus dimenziót olyan a Diákszövetség tagjaival megegyező életkorú fiatalok alkotják, akik többnyire jól reprezentálják az átlag magyar fiatalok állampolgári attitűdjeire vonatkozó hazai kutatások eredményeit: úgymint a politikai érdeklődés alacsony szintje (Gazsó és Szabó 2002; Oross 2013; Laki és Szabó 2014), az állami/politikai/közhatalmi intézmények iránti bizalomhiány (Hajdú 2012; Bauer et al. 2016), a politikai akaratképzés folyamataiban való részvétellel szembeni távolságtartás (Oross 2013; Jávor és

3 Az Magyar Ifjúság 2012 kutatás eredményei szerint a 15–29 éves korosztály körében a szülők értékrendjét elutasítók aránya mindössze 10 százalék, ami arra utal, hogy nem figyelhető meg értékkülönbségeken alapuló generációs lázadás a fiataloknál (Oross 2013: 293).

4 A 15–29 éves magyar fiatalok közel egynegyede nem rendelkezik olyan állandó baráti társasággal, akivel tartalmasan eltölthetné a szabadidejét. Továbbá, csak alig minden tizedik fiatal számolt be arról, hogy civil vagy szabadidős szervezetben, esetleg valamilyen programhoz csatlakozva tölti a szabadidejét (Nagy 2013: 223; 226).

5 A Független Diákszövetség egy olyan ifjúsági civil szervezet, amely lehetőséget nyújt a benne résztvevőknek arra, hogy találkozzanak a képviselői demokrácia egy formájával és a gyakorlatban is megtapasztalják a képviselői demokrácia működését. A szervezet alapvető szabályaiban és működésében az országgyűlés működési logikáját követi. Ennek megfelelően a diákok országos régiók szerint arányos, a 14–21 éves korosztályra nézve általános, egyenlő és titkos választójog alapján, az interneten egy erre a célra létrehozott platformon keresztül, közvetlenül választják meg a képviselőtestületet az adott tanévre. A megválasztott képviselőtestület két alkalommal – ősszel és tavasszal – ül össze három-három napra abból a célból, hogy megvitatassa a diákokat érintő kérdéseket, s ezek alapján az adott ügyekben beavatkozásra feljogosított intézmények számára javaslatokat dolgozzon ki. A Diákszövetség függetlensége politikai és intézményi függetlenséget jelent, a szervezet pártoktól és intézményektől – minisztériumoktól, önkormányzatoktól és iskoláktól – független, a diákok teljesen önálló civil kezdeményezéseként jött létre 2014 őszén (Csáko és Sebestyén 2017: 30).

Beke 2013; Bauer et al. 2016). Az interjúk két kutatás – „Képviselési demokrácia Magyarországon: A Független Diákszemlélet”⁶ és „Fiatalok politikai részvétele Magyarországon: az FP7 MYPLACE nemzetközi kutatási program”⁷ – keretében készültek. A kutatások interjúvázlatai a témakörök és a kérdések többségében azonosak voltak. Az interjú kérdései a személyes életútra, a családra, az iskolára, a baráti és a kortársi kapcsolatokra, a politikához való viszonyra, a társadalomképre, a társadalmi és politikai problémák észlelésére, valamint az állampolgári cselekvési attitűdökre irányultak.

A tanulmány célja a civil aktivizmus és a politikától való elfordulás hátterében meghúzódó fő motívumok felvázolása, ezek élettörténeti összefüggéseinek mélyebb megismerése és bemutatása. A kötet tematikájához illeszkedve az elemzés a késő modernitás elméleteinek kontextusába helyezve vizsgálja a fiatalok motívumait, és egyúttal egy lehetséges megközelítést kínál azok értelmezéséhez. A továbbiakban elsőként a cselekvés és az állampolgári cselekvés késő modern jellemzőit mutatom be, majd erre építve a megkérdezett fiatalok motívumainak elemzésére kerül sor, végül összegzem az elemzés következtetéseit.

Cselekvés és állampolgári cselekvés a késő modernitásban

A modernizáció által előidézett társadalmi átalakulás szükségszerűen formálja át az emberek gondolkodásmódját, jelenre és jövőre vetített elképzeléseit. Az új körülmények közepette elkerülhetetlenné válik új tájékozódási irányok, újfajta viszonyulásmódok kialakítása. E mentalitásváltozás egyik sajátos megnyilvánulási formája a késő modernitásban az „énközpontú világgép” általánossá válása (Beck 2003 [1986]: 246). Az egyik hajtóerő, amely hozzájárult a szemlélet tömeges kialakulásához, a társadalmi szintek felfelé tolódása (az ún. „felvonóeffektus”) volt. A nyugati társadalmakban a második világháborút követő gazdasági fellendülés, a jóléti állam kiépülése és megerősödése, az oktatási, különösen a felsőoktatási lehetőségek megnyílása, valamint a növekvő társadalmi mobilitási esélyek nyomán az életfeltételek alapvetően átalakultak. A társadalmi egyenlőtlenségek ugyan nem szűntek meg, de az általános jólét növekedésével valamennyi társadalmi csoport életszínvonalra egyszerre mutatott jelentős javulást, csökkentve az egyéni cselekvés társas-társadalmi meghatározottságát és lehetővé téve, hogy az egyén mindinkább kibontakozzon hagyományos, közvetlen közösségi kötöttségeiből (Beck 1997 [1983], 2003 [1986]). Az énközpontú világgép elterjedésének másik hajtóereje a munka világának belső átalakulása, a szabványosított teljes foglalkoztatás rendszeréről a „rugalmas foglalkoztatás” rendszerére való áttérés volt. Az 1980-as évektől kezdve megjelent és állandósult a munkanélküliség, megváltoztak a keresőmunka formái és jellemzői, elterjedtek az atipikus foglalkozások, úgymint távmunka, részmunkaidős, időszakos munkavégzés, hálózati bedolgozás, önfoglalkoztatás, határozott idejű munkaszerződés és

6 A szervezet működésének második évében (a 2015/16-os tanévben) végzett kutatásunk szerint a Diákszemlélet 90 középiskolás képviselőjének mindössze 47 százaléka volt jelen mindkét plenáris ülés alkalmával, a résztvevő megfigyelésünk alapján a fiataloknak nagyjából fele működött közre aktívan az ülések vitáiban és a javaslatok kialakításában. A jelen tanulmányban idézett interjúalanyok ebből az aktív csoportból kerültek kiválasztásra.

7 A MYPLACE (*Memory, Youth, Political Legacy and Civic Engagement*) nemzetközi kutatási program 2011 és 2015 között zajlott tizennégy európai országban. A kutatás keretében a magyar kutatócsoport két egyedi, egymástól markánsan eltérő társadalmi és gazdasági jellemzőkkel bíró helyszínen, Ózdon és Sopronban vizsgálta meg félig strukturált interjúk segítségével ($n=60$) a 16–26 éves korosztály civil, politikai és társadalmi részvételét, valamint az azt befolyásoló tényezőket (Berényi 2015).

egyebek. Fokozatosan háttérbe szorult és bomlani kezdett a standard munkaviszony, egyre többen kerültek a munkaerőpiac szürke (vagy éppen fekete) zónáiba.⁸ Ezek következtében magának a munkának is átalakult a jelentése, s ezzel együtt közösség- és identitásteremtő szerepe is (Beck 1997, 2003 [1986]; Sennett 1998; Bauman 2005, 2008). Ahogy Zygmunt Bauman fogalmaz:

A munka megtelt bizonytalansággal (...). S a mostani bizonytalanság hatalmas individualizáló erő. Megoszt, ahelyett hogy egyesítene, és mivel nem tudni, ki, milyen részlegben ébred a következő nap, a *közös érdekek* eszméje egyre ködösebb, és egyre inkább elveszíti minden pragmatikus értékét (...). Ha az alkalmazás rövid távúvá, időszakossá és bizonytalanúvá válik megfosztva az egyént a biztos kilátásoktól, azaz amikor jóformán minden előléptetési vagy elbocsátási játszma vonatkozó szabályt félredobnak vagy megváltoztatnak még jóval a játszma vége előtt, akkor kicsi az esély a kölcsönös lojalításra (Bauman 2008: 16 – kiemelés az eredetiben).

Mind a társadalmi szintek felfelé tolódása, mind a keresőmunka struktúráváltása a standard életpályák felbomlásának, az élethelyzetek és életutak individualizálódásának irányába hatott, amely nagymértékben megváltoztatta az egyének helyzetét és kilátásait. Hatása sok szempontból ambivalensnek tekinthető, egyfelől fellazultak a konformitás és az autoritás normái, megsokszorozódtak a lehetőségek, tág teret nyitva a próbálkozásoknak, az életformák és életpályák kikísérletezésének, másfelől viszont újfajta kihívások, felelősségek és kockázatok sokasága jelent meg a privát életvezetésben. Erre az ambivalenciára utal Ulrich Beck, amikor azt írja, hogy a késő modernitásban:

A mindennapi cselekvés aktív modelljére van szükség, amelynek középpontjában az én áll, amely az én számára utal ki és nyit meg cselekvési lehetőségeket, s ezen a módon lehetővé teszi, hogy értelmesen éljünk a saját életutunk terén megnyíló alakítási és döntési lehetőségekkel. Ez annyit jelent, hogy az egyéni túlélés érdekében folytatott intellektuális szemfényvesztés felszíne mögött olyan *énközpontú világgépet* kell kialakítani, amely úgyszólván a feje tetejére állítja az én és a társadalom viszonyát, s ezzel kezelhetőnek véli, illetve azzá teszi az életút szempontjából. Ennek következtében felnyílnak a zsilipek a társadalmilag és intézményesen létrejött kockázatok és ellentmondások szubjektívvé tétele és individualizálása előtt. Az egyén számára az őt meghatározó intézményes helyzetek már nem kívülről rátörő események és viszonyok, hanem egyúttal legalábbis az általa hozott döntések következményei is, amelyeket mint ilyeneket kell észlelnie és feldolgoznia (Beck 2003: 246 – kiemelés az eredetiben).

A késő modern társadalom az egyénre döntéshozó és döntésképes individuumként tekint, aki szabadon dönthet arról, hogyan tekint szubjektíve önmagára, hogyan határozza meg saját identitását, életelveit és életterveit, ugyanakkor az identitás és az életpálya megkonstruálása során a döntések mérlegelése, a felmerülő ellentmondások, az esetleges nem kívánt következmények tekintetében is csak saját magára, tudására és egyéni ítéleteire támaszkodhat. A késő modernitásban tehát nemcsak a lehetőségek, hanem a problémák és kockázatok is individualizálódnak, amelyek megoldása önfigyelést és önellenőrzést igényel, vagyis az önreflexió képességét követeli meg (Beck 1997 [1983], 2003 [1986]; Berking és Knowlton 1996).

8 A standard munkaviszony és a szociális problémák történetét *A szociális kérdés alakváltozásai* című munkájában Robert Castel (1998) dolgozta fel. Az atipikus foglalkozásokhoz lásd pl. Meulders és Tytgat (1989) és Laky (2001) munkáit.

Az emberek gondolkodásmódjában bekövetkező változás egy másik aspektusát Ronald Inglehart (1977) világítja meg. Elméletében az Abraham Maslow (1954) alkotta motivációs modellből indul ki, amely az emberi szükségleteket egyfajta hierarchikus szerkezetben helyezi el. A szükséglethierarchia modelljének legalján az alapvető fiziológiai szükségletek találhatók, a következő szinten a fizikai és gazdasági biztonságra vonatkozó (materiális) szükségletek, a piramis legtetetjén pedig a posztmateriálisnak keresztelt, szubjektív életminőséget és önkifejezést középpontba állító szükségletek helyezkednek el. Inglehart szűkösségi hipotézise (*scarcity hypothesis*) értelmében ez utóbbiak akkor kezdenek el teret nyerni az emberek életében, ha az első két szinthez tartozó szükségletek kielégítődnek. A második világháborút követő életszínvonal-növekedés következtében a nagy világgazdasági válságot és világháborúkat megélt generációk gyermekei egy olyan új világba születtek bele, amelyet történelmileg példátlan prosperitás és gazdasági biztonság jellemezett. Inglehart ezért azt feltételezte, hogy e fiatal generáció szocializációjából hiányzik a materiális értelemben vett fennmaradás, az egzisztenciális biztonság iránti elsődleges igény, életvezetésükben olyan ezeken túlmutató, nonmateriális szükségletek kerülnek előtérbe, mint például a béke, a szabadság, az autonómia, a boldogság és a belső harmónia (*socialization hypothesis*). Feltételezése egyértelműen beigazolódott, a hetvenes években végzett első nemzetközi összehasonlító kutatás eredményei szerint valamennyi vizsgált nyugati országban – az idősebb generációktól a fiatalabbak felé haladva – korcsoportról korcsoportra nőtt a posztmateriális szükségleteket jelentősebbnek tartók aránya, olyannyira, hogy a legfiatalabb kohorsz (15–24 évesek) esetében meg is haladta a materiális szükségleteket fontosabbnak tartók arányát. Mi több, az 1970 és 1999 közötti periódusban végzett vizsgálatok arra mutattak rá, hogy e kezdetben fiatal korosztály az idő előrehaladtával sem mozdult el a posztmateriális szükségletektől a létbiztonsági szükségletek felé, ahogy az újonnan belépő fiatal korcsoportok sem (Inglehart 1977; Inglehart és Welzel 2005: 100–102).

A szubjektív életminőség felértékelődése, az önmegvalósítás iránti igény előretörése a belső világkép növekvő jelentőségét mutatja. Gerhard Schulze ezt úgy fogalmazza meg, hogy „*a befelé irányuló modernizálás jelenségével állunk itt szemben*” (Schulze 2000: 140). A szabadidő folyamatos növekedése és a lehetőségek bővülése következtében az egyének mindinkább önmaguk felé fordulnak. Egyre többet foglalkoznak önmagukkal, azzal, hogy milyen élet lenne a számukra kívánatos. Érdeklődésük középpontjába az élet megélése és átélése kerül, ennek megfelelően a külső orientációjú életfelfogást mindjobban felváltja a befelé irányuló életszemlélet. A befelé irányultság befelé irányuló cselekvést indukál, amely szándéka szerint előidézze belső gazdagítást, élményszerzést célozza meg. Ez persze még nem jelenti a kifelé orientálódó (instrumentális) cselekvések teljes eltűnését, de a térvessztüket egyértelműen igen. Schulze azt állítja, hogy a belső orientációjú és külső orientációjú cselekvések többnyire egyszerre vannak jelen, ám az élet egyre több területén – az öltözködéstől kezdve az oktatáson és hivatáson át a társas kapcsolatokig – egyre inkább az előbbiek kerülnek túlsúlyba (Schulze 2000).

A fentiekben tárgyalt megközelítések fényében jogosan vetődik fel a kérdés, hogy vajon e megváltozott életszemléletnek milyen hatása van az állampolgári cselekvésre. Az, hogy a késő modernitásban az egyén ekkora fontosságra tesz szert, nem jelenti-e egyúttal azt is, hogy az önérdek háttérbe szorítja a közös érdekeket? A fokozott éncentrikusság és befelé fordulás nem ássa-e alá a közösségi szemléletet, nem lehetetleníti-e el a közösségért való

tenni akarást? Nehéz lenne ezekre a kérdésekre egyértelmű választ adnunk, annyi azonban bizonyosan állítható, hogy a hagyományos társadalmi intézmények és normák iránti lojalitás csökkenése, az élethelyzetek és életutak individualizálódása generálta új mentalitások a közösséghez való viszonyulás módjában, miként az állampolgári cselekvési attitűdökben is, alapvető fordulatot hoztak, arra sarkallva minket, hogy újragondoljuk a közösségi és a közéleti cselekvésre vonatkozó hagyományos elképzeléseinket.

Az egyén ma már nem a közösség „szolgaian” alárendelt tagja, a közösséghez való viszonya sokkal individualizáltabb, mint korábban. Szabadabban dönthet arról, hogy mely közösséghez kíván kapcsolódni, és arról is, hogy ez a kapcsolat milyen formát öltön. Személyes érdeklődése és preferenciái alapján a közösséggel szemben speciális igényeket támaszt, és elvárja, hogy ezek a részvétele során teljesüljenek (Hustinx és Lammertyn 2003). Ezek a fejlemények ugyanakkor még nem azonosíthatók a társadalmi érzékenység vagy a közéleti attitűd eltűnésével, és nem is jelentenek feltétlenül tiszta önérdékkövetést, sokkal inkább egy köztes állapotként írható le, amelyet Helmuth Berking és Paul Knowlton „szolidáris individualizmusnak” (Berking és Knowlton 1996: 194), míg Ulrich Beck „altruista individualizmusnak” (Beck és Beck-Gernsheim 2002: 162) nevez. E megközelítések szerint a késő modernitásban az egyéni cselekvési szándékokban egyfajta hangsúlyeltolódás következik be, az állampolgári cselekvést inkább jellemzi a közösségi és individuális motívumok egyensúlya, mintsem az előbbiek túlsúlya. A szolidáris vagy altruista individualista cselekvőt egyszerre vezérli a közösség érdekeinek előmozdítása vagy a másokon való segítség szándéka és az egyéni haszonszerzés. A közjóért való cselekvési motívum tehát változatlanul megmarad, ami megváltozik, az az, hogy az egyén már nem éri be ennyivel, mert „mindeközben magára is gondol” (Beck és Beck-Gernsheim 2002: 162).⁹

A hangsúlyeltolódással párhuzamosan az állampolgári részvétel hagyományos indítékait egy sokkal szélesebb motivációs spektrum váltja fel. A részvétel alapjául szolgáló motívumok pluralizálódnak, olyan motívumok jelennek meg, amelyek eddig nem vagy csak járulékosan voltak jelen. Ezek mindegyike a késő modernitás által előidézett sokféle kihívásra és bizonytalanságra – az ezekből adódó szorongásokra – adott válaszként értelmezhető, vagyis az individualizáció túlfutása, a hagyományos közösségek erodálódása, az egyén autonómiájának és szabadságának növekedése, a tudásalapú társadalom elvárásai, a fokozódó munkaerőpiaci verseny, a fogyasztási és szabadidős lehetőségek bővülése (stb.) által kiváltott tudatos vagy kevésbé tudatos reakciók (Hustinx és Lammertyn 2003: 173–174; Czike és Bartal 2005: 35; Czike és Kuti 2006: 58).

9 E megközelítések mellett természetesen szélsőségesebb álláspontok is léteznek. Egyesek szerint e tendenciák következtében az emberek „számító állampolgárokká” válnak, ami antiszociális viselkedést eredményez és bomlasztóan hat a közösségekre. Míg mások elismerik ugyan, hogy a kollektív azonosságból vagy az erkölcsi kötelességből fakadó hagyományos érzelmek ma már kevésbé motiválják az embereket, de úgy gondolják, hogy ezek helyére más motívumok kerülnek. Véleményük szerint az önmegvalósítás értékei által generált egyéni elképzelések és életfeladatok ugyanúgy elősegíthetik a proszociális viselkedés kialakulását (Dekker és Van de Broek 1998: 16).

1. ábra. A késő modernitás kihívásai generálta motivációk

<p>Az individualizáció túlfutása, a hagyományos közösségek erodálódása</p> <p>Az egyén szabadságának, autonómiájának növekedése, az önmegvalósítás késztetése</p> <p>A tudásalapú társadalom elvárásai, a fokozódó verseny, „az egész életen át tartó tanulás” kényszere</p> <p>A fogyasztási és szabadidős lehetőségek gyarapodása</p>	<p><i>Szociális és emocionális motívumok</i> pl. kapcsolatteremtés, valahova való tartozás, másokkal való együttlét öröme</p> <p><i>Expresszív motívumok</i> (pl. önkifejezés, önkipróbálás, az egyéni kreativitás kibontakoztatása)</p> <p><i>Intellektuális és karriermotívumok</i> (pl. tudás- és tapasztalatszerzés, a készségek fejlesztése, személyiségfejlődés)</p> <p><i>Hedonista motívumok</i> (pl. élményszerzés, szórakozás, érdekes és izgalmas aktivitások keresése)</p>
---	--

A részvétellel kapcsolatos motivációk megváltozása leginkább abban a társadalmi csoportban érhető tetten, amelynek tagjai az átlagnál nagyobb mértékben vannak kitéve a modernizációs nyomásoknak azáltal, hogy éppen őket „szólítják fel arra, hogy ügyes élettrajzi »lavírozással« mérsékeljék a képzés és a munka világában a helykeresés és utódlás problémáit” (Zinnecker 1993: 42 – kiemelés az eredetiben). A mai fiatal generációk életében a főfoglalkozású keresői pozícióba való belépés egyre későbbre tolódik, vagy esetenként be sem következik, míg a felnőttkori cselekvési lehetőségek minden előnyükkel és hátrányukkal, élvezetükkel és felelősségükkel együtt egyre korábbi életkorokba csúsznak előre. A társadalmi fejlődés mindkét tendenciának kedvez, ahogy Jürgen Zinnecker írja, a késő modernitás ifjúságra vonatkozó alapelve éppen azt diktálja, hogy:

(...) legyünk nagykorúvá, vállaljunk részt önállóan a fogyasztásban és a felnőtt társadalom életmódjában, de minél később találjuk meg a saját helyünket a munka világában, a folyamatos keresői tevékenység keretei között. [A fiatalok számára] a felnőtt létet a kulturális, politikai és fogyasztói szférában való kompetens részvétel jelenti, és nem a keresői tevékenység mértéke, vagy még kevésbé a régebbi kritérium: a házasság és a családalapítás (Zinnecker 1993: 41– 43).

A kitolódó ifjúsági életszakaszban a fiatalok egyidejűleg mozognak egy kockázati és egy önmegvalósító cselekvési horizonton, amelynek sajátos következményei vannak az életszemléletükre és életvezetésükre nézve, és ezeken keresztül természetesen az állampolgári részvétellel szembeni igényeikre nézve is. A fiatalok saját sorsuk irányításában a korábbi generációkhoz képest jóval nagyobb autonómiával rendelkeznek, ami egyúttal azt is jelenti, hogy korábban szembesülnek döntéshozási kötelezettségeikkel, és hamarabb kell alkalmassá válniuk az őket érő problémák kezelésére, az életpályaesélyeik önálló mérlegelésére és alakítására. Az életpálya szervezését ráadásul egy olyan társadalmi környezetben kell megvalósítaniuk, ahol a hagyományos minták nem nyújtanak eligazodást, a jövő bizonytalan, a társadalmi és gazdasági elvárások gyorsan változnak, ezért folyamatos alkalmazkodásra van szükség. Ezzel egyidejűleg ugyanakkor több lehetőségük van az autonómiájuk gyakorlására, a saját identitásuk megtalálására, tevékenységeik céljainak és közegeinek önálló, szabad meghatározására, valamint a „hibázásra” is.

A meghosszabbodott ifjúkor révén felszabaduló idő alkalmat ad a kísérletezésre, a különböző életmódok és tevékenységek kipróbálására. A „biográfiai kitérők”, a próbálkozások, a kudarcok és korrekciók anélkül „integrálhatók az ifjú életszakaszba, hogy végleges csődöt jeleznének” (Zinnecker 1992: 42). E kísérletező életszemléletbe belenövekedett fiatalok már többé-kevésbé természetesnek tekintik a lehetőségek és bizonytalanságok sokaságát, választásokra, egyéni erőfeszítésekre szocializálódnak, hozzáadódnek a kockázatokhoz, azokhoz adaptálódnak, a kihívásokat vállaló-kereső életstratégiákat alakítanak ki. Ezek az életstratégiák képlékenyek és rugalmasak, mindig a felmerülő kihívásokra reagálnak. A fiatalok cselekvéseit ebből kifolyólag kevésbé határozza meg valamely hosszú távú cél elérése, mint inkább változatos és rövid távú célkitűzések. A jelenre orientáltság, rövid távra való beállítottság éppúgy jellemzi az egyéni és közösségi jellegű tevékenységeiket, mint az intézményekkel szembeni elvárásaikat. A fiatal generációk a hagyományos közösségi értékek mentén szerveződő programok, a tartós és hierarchikus szervezeti keretek helyett az alternatív részvételi formákat, a kevésbé állandó, rugalmasabb, rövidebb időtartamú elköteleződést igénylő, személyes érdeklődésükhöz és lehetőségeikhez igazodó, reflexív kereteket keresik (Inglehart 2003; Hustinx 2005).

1. táblázat. Elemzési szempontok a fiatalok cselekvési és állampolgári cselekvési attitűdjeinek vizsgálatához

Az életút jellemzői	korai önállósodás individualizált élethelyzetek és életpályák reverzibilis életszakaszok egyéni formált, diszkontinuus, önreflektált életutak	
Életszemlélet	egocentrikus, befelé irányuló, élményorientált, jelenorientált, rövid távra beállított	
Életstratégia	nyitott, képlékeny rugalmas kísérletező kockázattalállaló	Fő életelvek: autonómia szabadság önmegvalósítás
A csoportképződés szervezőelve	közös érdeklődési területek és vágystruktúrák közös kihívások és problémák	
Az állampolgári cselekvés motivációs bázisa	„altruista” individualizmus „szolidáris” individualizmus az egyéni élet kihívásaira reflektáló motivációk	
Az elköteleződés formája és intenzitása	individualizált szabadon formált rövid távú projektszerű	
A szervezeti környezettel szembeni elvárások	decentralizált struktúra rugalmas, egyéni élethelyzetekhez, igényekhez igazodó intézményi keretek	

A késő modernitás kihívásai ugyanakkor nem egyformán érintik az ifjúság egészét. Bár mindannyian szembesülnek az identitás létrehozásának nehézségeivel, a fogyasztás és az önmegvalósítás késztetéseivel, a jövő kiszámíthatatlanságából fakadó bizonytalansággal és kockázatvállalási kényszerrel, de ezek a terhek más formában és más súllyal jelentkeznek azoknál a fiataloknál, akik végigjárják a képzési rendszer különböző fokozatait, és azoknál, akiknek nincsen erre lehetőségük vagy a tanulmányaik mellett munkavállalásra kényszerülnek. Az egyik oldalon az életlehetőségek bőséges tárháza határozza meg az életvezetést, míg a másik oldalon éppen ellenkezőleg, a lehetőségek hiánya vagy korlátozottsága. A kitolódó ifjúkorba belépő fiatalok számára az önmegvalósítás elérhető célként tűnik fel, míg a kevésbé szerencsés társaiknak csak ennek a vágya marad. E különböző tapasztalatok szükségszerűen eltérő válaszokat, adaptációs technikákat és cselekvési alternatívákat valószínűsítene.

A tanulmány folytatásában bemutatott fiatalok még középiskolás-korúak, ezért nem tudhatjuk előre, hogy közülük ki-ki milyen életpályát fog majd bejárni. Életkörülményeik, mentalitásuk, problémáik és aspirációik megismerésén keresztül erre vonatkozóan csak korlátozottan és feltételeken vonhatunk le következtetéseket. Annyi azonban megállapítható, hogy a fiatalok állampolgári cselekvési mintáikban már most meglehetősen különböznek egymástól. Az egyik csoportjuk a civil szerveződést, az abban való aktív részvételt preferálja, ráadásul e csoport tagjai egy olyan alulról szerveződő, vagyis „grassroots” szervezet munkájában működnek közre, amely céljaival, decentralizált struktúrájával és programszerű működésével lényegében teljesen megfelel a késő modern intézményekkel szemben támasztott elvárásoknak.¹⁰ A fiatalok másik csoportját ezzel szemben a politikai érdeklődés hiánya és a részvétel valamennyi formájától való elzárkózás jellemzi, ilyenformán e csoport tagjai a közéletből való kivonulást választják. A következőkben egyfajta fordított logikát követve e két eltérő – civil aktivista és közéleti részvételt elutasító – attitűd mögöttes okait, háttérmotívumait vizsgálom meg. Feltételezésem szerint a megkérdezett fiatalok eltérő mértékben szembesülnek a modernizáció kihívásaival. A civil aktivista fiatalok sokkal inkább ki vannak téve e hatásoknak, mint apolitikus társaik, ami magyarázatul szolgál különböző cselekvési mintákra. Az elemzés során a főbb kategóriákat és azok késő modern jellemzőit összefoglaló fenti táblázatra viszonyítási alapként tekintek (1. táblázat).¹¹

A civil aktivizmus és a politikától való elfordulás előfeltételei

A késő modernitás egyik legfontosabb ifjúságra vonatkozó szociológiai alaptézise a fiatalok korai önállósodása, amely alapvető változást jelent a felnőttek és a fiatalok, s mindenekelőtt a szülők és a gyermekek között fennálló erőviszonyokban. A késő modernitásban a szülő-gyermek kapcsolat lényegesen átalakul, mindkét fél részéről szabadabban alakítható, ezáltal rugalmasabb és partneribb viszonyná válik. A felnővekvők az életvezetésükben és az életpálya-tervezésükben a szüleikkel szemben viszonylag hamar bizonyos autonómiára tesznek szert, a szülők pedig „*arra vannak utalva, hogy korán megengedjék gyermekeiknek az önálló cselekvést, s őket hosszú távon »hosszúra engedett pórázón« vezessék*” (Zinnecker 1993: 45

10 A Diákpárlament felépítésének és működésének részletesebb elemzését lásd: Csáko és Sebestyén (2017).

11 Az anonimitás megőrzése érdekében a megkérdezett fiatalok az idézetekben álnéven szerepelnek. Az interjúalanyok főbb demográfiai jellemzőit a függelékben található 2. táblázat foglalja össze. Az elemzésben a politikától elforduló válaszadókat *apolitikus*, míg a Független Diákpárlament képviselőit *civil aktivista fiataloknak* nevezem.

– kiemelés az eredetiben). A megkérdezett fiatalok körében a családon belüli autonómia és a szülők pályaválasztásra gyakorolt befolyása volt az első olyan témakör, ahol karakteres, ugyanakkor a várakozásainkkal ellentétes különbségek mutatkoztak a két csoport között.

A civil aktivista dimenziót alkotó fiatalok közéleti szerepvállalással járó pályák (pl. oktatáspolitikus, újságíró, riporter, ENSZ-aktivista) felé orientálódnak, közülük ugyanakkor többen konfliktusban állnak szüleikkel ezen ambícióik miatt. A szülők elsősorban anyagi megfontolásokat szem előtt tartva gazdasági vagy mérnöki szakok felé terelnék gyermekeiket, és kevésbé veszik figyelembe, hogy az általuk javasolt életutak a fiatalok belső szándékaival ütköznek.

Anyáék azt szeretnék, hogy közgazdásznak tanuljak, de én szívem szerint politikusi pályára mennék, de erről ők hallani sem akarnak. Már azt is ellenezték, hogy képviselőnek jelentkeztem, merthogy a tanulás rovására megy majd, meg sok időt vesz el. De aztán sikerült meggyőzőnöm őket, hogy szeretném kipróbálni magamat, ők meg azt a feltételt szabták, hogy mehetek, ha nem romlanak le a jegyeim (Soma).

Az apolitikus dimenziót képviselő fiatalok és szüleik esetében ezzel szemben a továbbtanulás nem képezi konfliktus tárgyát. A fiatalok többsége teljesen önállóan szervezi életpályáját, a szülők kevésbé szólnak bele gyermekeik terveibe, inkább csak támogatólag és segítőleg lépnek fel ebben a tekintetben.

Szerintem a döntéseim szabadok. Szóval ameddig kiskorú voltam, akkor is volt választási lehetőségem. Szóval nem az volt, amit a szüleim akartak, hanem én döntöttem. Szóval például a faktválasztásnál, ott sem mondta anyu, hogy hát én nem így terveztem, most jogra fogsz menni, magyar-töri fakt. Hanem én döntöttem el, hogy ez szeretnék lenni, így szeretnék tanulni. Dolgozni szeretnék, és akkor ebben támogattak. Szóval anyukám még segített is keresni (Eszteella).

A megkérdezett apolitikus fiatalok ilyenformán a korai önállósodás késő modern kihívásaival szembesülnek, amelyekre fokozott tudatossággal válaszolnak. Meglehetősen aktívan és céltudatosan alakítják a jelenüket és a jövőjüket. Cselekvésük centrumában a tanulás, a jobb eredmények elérése, a mobilitás szándéka áll. Többen közülük külföldön szeretnék folytatni a tanulmányaikat, ezért szabadidejük nagy részét különórakkal és nyelvtanulással töltik. Néhányan ráadásul az iskola mellett még munkát is vállalnak, hogy finanszírozni tudják a különóráikat.

Járok németre, biológiára, és most kémiára is. És hát minekünk azért jobban be kell húzni a nadrágszíjat. Nem mehetek haza és mondhatom, hogy anya, apa, nyelvvizsgázni fogok, kérem a pénzt. Hanem igenis megdolgozok érte, bébiszitterkedek, meg nyáron a szállodában dolgoztam. A kortársaimnál azért többnyire a szülők fizetik ezeket a dolgokat (Zsuzsa).

Az apolitikus csoporttal szemben a civil aktivista fiataloknál a tudatos építkezés nem belülről vezérelt magatartás, mint inkább külső, a szülők részéről megfogalmazott elvárásokhoz való – kompromisszumok útján történő – alkalmazkodás formáját ölti. A szülői kívánalmakkal ellentétben a civil aktivista fiatalok figyelme a személyes jövő építése helyett a jelenlegi cselekvési lehetőségek kiaknázására, a szárnypróbálgatásra – mint például a diákképviselői szerep kipróbálására – irányul. Ebben az értelemben az apolitikus fiatalok inkább *jövőorientált* és *kockázatkerülő*, míg a civil aktivista fiatalok inkább *jelenorientált* és *kísérletező* életszemlélettel jellemezhetők, amelyek más és más életstratégiákat implicálnak.

Az apolitikus fiataloknál az individuális és közösségi motívumok mérlegének nyelve egyértelműen az előbbiek felé billen. E fiatalok önmagukra, a saját boldogulásukra koncentrálnak, emiatt egocentrikusan gondolkoznak. Ez persze nem jelenti azt, hogy teljesen érzéketlenek a környezetük történéseivel vagy a társadalmi szintű problémákkal szemben, de döntően a konfliktusok elkerülése, a fennálló viszonyok elfogadása, az azokhoz való igazodás jellemző rájuk.

Kérdő (K): Te hogy érzed, inkább szabadon éled az életedet, vagy úgy, hogy korlátoznak ebben?

Válaszó (V): Hát szerintem, most vannak korlátok, mivel teljesíteni kell a követelményeket, az érettségit, aztán az egyetemet. Ha felvesznek, vagy ha nem, akkor el kell dönteni, hogy mi lesz, ha nem, vagy mi lesz, ha igen, tehát azért igen, korlátoznak szerintem.

K: És ezek elfogadható korlátok a számodra, vagy azért annyira nem örülsz neki?

V: Hát, azért magas, magasra tették a mércét.

K: Akkor ezen változtatni kéne?

V: Hát, igen, de ha akarom, akkor tudom teljesíteni. (Béla)

V: Mikor a diáknapira készültünk, mindenkinek fel kellett írnia egy lapra a saját kis ötleteit. Összegyűjteni ötöt, és el is kezdtem mondani, szerintem tök jókat találtam ki. De így végig se hallgatott az osztályfőnök, ami elég rosszul esett. Rögtön mondta, hogy óó, ez nem jó, mert neki volt egy konkrét kitalált terve, mert eléggé önző emberke.

K: És akkor meg sem hallgatta. Máskor is volt esetleg, amikor ilyesmit éreztél az iskolában, hogy nem tudod elmondani, nem kéri ki a véleményedet?

V: Hát, igazából az ilyen döntési szituációknál mindig a nagyobb szájuak jutnak érvényre, úgyhogy én inkább nem is mondok semmit, meg úgyse nagyon hallgatnak rám. (Léna)

A civil aktivista fiatalok ezzel szemben sokkal érzékenyebben és kritikusabban szemlélik a környezetüket, a fennálló keretek alakítására törekcszenek, igyekeznek saját meglátásaik alapján változásokat elérni a személyes és tágabb környezetükben, vagy legalábbis felszólalni az általuk negatívnaak ítélt jelenségek megszüntetése érdekében.

V: Szerintem jóban vagyunk, mondjuk az igazgatónővel nem. De vele a suliujság miatt nem, mert ő a KLIK miatt nagyon fél, és mindig mondja, hogy ne írjunk politikáról, de egyébként pont az FDP miatt tudom, hogy mennyire nincs igaza, mert mások is írhatnak, nem tiltja semmi. Más iskolákban írnak is, pedig ugyanúgy KLIK-es intézmények.

K: Ezt nem mondtad el neki?

V: Dehogynem, folyamatosan ezt mondom már neki két éve, hogy lehet írni róla.

K: És te miért tartod fontosnak, hogy az iskolai újságban erről szó legyen?

V: Mert ezek olyan dolgok, amik érintenek minket, és ha ismerjük, hogy például miért nincs kréta, akkor jobban kiállnak a diáktársaink a saját érdekeikért, és akkor nem tehet meg bármit a hatalom, szerintem. (Máté)

E két eltérő hozzáállás tükröződik a fiatalok politikához fűződő viszonyában. Bár a „politika” kifejezést egyik csoportba tartozók sem általánosabb értelemben, hanem a hazai viszonyok kontextusában, a magyar pártokhoz, kormány- és pártpolitikához kapcsolva értelmezték, amelyek világától igyekeznek mereven elhatárolódni, ennek okait illetően azonban már számottevően különböznek egymástól a két csoport tagjai. Amíg az apolitikus fiatalok rendkívül otthonosan mozognak, és határozott elképzeléseket képviselnek a saját jövőjükkel kapcsolatos kérdésekben, addig a politikát érintő kérdésekben védekező és bizonytalan magatartást vesznek fel. Többen közülük a politikát a felnőttek világaként írják le, olyannak, amelynek működésébe életkoruknál fogva nincs beleszólásuk. S mivel magukat a politikai

folyamatok hatókörén kívül helyezik el, semmilyen felelősséget nem éreznek azok alakulásáért és a belőlük fakadó problémákért. A többiek életkorukból adódóan már részt vehetnek a választásokon, de eltekintenek ettől vagy azért, mert megfelelő ismeretek hiányában nem érzik magukat kompetensnek a véleménynyilvánításra, vagy azért, mert általában kiábrándultak a választásokkal kapcsolatban.

K: Tehát, mondjuk, neked van felelősséged abban, hogy hogyan zajlanak ezek a dolgok az országban?

V: Nem igazán.

K: De te is állampolgár vagy.

V: Hát, én is, de nem vagyok még tizennyolc.

K: Nem vagy még, de nemsokára tizennyolc leszel.

V: Hát nem tudom, nem tudom, akkor sem, szerintem, nekem így nincsen beleszólásom ebbe az egészbe. (Gábor)

Hát, még át kellene gondolnom. Nem tudom, hogy hogy' hoznék jó döntést. Jó, természetesen hallok mindenféle pártokról, meg az ő ügyeikről hallok akarva akaratlanul, de nem tudom, hogy' hoznék jó döntést, ha annyira nem vagyok tisztában a dolgokkal. (Péter)

Hát, én nem hiszem, hogy nagyon fontos szavaznom, mert tudod, meg lennék lepve, ha pont én befolyásolnám az eredményeket. (Léna)

Hasonló kép rajzolódik ki a kevésbé konvencionális cselekvési formákhoz való viszonyukban is. A fiatalok idegenkednek a tüntetésektől és a civil szerveződésektől. Többségük úgy gondolja, hogy veszélyesek és komolyabb eredményeket nem lehet általuk elérni, de akadnak közöttük olyanok is, akik kevésbé ismerik a demokratikus akaratképzés ezen formáit.

K: És ha lenne egy békés tüntetés, egy felvonulás?

V: Na, arra nem mennék ki, nem vagyok ennek a híve, elfajulhat. (Béla)

Hát a tüntetések, azok már mindegy. Azok már vannak persze, de sokat nem ér el vele az ember. Én legalábbis úgy látom, hogy régebben ezektől még picit megijedtek a politikusok, de most már ez hétköznapi tény. Talán akkor figyelnének fel jobban a fiatalokra, hogyha drasztikus lenne a kimenetel az országból, szóval, ha a statisztikákból látnák, hogy például száz ember érettségizett, és ebből három felvételizett itthoni egyetemre. (Eszteella)

K: Más lehetőség nincs szerinted arra, hogy az ember a céljait, vagy azt, amit ő szeretne, érvényesítse a politikában, mint a szavazás?

V: Hát saját pártot alapít, máshogy végül is nem tud mit csinálni.

K: Igen, az nagyszabású lépés lenne. És, mi a helyzet az ilyen kevésbé formális dolgokkal, mint például önkéntes, segítő, civil szervezetek?

V: Hát, nem tudom, nem igazából tudok ezekről. (Péter)

A pártpolitikától való eltávolodás a civil aktivista fiatalok esetében tudatos döntésnek tekinthető. Ennek egyik oka az, hogy a fiatalok a különböző közéleti problémák kapcsán az előítélet-mentességet, a különböző vélemények iránti nyitottságot hangsúlyozzák, ezért nem tartják célravezetőnek a pártok melletti feltétlen elköteleződést. A másik indokuk, hogy úgy érzik, bizonyos közérdekű ügyekben – mint például az oktatás vonatkozásában – a politikai pártok nem képviselik megfelelően a fiatalokat, ezért személyes feladatuknak tekintik, hogy kezükbe vegyék saját és társaik sorsát, és ne a pártok közvetítésével, hanem közvetlenül képviseljék az érdekeiket. Ilyen értelemben e fiataloknál az egyéni érdekérvényesítés és a társakért való tenni akarás szándéka egyidejűleg megfigyelhető.

Az igazságérzetem a döntő, hogy például kit tartok hitelesnek, mit érzek emberinek. Próbálok többfelé is nyitott lenni, pont ezért nincs kedvenc pártom. (Zoltán)

K: Van olyan párt, amelyik szimpatikus neked?

V: Inkább azt mondanám, hogy vannak, és vannak olyanok, akikre biztosan nem szavaznék, ilyen a Fidesz, a Jobbik, az MSZP és a DK. A többieknél pedig egyrésztől sajnálom, hogy sok párt van és nem egy közös. Másrészt pedig ott nincs egyértelmű elköteleződés, de vannak ügyek, amik miatt egyikkel vagy másikkal egyetértek. Ebben a tekintetben akár még az MSZP is szóba jöhet, noha maga a párt nem szimpatikus nekem. (Máté)

A tenni akarás szükségessége egyesekben a szüleik hozzáállása, vagy még tágabban a felnőtt társadalom bírálata nyomán fogalmazódott meg, míg másoknál e cselekvési szándék inkább a kortársaik és a barátaik passzivitására adott reakcióként jelentkezett. Az előbbi fiatalok nyíltan distanciálják magukat szüleik nézeteitől, és inkább a velük egykorúak felé fordulnak, az utóbbi fiatalok viszont határozottan nem azonosulnak azokkal a tulajdonságokkal (pl. közömbösség, erőtlenség, önzőség), amelyeket társaik meghatározó vonásainak vélnék, és igyekeznek magukat élesen elkülöníteni generációjuk többi tagjától, vagyis egyfajta „elitista” elkülönülés jellemző rájuk.

Azt tapasztalom, hogy van egyfajta tehetetlenségérzet az emberekben, a szüleimben is, hogy ez ilyen, nem lehet változtatni és a nagyon akarás nincs meg. Szerintem ezt a fajta tenni akarást kéne a fiataloknak megtestesítenie. (Zoltán)

V: Az osztályban csak én foglalkozom ilyenekkel, hogy tenni kéne valamit. Úgy látom, hogy a többieket kicsit hidegen hagyja ez a dolog.

K: És a barátaid? Közöttük van esetleg olyan, aki szintén jelentkezett diákképviselőnek?

V: Nem, csak ismerősöm akadt.

K: De azért tudják, hogy képviselő vagy, szokatok erről beszélgetni?

V: Igen, tudják, de nem kérdezetnek, őket nem annyira érdekli, hogy mi történik, inkább csak a saját dolgaikkal foglalkoznak. (Mercédesz)

A fiatalok kortárs-orientációja és elitista elszigetelődése alapvetően befolyásolja a részvétellel kapcsolatos motivációikat. A társas cselekvés partnereiül szolgáló, hasonló érdeklődésű társak hiánya, bár igen eltérő hangsúllyal, de mindegyiküknél fontos tényező volt a civil szervezetben való részvétel szempontjából. Az ismerkedés lehetősége, a valahova tartozás igénye néhányuknál ugyanolyan fontos, vagy talán még fontosabb motivációként jelent meg, mint a változásért való tenni akarás. Másoknál viszont a közösségi motiváció inkább csak mellékes volt, mert egyéb igényeik (pl. tapasztalataik megosztása, önképzés, presztízs) kielégítése ennél fontosabbnak bizonyult, de volt olyan fiatal is, aki az egymással való együttműködést csupán eszköznek tekintette a hatékonyabb érdekképviselő megvalósítása érdekében.

Érdekelt, hogy néz ki ez az egész, milyen emberek vannak itt. Bizonyos szempontból, tudom, hogy hülyén hangzik, de azért ez egy buli is. (Ferdinánd)

K: Mit jelent számodra a képviselőség?

V: Számomra azt, hogy itt elmondhatom a véleményemet, azt, hogy feltétel nélkül meghallgatnak és elfogadnak. (Barbara)

Előnyei között emelném ki az önmegismerést és a fejlődést, fejleszthetem a vitakészségemet. Szerintem képviselőnek nagyon jó lenni, és egy kiváltság is. Képviselőként úgy hangoztathatom a saját és képviselt társaim véleményét, hogy talán ér is valamit, illetve saját érdeklődési körömmel megfelelő emberekkel találkozok. Meg aztán jó pont a motivációs levélben. (Mercédesz)

A fiatalok nem egyedül a saját és társaik érdekvédelmének módozatait keresik az általuk választott szervezetben, hanem személyes intellektuális és érzelmi szükségleteik kielégítését is. Ennyiben a civil aktivista csoport tagjai mindenképpen altruista vagy szolidáris individualista cselekvőknek tekinthetők, bár ahogy az idézetekből is kiderül, az individuális és közösségi motívumok egyensúlya csak keveseknél figyelhető meg, többségüknek inkább az előbbiek vagy az utóbbiak túlsúlya jellemző. Ugyanakkor az, hogy egyéni haszonszerzéssel racionalizálják a részvételüket, kevésbé magyarázható azzal, hogy e csoport tagjai az átlagnál nagyobb mértékben szembesülnek a modernizációs kihívásokkal, mint inkább azzal, hogy többüknek egy kifejezetten nem támogató baráti-kortársi közegben, esetleg nem kellően bátorító családi közegben kell felvállalniuk meggyőződésüket és tevékenységüket. Így talán érthető, hogy a környezetük felé társadalmilag dominánsabb és elfogadhatóbb érvekre hivatkozva kommunikálják a szervezetben való részvételüket.

Egy további körülmény, amely ugyancsak befolyásolhatja, hogy a fiatalok milyen értelmet tulajdonítanak a részvételüknek, a civil szervezet működés módja és korlátozott érdekérvényesítő képessége. A Független Diákparlamentet elsősorban nem közösségépítő, hanem érdekképviseleti céllal hozták létre. A benne részt vevők képviselői mandátuma csak egy tanévre szól, a szervezetben éppen ezért erős a fluktuáció. A képviselői szerep a megválasztott fiataloktól mindössze rövid idejű elköteleződést kíván meg, a diákképviselők az adott tanévben csak két alkalommal találkoznak személyesen, a köztes időben pedig csak elvtársi lépnek kapcsolatba egymással az interneten keresztül. Következésképp a Diákparlament valódi közösséget, közösségi identitást és védelmet nem nyújt a fiatalok számára, de lehetőséget ad bizonyos rövid távú, szubjektív célok elérésére, legyen szó akár a közös döntéshozási folyamatok megtapasztalásáról, a képviselői szerep kipróbálásáról vagy bizonyos készségek elsajátításáról. Ennek fényében feltehető, hogy a fiatalok motivációi, ha kezdetben nem is, de a részvétel folyamán megváltoznak. A másik tényező, amely magyarázatul szolgálhat az egyéni érdekek előtérbe kerülésére, a kormányzat tevékenységükre adott reakciója. A kormányzat Diákparlamenttel szemben tanúsított elzárkózó magatartása miatti csalódottság ugyancsak felerősíthetett a fiatalokban az eredeti motivációikhoz képest más célokat.

Következtetések

A fiatalok két csoportjával készült interjúk összehasonlító elemzése alapján körvonalazhatók azok a főbb tendenciák, amelyek az állampolgári cselekvés egyik vagy másik mintázatának kialakulásához vezettek. A két csoport eltérő gondolkodásmódjának és cselekvési attitűdjének legfontosabb előfeltétele a családon belüli hatalmi viszonyokhoz köthető. Természetesen nem hagyható figyelmen kívül, hogy valamennyi fiatal a szülőktől való elkülönülésre, a saját normák és célok önálló meghatározására törekszik ebben az életszakaszban, de az autonómia elérésének más feltételeivel szembesülnek az apolitikus fiatalok, mint a civil aktivista társaik.

Az apolitikus fiatalok szülei „hosszú pórázon tartó” nevelési stratégiát követnek, felnőttként kezelik a gyermekeiket, nem gyakorolnak befolyást az életpálya- és más döntéseikre, és nem korlátozzák a cselekvési szabadságukat sem. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a fiataloknak nem kell megküzdniük a saját autonómiájukért, mert azt „készen kapják” a szüleiktől. Ennélfogva az apolitikus fiatalok a korai önállósodás késő modern kihívásaival néznek szembe, amelyek azonban az állampolgári cselekvés szempontjából sajátos csapdahelyzetet teremte-

nek. Mivel az otthoni környezetben nem ütköznek különösebb ellenállásba, nincs lehetőségük arra sem, hogy az egyéni érdekérvényesítés módozatait egy szerető és támogató közegben sajátítsák el, így támpontok híján maradnak a családon kívüli színtereken. A magukra hagyottságból fakadó bizonytalanságra a mások által szabott viszonyokhoz való reflektálatlan vagy kevéssé reflektált alkalmazkodással reagálnak. A külföldi tervek és a tanulmányi előmenetelre való fókuszálás még inkább e konformitást erősítik. A kivonulás lehetősége ellehetetleníti a változásért való tenni akarást, a fennálló keretek kritikáját (Hirschman 2001), a tanulói életminta követése pedig szintén nem a kritikai hozzáállásra, hanem az iskolai követelményeknek és kereteknek való megfelelésre ösztönzi a fiatalokat (Sik 2014: 163). Az állampolgári cselekvés esetükben ilyenformán kimerül a problémák beletörődő konstatálásban és a saját állampolgári felelősségük elhárításában.

A civil aktivista csoport tagjai egy egészen más szocializációs pályát járnak be. A szülők gyermekeikre nem felnőttként tekintenek, hanem gyermekként, a családi nevelés ennél fogva több teret enged a serdülőkori életszakasz kibontakozására és megélésére, ami magyarázatul szolgál a jelenorientált és kísérletező életszemléletre. A serdülőkor felerősíti az önmeghatározás, a saját érdeklődés, identitás és közösség megtalálásának késztetéseit, a civil aktivistáknak pedig több lehetőségük nyílik ezen igényeik kielégítésére, már csak abból kifolyólag is, hogy a szüleik anyagi helyzete lehetővé teszi, hogy szabadidejüket ne munkavállalással, hanem a saját érdeklődésüknek megfelelő tevékenységekkel töltsék. Mindemellett e fiatalok szüleikkel szembeni autonómiájukat konfliktusok árán nyerik el, rá vannak kényszerülve arra, hogy véleményeiket és döntéseiket legitimálják a szülők előtt, amely folyamat reflexiót indukál. E reflexiós képesség további színterekre transzferálható, s különös jelentőségre tesz szert olyan hétköznapi cselekvési helyzetekben, amelyekben az elnyomás valamilyen módon megjelenik. Az elnyomás tényét a civil aktivista fiatalok nemcsak hogy felismerik (belső, reflexív jellegű változás), de felismerésüket kifelé, a környezetük felé is kommunikálják. Az elégedetlenség kinyilvánítása azonban az iskolai-kortársi környezetben akadályba ütközik, mivel az e közegben folytatott interakciók során nem tudnak az otthon megszokott keretekre támaszkodni, ami szükségképpen együtt jár a meg nem értettség tapasztalatával, s ez távolságot teremt a fiatalok és társaik/tanáraik között.

A civil aktivisták szülőkkel szembeni ellenzéki álláspontja nem jelenti a szülői befolyás teljes elutasítását, hiszen a fiatalok egyidejűleg figyelembe veszik és mérlegelik saját elképzeléseiket és a szüleikét is, ezáltal képesek a problémák több szempontú megfogalmazására. Ez a fajta hozzáállás tükröződik a pártokhoz való viszonyukban és a részvételi igényükben. A részvétel terepéül nem valamely párt ifjúsági szervezetét választották, hanem egy olyan civil szerveződést, amelyben a legkülönbözőbb álláspontok is helyet kapnak. Láthattuk azonban, hogy nem kizárólag a különböző vélemények iránti nyitottság, valamint a változásért való tenni akarás vitte őket a szervezet felé, hanem olyan racionálisan gyakorlatias motivációk is szerepet játszanak a részvételükben, mint az önkipróbálás, a hasonló érdeklődésű társak hiánya, az élményszerzés és az önfejlesztés, amelyek sajátosan késő modern szükségleteknek tekinthetők. Ezek ugyanakkor inkább a civil szervezet projektszerű működésmódjából és korlátozott érdekérvényesítő képességéből fakadó ellentmondásoknak tudhatók be, mintsem a késő modernizációs nyomásoknak. Összességében ezért az mondható, hogy a hipotézissel ellentétben az apolitikus fiatalok inkább ki vannak téve a modernizációs kényszereknek és lehetőségeknek, mint a civil aktivisták, az ezekre adott válaszaikban azonban kevéssé köszönnek vissza a késő modern jellemzők. Bár egocentrikusan gondolkoznak, élet-

szemléletük kifelé irányuló és jövőorientált, életstratégiáikban pedig inkább tudatosak és kockázatkérülők, semmint rugalmasak és kísérletezők. A civil aktivisták életszemléletében, életstratégiáiban és részvételi motivációiban ezzel szemben a késő modernitás jegyei nyilvánulnak meg, ezekre azonban másféle magyarázatok is a rendelkezésünkre állnak. Ily módon félrevezető lenne e fiatalok késő modern jellegű vonásait pusztán a késő modernitás által előidézett kihívásokra adott reakcióként értelmezni, ami fontos tanulságot szolgálhat az azonos érdeklődésű kutatások számára is.

Hivatkozott irodalom

- Bauer Béla et al. (2016): *Magyar Ifjúságkutatás 2016. Az ifjúságkutatás első eredményei. Ezek a mai magyar fiatalok*. Budapest: Új Nemzedék Központ.
- Bauman, Zygmunt (2005): A munkaetikától a fogyasztás esztétikájáig. *Replika* (51–52): 221–237. Interneten: <http://replika.hu/replika/51-10>.
- Bauman, Zygmunt (2008): Munka. *Café Babel* (56–57): 11–24. Interneten: <http://www.cafebabel.hu/szamok/munka/bauman>.
- Beck, Ulrich (1997 [1993]): Túl a renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 418–468.
- Beck, Ulrich (2003 [1986]): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég – Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság.
- Beck, Ulrich és Elisabeth Beck-Gernsheim (2002): Freedom's Children. In *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. Ulrich Beck és Elisabeth Beck-Gernsheim (szerk.). London: Sage, 156–171.
- Berking, Helmuth és Paul Knowlton (1996) Solidary Individualism. The Moral Impact of Cultural Modernisation in Late Modernity. In *Risk, Environment and Modernity. Towards a New Ecology*. Scott Lash, Bronislaw Szerszynski és Brian Wynne (szerk.). London: Sage, 189–202. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781446221983.n9>.
- Berényi Zoltán (2015): A MYPLACE (Memory, Youth, Political Legacy and Civic Engagement) nemzetközi kutatási program második magyar nyelvű szakpolitikai tájékoztatója. *Metszetek* 4(2): 51–67.
- Castel, Robert (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai*. Budapest: Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna Alapítvány – Kávé Kiadó.
- Csákó Mihály és Sebestyén Annamária (2017): Egy autentikus diákmozgalom. *Educatio* 26(1): 26–37. DOI: <https://doi.org/10.1556/2063.26.2017.1.3>.
- Czike Klára és Bartal Annamária (2005): *Önkéntesek és non-profit szervezetek – Az önkéntes tevékenységet végzők motivációi és szervezeti típusok az önkéntesek foglalkoztatásában*. Budapest: Acta Civitalis.
- Czike Klára és Kuti Éva (2006): *Önkéntesség, jótékonyság, társadalmi integráció*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport és Önkéntes Központ Alapítvány.
- Dekker, Paul és Andries Van de Broek (1998): Civil Society in Comparative Perspective. Involvement in Voluntary Associations in North America and Western Europe. *Voluntas* 9(1): 11–38.
- Gazsó Tibor és Szabó Andrea (2002): Társadalmi közérzet, politikához való viszony. In *Ifjúság 2000. Tanulmányok I*. Bauer Béla, Laki László és Szabó Andrea (szerk.). Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 240–262.
- Hajdú Gábor (2012): Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok*. Kovács Imre et al. (szerk.). Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum, 45–62.
- Hirschman, Albert O. (2001): Kivonulás, tiltakozás és a Német Demokratikus Köztársaság sorsa Egy elméletörténeti esszé. In *A migráció szociológiája*. Sik Endre (szerk.). Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium, 213–235.
- Hustinx, Lesley (2005): Weakening Organizational Ties? A Classification of Styles of Volunteering in the Flemish Red Cross. *Social Service Review* 79(4): 624–652. DOI: <https://doi.org/10.1086/454388>.
- Hustinx, Lesley és Lammertyn, Frans (2003): Collective and Reflexive Styles of Volunteering. A Sociological Modernization Perspective. *Voluntas. International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations* 14(2): 167–187.

- Huszár Ákos (2015): *2011. évi népszámlálás. 15. A társadalom rétegződése*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Inglehart, Ronald (1977): *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400869589>.
- Inglehart, Ronald (2003): Modernization and Volunteering. In *The Values of Volunteering. Cross Cultural Perspectives*. Paul Dekker és Loek Halman (szerk.). New York: Springer-Science – Business Media, LLC, 55–70. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4615-0145-9_4.
- Inglehart, Ronald és Christian Welzel (2005): *Modernization, Cultural Change and Democracy. The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/cbo9780511790881>.
- Jávor Benedek és Beke Zsolt Frigyes (2013): Résztevők és apatikusak. Adalékok a társadalmi részvétel magyarázatához Magyarországon. *Politikatudományi Szemle* 22(4): 59–89.
- Kákai László (2004): Politikai kultúra és lokalitás. *Századvég* (33): 65–96.
- Laki László (2011): *Fiatalok a munkaerőpiacon*. In *Arctalan nemzedék. Ifjúság 2000–2010 Tanulmánykötet*. Bauer Béla és Szabó Andrea (szerk.). Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 115–130.
- Laki László és Szabó Andrea (2014): Mi lehet a magyar fiatalok demokráciaszkepsze mögött? In *Racionálisan lázadó hallgatók II. Apátia – Radikalizmus – Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében*. Szabó Andrea (szerk.). Szeged – Budapest: Belvedere Meridionale – MTA TK PTI, 18–39.
- Laky Teréz (2001): *Az atipikus foglalkozások*. Budapest: Struktúra Munkaügyi Kiadó.
- Maslow, Abraham H. (1954): *Motivation and Personality*. New York: Harper and Row.
- Meulders, Danièle és Bernard Tytgat (1989): Atypical Employment in EEC Countries. *The International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations* 5(2): 61–81.
- Nagy Ádám (2013): Szabadidős tervek és tevékenységek. In *Magyar Ifjúság 2012 Tanulmánykötet*. Székely Levente (szerk.). Budapest: Kutatópont, 211–228.
- Oross Dániel (2013): Társadalmi közérzet, politikához való viszony. In *Magyar Ifjúság 2012 Tanulmánykötet*. Székely Levente (szerk.). Budapest: Kutatópont, 283–315.
- Ságvári Bence (2012): Az átmenetek kora? A magyar fiatalok társadalomképéről. In *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok*. Kovách Imre et al. (szerk.). Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum, 62–82.
- Sennett, Richard (1998): *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York – London: W. W. Norton & Company, Inc.
- Sik Domonkos (2014): *Demokratikus kultúra és modernizáció. Állampolgári szocializáció húsz évvel a rendszerváltás után*. Budapest: L'Harmattan.
- Schulze, Gerhard (2000): Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása. *Szociológiai Figyelő* 15(1-2): 135–157.
- Zinnecker, Jürgen (1993): Gyermekkor, ifjúság és szociokulturális változások a Német Szövetségi Köztársaságban. In *Civilizációs korszakváltás és ifjúság. A kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. Gábor Kálmán (szerk.). Szeged: Miniszterelnöki Hivatal Ifjúsági Koordinációs Titkárság, 29–48.

Függelék

2. táblázat. Az elemzésben szereplő interjúalanyok főbb demográfiai jellemzői

	Álnév	Nem	Életkor	Településtípus	Iskolatípus	Apa iskolai végzettsége	Anya iskolai végzettsége
CIVILEK	Barbara	nő	18	középváros	gimnázium	középfokú	középfokú
	Ferdinánd	férfi	18	középváros	szakközépiskola	középfokú	középfokú
	Máté	férfi	18	nagyváros	szakközépiskola	felsőfokú	felsőfokú
	Mercédesz	nő	18	kisváros	szakközépiskola	felsőfokú	középfokú
	Soma	férfi	17	nagyváros	gimnázium	felsőfokú	felsőfokú
	Zoltán	férfi	16	főváros	gimnázium	felsőfokú	felsőfokú
KIVONULÓK	Béla	férfi	17	középváros	gimnázium	középfokú	középfokú
	Eszteella	nő	18	középváros	gimnázium	felsőfokú	középfokú
	Gábor	férfi	17	középváros	szakközépiskola	középfokú	középfokú
	Léna	nő	18	középváros	szakközépiskola	középfokú	középfokú
	Péter	férfi	18	középváros	szakközépiskola	felsőfokú	középfokú
	Zsuzsa	nő	17	középváros	gimnázium	középfokú	középfokú

Sík Domonkos

Adalékok az eldologiasodás fenomenológiájához

Az eldologiasítás problematikája sajátos helyet foglal el a kritikai elméletek történetében. Marxnál ez hivatott a leginkább kézzelfogható módon kifejezni a kapitalista termelési viszonyok társadalmi relációkra gyakorolt pusztító hatását. Ebben az értelemben az eldologiasodás tézise a társadalomkritikai hagyomány olyan paradigmatisz diagnosztikájának tekinthető, ami viszonyítási pontként szolgál a marxi elgondolásokat szorosabban és kevésbé szorosan követők számára egyaránt. E fogalom talán minden egyéb kritikai kategóriánál plasztikusabban fejezi ki, hogy miként képzelhető el a személyközi viszonyok torzulásának határállapota: amennyiben a cselekvők kognitív és morális sajátosságokkal rendelkező szubjektum helyett egyszerű tárgyként tekintenek egymásra (és ezzel összefüggésben önmagukra is), úgy hétköznapi gyakorlatukban fejeznek ki egy – szó szerint – „elembertelenedett” társadalmi konstellációt. Ebben az értelemben a dehumanizálás tapasztalatát eredményezve, az eldologiasodás a társadalmi szenvedések szempontjából is kitüntetett jelentőségű (Wilkinson 2005). Egy olyan tapasztalatra utal, ami nem csupán kellemetlen átélője számára, hanem azáltal, hogy megfosztja emberi méltóságától, a szenvedés egzisztenciális határállapotával jár. E tapasztalat abban az értelemben *par excellence* társadalmi tekinthető, hogy túlmutat a testi fájdalom és lelki gyötrelmek tartományán, amennyiben a társakhoz való viszony torzulásából fakad.

Fontos hangsúlyozni, hogy a szenvedés problematikája nem csupán járulékos következménye az eldologiasodásnak, hanem bizonyos értelemben annak lényegi eleme. Objektum és szubjektum közötti különbség ugyanis a szenvedésre adott reakcióban fejeződik ki: míg egy tárgy amortizációja legfeljebb gazdaságossági kérdés és ennyiben nem vonja magával szükségszerűen az állagmegőrzés imperatívuszát, addig egy személy szenvedése hűbavágó morális tapasztalat, ami elől csak a másik dologként való kezelésével lehet kitérni (Lévinas 1988). Ebben az általános értelemben az eldologiasodás elsősorban „szenvadni hagyásként” fogható fel, vagyis a társulások dinamikájának a szenvedések tapasztalatától való eloldódásaként. Ez oly módon képzelhető el, hogy a kifejezésre juttatott szenvedést a társak semmibe veszik, és nem hagyják érvényesülni a közös ügyek formálódásának folyamatában.

Ez egyaránt jelentheti azt, hogy a szenvedés csökkentésére tett kísérleteket direkt módon akadályozzák, és azt is, hogy passzívan viszonyulva hozzá, elmulasztják a segítségnyújtást.

A kritikai elméletek szempontjából kitüntetett jelentőségének tudható be, hogy az eldologiasodás mind a mai napig egyfajta standard normatív bázisként szolgál: egy olyan mérceként, melyhez újabb és újabb kordiagnózisok egyaránt hozzámérik magukat. Ugyanakkor ez korántsem jelenti azt, hogy az eldologiasodás kizárólag az eredeti marxi formájában élne tovább: a kortárs kritikai elméletek arra tesznek kísérletet, hogy a kapitalista termelési viszonyokra való hivatkozás helyett alternatív oksági keretbe ágyazzák a szubjektum objektumma transzformálásának folyamatát. Ebben az értelemben az eldologiasodáselméletek történetében hasonló típusú társadalmi szenvedések különböző integrációs torzulásokkal történő magyarázatai jelennek meg. Az alábbi tanulmány első szakaszában ezeket tekintem át röviden: egyaránt kitérek Marx (eldologiasítás mint kapitalista termelési viszonyok között áruvá vált bér munkás, vagyis a munka világának patológiája), Lukács (eldologiasítás mint totális elidegenedés, vagyis az öntudat és a másik percepciójának patológiája), Habermas (eldologiasodás mint rendszergyarmatosítás, vagyis a funkcionalista ész benyomulása a szocializáció, kulturális újratermelés, társadalmi integráció területére) és Honneth (eldologiasodás mint elismerésfeledés, vagyis az intimitás, szolidaritás vagy jog patológiája) diagnózisaira.

E különböző magyarázatok az eldologiasodás értelmezésének sajátos ívét vázolják fel, melyben a kezdetben domináns gazdasági okok (proletár osztályhelyzet és kapcsolódó osztálytudat) fokozatosan átadják a helyüket általánosabb megközelítéseknek (rendszerek gyarmatosítása, elismerés hiánya). Ezekre úgy tekinthetünk, mint különböző történeti konstellációkban született ideáltípusos leírásokra, melyeknek a modernizáció későbbi szakaszaiban csökkenhet ugyan a jelentőségük, azonban teljesen nem veszik el. Ilyenformán amellet érvelhetünk, hogy fokozatosan egymásra rétegződnek, az eldologiasodás egyre komplexebb tapasztalati terét hozva létre (Sik 2015). Ennek bemutatása céljából a második szakaszban egy esettanulmány segítségével azt igyekszem leírni, hogy miként állnak össze az eldologiasodás különböző integrációs terekben formálódó komponensei egy koherens egésszé a késő modern élettörténetekben.

Az eldologiasodás kritikai elméletei

Marx eldologiasodásfogalmának megértésére – ahogy azt tanulmányában Márkus György (1982) részletesen bemutatja – a materiális újratermelés általános és a különböző formációkra jellemző specifikus funkcionális komponenseinek számbavétele kínál lehetőséget. Minden gazdasági rendszernek valamilyen választ kell adnia arra a kérdésre, hogy milyen arányok szerint osztja el a termelési feladatokat, eszközöket, erőforrásokat és fogyasztási lehetőségeket. A különböző formációk ebben az értelemben ugyanazon szükségletekre adott alternatív megoldásoknak tekinthetők: esetükben más-más alárendelési viszonyokat kijelölő integrációs keretek között végzett tevékenységek hivatottak a materiális újratermelés funkcionális szükségleteinek kielégítésére. Ebben az értelemben a materiális újratermelés adott típusa egyaránt meghatározza az ember és természet (technikai eszközök), valamint az ember és ember (társadalmi hierarchiák) közti relációt. E gazdasági formációk amellet, hogy keretezik a materiális újratermelés folyamatát, egyúttal kifejezik annak céljait és határait is. Az, hogy adott történeti konstellációban milyen személyközi viszonyok között, milyen

technikai eszközökkel történik a termékek előállítása és cseréje, elválaszthatatlan attól, hogy milyen tágabb célrendszerhez igazodnak ezek a folyamatok. Az eldologiasodás ebben a fogalmi térben értelmezhető a kapitalista termelési viszonyok sajátos célrendszeréből fakadó következményként (Márkus 1982: 149–150).

A kapitalizmust megelőző formációk egyik központi jellemzője, hogy a termelési és cserefolyamatokat lokálisan, egymástól független egységek végzik, aminek következtében a megtermelt javak mozgása korlátozott. A helyhez kötöttség mellett legalább olyan fontos az is, hogy a gazdasági tranzakciók olyan társadalmi viszonyok hálójába ágyazódnak be, melyek hozzájuk képest dominánsak. Ez azt jelenti, hogy a fennálló törzsi, politikai, vallási vagy éppen személyes függőségi rendszerekben elsősorban a *status quo* újratermelésének eszközeként tekintenek a termelési és cserefolyamatokra, anélkül hogy hatékonyságának kitüntetett jelentőséget tulajdonítanak. Ennek megfelelően a termelés technikai feltételeivel kapcsolatban sem a fejlődés, hanem sokkal inkább a hagyományok követése az elsődleges elvárás, amennyiben ily módon a munkafolyamatok hétköznapióságában kerülnek megerősítésre a fennálló viszonyok. Ez fejeződik ki a termeléshez kapcsolódó kollektív rítusokban és a normatívan szabályozott, leszármazási alapú, kötött munkamegosztási viszonyokban egyaránt. Összességében a prekapitalista keretek között a helyhez kötöttség az expanziót, a tradicionális rend dominanciája pedig a technikai fejlődést akadályozza, egyfajta kiküszöbölhetetlen belső korlátként (Márkus 1982: 151).

A kapitalizmus ezt a konstellációt változtatja meg: ahogy a termelési és cserefolyamatok egyetlen szempontjává a tőke – piaci versenyből fakadóan – szüntelen felhalmozása válik, úgy az ember és természet, valamint az ember és ember közti viszonyt meghatározó technikai és társadalmi korlátok egyaránt lebomlanak. A természet és az ember egyaránt csereértékére redukálódik: azáltal és annyiban létezik, ahogy és amennyiben a termelési és piaci folyamatok része (Marx 1955: 76). Bár a prekapitalista társadalmakban a fennálló kereteket konzerváló tradíció a változás akadálya volt, azonban egyúttal – egyenlőtlen mértékben ugyan, de – biztosította a természethez és az emberhez való viszonyulás csereértéktől független lehetőségét. Ezzel szemben a tőkeakkumuláció kényszere által hajtott kapitalizmusban a szüntelen változás válik szükségszerűvé, aminek következtében a természet a szükségletkielégítéshez felhasznált erőforrássá, az ember pedig a termelési folyamatot működtető munkaerővé alakul át. A partikuláris sajátosságaitól ily módon megfosztott természetre és emberre támaszkodó kapitalizmust mind a lokális kereteken, mind pedig a tradíciók szabta korlátokon való átlépés, vagyis folyamatos expanzió jellemzi. Minthogy ez a dinamika egyaránt figyelmen kívül hagyja a természet és az ember érdekeit, ezért öncélúnak tekinthető. A létező korlátok lebontása ugyanakkor korántsem ellentmondásmentes: a piaci viszonyok anomáliáival és paradoxonjaival összefüggő válságok szakítják meg. Ezek azonban nem képesek magát a tőkefelhalmozás logikáját kérdésessé tenni, lecsengésüket követően ismét az értéktöbblet szempontjai válnak kizárólagossá.

Összességében a profitabilitás és a hatékonyság szempontjainak kizárólagossá válásával a „második természet” való piac formájában olyan kényszerstruktúra jön létre, melynek hatásától egyre kevésbé lehetséges függetlenedni (Marx 1955: 77–78). A termelési és csereviszonyok tradicionális kereteinek lebomlásával a technikai és társadalmi viszonyok egyaránt az „áru” absztrakt formáját öltik, melyhez való viszonyulást a – keresleti és kínálati görbék által meghatározott – csereérték határozza meg. Ebben a konstellációban az értéktöbblet előállításának szempontjai totálissá válnak, aminek következtében a piac törvényei „termé-

szeti törvényekké” lesznek. Ez mindennél világosabban fejeződik ki abban, hogy a materiális újratermelés technikai és társadalmi elemei összeolvadnak egymással. A munkafolyamaton belül megszűnik az emberi munka által hozzáadott érték megkülönböztetett státusa: ahogy a termelés kizárólagos logikájává a profitabilitás lesz, a munkás beleolvad a technikai környezetbe, melyet korlátok nélkül a hatékonyság szolgálatába lehet állítani. A tőkefelhalmozás totálissá váló piaci logikáját ilyenformán a munkafolyamat technikai formát öltő kényszerei közvetítik a munkások számára, természeti szükségszerűségként tüntetve fel az elidegenítő termelési viszonyokat. Ahogy a tőke kizárólagos felügyeletet gyakorol a munkafolyamatok felett, a technikai szempontok pedig a munkavégzés felett, úgy válik „dologgá” a munkás (Márkus 1982: 152).

A társadalmi interakciók felügyeletétől eloldódott termelési folyamatokból fakadó eldologiasodás további következményei a társadalmi kapcsolódások antagonisztikus tendenciái, melyek eredményeként a természethez, másikkhoz és önmagához való viszony egyaránt elidegenedetté válik. Ebben az értelemben eldologiasodás és elidegenedés kölcsönösen feltételezik egymást: egyrészt azért, hogy a kapitalizmusban az értéktöbblet realizálásának szempontjai kizárólagossá váljanak, a szubjektumok elveszítik agenciájukat, vagyis kiszorulnak a saját tevékenységük eszközei és céljai feletti kontroll gyakorlásából. Másrészt azért, hogy természetessé, magától értetődővé válik a személyközi viszonyok olyan rendje, ami alá van rendelve a termelés technikai követelményeinek, a piac totális logikája megkérdőjelezhetetlenné lesz. A fogalmak e kapcsolatának feltárása elsősorban amiatt fontos, mert csakis ennek fényében értelmezhetők a – fennálló patológikus viszonyok meghaladása által motivált – kritikai következmények. Minthogy eldologiasodás és elidegenedés együttesen egy különösen ellenálló rendszerré áll össze, ezért meghaladásuk is csak együttesen képzelhető el, az alapjukul szolgáló termelési viszonyok átalakításával (Márkus 1982: 153).

Bizonyos értelemben Lukács (1971) is e belátásból indul ki Marx továbbgondolásakor: a *Történelem és osztálytudat*ban arra tesz kísérletet, hogy az elidegenedés felől tágítsa ki az eldologiasodásra vonatkozó belátásokat. Ezt a döntést – ahogy azt írásában Arató András részletesen elemzi – annak a nehézségnek a felismerése eredményezi, hogy az eldologiasodás nem korlátozódik a gazdasági rendszerre, hanem a kapitalista társadalmak egészét érinti. Minthogy az elidegenedéssel kiegészült eldologiasodás áthatja a hétköznapi élet praxisait, így ezek meghaladása sem képzelhető el egyfajta voluntarista modellben, pusztán a proletariátus szándékolt erőfeszítéseként – hiszen ezek lényegi szintje el van zárva az akaratlagosan befolyásolható döntésektől (Lukács 1971: 333). Erre csakis akkor nyílik lehetőség, ha figyelembe vesszük a kapitalizmus cselekvők valóságértelmezésére gyakorolt hatását és ezen az intencionális szinten azonosítjuk az eldologiasodás következményeit, továbbá ezekből bontjuk ki a változás lehetőségét. Ezen a ponton egészíti ki Lukács Marx téziseit Weber racionalizálódásra vonatkozó elemzéseivel (Arató 1972: 33).

A kapitalista termelési viszonyok központi sajátosságának a munka – árufetisizmus következtében lezajló – absztrakttá válásának folyamatát tekinti. Ez egyrészt abban fejeződik ki, hogy a munka a piacon értékesített áruvá válik, másrészt abban, hogy a gyárakban egy mechanikusan beszűkített repetitív viselkedésmintázatra redukálódik (Lukács 1971: 320). E kettős értelemben kapcsolható össze a marxi absztrakttá váló munka fogalma a weberi formális racionalitás tézisével. A modern tudományokban, művészetekben és életformában egyaránt felbukkanó racionalitás abban az értelemben formális, hogy kizárólag

a kvantifikálás és kalkuláció logikáján alapul, miközben figyelmen kívül hagy minden szubsztantív értéket. E kritériumoknak leginkább a repetitív, standardizált, elemekre osztott cselekvésformák felelnek meg, így a modernizálódással párhuzamosan ezek elterjedése figyelhető meg. E folyamatok egyaránt megjelennek a hétköznapi cselekvéshelyzetekben és ideáltipikus formában a munka világában. A gyárakban az előállított termék és a munkát végzők egyaránt fragmentálódnak: individuális sajátosságai és integritásuk teljes mértékben felszámolásra kerülnek, és – ahogy azt legnyíltabb formában a taylorizmus kifejezi – maguk is alkatrészeket gyártó, részfeladatokra specializálódott automatává válnak. Ebben a helyzetben a munkás ahelyett, hogy aktív alakítója lenne, passzív szemlélőjévé válik a munkafolyamatnak, amivel szorosan összefügg az is, hogy a társakkal végzett közös cselekvés kezdeményezésére is képtelenné válik. A formális racionalitás a társadalmi integráció szempontjából az atomizált egyének szerződésük révén történő koordinációját eredményezi. Így összességében egyszerre vezet a munkafolyamat, a szubjektum és a társadalmi kapcsolatok fragmentálódásához (Arató 1972: 34).

A formális racionalitás weberi elméletének hozzákapcsolása az eldologiasítás problematikájához annak további dimenzióit teszi megragadhatóvá. Ahogy azt Weber bemutatja, a termelés és kereskedelem racionalizálódása nem képzelhető el egyrészt a jog, az adminisztratív rendszer és még inkább a hétköznapi cselekvések hasonló irányú átalakulása nélkül. Ebben az értelemben az eldologiasodás sem korlátozódik kizárólag a gazdaság és a munka világára: a jogra, a politikára és általában a társas cselekvésekre egyre inkább igaz lesz az, hogy rész kérdésekre fókuszáló technikai megoldásokat kínálnak. Ahogy kizárólagos viszonyítási pontként szolgálnak, ugyanezek fokozatosan olyan kényszerstruktúrává is válnak, ami fölött az egyes cselekvők nem képesek kontrollt gyakorolni, melynek csak alávetni tudják magukat: a résztvevő cselekvőperspektíva fokozatosan átadja helyét egy „objektivitásra” törekvő, szenvtelen, megfigyelői nézőpontnak. Ebben az értelemben válik Lukács szerint a munkás eredetileg partikuláris elidegenedése a kapitalizmus osztályhelyzettől független, általános tapasztalatává (Lukács 1971: 343).¹ Ez az „értelemvesztés” kifejeződik egyfelől a cselekvők szubjektív tudatában: amennyiben a világ kizárólag fragmentumként lesz hozzáférhető, sem az értékeknek, sem pedig a technikáknak nem adható a hatékonyságon kívül semmilyen értelem. Másfelől a modern pozitivisták tudományokban és filozófiában, melyek részterületekre specializálódva, bürokratikus keretek között működve lemondanak arról, hogy a természet és a társadalmat átfogó perspektívában, nem csupán az adott, hanem a lehetséges felől értsék meg (Arató 1972: 35–37).

Minthogy az eldologiasodást Lukács nem tekinti osztályspecifikus jelenségnek, különösen nehézé válik számára a meghaladás lehetőségére vonatkozó kérdés megválaszolása. Annak ellenére, hogy az elidegenedés a tőkés és proletár számára egyformán meghatározza a tudatot, az annak okaként szolgáló árufetiszmushoz fűződő viszonyuk különbségéből fakadóan mégis eltérő formát ölt. Míg a tőkés számára – lehetőségek tárházaként – a kapitalizmus természetes, örökkévaló konstellációnak tűnik, addig a proletár számára – korlátok és szenvedések forrásaként – meghaladásra motiváló, és ennyiben meghaladhatóként elképzelt,

1 Ebből a szempontból külön érdekes, hogy nem is a kétkezi munkásra, hanem a hivatalnokra tekint úgy Lukács, mint a leginkább elidegenedett társadalmi csoportra: ő ugyanis a jogszabályok feltétel nélküli alkalmazójaként a morális autonómiájáról mond le, és ilyenformán saját etikai dimenzióját kénytelen eldologiasítani (Arató 1972: 36).

vagyis történeti állapotként. Ebből fakadóan a proletariátus potenciálisan annak ellenére is forradalmi osztálynak tekinthető, hogy tényleges osztálytudatát az elidegenedés dominálja, és ezért nem tud „önmagáért való osztályként” megszerveződni (Arató 1972: 57).²

Az eldologiasodás tudat szintjére történő kiterjesztése az *a priori* ítéletek olyan formájára utal, ami a természeti, társadalmi és szubjektív jelenségek tartalmilag kiüresedett, absztrakt dologként történő megragadását eredményezi. Habermas ezen a ponton kapcsolja hozzá saját elemzéseit az eldologiasodás kérdéséhez: ahelyett, hogy a cselekvők szubjektív értelmi tartalmainak szintjén lokalizálná azt, a kölcsönös megértés kommunikatív folyamataiban azonosítja megjelenésüket. A kritikai elmélet nyelvi fordulatából fakadó következmények levonása az eldologiasodás tézisére annak átfogalmazását eredményezi. Végso okai a kapitalizmus helyett a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok által integrált alrendszerek lesznek. Ezek abban az értelemben egyfajta paradox fejlődési pályát járnak be, hogy egyfelől a nyelvi interakciókban formálódó életvilág racionalizálódására vannak ráutalva, ugyanakkor a kommunikáció mediatisztált pályára történő terelésével éppen ezt az alapot assák alá. A médiumok által koordinált alrendszerekben az érvényességi igények kritikáján és igazolásán alapuló kölcsönös megértésre törekvő valóságkonstrukció helyett funkcionális szempontokhoz igazodó szemantikák által szabványosított értelmezési horizontok jelennek meg. Ezek egyaránt kitakarják a működésük szempontjából irreleváns információkat és a cselekvők egyedi sajátosságait (Habermas 1986: 187).

Ebből a perspektívából tekintve az eldologiasodásra, a kapitalizmus kritikája helyett a funkcionális alrendszerek általános kritikájához jutunk. Az elidegenedés, értelemvesztés tapasztalatai – szemben azzal, ahogy Marx feltételezte – nem egyszerűen az értéktöbblet szempontjaihoz kizárólagosan igazodó termelési és csereviszonyok következményei. Továbbá, szemben azzal, ahogy – Weber formális racionalitás fogalma nyomán – Lukács is feltételezte, nem is egyszerűen az absztrakt munkához igazodó tudomány és hétköznapi tudat szintjén egyaránt megjelenő uniformizáló, fragmentált cselekvő perspektíva kifejeződései. Habermas szerint az elidegenedés rendszer és életvilág szétkapcsolódásának, a hétköznapi praxis nyelvi interakciók általi koordinációja helyett, automatizált mechanizmusok révén történő szerveződése nyomán létrejövő tapasztalata. Más szóval egy társadalmi patológiából fakadó élmény: a médiumok expanziója nyomán az önpusztítás lehetőségét magában rejtő gyarmatosítás fenomenológiai leképződése (Habermas 1986: 318).

Az eldologiasodás rendszerek szintjén történő lokalizálásával Habermas egy fontos ponton szakít a kritikai elméletek hagyományával: a pénz médiuma által szervezett gazdasági és a hatalom médiuma által szervezett politikai alrendszereket egyaránt az eldologiasodott társadalmi viszonyok legitim szféráinak tekinti (Weiss 2008: 146). Rendszer és életvilág viszonyát olyan egyensúlyként képzei el, melyek kölcsönös teljesítmények révén teszik lehetővé egymás működését: a privát szféra munkaerőt és keresletet kínál a gazdasági rendszer számára, az utóbbi jövedelmet és szolgáltatásokat az előbbi számára; a nyilvánosság lojalitást az adminisztratív rendszer számára, az utóbbi pedig szervezeti stabilitást és politikai döntéseket az előbbi számára (Habermas 1986: 320). Minthogy a gazdaság és adminisztratív rendszer területein a hatékonyság és kalkulatív racionalitás logikája adekvátnak tekinthető,

2 Ebben az értelemben az alávetett osztályhelyezetre Lukács kitüntetett epiztemológiai pozícióként tekint: mint-hogy szenvedéstapasztalatok jellemzik, ezért a fennállóval szemben – ha nem is ténylegesen, de potenciálisan – kritikai perspektívát implikál.

a probléma abból fakad, ha innen kitörve, az életvilág szerveződése szempontjából is meghatározóvá válnak. Ebben az esetben a pénz és hatalom médiumai rátelepszene a kulturális újratermelés, integráció és szocializáció folyamatára, torzíva a kulturális értelmezési mintákat, a társadalmi legitimitást és a személyes identitást.

A rendszerintegráció tágabb kontextusának figyelmen kívül hagyása a Marxot szorosabban követő kritikai elméletek számára egy közös vakfoltot eredményezett. Óhatatlanul rejtve marad számukra a funkcionális differenciálódásban rejlő evolúciós potenciál, ami adott esetben a kapitalizmus válságtendenciáit és patológiáit is képes tompítani. E lehetőség elméleti megragadása nélkül a társadalmi változás egyetlen elképzelhető útja a termelési viszonyok alapjainak átalakítására törekvő forradalom volt. Ennek következtében nem irányult figyelem azokra az empirikus tendenciákra, melyek ezzel éppen ellentétben, a kapitalista termelési viszonyok negatív következményeit igyekeztek csökkenteni. Ezek egyaránt magukba foglalták a társadalombiztosítási rendszer kiépülését és a szociális jogok egyre szélesebb körű kiépülését, fokozatosan elvezetve a jóléti állam modelljéhez (Habermas 1986: 339).

Ennek keretei között az eldologiasodás egyre kevésbé kapcsolódik közvetlenül az érték-többlet előállításának – osztályhelyzethez köthető – kényszeréhez vagy a formális racionalításban kifejeződő – osztályhelyzettől független – gondolkodási formákhoz. Ugyanakkor azt sem lehet állítani, hogy megszűnne: a gazdasági ingadozásokat kezelni hivatott állami beavatkozásból fakadóan az eredetileg piaci eredetű problémák kihatnak az adminisztratív rendszerre is. Ez utóbbi működését egyre inkább az előbbiben jelentkező válságpotenciálok elhárításának szükséglete határozza meg. Ennek egyaránt következménye a privát hétköznapi élet egyre apróbb részletekbe menő szabályozása (eljogiasodás)³ és a demokratikus nyilvánosság által gyakorolt kontroll technokrata logika nevében történő háttérbe szorítása (állampolgári privatizmus, legitimációs válság). Ilyenformán a jóléti állam korántsem mentes az eldologiasodástól: sokkal inkább azt lehet mondani, hogy azt egy összetettebb és ebből fakadóan kevésbé nyilvánvaló konstellációban valósítja meg. Ahelyett, hogy közvetlenül a gazdasági pozíciókban vagy közvetve a gazdasági racionalításban fejeződne ki, a társadalmi zavarokat kezelni hivatott intézményrendszer működésének nem szándékolt következményei között fedezhető fel (Habermas 1986: 351–356).

Azáltal, hogy Habermas a társadalmi alrendszerek és a kommunikatív racionalitás feszültségeként értelmezi át az eldologiasodás kérdését, bár kitágítja a kapitalizmus sajátosságaiból kiinduló magyarázó modellt, azonban korántsem hagyja teljességgel maga mögött. Amennyiben az adminisztratív rendszer eljogiasító tendenciáinak expanzióját végső soron a piaci válságok megelőzése motiválja, úgy ha közvetve is, de a rendszergyarmatosítás hátterében továbbra is meghúzódnak a kapitalista termelési viszonyok paradoxonjai. Ezzel a megközelítéssel szakít Honneth, aki a Habermas által megkezdett elmozdulást radikalizálva nem egyszerűen a kapitalizmuskritikát hagyja maga mögött egy rendszerelméleti modellért cserébe, hanem általában a társadalomelméleti kereteket adja fel egy filozófiai antropológiai megközelítésért cserébe. Ennek megfelelően az eldologiasodás értelmezésekor Lukács mel-

3 Ezen a ponton érezhető talán a legvilágosabban, hogy Habermas korántsem csupán kritikailag viszonyult Foucault hatalomelméletéhez. Az eldologiasítás eljogiasító aspektusának bemutatása a foucault-i biohatalom által gyakorolt „kormányzással” állítható párhuzamba. A privát szféra (iskola, család) jogi szabályozása ugyanis kiegészül a terápiás és szociális munkás szakértők felügyeletének kiterjesztésével is. Ezek az érintettek autonóm döntéseit egy tudományos-jogi komplexum kötelező irányelveinek vetik alá, kifejezve az eldologiasító diszkurzív hatalom mikrofizikáját (Habermas 1986: 370–373).

lett legalább annyira fontos szerzőként támaszkodik olyan eltérő hagyományokba ágyazott szerzőkre, mint Heidegger vagy Dewey. Hasonlóképpen Lukácshoz, ők is azt mutatják be, hogy az a semleges, objektív, formális racionalitáson alapuló viszonyulás a világhoz, ami a modernitásban általánossá vált, korántsem az egyetlen és még csak nem is a legalapvetőbb. Sokkal inkább egy olyan perspektíva, ami a valóság értelmezését beszűkíti, és ennyiben kritikailag értelmezhető (Honneth 2006: 110).

Lukács ebből a szempontból a történelmi materializmus elemzéseire támaszkodik, annak következményeként mutatja be az absztrakt munka megjelenését. Heidegger a filozófia történetéből próbálja kimutatni, miként szorultak fokozatosan háttérbe az egzisztenciális kérdések egyfajta „létfelejtés” során. Ennek hatására a másik perspektívájának figyelembevételén és a tevékenykedésen alapuló „gondoskodás” alapértelmezett perspektívája átadja helyét egy szenvtelen, instrumentális relációnak. Dewey saját elemzéseit nem ágyazza be hasonló történelemfilozófiai keretbe, ehelyett arra törekszik, hogy a hétköznapi cselekvések pragmatikus kereteit mutassa be. Álláspontja szerint a világhoz való viszonyunk alapértelmezésben nem az uralomgyakorlás hierarchikus szerkezetéhez igazodik, hanem egy olyan holisztikus struktúrába ágyazódik, melyben feltáruznak a dolgok egyedi sajátosságai. Azt megelőzően, hogy egy objektíváló perspektívából tekintenénk a világra és egyoldalúan beavatkoznánk működésébe, igyekszünk egyensúlyi viszonyba kerülni vele, és ehhez interakcióba kell lépünk elemeivel. Minthogy ezekben a helyzetekben nem egy egocentrikus, hanem egy a mások és a dolgok szempontjaira érzékeny, empatikus cselekvőperspektíva figyelhető meg, a világ iránti tiszteletet fejezik ki. Ez a tiszteletadás teremt lehetőséget Honneth szerint arra, hogy a – Lukács és Heidegger által részleteiben kevésbé kidolgozott – torzításoktól mentes, eredeti világhoz való viszonyulás lényegi sajátosságának az „elismerést” tekintse (Honneth 2006: 111).

E belátásból következik, hogy az érzelmileg semleges, objektív megismerési folyamatok kezdőpontjában az eredeti empatikus, az egyedi sajátosságokat tisztelő reláció felfüggesztését találjuk. Ahhoz, hogy az egyén objektív, szenvtelen megismerőként viszonyulhasson a világhoz, a személyek és a dolgok – óhatatlanul morális elköteleződést és szenvedélyt implikáló – elismerését vissza kell vonnia. E távolító gesztust követően alakulnak át a világ elemei partikuláris sajátosságokkal bíró létezőkből absztrakt kategóriák megtestesítőivé. Az eldologiasodás ugyanakkor nem egyszerűen az elismerés hiányaként értelmezhető, hanem sokkal inkább annak „elfelejtéseként”. Ahhoz, hogy a megismerés folyamata beinduljon ugyanis, mindenekelőtt arra van szükség, hogy annak tárgya érdekesként és fontosként tűnjön ki környezetéből. E pillanatoktól elválaszthatatlan az odafordulás gesztusa által implikált elismerési. Az eldologiasodás kulcskérdése ennek megfelelően az, hogy minek a hatására fordul át ez a partikuláris sajátosságokat befogadni képes elismerési perspektíva az univerzális sajátosságokra érzékeny, szenvtelen nézőponttá (Honneth 2006: 124–125).

Lukács az eldologiasodást a kapitalizmus logikája által meghatározott instrumentális racionalizálódás általánossá váló modernizációs tendenciájaként írta le. Ez a felfogás azonban abban az értelemben túlzónak tekinthető, hogy a totálissá váló objektíváló perspektíva egyúttal olyan paradox társadalmi feltételekre is utal, melyek felszámolják az emberi kapcsolatokat és ezáltal a reprodukció feltételeit is. Habermas a kizárólagosságból fakadó paradoxont úgy próbálja elkerülni, hogy rendszerek formájában azonosít olyan szférákat, ahol normatíve legitimnek tekinthető az eldologiasítás, és a rendszerek illegitim határátlépéseként mutatja be az elismerés felejtését. Ez a felfogás abban az értelemben problematikus,

hogy a funkcionális szükségletek önmagukban aligha szolgálhatnak normatív igazolásként (Honneth 2006: 126–127). Ilyenformán az eldologiasodást akár a modernizációtól elválaszthatatlan szükségszerű tendenciaként (Lukács), akár egy folyamatának túlkapásaként (Habermas) magyarázzuk, óhatatlanul paradoxonokhoz lyukadunk ki. További nehézség, hogy sem Lukács, sem Habermas segítségével nem tudunk válaszolni arra a kérdésre, hogy fenomenológiai szinten miként történik maga az elismerés feledése: utaljunk bár a piacra vagy a rendszerekre, mindkét esetben meg kellene tudni mutatni, hogy e strukturális szint hatásait milyen mechanizmusok közvetítik a cselekvők felé.

Mindebből Honneth szerint az következik, hogy le kell mondani arról az igényről, hogy az eldologiasodást általános társadalomelméleti keretben értelmezzük. Ehelyett olyan univerzális antropológiai modellt keres, amiben a társadalmi kontextus elismerésfeledésre gyakorolt hatásai általánosságban ragadhatók meg. Ehhez mindenekelőtt a feledés mibenlétét kell tisztázni: az nem valamilyen tudatosult ismeret eltűnéseként fogható fel, hanem sokkal inkább egy diszpozíció háttérbe szorulásaként. Az eldologiasodás az empátián alapuló eredeti viszonyulásnak az elhomályosulásaként írható le: ahogy az érdekesként felbukkanó partikuláris dolgot elkezdjük kiismerni, fokozatosan természetessé válik számunkra, aminek következtében fokozatosan beolvad a háttérbe. Önmagában ettől még nem tekintünk rá absztrakt tárgyként, azonban a figyelem fókuszából való kikerülés előkészíti az eldologiasító percepció számára a terepet. Mindenekelőtt azért, hogy az életvilág evidens tartományába bekerülő értelmezéseink olyan sémaként kezdenek működni, melyek felülvizsgálatára csak indokolt esetben kerítünk sort. A sematizálódás abban az esetben válik ténylegesen eldologiasodássá, ha felbukkan egy fontos cselekvési cél, és a környezet elemei felhasználható erőforrásokként mutatkoznak meg a cselekvő számára. Ebben az értelemben az eldologiasodás a világhoz való viszonyulás temporális szerkezetének hiányzó transzparenciájára vezethető vissza: abból fakad, hogy az életvilág horizontján újabb és újabb jelenségek bukkannak fel, folyamatosan háttérbe szorítva a korábbi tapasztalatokat, valamint saját szempontjaikhoz igazítva azokat (Honneth 2006: 130–131).⁴

Egy ilyen értelemben vett eldologiasodás egyszerre vonatkozhat a természetre, a másikkra és önmagunkra.⁵ Ezekben a szinteken egyaránt megfigyelhető, hogy egy alapértelmezett elismerési reláció a megszokás révén elhalványulva közönnyé válik, hogy végül átadja helyét egy eltárgyasító relációnak. Honneth korábbi munkái alapján ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az elismerés feledéseként felfogott eldologiasodásnak közvetlen társadalomelméleti következményei vannak. A szeretet, szolidaritás és jogi elismerés fogalmai révén válik érthetővé, hogy milyen értelemben rejlik kritikai potenciál az eldologiasodás fogalmában: ezek elhalványulni hagyása, vagyis feledése, önbizalmától, önbecsülésétől és méltóságától fosztja meg az egyént, vagyis végső soron emberi mivoltát lehetetleníti el (Honneth 2013). Az eldologiasítás fogalmának elismerésmélethez való hozzákapcsolása egyúttal azt is jelenti, hogy

4 Az eldologiasodás elismerésfeledésként való megragadásával Honneth hasonló paradox, önpusztító tendenciára kíván rámutatni, mint Habermas a gyarmatosítástézissel. Minthogy az elismerés nélkülözhetetlen az elemi megismerési folyamatokhoz, így annak a szisztematikus megismerés nevében történő háttérbe szorulása magát az eredeti célt lehetetleníti el (Geuss 2008).

5 Az öneldologiasítás kérdésének az eredeti tanulmány további változatában Honneth kiemelt szerepet szán, rámutatva, hogy a modernításban egyre több helyzetben kényszerül önmagát tárgyként megkonstruálni az egyén: a munka világában az életrajzok, a párkapcsolatok esetében a párkeresői profilok tekinthetők megvilágító példának (Honneth 2008: 63).

Honneth lemond egy olyan általános társadalomelmélet igényéről, amely a kordiagnózis igényével lép fel. Ehelyett empirikus kérdésként tekint az eldologiasodásra, ami tetszőleges társadalmi konstelláció patológikus formájaként bukkanhat fel, anélkül ugyanakkor, hogy ezt – akár a kapitalista termelési viszonyok, akár a rendszerdifferenciálódás formáját öltő – általános integrációs sajátosságok meghatároznák.⁶

Marx, Lukács, Habermas és Honneth koncepcióinak áttekintése után az eldologiasodás összetett modellje vázolható fel. A mások általi objektiválás tapasztalata egyrészt táplálkozhat a termelési viszonyok strukturális és technikai sajátosságaiból, vagyis egy alávetett és kiszolgáltatott osztálypozícióból. Ebben az esetben a társadalmi szenvedés elsősorban a testi fájdalom, éhezés, nélkülözés és fizikai kiszolgáltatottság formáját ölti. Másrészt fakadhat a hétköznapi életet átható – a tudományos világképben és bürokratikus legitimitásban egyaránt kifejeződő – formális racionalitás logikájának totálissá válásából. Ebben az esetben a társadalmi szenvedés az értelemproblematika formájában mutatkozik meg, egy értelemvesztett, teodíceára képtelen élet formájában. Harmadrészt előállhat a funkcionális szempontokat kifejező, szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok által szervezett társadalmi szférák expanziójának köszönhetően. Ebben az esetben a társadalmi szenvedés a személyközi kommunikáció beszűkülésében fejeződik ki, a másik iránt közönyös, közös világot teremteni képtelen kapcsolatok formájában. És végül – egyfajta antropológiai sajátosságként – eredhet a másikhöz és a világ dolgaihoz való viszonyulást elemi szinten átható elismerés feledéséből. Ebben az esetben a társadalmi szenvedés a másikhöz és a dolgokhoz való viszonyulás elidegenedett mivoltában érhető tetten, egy kölcsönös megértésre és gyönyörködésre egyaránt képtelen perspektíva formájában.

A késő modernitásban ilyenformán az eldologiasodás tapasztalata egy összetett lehetőségterbe ágyazódik: noha a kapitalista termelési viszonyokkal való közvetlen (osztályhelyzet) és közvetett (formális racionalitás) kapcsolata továbbra is meghatározó, amellet legalább olyan fontos az arra nem redukálható funkcionális differenciálódás, valamint a világhoz való partikuláris viszonyulás eltűnésének potenciálja is. Ennek megfelelően egyrészt elképzelhetők olyan társulások, vagy éppen élethelyzetek, melyeket a társadalmi szenvedés egyik vagy másik dimenziója jellemez, azonban a többi dimenzió mentén szerveződő komplementer kapcsolódás ellensúlyozza azok hatását. Másrészt olyanok is, melyekben az eldologiasodás totálissá válik abban az értelemben, hogy az alávetett osztálypozíció, a bürokratikus legitimáció, a rendszerszerű kommunikáció, valamint a sematikus cselekvőperspektíva koherens egészet alkot, a materiális nélkülözés, az értelemvesztés, a kommunikációképtelenség és az elismeréshiány együttes tapasztalatát eredményezve. A társadalmi szenvedés e mintázatainak feltérképezése döntő fontosságú a kritikai elméletek számára, amennyiben kijelölik azokat a kihívásokat, melyek a késő modern cselekvő mozgásterét szervezik.

6 Honneth e megoldása felelősnak tekinthető abban az értelemben, hogy bár minden korábbi kísérletnél részletesebben ragadja meg az eldologiasodás univerzális fenomenológiai sajátosságait, végső soron lemond arról, hogy ezt hozzákapsolja a társadalomelméleti fogalmakhoz. Ennek megfelelően nem meglepő az sem, hogy több kommentátor is felelős érzésekkel fogadta megoldását (Lear 2008; Weiss 2008).

Az elméleti keretek tisztázását követően rátérhetünk empirikus alkalmazásukra. Az alábbi szakaszban azt a kérdést vizsgálom meg, hogy az eldologiasodás fentiekben bemutatott, különböző korszakokban született modelljei miként hasznosíthatók a késő modern társadalmi szenvedés értelmezése során. E célból egy narratív életútinterjút használok fel, ami információgazdagsága és kötetlensége révén lehetőséget kínál e sokféle típus megragadására. Természetesen egy ilyenfajta elemzésnek megvannak a maga korlátai. Mindenekelőtt az egyéni élettörténet fókuszba állításával csupán az egyéni perspektíva tanulmányozására nyílik lehetőség, ami óhatatlanul ahhoz vezet, hogy a releváns társas viszonyok egy torzóját adja ki. Másrészt az interjúk, legyenek bármennyire is függetlenek előzetes konceptuális megfontolásoktól, mégis egy szubjektív lenyomatra tekinthetők. Ebben az értelemben általuk nem egyszerűen egy torzóhoz, hanem a hálózatok egy egyén identitáskonstrukciójának szűrője által szelektált szeletéhez nyílik hozzáférés. Ezt szem előtt tartva belátható, hogy a narratív interjúk alapján hozzávetőleges kép alkotható: e módszertani keretben csupán egy egyén élettörténetének az identitás szempontjából kiemelt jelentőségű szakaszát meghatározó kapcsolódások rekonstrukciójára nyílik lehetőség.

Azonban nyilvánvaló korlátai ellenére sem mondható, hogy ez csekély lehetőség lenne. Ahogy az White hálózatelméletéből is kiderül (2008), a társas kapcsolódások nyomot hagyhatnak az identitáson, ebben az értelemben megalapozottnak tekinthető egy az identitáskonstrukcióból kiinduló módszert a társas viszonyok rekonstrukciójához felhasználni. Önmagában az, hogy a társas relációk hálózatának egy külsődleges megfigyelő által létrehozott listája helyett egy szubjektív szelekció alapján létrejött lista áll rendelkezésünkre, nem tekinthető kizáró oknak: bizonyos értelemben az eldologiasodást kifejező társadalmi szenvedés feltérképezéséhez a cselekvőnél nincs is autentikusabb forrás. Természetesen egy ilyen rekonstrukcióhoz a narratív interjúkban megjelenő explicit információk mellett azoknak az – adott esetben az elbeszélő számára sem hozzáférhető – rejtett összefüggéseknek a feltárására is szükség van, melyek hálózati behatások lenyomataiként értelmezhetők. E célból az elemzés sajátos módszerére van szükség.

Míg az életútinterjúk narratív elemzése az identitás konstrukciójának hermeneutikai szempontjaihoz igazodik, az alábbiakban alkalmazott kapcsolati rekonstrukció az egyes élethelyzetekben hatást gyakorló társak és dinamikák azonosítására szolgál. E célból az életútinterjúkban megjelenő explicit és implicit információkat első körben aszerint osztályoztam, hogy felbukkan-e bennük az eldologiasodás osztályhelyzettel, racionalizálódással, rendszergyarmatosítással vagy elismerésmegvonással összefüggő formája. A felbukkanó típusok e nyers adatbázisát második körben az egyes életszakaszokhoz rendeltem hozzá. Ezáltal lehetőség nyílt a különböző időszakokon belül feltérképezni az eldologiasodás különböző formáit, valamint azokat az esetleges kompenzatorikus viszonyokat, melyek a belőlük fakadó szenvedést ellensúlyozni tudták.⁷ Ezen előkészítést követően tértem rá az eldologiasodási

7 A felhasznált interjú a „20. század hangja” archívumból származik a Kovács Éva által vezetett „A Kádár-korszak társadalmi emlékezete” című kutatásából, rögzítésére 2005-ben került sor (a kutatás tágabb bemutatásához lásd: Kovács 2008). Az elemzésben nagy segítségemre volt Takács Flóra és Bacsák Dániel, akikkel összesen 17 interjút vizsgáltunk meg, részben e tanulmány szempontjai szerint. A bemutatott esettanulmány ezek közül került kiválasztásra.

mintázatok rekonstrukciójára, megvizsgálva, hogy az egyes életszakaszokban milyen kevert típusok voltak jellemzőek és azok milyen dinamikákat eredményeztek.

Lajos gyermekkorának meghatározó élménye a család szegénysége: ez negatív referencia-pont lesz, amit mindenáron el akar kerülni. E tapasztalatok nem csupán fiatalkori döntéseit befolyásolják, hanem életre szóló ösztönzést adnak egy szigorú munkaetika formájában: „Az volt a baj, ha valaki nem dolgozott, azt én is megvettem, merthogy dolgozni kell.” Ennek megfelelően korán munkába áll: az elsősorban gazdasági kiszolgáltatottsággal azonosított családból a gazdasági önállóságot jelentő és megbecsültséget kifejező munka világába menekül. Ezt a folyamatot különösen felerősíti, hogy a családi intimitást korlátozza a nélkülözés. Anyja önfeláldozóan dolgozik, azonban az empátiának nincs tere, a szenvedésekről nem szabad beszélni sem: „...az édesanyám (...) cséplőgépnél, aztán a csirkegyárba dolgozott, hát, amikor tudott, aztán meg a tészbe. De hát aztán az se nagyon ment, mer hát, nem nagyon bírta ő már azt, egyszóval nem neki való volt az, nehéz munka volt, na, mindegy”. Édesapja elhagyja a családot, nevelőapját nem szereti, és nem is becsüli, amiért nincs se anyagi, se kulturális tőkéje. Az ő halála után legnagyobb gyerekként hamar felnőtté kell válnia, ami egyaránt megnyilvánul saját fogyasztása korlátozásában és a testvérei nevelésébe való besegítésben:

Tizennégy éves voltam, mikor meghalt a mostohaapám. Na, most akkor öcsém az hárommal, a másik meg öt évvel fiatalabb, mint én. Hát szóval még kicsik voltak, magyarul. Hát azért egyedül. Aztán meg én is segítettem, hogy így mondjam, nevelni őket, mer én is elmentem dolgozni, azt nem sok pénz volt, nem sok pénz, de azé, azé az is valami.

Tizenöt éves korában dolgozni kezd a vasútnál, a munka az identitása alapja lesz (nem vesz ki szünnapot 30 évig). Noha az első munkája kemény, fizikai jellegű, viszont szolidárisak vele: „Megmondom őszintén, nekem tetszett, mert hát mindjárt úgy alakult a dolog, hogy hát nem úgy kezeltek, mint egy, hogy mondjam, egy felnőtt dolgozót (...), könnyebb dolgokat csináltam végül is.” Továbbá lehetőséget kínálnak neki, hogy anyagbeszerzőként próbálja ki magát, amiben sikeres lesz. Főnöke megbízik benne, ő pedig ügyesen eligazodik a kádári különalkuk és kiskapuk világában:

A főnök, aszongya, hogy téged küldelek én Pestre. Jobban járok én, mint a Ferivel, az mindig részeg, sosincs semmi anyag. (...) én mindjárt elsőre csináltam egy vagon árut haza. Aszongya, érdekes, aszongya, Ferit háromszor küldtem el, nem bírta beszerezni, te meg egyből elsőre. Hát mondom, volt, csak oda kell menni, én bementem a raktárba, bebújtam a pult alatt, aztán mentem befele. Hát fiatal srác voltam, hát hogy a fenébe, tizenhat évesen, hát, de szemtelen is voltam, rámenős.

Bár cselekvési szabadsága is van és összességében elégedett, amikor úgy érzi, hogy kevés a pénz, továbbáll, előbb raktárosnak, majd fűtőnek. Életét meghatározza, hogy a rendszer materiális értelemben megbízható, kiszámítható.

Összességében Lajos fiatalkorát egy kettősség jellemzi. Otthon abban az értelemben eldologiasodott viszonyok vannak túlsúlyban, hogy családtagjai egymáshoz való viszonyát egy sajátos elismeréshiány jellemzi. Minthogy apja elhagyja őket, anyjához túlterheltsége okán nem tud kapcsolódni, nevelőapjával idegenek maradnak egymás számára, testvéreiről pedig kénytelen anyagilag gondoskodni, így otthon nincsenek olyan kötések, melyek nem valamilyen sematikus keretben szerveződnek. Az apa az áruló, az anya a mártír, a nevelőapa a mostoha, a testvérei a feladat szerepében adottak számára, ellehetetlenítve annak a lehetőségét,

hogy egyediségükben kapcsolódjon hozzájuk. Az eldologiasodás ezen intimitásbeli formáját kiegészíti továbbá egy osztályalapú is: a létszükségletek kielégítéséért folytatott küzdelem arra kényszeríti őket, hogy áruvá tegyék munkaerejüket, és ennek perspektívájából viszonyuljanak a világhoz. Szemben a családon belüli elismeréshiánnyal, ez az osztályalapú sajátos módon korántsem csupán szenvedéssel jár. Egyrészt anyagi biztonságot teremt, másrészt lehetőséget az önbecsülésre. Vagyis annak ellenére, hogy maga a rendszer közönyösen viszonul Lajos egyéni szenvedéstartalataihoz, mégis felkínál egy olyan világos, kiszámítható keretet, amin belül biztosítottnak látja boldogulását, és sorsa aktív alakítójává válhat. Ebben az értelemben a munka világa legalább saját eldologiasító logikája mellett egyúttal emancipatorikus is: egy olyan életút lehetőségére utal, ami a feltételeihez alkalmazkodók számára hosszú távon is megoldást kínál a materiális szükségletkielégítés kihívásaira.

A munkába állást követően Lajos hamarosan maga mögött hagyja a számára egyre inkább ballasztá válni otthonát, különköltözik, és önálló életet kezd. Ekkor elsősorban karrierútja köti le minden figyelmét, ahogy egyre nagyobb biztonsággal mozog a kiismert államszocializmus keretei között. Nagy állami szállítási vállalatoknál dolgozik, ugyanakkor nem kötődik egyikhez sem, ahol aktuálisan a legkedvezőbbek a munkafeltételek, ott marad, majd jobb ajánlat esetén továbbáll:

Volt egy iskolatársam, aki mozdonyfűtőként kezdte, és mozdonyvezető lett. Már akkor mozdonyvezető volt. Hát, mondom, megpróbálok én, hátha nekem is sikerül. De hát aztán nem sikerült, mert én nem is akartam, nem, ahhoz nem volt kedvem. Aztán jobban ízékhöz, jobban, végül is az autók felé húzott, úgy gondoltam, hogy énnekem az jobban tetszett, és bejött ez a lehetőség, kihasználtam.

Mint hogy sem érdemi előrelépésre, sem pedig munkaerőpiaci deprivációra nincs esélye, ezért szenvtelenül végzi munkáját, igyekezve kiélvezni a benne rejlő lehetőségeket és kérését eközben kiegészítve mellékállással. A Kádár-rendszer viszonyait ebben az értelemben belakja. Alapélménye, hogy diszfunkcionális ugyan a rendszer, amittől környezetével együtt függ, de nem zavarja különösebben, mert kapcsolatai és a teljes körű foglalkoztatás biztonságát és szabadságot teremt számára:

Mindig én jöttem Pestre, és mindig én voltam az anyagbeszerző, hogy így mondjam. És ez többre ment mindennél, mert anyagihiány volt állandó jelleggel. (...) Utaztam is, meg elintéztem a délelőtti a dolgomat, én utána mentem a vidámparkba, az állatparkba, külön kertbe, vagy ahova akartam, úgyhogy jó volt. Tetszett nekem.

Miközben a munka világában kiteljesedik, saját családot is alapít, három gyereke születik. Nősülése után nem tartja a kapcsolatot eredeti családjával. Feleségével való viszonya instrumentális, fiait keményen neveli, igyekszik átadni nekik a munkaethoszt. Fő életcélja a gyerekek materiális létfeltételeinek biztosítása, eközben érzelmileg kevésbé tud kapcsolódni hozzájuk. Egyetlen közös pont a foci, amit szintén az legitimál, hogy értelmes és hasznos tevékenység:

Én szerettem a gyerekeket, még most is szeretem őket, most nem erről van szó, de hát imádtam, futballoztam velük (...) gyerekeimmel futballozok, hát mondom, foglalkozok velük legalább. Hát mondom. nem otthon nyomkodják a, a játékot, meg mit tudom én mi, csavarognak akárhol, meg szípoznak, meg cigiznek, mondom, ott vannak velem, és látom, mit csinálnak. Nem?

Legnagyobb gyereke betegeskedik a rossz lakásviszonyok miatt, ezért saját lakás építésébe kezdenek, ahova elköltöznék. A betegség azonban rányomja a feleségével való viszonyra is a bélyegét, csaldódik felesége funkcionális képességeiben, majd elválík:

Nem bírta a pénzt beosztani, olyan volt, hogy jó, odaadtam neki nyolcvanezer forintot, mikor disznóval foglalkozott, és akkor egy hét múlva se pénz, semmi, semmi, szóval, se ruha a gyerekeknek, semmi. Én közbe Pesten tizenöt napot dolgoztam. Hazamegyek, nincs semmi. Hát hogy van ez. És akkor még neki állt följobb. Hát aztán mondom, ezt, izé, nem.

Összességében Lajos felnőttkorának első szakaszát hasonló kettősség jellemzi, mint a gyermekkorát, miközben a szereplők kicserélődnek és a hangsúlyok áthelyeződnek. Osztályhelyzetéből fakadó kiszolgáltatottsága megszűnik: minthogy szigorú munkaetikája és meritokratikus szemlélete, kiegészülve a kádári hibrid társadalmi viszonyok kiismerésével, sikeressé teszik, így önbecsülésre tesz szert és a számára legfontosabb materiális biztonságot megteremtheti (ezzel valósítva meg gyerekkorába visszanyúló identitásprojektjét). Ugyanakkor a munka funkcionális racionalitáson alapuló világa áthatja élete egészét. A családi kapcsolatokat szintén materiális szinten működteti: nemi munkamegosztást érvényesít, feleségétől magáéhoz hasonló hatékonyságot vár el, gyerekeinek a munkaethoszt szeretné továbbadni. Ebben az értelemben a funkcionalitás szempontjai a munka világán túl is érvényesülnek: a gyerekeknevelésben és a feleségéhez való viszonyban is meghatározóvá válva, kifejezik az életvilágot gyarmatosító hatást. Azonban ez végül problémákhoz vezet: a közös ügyek, konfliktusok megvitatására nincs mód, és ezért a pusztán instrumentális alapokon nyugvó, eldologiasodott családi egység végül felbomlik. Ebben az értelemben az eldologiasodott és komplementer cselekvési terek bár továbbra is egyensúlyban vannak, dinamikájuk mégis épp ellentétes a fiataalkorához képest. Ebben az életszakaszban már megmutatkoznak Lajos számára az eldologiasodott családi viszonyokból fakadó korlátok. Miközben a munka világában nem akadályoz a sematikusság egy stabil, kiszámítható mobilitást, azonban a családban már ellehetetleníti az olyan felmerülő problémákkal való megküzdést, mint amilyen a gyerek betegeskedése. Minthogy az eldologiasodott intimitás alternatívája nem hozzáférhető Lajos számára, így végül a kezeletlen házastársi konfliktusok elmérgesednek és váláshoz vezetnek, előrevetítve egy negatív dinamika lehetőségét.

Miután elválík feleségétől, alapvetően megvan egyedül. A szállítmányozással foglalkozó munkájában töretlenül kielégülést talál, minthogy vállalatánál nagy tisztelet és széles kollegiális kapcsolatháló övezi. Kivételeznek vele, elismert szakértőként kezelik, akinek lehetősége van kiállni saját igazáért. Mindezek ellenére a munkával járó stressz és terhelés hosszú távon megviseli. Bár munkásszállóra költözik, ezt önmagában nem tekinti problémának, inkább vágyait igazítja a realitásokhoz. Új barátnője lesz, azonban vele sem túl intenzív az érzelmi élete. Válás után nem sokkal a gyerekek hozzászöknek és szakítanak anyjukkal. Kapcsolatai segítségével szerez szállást és munkát a gyerekeknek:

Egy év múlva, mikor elváltunk, a gyerekek elszöktek tőle, Pestre hozzám, én ott laktam szállón, egyszer csak jön a két gyerek, hogy apu, mi nem megyünk vissza többet, anyutól eljöttünk, csinálj valamit, szóval legyen munkahelyünk, meg hogy hol aludni. Hm, mondom, ez nem semmi, hát azért gond volt ám egy pillanatra (...) Ugye, kész tények elé állítottak, hát tizenhat éves volt az egyik fiam, a másik épp nagykorú. Na, mindegy. És akkor hát, hát valahogy megoldottam, mert a barátnőm főnöke pikk-pakkra megírta az akármilyen papírt, mentem, intéztem a srácok sorsát, és már este szállójuk is volt, munkahelyük is volt.

Ezt követően igazolva látja egész puritán-meritokratikus habitusát: nem csak sikerült átadnia nekik a munkaethoszt, de ő jelenti számukra a biztonságot (azt, amit az apja neki nem tudott megadni). Elsősorban materiális szinten segít nekik egy a sajátjához hasonló életforma berendezésében (munkásszálló és kiszámítható munka).

Összességében a válást követő években sajátos kettősség jellemzi Lajos helyzetét: egyrészt a család felbomlásával strukturális szempontból deklasszálódik, ugyanakkor ez a kitettség rejtve marad számára. Mivel megszokta a paternalista rendszerek eldologiasodott biztonságát, továbbá azon belül elért érdemei alapján a státusza fenntartásában bízhat, ezért az osztályalapú eldologiasodás megújuló veszélye látens formában jelenik meg csupán. Továbbá, bár az eldologiasodás osztály- és rendszeralapú formái egyaránt detektálhatók életében, a belőlük fakadó szenvedéspotenciál aktualizálódását megakadályozza a családi viszonyok szintjén lezajló változás. Ahogy gyerekei hozzá költöznek, és egyedül lesz kénytelen gondoskodni róluk, új, immáron kevésbé eldologiasodott intim szerepbe kerül – életében először. Ennek jelentőségét árnyalja ugyanakkor, hogy a számára legfontosabb materiális viszonyok szintjén összességében a válással mégis bizonytalanabb lett pozíciója: ebben a helyzetben az esetlegesen felmerülő újabb kockázatok kezelésének esélye lecsökken.

A rendszerváltás pontosan ezt a veszélypotenciált élezi ki. Lajos strukturális pozíciója drasztikusan megváltozik, amennyiben nincs többé lehetősége a korlátozott, de kiszámítható materiális biztonságra. A munkásszálló megszűnik, és – a megszokott magabiztossággal otthagyt – munkahelye helyett ezúttal nem talál új állást:

Hú, hát úgy alakult, kérem szépen, hogy hát ugye a lakáshelyzet az, hogy megszűntek ezek a szállódolgok, hát én, hogy mondjam, más lett a főnök. Jött egy másik, azt ismertem már régről, már nem jöttünk ki egymással egyáltalán, aztán még hozta a haverját, akit még jobban utáltam, azt még jobban, régebben ismertem, és gazembernek mindig, na akkor mondom ezeknél nem dolgozok, fölmondtam. Utána nem kaptam munkahelyet, mer mondom, negyvenöt éven túl már nem megy. Na aztán ugye nem kaptam, hát így aztán nem ..., se nyugdíj, se semmi, hát alkalmi munkákból éltem, eljártam utcaseprőnek, nem röstellem, eljártam egy évig, utcaseprő voltam. Csináltam.

Hirtelen a korábbi jól ismert paternalista rendszer helyett egy kiszámíthatatlan, kizsákmányoló piaci mezőben találja magát, ahol túl öregnek számít. Próbál alkalmazkodni továbbra is (pl. utcaseprést vállal, megelégszik a hajléktalanszállóval), és gyerekkorából meglévő puritán habitusa is protektív tényezővé válik (vágyait a lehetőségekhez igazítja). Azonban összességében mégis kilátástalan helyzete kerül: betegségek támadják meg, ami ellehetetleníti a munkakeresést, így egyetlen bevételi forrása a korkedvezményes nyugdíj marad. Családi-baráti kapcsolatai beszűkülnek: minthogy gyerekeit felnevelte, így már nincs igazán dolga velük. Ugyanakkor nem lázad a sorsa ellen, úgy érzi, elérte célját, a maradék időt pedig kitölti a fennálló keretek között: így csalódottságát a korábbi sikerekből fakadó jóérzés (ki tudott törni a családi sorsból és gyerekeit felnevelte) valamelyest ellensúlyozza.

Összességében a rendszerváltás utáni időszakban az eldologiasodás az államszocializmusban direkt formában nem látott, osztályhelyzetből fakadó formája kerül előtérbe. Míg az államszocializmus eldologiasító, ám egyúttal szolidaritást is biztosító intézményrendszerére többé-kevésbé egész felnőttkorában olyan biztosítékként számíthatott, ami a nehézségek esetén – ugyan uniformizáló, ám mégis megbízható – segítséget kínált fel, addig a rendszerváltással az eldologiasodásból fakadó következmények dominássá váltak. Ahogy elvesztette lakhatását, a kiszámíthatatlanná vált munkaerőpiacon pedig nem sikerült tudását

a szükséges áron értékesítése, vagyis bér munkára alkalmatlanná vált, úgy nem csupán magára maradt, hanem egyúttal „felesleges” lett. Ebben az értelemben strukturális szempontból megszűnt szubjektumként létezni, a szenvedései láthatatlanná és irrelevánssá váltak a társadalmi dinamikák számára. Minthogy családjára vagy közösségi kapcsolatokra szintén nem támaszkodhatott, funkcionálisan a munkaerőpiac számára értéktelenné vált, egyéb stratégiák pedig nem voltak hozzáférhetők számára, elfogytak az alternatívái: az eldologiasodás tapasztalata meghatározóvá vált számára.

Végigtekintve Lajos életútján, jól látható, hogy a különböző forrásból fakadó eldologiasodás milyen sokféle fenomenológiai mintázata képzelhető el. A gyermekkort meghatározó osztályalapú eldologiasodásra a családi viszonyok elismeréshiánya épült rá. Az ebből fakadó szenvedésre Lajos az osztályhelyzet megváltoztatására tett kísérlettel reagált. Minthogy a korai munkába állás sikeresnek bizonyult, így ez egyúttal olyan receptté is vált számára, ami mellett a későbbiekben is kitartott. Bár az államszocialista keretek között többé nem kellett a materiális kiszolgáltatottságtól tartania, az eldologiasodás funkcionalista formája korántsem volt ismeretlen számára. Ez azonban totálissá – azzal összefüggésben, hogy maguk az államszocialista alrendszerek is a különalkuk logikájával egészítették ki a szimbolikusan általánosított médiumokét (Sik 2010) – soha nem vált. Így annak ellenére, hogy immár saját családján belüli viszonyait is – a szeretet elismerésmegvonásának formáját öltő – eldologiasodás jellemezte, összességében ebben az időszakban megvoltak az autonómia és szabadság terei. Ezt a képletet előbb válása rajzolta át, aminek következtében egyfelől materiális biztonsága megroppant (munkásszállóra költözik), másfelől új emancipatorikus szerepek találták meg (gyerekei hozzá fordulnak). Ennek hatására egyelőre csak látens módon bár, de osztályhelyzete szempontjából eldologiasodásnak lesz kitéve, miközben az intim kapcsolatok szintjén csökken eldologiasodása. Később a rendszerváltás drasztikus változásokat eredményez: ahogy elveszti munkáját, munkaképességét és az utcára kerül, továbbá gyerekei is függetlenednek tőle, kiszolgáltatottság jellemzi életét. Ennek következtében a „feleslegesek” dehumanizát státuszából fakadó társadalmi szenvedés válik meghatározó tapasztalatává.

Záró megjegyzések

Az eldologiasodás Marxtól Honnethig tartó történetére úgy tekinthetünk, mint a modernitás egy meghatározó patológiáját egyre általánosabb társadalomelméleti keretben magyarázó modellek sorozatára. Ezekben közös, hogy a társas viszonyok különböző konstellációira utalnak, melyek a világhoz és a másikhoz való viszony episztemológiai szerkezetét oly módon alakítják át, hogy annak morális tartalma kiüresedik. Annak ellenére, hogy az eldologiasodást a kritikai elméletek egymást követő generációi a társadalmi cselekvések egyre szélesebb körére értelmezték, törekvésük mindaddig korlátozottan lehet sikeres, míg az elméletek a társadalmi integráció szintjén beszűkített modellel dolgoznak. Ahhoz, hogy az eldologiasodást a modern társadalmak univerzális patológikus potenciáljaként értelmezhessük újra, önmagában sem a történelmi materializmus, sem az instrumentális racionalizálódás, sem a rendszerdifferenciálódás, sem pedig az elismerés társadalomelméleti keretei nem elégségesek. Ehelyett a társulások olyan átfogó modelljére kell támaszkodnunk, amely mindezeket képes magába integrálni.

A fenti esettanulmány egy ilyen megközelítést igyekezett illusztrálni. E példa segítségével bemutatható volt, hogy a különböző modernizációs szakaszok egymásra rétegződésével jellegzetes konstellációban soha nem kizárólag a kapitalizmus vagy a formális racionalitás vagy a funkcionális differenciálódás vagy éppen a világhoz való sematizáló reláció tekinthető a kritika tárgyának. Sokkal inkább ezek valamely kombinációja, ami ráadásul az eldologiasodás különböző dimenzióinak kölcsönhatásában is formálódik. Az eldologiasodás különböző forrásból származó dimenzióinak szétszálazása egyrészt további teoretikus kutatások számára nyit utat, amennyiben felveti az azok egymást erősítő vagy éppen ellensúlyozó kölcsönhatásaira vonatkozó kérdést. Másrészt a praxis számára is kitüntetett jelentőségű: hatékony társadalompolitikai válaszok ugyanis csakis oly módon képzelhetők el, ha az egyik vagy másik társadalomelméleti modellre történő redukcionizmus valamely formája helyett átfogó szemléleti kerettel közelítünk a társadalmi szenvedés határállapotaihoz.

Hivatkozott irodalom

- Arato, Andrew (1972): Lukacs' Theory of Reification. *Telos* 11(1): 25–66. DOI: <https://doi.org/10.3817/0372011025>.
- Geuss, Raymond (2008): Philosophical Anthropology and Social Criticism. In *Reification – A New Look at an Old Idea*. Martin Jay (szerk.). New York: Oxford University Press, 120–131.
- Habermas, Jürgen (1986): *Theory of Communicative Action*. (2. kötet). Boston: Beacon Press.
- Honneth, Axel (2006): *Reification. A Recognition-Theoretical View. The Tanner Lectures on Human Values*. Interneten: http://tannerlectures.utah.edu/_documents/a-to-z/h/Honneth_2006.pdf (letöltve: 2017. július 06.).
- Honneth, Axel (2008): Reification and Recognition. A New Look at An Old Idea. In *Reification. A New Look at an Old Idea*. Martin Jay (szerk.). New York: Oxford University Press, 17–97.
- Honneth, Axel (2013): *Harc az elismerésért*. Budapest: L'Harmattan.
- Kovács Éva (szerk.) (2008): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. Budapest: MTA SZKI 1956-os Intézet.
- Lear, Jonathan (2008): The Slippery Middle. In *Reification A New Look at an Old Idea*. Martin Jay (szerk.). New York: Oxford University Press, 131–147.
- Lévinas, Emmanuel (1988): Useless Suffering. In *The Provocation of Levinas. Rethinking the Other*. Robert Bernasconi és David Wood (szerk.). London: Routledge, 156–168.
- Lukács György (1971): *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető.
- Márkus, György (1982): Alienation and Reification in Marx and Lukacs. *Thesis Eleven* 5(1): 139–161. DOI: <https://doi.org/10.1177/072551368200500111>.
- Marx, Karl (1955): *A tőke*. Első kötet. Budapest: Szikra.
- Sik Domonkos (2010): A cselekvéskoordináció szerkezetváltása? *Szociológiai Szemle* 20(1): 74–111. Interneten: http://www.szociologia.hu/dynamic/szocszemle_2010_1_74_111_sikd.pdf.
- Sik Domonkos (2015): *A modernitás rétegei*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Weiss János (2008): Az eldologiasodás elismerésméletei értelmezése. *Fordulat* (1): 145–150. Interneten: <http://fordulat.net/pdf/1/weiss.pdf>.
- White, Harrison C. (2008): *Identity and Control. How Social Formations Emerge*. Princeton, NJ: Princeton University Press. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400845903>. (Magyarul részlet: Identitás és kontroll. 1. fejezet: Az identitások kontrollt keresnek. *Replika* (75): 43–63. Interneten: <http://replika.hu/replika/75-03>.)
- Wilkinson, Ian (2005): *Suffering. A sociological introduction*. London: Polity.

Takács Flóra

Egy pszichiátriai intézet válasza a késő modern kor kihívásaira

Az elmúlt évtizedekben sok szempontból átalakult a társadalmunk, aminek egyik következménye, hogy a különféle intézmények társadalmi szerepe és a cselekvőkhöz fűződő viszonya is sok tekintetben megváltozott a korábbiakhoz képest. A késő modern társadalmakban a hagyományos, klasszikus modernitásra jellemző társadalmi struktúra felbomlott, az egyének társadalmi helyzete és identitáskonstrukciója megváltozott, az egymás és az intézmények iránti bizalom mértéke csökkent, újfajta kockázatok és a hatalomgyakorlás eddig nem ismert formái jelentek meg. Ezen társadalmi változások hatására az intézmények veszítettek stabilitásukból, és egyre inkább rákényszerülnek arra, hogy konzervatív működés módjukon, struktúrájukon változtassanak és a velük kapcsolatban álló egyének elvárásaira rugalmasan reagáljanak. Ezen folyamatok következtében az intézményekről alkotott tudományos felfogás is módosult, új elemekkel egészült ki, úgymint diskurzív institucionalizmus (Szalay 2011; Dimaggio és Powell) vagy Anthony Giddens „strukturációs” elmélete (Giddens 1984). A hagyományos intézményelméletek kiindulópontja a struktúra elsődlegessége, mely a cselekvők mozgásterét korlátozza, befolyásolja. A fent említett változások hatására azonban az intézményekkel foglalkozó elméletek is elmozdultak abba az irányba, hogy az intézményeket ne csupán az egyének cselekvési lehetőségeit korlátozó tényezőkként, hanem a társadalmi struktúra olyan dinamikusan változó részeként értelmezzék, melyre a cselekvők egyéni értékeik és érdekeik mentén képesek hatást gyakorolni, működésüket képesek viselkedésükkel, kommunikációjukkal alakítani. Ezek az elméletek kétoldalú kapcsolatot tételeznek fel az egyének és az intézmények között, vagyis nem a szilárd struktúra (melynek kikristályosult formái az intézmények) hat kizárólag kényszerítő erővel az egyének cselekvéseire, hanem kölcsönösen képesek egymást korlátozni, befolyásolni. Ezen újfajta intézményi felfogás a szociológiában eddig többnyire elméleti síkon fogalmazódott meg a hagyományos institutionalista elméletek kritikájaként, illetve a késő modernitás problémáit feltáró modernitáselméletek részeként, azonban kevés empirikus kutatás készült ezekből kiindulva, melyek a konkrét esetekben képesek lennének feltárni, hogy milyen tényezők hatására változik vagy marad stabil egy intézmény.

Tanulmányomban egy olyan esettanulmányokon alapuló kvalitatív módszertani eszközt mutatok be, melynek elméleti kerete a hagyományos institucionalista felfogástól eltér, és melynek segítségével a konkrét intézmények és intézménytípusok fejlődési, változási útját lehet vizsgálni a késő modernitásra jellemző jegyeket hordozó társadalmi közegben.

Választ keresek arra a kérdésre, hogy egy konkrét intézmény milyen alkalmazkodási stratégiákat követhet vagy milyen működésmódokat alakíthat ki, melyek a változó társadalmi feltételrendszer keretei között elősegítik az alkalmazkodását, vagy ha e téren kudarcot vall, milyen típusú patológikus vagy diszfunkcionális válaszok rögzülhetnek. Azt is szeretném megérteni, hogy időben ezek a működési mintázatok hogyan és milyen erők hatására alakulnak ki vagy változnak meg, illetve milyen szereplők játszhatnak szerepet a változásokban. Kutatásomban egy bentlakásos pszichiátriai intézetet, a Szentgotthárdi Pszichiátriai Betegek Otthonát vizsgáltam, ami egyfajta módszertani és elméleti kísérletnek tekinthető.

Az intézmények szerepe a modernitáselméletek tükrében

A szociológia történetében a pszichiátriát többféle elméleti keret alapján kutatták. Korábban Michel Foucault a hatalom működésének, vagy Erving Goffman a totális intézmények működésének perspektívájából írtál le, hogy a bolondság hogyan konstruálódik, illetve hogyan manifesztálódik ez a folyamat a pszichiátriák mindennapi működésmódjában, szerkezetében. Foucault a hatalom mikrovilágának elnyomó folyamatait kívánta feltárni és a különféle rejtett uralmi-függőségi viszonyokat helyezte vizsgálódásának fókuszába. A totális intézmények (ezen belül a pszichiátriák is) a megfigyelés és a kontroll gyakorlásának elsődleges terepeiként funkcionálnak, így rajtuk keresztül vizsgálta Foucault, hogyan jön létre és működik a modernitásra jellemző fegyelmi rend a kliensekkel való bánásmódon keresztül (Foucault 2004). Goffman szociálpszichológusként résztvevő megfigyeléses módszerrel kutatta a totális intézmények, többek között a pszichiátriák belső működését, gyakorlatait és az ott lejátszó interakciókat, eredményeivel végső soron alátámasztva Foucault elméleti megállapításait (Goffman 1974). Az alábbiakban ezen elméletektől egy lépéssel hátra lépve, más elméleti konstrukció mentén kívánom vizsgálni a pszichiátriát, jobban a középpontba helyezve a késő modern társadalmakra jellemző kihívásokat, társadalmi problémákat. A felüget kérdésében ebben az elméleti keretben is releváns probléma a késő modernitásra jellemző új, rejtett felügeti formák lehetséges megjelenése okán, azonban az intézményeket nem kizárólag a hatalom és a felüget perspektívájából közelítem meg.¹

A késő modernitással foglalkozó társadalomelméletek többek között arra a kérdésre keresik a választ, hogy az új társadalmi kor olyan kihívásaira, mint az ontológiai bizonytalanság, a kockázattársadalom, vagy a szakértői tudással szembeni bizalmatlanság, milyen válaszokat tudnak adni az egyének és a velük kapcsolatban álló intézmények. A megváltozott társadalmi környezetben, ahol a hagyományos modernitás makrostrukturái felbomlanak és új kockázatok jelennek meg, az egyének és az intézmények közötti interakció megváltozásá-

¹ Jelen tanulmányban ezt a dimenziót nem tárgyalom, mivel Anthony Giddens elméletét helyezem vizsgálódásaim fókuszába, mely elmélet a felüget problémáját nem érinti, azonban szakdolgozatomban erre is kitérek (Takács 2017).

nak köszönhetően az intézmények maguk is átalakulnak. Az elméletek nagy része főként az egyént helyezi a vizsgálódása fókuszába, de vannak köztük olyanok is, melyek a késő modernitás jegyeit mutató társadalmak intézményeinek problematikáját is hangsúlyosan tárgyalják. Gondolok itt többek között az olyan angolszász és francia elméletekre, mint Anthony Giddens társadalomelméleti munkássága (Giddens 1990, 1984), Francois Dubet elmélete az intézményes program hanyatlásáról (Dubet 2002), Dominique Memmi diszkurzív felügyeletről alkotott elképzelése (Memmi 2012), vagy Luc Boltanski intézményi változásról szóló elmélete (Boltanski és Chiapello 1999). Ezen elméletek arra keresik a választ, hogy az egyének milyen interakcióban állnak az intézményekkel, és a közöttük oda-vissza ható folyamatok során hogyan formálódnak, illetve ezek a változások milyen hatással vannak szélesebben vett társadalmi folyamatokra.

A különféle elméletek különböző pontokra helyezik a hangsúlyt, de közös bennük, hogy az intézményeket is olyan társadalmi szereplőknek tekintik, melyeket érint a késő modernitás válsága abban a tekintetben, hogy a hagyományos formáik, működési elveik, az egyénnel fenntartott kapcsolataik és az instrumentális racionalitáshoz való viszonyuk átalakulóban van a társadalom különféle válságtüneteire adott reakcióiknak köszönhetően. Azt azonban szem előtt kell tartanunk, hogy a fent említett változások és válságtünetek nem általános jellegűek, nem vonatkoznak a társadalom minden szegmensére ugyanabban a mértékben, hanem folyamatos változásnak, átalakulásnak lehetünk szemtanúi. Ennek fényében egy empirikus kutatásban lényeges szempont lehet az is, hogy megvizsgáljuk, milyen mértékben és hogyan keverednek egymással a premodern, modern és késő modern integrációs logika elemei az adott társadalmi jelenség vagy intézmény tekintetében. Ezért fontos, hogy a konkrét intézmény működését több elmélet fényében, és amennyire a kutatás engedi, időbeli változásaival együtt tárjuk fel. Értelmezésem szerint az egyének és intézmények által adható potenciális reakciók két ideáltipikus állapot között egy elképzelt skálán helyezkednek el, attól függően, hogy a változásokra adott válaszaik – Anthony Giddens fogalmaival élve – inkább „*emancipatorikusnak*” vagy inkább „*patologikusnak*” tekinthetők-e (Giddens 1984). Ezen megközelítés szerint emancipatorikusnak nevezzük azokat a válaszokat, melyek egyfajta pozitív megbirkózási stratégiát segítenek elő, patologikusnak pedig azokat, melyek diszfunkcionális pályán tartják az egyéneket vagy az adott intézmény fejlődési ívét és cselekvési lehetőségeit.

A modernitáselméletek tágabb elméleti horizontot jelölnek ki azzal a nem titkolt céllal, hogy empirikus kutatások számára nyújtsanak értelmezési keretet. Ennek ellenére azonban gyakorlati kutatásokkal ritkán kapcsolódnak össze, főleg, ha az intézmények vizsgálatára gondolunk. Az általam készített esettanulmánnyal egy lehetséges módját mutatom be annak, hogyan lehet empirikusan kutatni intézményeket a késő modernitás jellemzőit mutató társadalmakban. Tanulmányom középpontjába a fent említett modernitáselméletek közül Anthony Giddens intézmények működésére és a cselekvői perspektívák értelmezésére vonatkozó elméletét helyezem, és az ezen elméleti keretből levezetett dimenziók mentén elemzem a konkrét intézmény működését. A kutatás egyfelől módszertani lehetőségeket nyújt a modernitáselméletek empirikus teszteléséhez, másfelől eredményeivel hozzájárulni kíván a rendszerváltás utáni szociális intézményrendszer működésének mélyebb megértéshez és potenciális fejlődési lehetőségeinek feltáráshoz.

Giddens modernitáselmélete és a reflexív intézmények társadalmi szerepe

Giddens sok munkájában foglalkozik a késő modernitás problémakörével, ezen belül többek között az intézmények lehetséges szerepével is. Tanulmányomban az ő elméleteihez kapcsolódva alakítottam ki azokat a dimenziókat, melyek mentén a szentgotthárdi pszichiátriai intézet működését tártam fel. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy ezek a dimenziók csak egy metszetét alkotják a bevonható dimenzióknak, illetve Giddens mellett olyan más szerzőket is meg lehetne említeni a késő modernitás és a reflexív intézmények problematikája kapcsán, mint Ulrich Beck (2003 [1986]), aki a „reflexív modernitás” és a „kockázattársadalom” problémáját járja körül műveiben, vagy Manuel Castells (1996), aki a „hálózati társadalom” és ezen belül a különféle mozgalmak kialakulásáról ír, azonban Beck és Castells Giddenssel sok helyen nagyon hasonló következtetésekre jutva inkább a globális változásokra és mozgalmakra, és nem a konkrét intézmények működésére fókuszálnak. Anthony Giddens elmélete mellett több, az intézmények működésével kapcsolatos modernitáselmélet létezik, melyek alapján más dimenziókat is ki lehet alakítani, többek között a büntetési-felügyeleti rezsimmel és a szervezet belső működésével kapcsolatban. A dimenziók kibővítése azonban jelen tanulmány terjedelmi kereteit szétfeszítené, így inkább arra törekedtem, hogy korlátozott számú dimenzióra redukáljam a vizsgálódásomat, mely irány viszont mélyebb és nagyobb részletgazdagságú megértést tesz lehetővé.

Giddens társadalomelméleti megközelítése a társadalmi változásokat a cselekvők és az intézmények folyamatos interakciójaként értelmezi. Ezt az állandóan jelen levő kölcsönhatásokból felépülő folyamatot „*strukturációnak*” nevezi, mely mozgatórugója a cselekvők ontológiai biztonság iránti tudatalatti vágya, vagyis az az igény, hogy otthonosan érezzék magukat a világban (Sik 2013; Giddens 1984). Mivel a késő modern társadalmakban megszorodtak az olyan bizonytalanságot okozó kockázatok, melyeket nem tudnak hagyományos módokon kontrollálni az egyének, a cselekvőknek olyan újfajta rutinokat kell kialakítaniuk, melyek mentén ismét stabilizálódhat a cselekvéskoordinációjuk. Ezen rutinok mentén a cselekvők képesek lesznek kalkulálni egymás viselkedését, cselekedeteit az adott helyzetekben, ezzel csökkentve a különféle kockázatokat. Ezek a rutinok akkor tudnak megfelelően működni, ha az egyének reflexívvá válnak. Ez a két, egymással ellentétes irányú hatás, a stabilizálódó rutinok és a cselekvők reflexivitása, eredményezi a cselekvők és intézmények között folyamatosan fennálló kölcsönhatást (Giddens 1984; Sik 2013). Giddens szerint a késő modernításban a racionalításban gyökerező tradíciókba, illetve a szakértői tudásokba vetett bizalom megrendül, így azok folyamatos igazolásra szorulnak. Korábban az intézmények működése alapjául szolgáló szakértői tudást nem vonták kétségbe, legitimként fogadták el a cselekvők. Ezzel szemben a késő modernitás korában az intézmények arra kényszerülnek, hogy reflexív módon interakcióba lépjenek az egyénnel, reagáljanak az igényeikre, problémáikra, és ezen keresztül folyamatosan igazolják legitimitásuk alapjait. Az új kihívások hatására a cselekvők, az intézmények, és a köztük lévő interakció is megváltozik.

A fent felvázolt folyamatnak a következménye a „*generatív politika*” megjelenése is, mely szerint a politikai döntéshozók a cselekvők reflexív működésmódjának figyelembevételével hoznak döntéseket:

Amit tehetnek, az nem más, mint hogy belátják, a politika csupán egy a cselekvő által figyelembe vett szakértői rendszerek közül, így a politikusoknak csupán arra van lehetőségük, hogy reflexió, vagyis a kockázatbecslő kalkulusok szintjén próbálnak meg hatást kiváltani. Ebbe egyaránt beletartozik a szakértelemhez való hozzáférés feltételeinek megteremtése, a cselekvési alternatívák terének kitágítása, az autonómia és a reflexivitás fejlesztése, a politikai legitimitás decentralizált döntési mechanizmusokhoz való hozzákapcsolása. Ezt a cselekvők reflexív autonómiáját nem csupán tiszteletben tartó, de egyenesen arra építő, a direkt utasítás helyett a kívánt hatás cselekvők általi létrehozásának előfeltételeire irányuló eljárást nevezzük „generatív politikának” (Sik 2013: 108).

A generatív politika megszilárdulásához demokratizálni kell a demokráciát, és dialogikus lehetőségeket kell teremteni a cselekvők között annak érdekében, hogy a reflexív működés mód széles körben teret tudjon nyerni. Ez a demokratizálódási folyamat végbemehet az intim kapcsolatokban – vagyis a családban – és a „tisztá kapcsolatokban”² (Giddens 1991), a civil szervezetek és mozgalmak tevékenységének köszönhetően, vagy olyan formális szervezetekben, mint a munkahelyek. A dialogikusság elvének elterjedése az intézmények reflexív potenciálját és nyitottságát növeli, illetve ezzel párhuzamosan csökkenti a cselekvők intézmények iránti bizalmatlanságát. Azokban az intézményekben tud a dialogikusság elve elterjedni, ahol uralommentes a kommunikáció, a szervezeti működés átlátható, ellenőrizhetőek a folyamatok, illetve a demokratizálódás színtereiben egyenlőség van a felek között, és így azok autonóm cselekvőként tudnak fellépni az interakciós helyzetekben.

A fenti elméletek mentén két ideáltipikus fajtája létezik a késő modern társadalmak jelenségeire, kihívásaira reagáló intézményeknek. Egyfelől reagálhatnak „*emancipatorikus*”, adaptív módon, úgy, hogy az egyének reflexív képességének, autonómiájának növekedését követően ők maguk is reflexívebbé, nyitottabbakká válnak, figyelembe veszik a velük interakcióba lépő egyének véleményét, szándékait. Az ilyen intézmények kevésbé hierarchikusak, demokratikusabbak, nyitottabbak, nagyobb teret hagynak az egyének autonómia-törekvéseinek, megteremtik a kritika feltételeit, átláthatók, ellenőrizhetők, jellemző rájuk a generatív politika és a kétirányú, partneri kommunikáció az egyénekkel, illetve más velük kapcsolatban álló intézményekkel. Ezzel szemben a spektrum másik végpontján azok a „*patologikus*an” reagáló szervezetek állnak, melyek ragaszkodnak a hierarchikus felépítéshez, más cselekvőket nem kezelnek egyenrangú félként, a felügyelet és kontroll új formáit alkalmazzák, az egyénekre hárítják döntéseik felelősségét, a szakértői hatalmi pozíciókat akár erővel is meg kívánják őrizni, működésük ellenőrizhetetlen, átláthatatlan, zárt, nincs tere bennük a kritikának. A valós intézményekben egyszerre találhatók meg az emancipatorikus és patologikus vonások, és időben változik az összetételük struktúrája. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a különböző elméleti dimenziók mentén a konkrét vizsgált intézmény melyik ideáltipikus pólus felé közelít inkább; időben milyen irányban mozdul el a működése, ha elmozdul; és a cselekvési terét milyen hatások befolyásolták eközben.

2 Giddens tisztá kapcsolatnak nevezi azokat az újfajta, a késő modernitás korában nagyobb arányban elterjedő kapcsolatokat, melyek mély érzelmenek nyugvó, közeli, informális, nem intézményi keretek vagy tradíciók által meghatározott emberi kapcsolatok. Ezek a tisztá kapcsolatok az egyének által sokkal rugalmasabban, könnyebben alakíthatók, mint más kapcsolatok, ezért azonban gyakran törékenyebbek, sérülékenyebbek is. Az egyensúlyuk az egyének reflexív és kommunikatív képességei segítségével garantálható. Giddens elképzelése szerint ezen kapcsolatok révén lehet képes az egyén a környezetébe, a társadalomba vetett bizalmát visszanyerni, így fontos szerepet játszanak a késő modern társadalmak stabilitásának fenntartásában is.

A vizsgálat alapjául szolgáló elméleti dimenziók

Annak érdekében, hogy Giddens elméletét a gyakorlatban is alkalmazni lehessen egy konkrét intézmény vizsgálatakor, az elméletből levezetve négy elkülönülő dimenziót alakítottam ki, melyek az intézmény működését érintik. Ezek a dimenziók valamennyire összefüggenek egymással, de az elmélet különböző területeit írják le. Először megvizsgáltam, hogy a különböző cselekvőkkel milyen módon kommunikál az intézmény, másodsorban azt, hogy mennyire tekinthető reflexívnek a szervezeti forma, harmadrészt a reflexív cselekvési tér kiszámíthatóságát, végül pedig a progresszív gyakorlatok és reformok adaptálásának képességét vizsgáltam.

A *cselekvőkkel folytatott kommunikáció* dimenziójában áttekintem, hogy az intézmény milyen módokon lép interakcióba, hogyan kommunikál más intézményekkel, illetve a nyilvánosságban az intézményről véleményt formáló különféle aktorokkal. Giddens elképzelése szerint a reflexív intézményi működésmód kialakulásának alapfeltétele a cselekvőkkel folytatott folyamatos kommunikáció, melynek során vissza tudja állítani az intézmény a szakértői tudásba, illetve az intézménybe magába vetett bizalmat. Ehhez azonban szükséges előfeltétel, hogy adott intézmény biztosítsa a kommunikáció feltételeit, különféle csatornáit, másrészt ezeken keresztül valós, egyenrangú, kétirányú kommunikációs kapcsolatot létesítsen a cselekvőkkel. A kommunikációval összefüggésben vizsgálom azt is, hogy a nyilvánosság különféle szereplőivel, a betegek érdekeit védő hozzátartozókkal, érdekvédő szervezetekkel, a fenntartóval és a minisztériummal, illetve a városban található más intézményekkel milyen kapcsolatban áll az intézmény, milyen mértékben hallgatják meg a véleményüket, és ezek hatására mennyire nyitottak a saját működésmódjuk megváltoztatására. Emellett fontos vizsgálandó szempont az intézmény átláthatósága és számonkérhetősége is.

A második dimenzióban azt igyekszem feltárni, hogy *az intézmény belső működése mennyire reflexív*, a kritika feltételeit mennyire tudja biztosítani a szervezeti formája. Ahhoz, hogy Giddens elmélete szerint az intézet emancipatorikus válaszokat tudjon adni a késő modern társadalmak problémáira és reflexívvá tudjon válni, arra van szükség, hogy a belső működése demokratikus legyen, a cselekvőket egyenrangú partnerként kezelje, az információk terjedését biztosítani tudja, átlátható és ellenőrizhető legyen a működése, a belső hierarchiákat igyekezzen minél jobban lebontani, decentralizálni a működését, illetve felületeket biztosítson a vélemények kifejtéséhez, a kritikák artikulálásához, a dolgozók és lakók érdekeinek érvényesítéséhez. Ebben a fejezetben azt is vizsgálom, hogy az intézet, mint formális szervezet, mennyire tud a generatív politika bázisa lenni, mennyire érvényesül működésében a dialogikusság elve és a demokratizálódás folyamata. A szervezet működésének vizsgálatakor kettéválasztom a lakók, illetve a dolgozók intézményen belüli helyzetét, lehetőségeit, illetve külön tárgyalom a formális érdekvérvényesítő fórumok működését mind a két csoport esetében.

A harmadik kialakított dimenzió a *reflexív cselekvési tér kiszámíthatósága*, ahol arra keresem a választ, hogy az intézet a saját cselekvési szférájának logikáján belül mennyire működik racionálisan, rutinszerűen, reflexíven, elősegítve ezzel az ontológiai biztonság kialakulását a vele kapcsolatban álló egyénekben, vagy mennyire írják felül más szférák cselekvési logikáinak torzító hatásai a működési elveit, ezáltal növelve a bizonytalanságot a vele kapcsolatban álló cselekvőkben. Elvi szinten a jogalkotó arra törekedett, hogy olyan feltételeket, működési környezetet teremtsen, mely a szakmai semlegesség, az átláthatóság és az egyenlőség elveinek érvényesülését segíti elő, vagyis az adott szféra autonóm működésének felté-

telrendszerét, ez azonban a valóságban nem minden esetben érvényesül. Potenciális torzító tényezőként vettem számba a szociális ágazat, a politikai érdekek és jogszabályi környezet, a fenntartó működésének és a személyes érdekeknek lehetséges torzító hatásait, illetve a rendszer tehetetlenségét. Ebben a dimenzióban kerül terítékre az intézmény autonóm működésének kérdése, melyre a fenti tényezők hatásainak áttekintése ad választ.

A negyedik, és egyben utolsó dimenzióban azt igyekszem feltárni, hogy az intézmény mennyire szándékozik és mennyire képes *progresszív gyakorlatokat, reformokat adaptálni*, beépíteni a működésébe. Giddens elmélete szerint a késő modernitásban megingott a bízalom a hagyományos szakértői tudásokban, ezért az intézményeknek újra és újra legitimálniuk kell a hatalmukat, amit azzal tudnak elősegíteni, hogy reflexívvé válnak. Ezen folyamatok hatására az intézmények arra kényszerülnek, hogy a hagyományos szakértői tudások mellett a korábbiaknál nagyobb sebességgel és lényegesen több más szakterületről érkező új tudáselemet építsenek be tudáskészletükbe és működésükbe. A pszichiátria területén is sokféle olyan, a hagyományos felfogástól eltérő szakmai irányzat, működésmód jelent meg az elmúlt évtizedekben, melyek adaptálására kényszerülhet az intézmény. Kérdés az, hogy a rendszerben működő autoritásközpontok mennyire igyekeznek megvédeni a hagyományos szakértői tudásokat, illetve az intézmény milyen módon vesz részt ebben a folyamatban, mennyire képes új módszereket beépíteni a működésébe, vagy mennyire merevedik meg a kritika hatására és zárkózik be. Ebben a dimenzióban három aldimenzió alá rendeztem a különféle progresszív gyakorlatokat. Az első aldimenzió a szervezeti működést és a működési szabályokat érintő újításokat foglalja magába, a második a kitagolás, intézménytelenítés és integráció átalakulásait, míg a harmadik a progresszív pszichiátriai gyakorlatokat és a belső képzéssel kapcsolatos változásokat.

Késő modern intézményi jellemzők a pszichiátriai ellátórendszerben és a magyar társadalmi környezet sajátosságai

A magyar pszichiátriai ellátórendszer az 1950-es években alapvetően a nagyméretű zárt, bentlakásos pszichiátriai szociális otthonokra épült, ahol az ápolás-gondozási tevékenység és a gyógyszeres kezelések domináltak. Ezeket az intézményeket az állam tartotta fenn azt a tudatos stratégiát alkalmazva, hogy elzárják, láthatatlanná tegyék a pszichiátriai betegeket a többségi a társadalom számára, mivel közveszélyes, deviáns elemekként tekintettek rájuk. Működésükre jellemző a túlbürokratizáltság, a szigorú szabályrendszerek és büntetési rezsím, az ellátottak emberi jogainak rendszeres megsértése, illetve az üzemszerűség. Ez az intézménytípus az államszocializmus domináns ellátási formájaként harmonizált a politikai rendszer alapvető működési logikájával (Légmán 2011). 1952-ben a Fővárosi Tanács által alapított Szentgotthárdi Pszichiátriai Betegek Otthona is ilyen intézményként nyitotta meg a kapuit.

Az 1960-as évek elejétől kezdve folyamatosan elterjedt az antipszichiátia irányzata, illetve az a pszichiátriai nézet, miszerint a pszichiátriai betegségek epizodikus jellegűek és nem idővel romló természetűek, így a pszichiátriák a foucault-i értelemben vett fegyelmező intézmény helyett elkezdtek egészségügyi szolgáltatássá válni (Légmán 2011). Ezzel a változással megjelent Magyarországon a bentlakásos intézménytípussal párhuzamosan a forgóajtós intézményi modell, mely nagyobb mértékben támaszkodik különféle közösségi erőforrásokra, és igyekszik a saját környezetükben tartani a betegeket akut kórházi osztályok segítségével.

Ebben a modellben is a gyógyszeres kezelés a domináns terápiás forma, illetve az állam a fenntartója az intézményi hálózatnak, viszont nem cél, hogy láthatatlanná tegyék a betegeket a társadalom számára – a betegek nem szakadnak el a környezetüktől, adott esetben családi és baráti támogató közegükre is tudnak támaszkodni az ellátórendszeren kívül. Azonban ennek az ellátási formának is számos gyenge pontja van, többek között az, hogy önmagában nem segíti a betegek társadalmi reintegrációját (Bányai és Légmán 2009).

Magyarországon az államszocializmus idején a reflexivitásnak nem volt érdemi tere a cselekvők tömegei és az intézmények közötti interakciókban, köszönhetően az akkori rendszer autoriter, antidemokratikus, felülről lefelé szerveződő, centralizált működésének és a politikai mező dominanciájának. A rendszerváltás előtti időszakban az intézményi környezetre jellemző volt, hogy az alrendszerek hierarchikus viszonyban álltak egymással, a szakmai és gazdasági döntések alárendelődtek a politikai döntéseknek. A tervgazdaság és a centralizált politikai irányítás azt eredményezte, hogy az intézmények működését elsősorban nem racionális, szakmai szempontok, hanem politikai és személyes érdekek befolyásolták.

A rendszerváltást követően a nyilvánosságbeli diskurzusok lehetőségei kiszélesedtek, és a késő modernitásra jellemző globális jelenségek fokozatosan teret nyertek a Nyugathoz egyre több szálon kapcsolódó Magyarországon. Ezen folyamatoknak köszönhetően tér nyílt a reflexív működésmód kialakulására mind az egyének, mind ezzel összefüggésben az intézmények szintjén. A reflexivitás képessége azonban Magyarországon csak kis szigeteken alakult ki. A magyar társadalom erősen bizalmatlan a különféle közintézményekkel szemben, ami egyfajta reflexív potenciált jelez (Boda és Medve 2012). Ezzel párhuzamosan azonban megmaradtak a korábbi rendszerből átörökölt viselkedésminták – az emberek inkább az állami gondoskodásban bíznak, nem a civil kontrollban –, így az autonóm cselekvés lehetőségei korlátozottak maradtak, és nem alakultak ki a kontroll demokratikus országokból jól ismert formái (Arató és Nizák 2012). Az intézményrendszer működését továbbra is erősen torzítják az előző rendszerből hozott olyan patológikus működtetési mechanizmusok, mint a nepotizmus, a korrupció, vagy a személyes kapcsolati hálókön keresztül kötött különalkuk. A kockázatok kontrollálásába nem tudnak bevonódni elég nagy mértékben az egyéni cselekvők és az érdekeiket a nyilvánosságban artikulálni képes civil szféra. A reflexivitás tere korlátozott marad, a közérdek sokszor továbbra sem tud előtérbe kerülni az egyéni érdekekkel szemben a döntések meghozatalakor.

A pszichiátriai intézményrendszerben a rendszerváltás után, az 1990-es évek közepétől Magyarországon is meghonosodtak a külföldön széles körben elterjedt közösségi ellátási formák a nagy méretű bentlakásos intézményekkel és a forgóajtós modellel párhuzamosan. A nappali-közösségi ellátás alapvetően a beteg családi környezetében és klubokban zajlik. Ez az ellátási forma teszi a leginkább lehetővé, hogy a pszichiátriai betegséggel küzdők a társadalom integrált részei maradjanak. Egyfelől a betegek nem kizárólag gyógyszeres kezelést kapnak, hanem többféle alternatív terápián vesznek részt, másfelől kezelésük részleteit nem kizárólag a pszichiáter határozza meg, hanem az egyén és az egyén környezetének a bevonásával alakítják ki egyéni gondozási tervüket. Míg az első két ellátási forma esetében a beteg nem tud részt venni munkavállalóként a munkaerőpiacon, ennél a modellenél cél, hogy a betegek vagy védett munkahelyeken, vagy állapotuktól függően a nyílt munkaerőpiacon tudjanak munkát vállalni. Hazánkban jelenleg ugyan létezik ez az ellátási forma, de kisebbségben vannak az ilyen típusú ellátást lehetővé tevő intézmények, és a forgóajtós modell maradt a domináns ellátási forma. A szociális és pszichiátriai ellátórendszer esetében az

intézményrendszer alapvetően állami fenntartásban maradt a rendszerváltás után is, nem szaporodtak el a civil szervezetek adományaiból vagy magánforrásokból fenntartott intézmények. Napjainkban is csak szóróványosan találhatunk ilyen kezdeményezéseket. Ráadásul a pszichiátriai ellátást jelenleg egymással párhuzamosan végzi az egészségügyi és a szociális szféra, ami sok súrlódásra ad okot, és a rendszer ennek következtében nem képes megfelelő hatékonysággal működni (Légmán 2011).

Visszatekintve az elmúlt több mint fél évszázadra, megfigyelhető az a tendencia, hogy a zárt, bentlakásos intézmények helyét az 1960-as évektől kezdve lassan átvették a nyitottabb, társadalmi integrációt lehetővé tevő ellátási formák. A rendszerváltás után sokan a pszichiátriai ellátórendszer gyökeresen átalakulásában reménykedtek, de a nagy léptékű intézményrendszeri átalakulás elmaradt. Szakmai körökben nagy várakozás előzte meg, hogy beinduljon a bentlakásos szociális otthonok nyitottabbá tétele, a modernizáció, illetve az intézménytelenítés-kitagolás folyamata, melynek során a nagy bentlakásos intézményeket kisebb, a lakók számára élhetőbb, nyitottabb, kisebb létszámú egységekre bontják szét. Az intézménytelenítés folyamata érdemben nem indult el, nem következett be alapvető szemléletváltozás, nem terjedt el a közösségi ellátási modell, és sok tekintetben a szocializmusból megörökölt patológus intézményi működési formák és viselkedésmódok élnek tovább napjainkig (Bányai és Légmán 2009). Légmán Anna diagnózisa szerint külön problémás a rendszer működésével kapcsolatban, hogy egyfelől a közösségi ellátási forma még ott sem képes önállóságra szert tenni, ahol huzamosabb ideje működik, csupán a forgóajtós modell kvázi részeként van jelen, így nem képes tartós szemléletváltozást elindítani az ellátórendszeren belül. Másfelől a lakóotthonok is hasonlóan önállótlank és alárendeltek, mivel számszerűen kevés van belőlük, és ahol léteznek, ott is a nagy intézmények hozták létre őket azzal a céllal, hogy csökkentésük a zsúfoltságot vagy jutalmazási eszközként használják. Ezek a folyamatok így nem a változás lehetőségét segítik elő, hanem a fennálló helyzetet konzerválják (Légmán 2011).

A nyilvánosság és a reflexivitás lehetőségének oldaláról vizsgálva az intézményrendszert, azt láthatjuk, hogy a civil kontroll és a nyilvánosság nem tett szert akkora jelentőségre, hogy valós ellenőrzést tudjon az intézményrendszer fölött gyakorolni. A törvények ugyan garantálnak olyan fórumokat, ahol az érintettek meg tudnák védeni a jogukat, ezek azonban egyrészt nem mindenki számára elérhetőek és nem generálnak intézményi szintű szerkezeti változásokat, másrészt a nyilvánosságban nem kapnak elég teret a felmerülő visszasságok, így a nyomásgyakorlás nem éri el azt a szintet, ami kritikusknak nevezhető. A reflexivitást lehetővé tevő kommunikatív helyzetek továbbra is nehezen tudnak kialakulni, az érintett csoportok gyakran nem tudnak kellő mértékben a nyilvánosságban megjelenni, a problémájuk közügyként való kommunikálására pedig nagyon kis esélyük van.

Mindeközben a pszichiátria mint tudományterület is változóban van. A korábbi, alapvetően orvosi-biológiai pszichiátriai szemléletet sok helyen felváltotta a biopszichoszociális³ szemléletmód. A biológiai szemlélet szerint a pszichés betegségek oka alapvetően valamilyen kémiai vagy fizikai agyi elváltozás, melyet gyógyszerekkel kell kezelni. A biopszichoszociális szemlélet képviselői ezzel szemben azt vallják, hogy a betegségek kiváltó oka nem csupán

3 A „biopszichoszociális” orvosi szemlélet fogalmát George Engel amerikai pszichiáter vezette be az 1970-es években. Engel az akkor uralkodó biomedikális orvosi felfogást kritizálva javasolta ezen új szemléletmód elterjesztését, mely nem kizárólag a biológiai meghatározottságokat, hanem a társadalmi és lelki tényezőket is figyelembe veszi, és ennek megfelelően javasol egyéni élethelyzetekre szabott terápiákat (Engel 1977).

egy neurológiai-kémiai-biológiai defektus, hanem az egyén és a társadalmi környezetének nem megfelelő illeszkedése. Ebből a szemléletből következik az is, hogy alapvetően nem gyógyszerekkel igyekeznek a pszichiátriai betegségeket kezelni, hanem komplex terápiákkal, melyeknek része az egyén környezetének, potenciálisan támogató szociális kapcsolatainak a bevonása a terápiás folyamatba (Ozsváth 2012). A biopszichoszociális szemlélet elterjedésének hatására egyre inkább előtérbe kerülnek az alternatív terápiás módszerek, célja válik a betegek társadalmi reintegrációja, a szociális kapcsolati hálójuk fenntartása, a gyógyszeres kezelések átalakulnak, veszítenek terápián belüli korábbi domináns súlyukból.

A rendszerváltás utáni időszakban a segítő szakmák elkezdtek professzionalizálódni, aminek következtében a szociális és egészségügyi szakmában dolgozók számára az elvek szintjén felértékelődött a kliensek és segítők közötti interakció fontossága és a betegekkel kialakított egyenlőbb, partneribb viszony. A valóságban azonban az állami egészségügy és a szociális szféra területén sok esetben azt tapasztalhatjuk, hogy ezek a hierarchikus viszonyok ugyanúgy túlélték sok helyen az előző rendszert, mint sok más attitűd, viselkedésminta. A betegeket sok helyen még mindig alárendelt felekként kezelik, nem vonják be sem őket, sem a környezetüket a róluk szóló döntésekbe (Málovics, Vajda és Kuba 2009), az orvosok között pedig a szigorúan hierarchikus munkamódszer dominál, nem nyert teret a „teammunka” és az egyenrangú kapcsolatokon alapuló kooperáció (Hámornik, Juhász és Vén 2015).

Azt, hogy mennyire jellemző a reflexív intézményi gyakorlat egy adott szektorban vagy intézményben, vizsgálhatjuk egyfelől a jogszabályok, írott dokumentumok, szabályzatok oldaláról, másfelől a különféle cselekvők, aktorok véleményének, gyakorlati cselekvésének elemzésével. Az elemzés során fontos lehet megfigyelni, hogy az írott dokumentumokban található tartalom milyen kapcsolatban áll a valóságban lejátszódó folyamatokkal, mennyiben fedi egymást a két megfigyelés eredménye, milyen erők okozhatják a lehetséges torzulásokat, illetve milyen hatást gyakorol egymásra a két terület.

A Szentgotthárdi Pszichiátriai Betegek Otthona

A Szentgotthárdi Pszichiátriai Betegek Otthona az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet bezárása után Magyarország, és egyben Európa legnagyobb lakószámú bentlakásos pszichiátriai intézete lett 750 fő körüli ellátotti létszámával, és a mai napig is az maradt. (Az elmúlt években több európai uniós pályázat nyílt meg az intézmények kitagolására, átalakítására, azonban a szentgotthárdi intézet egyiken sem tudott részt venni – paradox módon éppen a monumentális mérete miatt –, így jelenleg továbbra sem látható, hogy mikor tud ez a folyamat elindulni.) Ennek megfelelően a pszichiátriai intézmények között méretében, lakószámában szélsőséges esetet reprezentál, amiből azt feltételezem, hogy az itt fellelhető cselekvési lehetőségek, működésmódok és problémák a szociális intézményrendszer más szegmenseiben is megtalálhatók, csak kevésbé kikristályosodott formában.

A Szentgotthárdi Pszichiátriai Betegek Otthona a Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatóság felügyelete alatt működő bentlakásos pszichiátriai otthon, mely az Emberi Erőforrások Minisztériuma alá tartozik kormányzati szakmai irányítás szempontjából, és bentlakásos otthonként a szociális ellátórendszer részeként funkcionál. A szocializmus alatt zárt intézetként működött, a fővárosból ide „deportáltak” olyan pszichiátriai betegeket, akiket a társadalom számára láthatatlanná akartak tenni, elszakítva őket korábbi társadalmi köze-

güktől. Jelenleg az intézetben közel 750 beteg lakik, és több mint 100-an vannak várólistán. Az intézet igazgatója 1982 és 2011 között ugyanaz a személy volt. Az intézmény az ezredfordulótól kezdve lassan nyitott a külvilág felé, és elkezdett progresszív pszichiátriai gyakorlatokat, illetve olyan alternatív terápiás módszereket adaptálni, mint a foglalkoztatásterápia, művészetterápia, vagy a mentálhigiénés foglalkozások. A 2000-es évek elején létrehoztak egy rehabilitációs szemléletű lakóotthont is, ahol a nagy épületekben való elhelyezéshez képest sokkal humánusabb, emberibb körülmények között élhetnek azok a lakók, akik részleges önellátásra képesek. Itt jelenleg 14 fő elhelyezését tudják biztosítani. A büntetési rezsim lassan veszített totális, büntető jellegéből, egyre inkább átkerült a hangsúly az alternatív terápiák használatára. A 2011-es igazgatóváltással felgyorsultak a modernebb, progresszívebb pszichiátriai kezelési gyakorlat irányba mutató folyamatok. Az igazgatóváltás után másfél évvel, 2013-ban fenntartóváltás következett be, a főváros átadta az államnak a fenntartói jogokat, amiből egyrészt az következett, hogy az intézmény elvesztette autonómiájának egy részét, másrészt lényegesen kevesebb forrással gazdálkodhatott ettől kezdve.

Módszertani megfontolások

Az esettanulmány létrehozásához több módszertani eszközt használtam párhuzamosan. A kutatás vázát félig strukturált interjúk adják, melyeket terepmegfigyeléssel ötvöztem, illetve különféle, az intézmény működésére vonatkozó jogi anyagot, szabályzatot, vizsgálati anyagot és dokumentumot dolgoztam fel. A kutatás 2016 májusa és szeptembere között zajlott. Az első fázisban pár napot töltöttem a terepen meghívott vendégként, amikor megismerkedtem több, az intézetben dolgozó szakemberrel, és felmértem, milyen előkészületekre lesz szükségem a kutatás megkezdéséhez. A kutatás alatt minden nyári hónapban egy-egy hetet, vagyis összesen közel három hetet töltöttem terepen, amikor egyrészt az intézetben dolgozókkal és a városban lakó más interjúalanyokkal elkészítettem az interjúkat, másrészt terepmegfigyelést végeztem az intézetben, többek között különféle fórumokon, belső megbeszéléseken, értekezleteken, és a betegekkel folytatott konzultációkon. Ezzel párhuzamosan és részben ezt követően, 2016 szeptemberében Budapesten készítettem el az állami szervezetek, a fenntartó, a különféle civil szervezetek és az ombudsmani hivatal munkatársával az interjúkat.

Az interjúkat az intézetben dolgozókkal, illetve az intézménnyel valamilyen hivatalos kapcsolatban álló más intézmények dolgozóival készítettem annak érdekében, hogy a különféle cselekvőhálózatokban fellelhető perspektívákat be tudjam mutatni. Fontos kiemelni, hogy a fenti cél érdekében az adott intézményen belül a hierarchia különböző szintjeiről, másrészt különféle szakmai csoportok képviselői közül válogattam az interjúalanyokat. Az intézményen belüli dolgozók közül megjelenik a mentálhigiénés csoport, a terápiás csoport, az ápolási-gondozási csoport két hierarchikus szinten is (vezető, osztályvezető, ápoló), a pszichiáterek csoportja, illetve a vezetői csoport. Az intézményen kívüli megkérdezettek között az alábbi szervezetek találhatók: Szentgotthárdi Rendőrkapitányság; Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatóság (SZGYF), mely 2013 óta a az intézet fenntartója; az Emberi Erőforrások Minisztériuma (EMMI), mely minisztérium az egész szociális ellátórendszer kormányzati irányító szerve; illetve az Alapvető Jogok Biztosának Hivatala (AJBH, ombudsman), mely hivatal az elmúlt években több emberi jogi fókuszú jelentésben foglalkozott a Szentgotthárdi Pszichiátriai Betegek Otthonával és tett ajánlásokat számára.

Az interjúk elemzésénél a releváns narratív részleteket feldolgozva a modernitáselméletekből kialakított dimenziók mentén elemeztem az interjúkat, és az így kapott eredményekből az intézet egészének működésére nézve vontam le következtetéseket. A narratív részleteket dimenzióként 15-25 oldalas Excel táblázatokban rögzítettem, aldimenzióként és cselekvői perspektívánként szétbontottam, majd ez alapján készítettem el az elemzést. A kutatás során összesen 25 interjú készült, melyből 12 interjút használtam fel a kutatás ezen fázisában.

Az interjúkat kiegészítettem az intézet működését érintő dokumentumok, működési szabályzatok, szakmai anyagok, vizsgálatok anyagainak feldolgozásával, illetve terepen történő megfigyeléssel. A feldolgozott dokumentumok között az alábbiak szerepelnek: Szervezeti és Működési Szabályzat (SZMSZ), Házirendek, Közösségi Konfliktus- és Bűnmegelőzési Stratégia (továbbiakban: Bűnmegelőzési Stratégia), szakmai programok; 1/2000 SZMCS-rendelet; levelezések; a gondozási részleg beszámolója; az ombudsmani vizsgálat beszámolója; Főnix-program; prezentációk; és Kapócs Gábor intézményvezetői pályázata.

A kutatás szempontjából két körülményt érdemes megemlíteni. Az intézethez a kutatást megelőzően csupán egy ott dolgozó szakemberen keresztül volt személyes kapcsolatom, ezért kérdéses volt, hogy milyen mélységben tudok eljutni az interjúalanyokhoz. Azonban sikerült a kutatás korai fázisában sokféle intézeten belül dolgozó emberrel megismerkednem, és rajtuk keresztül gyorsan eljutottam minden olyan fontos cselekvői szerepet reprezentáló egyénhez, akikkel a kutatás megtervezésének fázisában szerettem volna interjút készíteni. Szubjektív megítélésem szerint az interjúalanyok és az intézeti dolgozók nyitottak, elfogadóak voltak az irányomba, és mivel nem csak az interjúk készítésekor találkoztam velük, hanem folyamatosan részt vettem a mindennapi munkájukban, sőt munkaidőn túl is megfigyelhettem a tevékenységüket, összejöveteleiket, azt gondolom, hogy a szokásos interjúkon alapuló esettanulmányoknál mélyebb betekintést kaphattam az intézet életébe. Másfelől érdemes megemlíteni azt a körülményt is, hogy a kutatás kezdete után nem sokkal derült ki, hogy az akkor regnáló igazgató nem tudja újból megpályázni az igazgatói helyet a jogszabályok módosulása miatt, ezért a kutatás középső fázisában volt a számukra is felkavaró, az ott dolgozókat nagymértékben foglalkoztató pályázati szakasz, aminek következtében mindennapi téma volt az intézet működésének és vezetésének értékelése. Ez számomra annyiban szerencsésnek is volt mondható, hogy többen maguktól tértek ki olyan részletekre a múltból, amikre valószínűleg nem emlékeztek volna, vagy nem tartották volna őket említésre méltónak, ha a mindennapi beszélgetéseikben nem idézték volna fel ezeket egymás között, köszönhetően a helyzetnek.

Az esettanulmány

Az elemzést két szinten végeztem, egyrészt az egyes dimenziókban megvizsgáltam az aktuálisan fennálló helyzetet és változásokat, másrészt ezeket az eredményeket aggregáltam, és az egész intézmény működésére nézve vontam le belőlük következtetéseket. Az intézményt vizsgálva összességében az látszik, hogy a rendszerváltás után ugyan lassan, de elindult egy nyitási folyamat a külvilág felé mind a kommunikáció, mind a működésmód tekintetében. A változások a 2011-es igazgatóváltással gyorsultak fel igazán. *A cselekvőkkel folytatott kommunikáció* dimenziójában észlelhető, hogy az intézmény elkezdett nyitni a különféle külső

cselekvők és a nyilvánosság irányába, sok területen olyan kommunikációs csatornákat épített ki a kívülág felé, melyek elősegítették a reflexió kialakulását. Az olyan intézményekkel, melyekkel egyenrangú kapcsolatban állt az intézmény, kétoldalú, partneri kapcsolatokat alakítottak ki. Ezek egyfelől elősegítették az információk áramlását, másfelől megkönnyítették a különféle konfliktusos helyzetek egyszerűbb rendezését, mivel nem kizárólag a lassú, időigényes bürokratikus utat vették igénybe, hanem informálisan, személyes kapcsolatokon keresztül is kommunikáltak egymással. Az intézet vezetőségi tagja így fogalmazza ezt meg például a rendőrséggel kialakított kapcsolatról:

Az igazgató úrnak is köszönhetően, hogy ezt a kapcsolatot elősegítették, és szorosabbra tudták fűzni, nekünk ez sokat jelen. Azért látjuk a segítőkészséget és az együttműködést az ő részükről is. Bejöttek már az intézménybe, fórumokat tartottak a lakóinknak, és már kinti normaszegések, vagy olyan magatartások után is segítenek, bekísérik a lakóinkat, megjelennek.

A rendőrkapitány pedig így látja ezt:

Próbált az intézmény nyitottabb lenni. Eddig se volt zárt intézet, hanem olyan szinten próbált nyitott lenni az intézet, hogy megismertetik a városlakókkal az ottani munkát, az ott élő embereket. Megmutatják, hogy ezek között a betegek között is mennyi értékes ember van.

Az Alapvető Emberi Jogok Biztosa hivatalának munkatársa is beszámol a változásokról abból az időszakból, amikor az ombudsman kritikát fogalmazott meg az intézmény működésével kapcsolatban: „...akkor már szerencsénk volt, mert volt egy olyan kommunikáció a vezetővel, hogy látszott és tudtuk, hogy meg akarja oldani”. Emellett az érdekvédő szervezetek és a nyilvánosság felé is nyitottak, ami azt jelentette, hogy nem csak formálisan fogadták el a kritikákat, hanem azokra valós intézkedésekkel reagáltak. Amikor konkrét problémák merültek fel, olyan megoldásokat igyekeztek keresni, melyek nem csak tüneti kezelést jelentettek, hanem rendszerszinten okoztak változásokat. Jó példa erre a Közösségi Konfliktus- és Bűnmegelőzési Stratégia, ami az ombudsmani panasz nyomán jött létre hosszú egyeztetési folyamatot és belső munkát követően. Ez a stratégia nem csak azokon a területeken alakította át a büntetési rendszert működését, ahol kritika érte, hanem preventív jelleggel az egész struktúrát újrászabta, előtérbe helyezve a resztoratív (jóvátételi, helyreállító) szemléletmódot. Az ombudsman utánkötő vizsgálata az alábbiaknak megfelelően rögzítette a pozitív változásokat:

A 2004-ben létrehozott és az előzményügyben is kifogásolt Speciális Részleg működtetése 2012. március 1-jével megszűnt, helyén a pszichoterápiás csoport rehabilitációs foglalkozásainak helyet adó, csoportos és egyéni foglalkoztató szobákat alakítottak ki, melyek átalakítása, berendezése a helyszíni vizsgálat idején folyamatban volt (lásd: AJB-228/2010. számú jelentés). Tájékoztatott arról, hogy a Speciális Részlegre való elzárás helyett „esetvezetési team”-eket alakítottak, amelyekben szakértő segítők, ápolók és orvosok, a beteg(ek) bevonásával, együttműködésben kerestek (és zömmel találtak, találnak is) megoldásokat azokra a problémákra, melyek „megoldását”, kezelését korábban az elzárás jelentette. A dolgozók többsége örömmel nyugtázza a Speciális Részleg megszűnését, tapasztalataik szerint ez egyrészt a lakókkal való kapcsolataikban is pozitív változást eredményezett, másrészt a helyette alkalmazott pszichoterápiás eszközök (munka- és/vagy művészetterápiás foglalkozások) a betegek állapotára is lényegesen jobb hatással vannak (AJBH 2012: AJB-457/2012).

Azt azonban érdemes megjegyezni, hogy az idő előrehaladtával bizonyos visszarendeződési folyamatok elindultak ezen a téren. Kudarcosnak egyedül a fenntartóval való kapcsolatukat lehet nevezni. Az intézmény ezen a területen is igyekezett konstruktívan kezelni a fenntartó felől érkező kéréseket, de több esetben kudarcot vallottak a fenntartó elzárkózó magatartása miatt. Mivel hierarchikusan alárendelt az intézmény a fenntartónak, nincs nagy cselekvési tere vele szemben, ezért sok probléma nem, vagy csak részlegesen oldódott meg. Az intézet egyik vezetőségi tagja így önti ezt szavakba:

Inkább informális a közvetlen érintkezés, mert a szolgálati utat be kell tartani, tehát először a megye, és a megye továbbít mindent. Tehát mi közvetlenül egy levelet nem küldhetünk el Budapestre, hanem először Szombathely, aztán onnan oda. Csak apró döntéseket tudunk hozni, amik ilyen napi szintű döntések, de nagyobb döntésekbe már nem volt beleszólásunk. Az idén például nem írták alá az SZMSZ-ünket. Eddig ilyen nem volt, hogy visszadobták volna az SZMSZ-t. Most visszadobták, és nem tudjuk, hogy mi a cél. Majd ők megmondják, hogy mit csinálhatunk? Ez így a napi feladatokat is hátráltatja, mert szeretnénk aszerint dolgozni, de nem tudunk.

A *reflexív szervezeti forma* dimenziójában az előző dimenzió dinamikájához hasonló tendenciát találtam. Az intézmény korábban zárt, erősen hierarchikus, patriarchális, centralizált szervezet volt. Az új igazgató érkezése után ezen a téren is változások indultak el. Az egyik szakmai csoport vezetője meséli a lakók érdekérvényesítési fórumairól:

Ez egy ilyen közös kommunikáció, ami elég interaktív módon történik, tehát a lakók beszélnek, aztán megkapják a megfelelő válaszokat. Tehát ez egy ilyen közös beszélgetésen zajlik, aminek nagyon fontos eleme, hogy feljegyzés készül róla, és írásos nyoma is van.

A lakók estében továbbra is fennmaradt az erősen alá-fölé rendelt, kiszolgáltatott viszony, de a korábbiakhoz képest pozitív elmozdulást lehet érzékelni azon a téren, hogy a büntetési rendszer átalakulásával a normaszegő lakók sorsáról nem a pszichiáter dönt egy személyben, hanem terápiás szerződés keretében a betegek választhatnak bizonyos büntetési formák közül, illetve csökkent a velük szembeni önkény. Emellett azonban sok jel mutat arra, hogy a lakók továbbra is alárendelt pozícióban vannak a dolgozókhoz képest. Erre említhető példaként a fehér köpeny viselése, a pszichiáterek egy részének egyoldalú és paternalisztikus kommunikációja a lakókkal, ami betegkórtermi viziteken, vagy akár folyosón elcsípett beszélgetésekben tetten érhető volt, vagy a külön pihenő- és étkezőterek használata. A lakók számára elérhető érdekvédelmi fórumok elég aktívnak tűntek, de az nem derült ki a kutatás során, hogy a lakók ezeken keresztül mennyire képesek az érdekeiket érvényesíteni.

A lakókhoz képest a dolgozók estében markánsabb változások figyelhetők meg. Az új igazgató egy teljesen új szervezeti működési modellt próbált meghonosítani az intézményben. Ennek az új modellnek a legfőbb jellemzői a dolgozókkal való közvetlenebb kommunikáció, a teammunka és a demokratikus fórumok kialakítása, a hierarchikus szervezeti modell fellazítása, illetve a hagyományos autoritások, mint például a pszichiáterek kizárólagos hatalmának megkérdőjelezése bizonyos területeken. Az egyik pszichiáter szavaival:

Tény, hogy itt is van egy lenyomata annak, ami az egészségügyben zajlik, tehát hogy az orvosi hierarchiának, meg dominanciának... főleg volt, meg van is, ez így a régebbi időkre visszanyúlva volt egy ilyen hierarchia is felépítve, hogy ki a főorvos, és kinek van a végső szava ezekben a döntésekben. Az, amit most látsz, és valamennyire működik, hogy egy kicsit csapatközpontú ez

az ellátás, és hogy megpróbálja mindenki a sajátját beletenni, és ebből egy kompromisszumos megoldásra jutni, azért ez nem egy olyan régi keletű... Egyértelmű, hogy azoknak lehet ez jó, akiknek kompetens véleményük van, és akiket eddig nem hallgattak meg. (...)

Máshol a terápiás csoport egyik tagja így mesél erről:

Nálunk nincsenek meg a jogi keretei a teammunkának. Ebből kifolyólag... ami hát, nem jó, viszont korábban, mivel az igazgató ezt fontosnak tartotta, (...) valamennyire mégis sikerült korlátokat szabni a pszichiátereknek, és valamennyire el is fogadták ezt.

Az érdekvédelmi fórumok közül ebben az időszakban a Közalkalmazotti Tanács (KAT) megerősödött, sokkal több jogkörrel és agilisabb vezető irányításával végezte a munkáját, mint korábban. A KAT viszonya mind a dolgozókkal, mint az intézményvezetéssel kifejezetten jó volt, így alkalmassá vált arra, hogy a problémákat, kritikákat, változtatási javaslatokat becsatornázza a vezetés irányába. A KAT elnökének szavaival:

Ezeket a problémákat összeírogattuk, majd leültünk az intézet vezetésével, és mondtuk, hogy mi azért ezekkel a jogokkal szeretnénk élni. Nem is volt ellenvetésük, igazgató úr támogatott minket mindenben, és akkor így átalakult ez az egész rendszer, és azóta így bele is szölogatunk dolgokba.

A dolgozók szavaiból érződött, hogy a változásokkal szemben még sokan bizalmatlanok voltak, és nem internalizálták az új működési modell alapelveit, így nem lehet tudni, hogy hosszabb távon mennyire lenne tartós az új modell, ha például az intézet vezetése megváltozna. Ebben a dimenzióban azt mondhatjuk, hogy alapvetően *emancipatorikus* irányba mozdult el az intézmény működése, azzal együtt, hogy sok helyen még időről időre patológus reakciók is felszínre törnek, és nem lehet biztosan látni, hogy a reflexivitás kis szigetei mennyire tudnak tartósak maradni.

A *reflexív cselekvési tér kiszámíthatóságának* dimenziójában azt találtam, hogy a rendszerváltás előtti reflexivitást gátló tényezők nem tűntek el nyomtalanul, nem sikerült 25 év alatt sem felszámolni őket. A legerősebb torzító hatást a szociális szféra anomáliái, illetve ezen belül a fenntartó működése okozzák. Sok esetben érződik, hogy az intézmény szeretné kihasználni a reflexív potenciálját, szakmai fejlődési lehetőségeit, vagy innovatív megoldásokat vezetne be, azonban ezek rendre megbuknak a nagyobb ágazati struktúra hiányosságain és kommunikációképtelenségén. Az ombudsmani hivatal munkatársa szerint:

Szűkek a lehetőségek az egész szociális szakmában, de ez most egy másik kérdés. Ez egy másik dolgozat témája lehetne, hogy milyen örületes módon összefügg a rendszer, és hogy mennyire nem szabadna ezt az egész szakmát ennyire margóra helyezni, mert hiszen rajtuk múlik, hogy hogyan tud működni egy ilyen intézmény, hogy milyen változások mennek át, még ha csak az állami fenntartású pénzek is csak csöpögnek, és még ha csak nagyon kevés is jut, mégiscsak tud emberi lenni egy jó szociális team. És igazából a még ott dolgozók hihetetlen erőfeszítésén múlik, hogy tud-e jól működni a rendszer, vagy sem.

Mivel az intézmény hierarchikusan erősen alárendelt és kiszolgáltatott ennek a mezőnek, nem sok mozgástere marad, ha változtatni szeretne, csak a saját erőforrásaiból tud gazdálkodni. Az intézmény azóta van hierarchikusan különösen alárendelt pozícióban, mióta fővárosi fenntartásból átkerült állami fenntartásba, a maradék gazdasági és szakmai autonómiáját is elveszítette. Erről az alábbiakat mondja a vezetőség egyik tagja:

Viszont azzal, hogy nem vagyunk önállóak, és egyre inkább nem vagyunk önállóak, egyre inkább úgy érzem, függünk az Szociális és Gyermekvédelmi Főfelügyelőségtől (SZGYF), először is a megyei kirendeltségtől, másrészt a budapesti SZGYF központtól. És ezek azért nehézséget jelentenek itt. Egyrészt a gazdálkodási részen, másrészt az együttműködésnek a befolyásolása.

Egy másik helyen így fogalmaz az egyik osztályvezető:

Igen, az elején, amikor az államosítás elindult, akkor ez még annyira nem volt érezhető, és ezt fokozatosan érezzük. Most már egyre több mindenbe beleszólnak. Az, hogy mindenért engedélyt kérni, mindent egyeztetni, mielőtt bármit teszünk. Vagy több vizsgálatot kezdeményeznek...

Ezek a torzító hatások kiegészülhetnek a jogi környezet rugalmatlanságával, ami egyes esetekben teljesen be tudja fagyasztani a változásokat, és az intézményt rugalmatlanná teszi. A fenti területek mellett jelentős torzító hatást gyakorol a politika is az intézmény működésére, de ez a hatás nem olyan állandó, mint a szociális szféra és a fenntartó hatása, ezért jelentőségében is jóval kisebb. Sokak szerint a kormányzati szándék hiánya tehető felelőssé azért, hogy a szociális ágazatban, és ezen belül különösen a pszichiátriai intézményrendszer területén stagnálás van finanszírozási és szakmai értelemben is. A mentálhigiénés csoport egyik tagjának véleménye szerint:

Az, hogy ennek mi az oka, valószínűleg kormányzati dolgok is vannak a háttérben, politikai irányváltások, tehát nem az intézmény tehet erről, hogy elkezdtünk most ilyen szép lassú leépülés felé haladni.

A szerkezeti problémák közül a veszélyeztetett állapotú betegek elhelyezésének ügyével kapcsolatban többen, többek között a terápiás csoport egyik tagja, számoltak be arról, hogy a kormányzat nemhogy nem segít szándékkal lépett fel, hanem inkább hátráltatta a folyamatokat, más, az intézményrendszer működésétől független politikai érdekek mentén:

Európában csak nálunk nincsen ilyen osztály. Ezt norvég pénzből hozták volna létre, aztán nem hozták létre, mert összevesztünk a norvégokkal. Ez akkor hiúsult meg, de egyébként most lehet, hogy valamikor létre fogják hozni, de valószínűleg ezt is úgy, hogy kevés férőhellyel.

A rendszer tehetetlensége ugyan több területen jelentkezik, mint lehetséges torzító hatás, de csupán más hatásokkal kölcsönhatásban, így nem mondhatjuk, hogy önmagában torzítja az intézmény működését. Az AJBH munkatársa, mások véleményével összhangban, a rendszer tehetetlenségének okát például abban látta, hogy:

...ha egy vidéki kisvárosnak a legnagyobb nappali munkaadója egy intézmény, akkor miért akarna újítani. Igazából nagyon sok a kontraindikáció, nagyon sok az olyan helyzet, ami nem teszi könnyűvé azt, hogy valóban egy 21. századi és ezeknek az új emberjogi paradigmáknak megfelelő intézmény csak úgy tudjon működni.

Többen hangot is adtak annak a félelmüknek, hogy a rendszer visszarendeződésétől tartanak. Az egyik pszichiáter véleménye szerint:

Azért vannak próbálkozásai a régi rendszernek a visszatérésre. Tehát nehéz ezt így csinálni és művelni. Folyamatosan figyelni kell, hogy a változások tartósak maradjanak. (...) Tehát amit szokott mondani Kapócs Gábor (az igazgató), ez teljesen igaz, hogy nagyon tehetetlen ez a rendszer, és hogy ezen egy kicsi változás nagyon hamar vissza tud alakulni, ha nem figyelünk erre. Ezt láttuk is.

Az intézet egyik vezetője ehhez az alábbiakat fűzi hozzá:

Nehéz, bár az élesztőből kevés kell, állítólag (nevet), de valamennyi azért kell. Egy kiló liszthez azért egy élesztő kell körülbelül. Egy kicsit kevésnek tűnik most ez, amennyi élesztő van ennyi téstárhoz. Ebben benne van az, hogy nagyon monumentális ez az intézet, és akkor, ahogy működött, ez nagyon be van állva, és hogy ezt lehet nagyon bolygatni. Kevesen vagyunk, meg a félelem. Egy csomó dolog miatt, de hogy valahogy kicsit kevés most ez a szemlélet.

Összességében elmondható, hogy a különféle torzító hatások ereje elég nagy ahhoz, hogy befolyást gyakorolhassanak arra, hogy a cselekvők mennyire érzik kiszámíthatónak, autonómnak, cselekvőképesnek az intézményt, ez pedig az intézmény reflexív cselekvési potenciáljába vetett hitet rombolja a cselekvőkben, ami végső soron patológikus hatást gyakorolhat az egyének és az intézmény dialogikus viszonyára. A *reformok, progresszív gyakorlatok* dimenziójának vizsgálatakor azt figyeltem meg, hogy a legtöbb reformkísérlet az új igazgató nevéhez fűződik. Ezek a reformok főként az igazgató hatására, részben pedig olyan külső tényezők hatására indultak el, mint az ombudsmani jelentés. A kutatásból kirajzolódó kép azt mutatja, hogy az igazgatóváltás után a teljes paradigmaváltás irányába mozdult el az intézmény egy erőskező vezető víziója mentén. A változások egyszerre érintettek több területet, úgymint: belső működési szabályok, szervezeti kultúra, oktatás, pszichiátriai kezelési gyakorlat, alternatív terápia, de említhetjük az intézménytelenítési terveket is. Az EMMI munkatársa ezt meséli erről:

Rengeteget változott az intézet. Először is lett lakóotthonuk. A foglalkoztatásban egy csomó új dolgot behoztak a művészetterápián kívül. Megpróbálták differenciálni az ellátásukat, térben is, meg tartalmilag is, elválasztani, ami inkább egészségügyi ellátás, és egy másik épületbe, a demenseket egy épületbe rakták. Ők szakmailag folyamatosan új utakat keresnek.

Az intézet igazgatóhelyettese pedig a következőket osztotta meg az orvosi szemlélet változásáról:

És igazából a gyógyszercsökkentés Sebestyén doktor (az egyik pszichiáter) belépése után indult, ő azzal, hogy fiatal, új szemléletet hozott az orvoslásba is, a pszichiátriába, és mellette akut osztályon is dolgozik, tehát ő hozza mindig a friss dolgokat.

Az elmúlt öt év távlatában látszik, hogy a paradigmaváltási kísérlet nem vezetett sikerre. A reformok jó részét sikerült valamilyen módon elindítani, azonban mind a belső, mind a külső erők sok esetben ellenük dolgoztak, így vagy el sem tudtak kezdődni, mint a kitagolás; vagy csak részben valósultak meg, mint a Közösségi Konfliktus- és Bünmegelőzési Stratégia bevezetése; vagy a dolgozók többsége elutasítja és részben szabotálja őket, mint a progresszív pszichiátriai terápia és gyógyszerelési gyakorlatot vagy a teammunkát. Az interjúkból például kiderül, hogy míg a Közösségi Konfliktus- és Bünmegelőzési Stratégia előír egyfajta progresszívebb, resztoratív (jóvátételi, helyreállító) szemléletű szankcionálási gyakorlatot, mint ami korábban volt, ez a gyakorlatban egyre kevésbé valósul meg. Az intézet kriminológusának szavaival:

Ebben például sikerült eredményeket elérni, de most ez is olyan gyakorlat, ami automatizmussá vált, és ami nem teljesen felel meg a stratégia szemléletének. Tehát a stratégia nem azt mondja, hogy minden egyes ilyen normaszegésnél rögtön meg kell vonni két hétre a kimenőt, hanem

mérlegelés kérdése, hogy kell-e, illetve a két hét sem fix, lehet két hétnél kevesebb, illetve lehetne helyette a jóvátételi munkát használni. Na most ezek mind kiestek, és automatikussá váltak ezek a kéthetes büntetések. De pozitívuma, hogy legalább csak két hét, és nem mondjuk 3 hónap, mint régen.

Ebből arra következtethetünk, hogy míg a felszínen rugalmasnak és progresszióra képesnek tűnik az intézmény, a felszín alatt sok esetben igyekszik megóvni a tradicionális szakértői tudásokat a külső kritikákkal, hatásokkal szemben, működése pedig sok helyen merev és rugalmatlan maradt.

Az eredmények összegzése

Összefoglalva, kutatásomban azt találtam, hogy a reflexivitás feltételei bizonyos korlátokon belül teret tudnak nyerni az intézmény működésében, de rendszerszinten csak a felszínen válnak a mindennapi gyakorlatok részévé, a mélyebb rétegeket szemlélve nagyon sok a bizonytalanság. A reflexív intézményi logika egyre több területen gyökeret vert az intézményben, különösképpen az új igazgató regnálása idején, ami azt mutatja, hogy a jogi-szabályozási környezet ugyan nem tiltja, de nem is ambicionálja ezen formák megjelenését, sokkal inkább az adott vezető személyes szándékain múlik, hogy elindul-e a változás. Mivel a rendszernek nem inherens jellemzője a reflexivitásra törekvés, gyakran visszarendeződés figyelhető meg abban az esetben, ha a személyi feltételek megváltoznak vagy más szférák logikája eltéríti az intézményi működés irányát. A reflexív logika tehát megjelenik ugyan, de nem tud stabil cselekvéskoordinációs elvvé válni. Mivel hazánkban az egyéni cselekvők nagy része szocializációja során nem tud olyan képességeket elsajátítani, melyek stabilan képessé tennék reflexív cselekvések kialakítására, a civil érdekérvényesítő szféra ereje történelmi és politikai okok miatt igen csekély, az intézmények pedig sok szempontból más szférák és érdekek foglyai. Bizonyos, hogy ha lenne szándék rá, akkor komplex irányból lehetne hozzáfogni a rendszer átalakításához annak érdekében, hogy az ilyen típusú intézmények jobban tudjanak alkalmazkodni a megváltozott társadalmi feltételekhez, a reflexivitás terei megnyílhassanak, működésükben az emancipatorikus válaszok kerülhessenek túlsúlyba, és ne patológikus tendenciákat erősítsenek fel társadalmi szinten.

Hivatkozott irodalom

- Alapvető Jogok Biztosának Hivatala (2010): „*Méltóképpen Másképp*” – fogytékosiügyi projekt. ÁJOB projektfüzetek 2010/2. Interneten: <https://www.ajbh.hu/documents/10180/124840/fogyatekosugyi.pdf> (letöltve: 2018. május 1.).
- Arató Krisztina és Nizák Péter (2012): Az érdekérvényesítéssel foglalkozó civil szervezetek társadalmi beágyazottsága Magyarországon. *Civil Szemle* 9(2): 5–25.
- Bányai Borbála és Légmán Anna (2009): Pszichiátriai betegek szociális intézeti környezetben. *Esély* 20(2): 68–84. Interneten: http://www.esely.org/kiadvanyok/2009_2/004BANYAY.pdf.
- Bányai Borbála és Légmán Anna (2009): Az állam szerepének változásai a pszichiátriai ellátórendszerben. Tanulmány a Magyar Szociológiai Társaság konferenciájára. Interneten: http://www.szociologia.hu/dynamic/BanyaiB_LegmanA_MSZT_konf_2009_tanulmany.doc (letöltve: 2017. november 15.).
- Beck, Ulrich (2003 [1986]): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég – Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság.

- Boda Zsolt és Medve Bálint (2012): Intézményi bizalom a régi és az új demokráciákban. *Politikatudományi Szemle* 21(2): 27–51.
- Boltanski, Luc és Thévenot, Laurent (2008 [1999]): A kritikai képesség szociológiája. *Replika* (62): 39–55. Interneten: <http://replika.hu/replika/62-03>.
- Boltanski, Luc és Chiapello, E (1999): *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris: Gallimard.
- Castells, Manuel (1996): *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell Publishers. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781444319514>.
- Dubet, François (2002): *Le Déclin de l'institution*. Paris: Seuil.
- Engel, George (1977): The Need for a New Medical Model. A Challenge for Biomedicine. *Science* 196(4286): 129–136. DOI: <https://doi.org/10.1126/science.847460>.
- Erving, Goffmann (1974 [1961]): *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other*. Reprint. Harmondsworth: Penguin Books. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781351327763>.
- Foucault, Michel (2004 [1972]): *A bolondság története*. Budapest: Atlantisz.
- Foucault, Michel (2014 [1974–1975]): *A rendellenesek*. Budapest: L'Harmattan.
- Giddens, Anthony (1990): *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony (1984): *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. University of California Press.
- Giddens, Anthony (2013 [1991]): A késő modernitás körvonalai. *Replika* (82): 113–130. Interneten: <http://replika.hu/replika/82-06>.
- Giddens, Anthony (2013 [1994]): Élet a poszttradicionális társadalmakban. *Replika* (82). Interneten: <http://replika.hu/replika/82-04>.
- Giddens, Anthony (1995): *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in The Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Hámornik Balázs Péter, Juhász Márta és Vén Ildikó (2015): Kommunikációs mintázatok vizsgálata az orvosi rehabilitációs teammunkában. *Alkalmazott Pszichológia* 15(3): 55–78.
- Kolosi Tamás, Szelényi Iván, Szelényi Szonja és Bruce Western (1991): Politikai mezők a posztkommunista átmenet korszakában. Pártok és osztályok a magyar politikában (1989–1990). *Szociológiai Szemle* 1(1): 5–34. Interneten: <http://www.szociologia.hu/dynamic/9101kolosi.htm>.
- Légmán Anna (2011): *Az örület és az örültek helye a társadalomban*. (Doktori disszertáció.) Pécs: PTE BTK. Interneten: <http://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/14758/legman-anna-phd-2012.pdf> (letöltve: 2018. május 1.).
- Légmán Anna (2011): Állandóság vagy átalakulás? A magyar pszichiátriai ellátórendszeréről. *Replika* (74): 169–185. Interneten: <http://replika.hu/replika/74-08>.
- Málovics Éva, Vajda Beáta és Kuba Péter (2009): Paternalizmus vagy közös döntés? Páciensek az orvos beteg kommunikációról. In *A szolgáltatások világa*. Hetesi Erzsébet, Majó Zoltán és Lukovics Miklós (szerk.). Szeged: JATE Press, 250–264.
- Memmi, Dominique (2012 [2004]): Egy érzékeny terület igazgatása. Ésszerű magatartás és test általi felügyelet a szűlés és halál kapcsán. *Replika* (79): 77–89. Interneten: <http://replika.hu/replika/79-05>.
- Ozsváth Károly (2012): *Paradigmaváltások az elmegyógyászatban*. Pécs: PTE. Interneten: http://psychiatry.pote.hu/html/ozsvath_paradigma.html (letöltve: 2018. május 1.).
- Sik Domonkos (2013): Giddens modernizációelmélete. Intézményi átalakulás és politikai praxis. *Replika* (82): 97–112. Interneten: <http://replika.hu/replika/82-05>.
- Sik Domonkos (2015): Klasszikus és késő modernitás a rendszerváltás utáni Magyarországon. *Socio.hu* 5(1): 246–276. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.1.246>.
- Sik Domonkos (2012): *A modernizáció ingája*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Szalai András (2011): Ideák, politika és intézmények: a politikatudomány három „új institucionalizmusa”. *Replika* (74): 35–62. Interneten: <http://replika.hu/replika/74-03>.
- Paul J. DiMaggio és Walter W. Powell (2011): Új intézményi megközelítés a szervezetelméletben. *Replika* (74): 63–95. Interneten: <http://replika.hu/replika/74-04>.
- Pikó Bettina (2002): Adalékok a mentális zavarok kritikai szociológiájához. *Szociológiai Szemle* 12(2): 99–113. Interneten: <http://www.szociologia.hu/dynamic/0202piko.htm>.
- Rényi Ágnes, Sik Domonkos és Takács Erzsébet (2014): Elemzési szempontok a késő modern társadalmak kordigagnózáshoz. *Szociológiai Szemle* 24(3): 18–60. Interneten: http://www.szociologia.hu/dynamic/renyi_et_al.pdf.
- Takács Flóra (2017): *Esettanulmány – egy határszéli pszichiátriai intézet válaszai a késő-modern társadalmi kor kihívásaira*. (Szakdolgozat.) Budapest: ELTE TáTK. Interneten: [https://www.academia.edu/36545177/Egy_hatarsze-li_pszichiatriai_intezet_valaszai_a_keso-modern_tarsadalmi_kor_kihivasaira_szakdolgozat_ELTE_TaTK_.doc](https://www.academia.edu/36545177/Egy_hatarsze_li_pszichiatriai_intezet_valaszai_a_keso-modern_tarsadalmi_kor_kihivasaira_szakdolgozat_ELTE_TaTK_.doc) (letöltve: 2018. május 1.).

Egyéb dokumentumok

Közösségi konfliktus- és Bűnmegelőzési Stratégia – Szentgotthárd (2015)

Az Alapvető Jogok Biztosának jelentései:

AJB-228/2010. számú ügy

AJB-672/2011. számú ügy

AJB-4350/2012. számú ügy

AJB-457/2012. számú ügy

AJB-4464/2014. számú ügy

szerkesztette:
Mester Tibor és
Szijártó Zsolt

A monológ, a digitálisantropológia-blokk és a replikázás rész
az EFOP-3.4.3-16-2016-00005 számú, „Korszerű egyetem a modern városban:
Értékközpontúság, nyitottság és befogadó szemlélet egy 21. századi felsőoktatási
modellben” című projektben, a Széchenyi 2020 program keretében,
az Európai Szociális Alap támogatásával valósul meg.

Mester Tibor

Digitális antropológia – előzmények, megközelítések, módszerek

Jelen összeállításunkkal rövid áttekintést szeretnénk adni azokról a törekvésekről, amelyek az új technológiák használatát, azok szerteágazó kulturális és társadalmi hatásait etnográfiai módszerekkel, illetve az antropológiai kultúrafelfogás mentén kívánják megvizsgálni. Tár- gyunk körülhatárolását megnehezíti, hogy a negyedszázaddal ezelőtt felbukkanó kutatási programok számos elnevezést kaptak (kiberetnográfia, internetetnográfia, virtuális etnográfia, online etnográfia, netnográfia), az utóbbi években azonban leginkább a „digitális antropológia” és „digitális etnográfia” kifejezések segítségével hivatkoznak saját tevékenységükre a területen dolgozó kutatók (vö. Horst és Miller 2012; Pink 2016). Bár bizonyos kontextusokban az etnográfia és az antropológia felcserélhetőnek tűnik, az összeállítás címében tudatosan döntöttünk a „digitális antropológia” kifejezés használata mellett, mivel úgy tűnik, hogy mára azok a törekvések váltak meghatározóvá, amelyek nem pusztán módszertani alternatívaként, hanem egy önálló kutatási terület részeként határozzák meg magukat, és amelyekben az antropológia elméleti hagyományai és a diszciplína sajátos kérdésfelvetési módjai is hangsúlyosak.

Mindehhez nem is választhattunk volna jobb fórumot, mint a *Replika* oldalait. A lap mindkét korszakában fontos szerkesztői szempont volt az új társadalomtudományos területek bemutatása, így a *Replika* alapításától fogva teret biztosított azon írásoknak is, melyek az internet társadalomtudományos módszerekkel való kutatásáról szólnak. Az ilyen típusú kutatói kérdéseket és témafelvetéseket tárgyaló írások először az e-rovatban és a fopimellékletek dokumentumai között,¹ majd a lap belsőbb oldalain is megjelentek. Az internet és az új média területén végzett etnográfiai jellegű kutatások egyre gyakrabban bukkantak fel olyan változatos témákkal kapcsolatban, mint a turizmus médiareprezentációi, a

1 Az e-rovat szerkesztője 1993 és 1997 között Kelemen Gábor volt (a vele készített interjú szerkesztett változata jelen számban olvasható), ő készítette az internetről „levadászott” anyagokat (online közlések fordításait, adatbázisokat és programokat) tartalmazó 5 fopimellékletet is. Az e-rovat változó szerkesztők mellett (Ceizer Zoltán, Vajda Gábor, Kitzinger Dávid) 2002-ig állandó része volt a folyóiratnak.

könnyűzenei színterek vagy a részvétel technológiái. A lap néhány éve pedig egy teljes tematikus számot is szentelt a hazai etnográfiai kutatások bemutatásának (Farkas és Lajos 2015).²

Jelen összeállításunknak nem célja az ezen a területen öröndetes módon gyarapodó hazai kutatások ismertetése (ezt a feladatot kimerítően elvégezte Lajos Veronika [2016]), sokkal inkább az elmúlt negyedszázadban létrejövő „etnográfák” keletkezésének körülményeit, egymáshoz fűződő viszonyát, a ma már bevettnek mondható megközelítésmódjait kívánjuk rendezett módon bemutatni. Ennek érdekében három markáns irányzatot választottunk ki (média-, virtuális, digitális etnográfia), amelyek jól reprezentálják a kortárs angolszász irányzatokban megfigyelhető trendeket. A területet általánosságban bemutató jelen írást a továbbiakban három, az előbb említett irányzatok kapcsán ismertté vált szerző szövegének fordítása egészíti ki. A három szöveg kiválasztása során természetesen adódtak nehézségek (kiadói jogok megszerzése, kezelhető terjedelmű, de kellő komplexitású szövegek választása). Az is nyilvánvaló, hogy három íráson keresztül a bemutatni kívánt területen felmerülő kutatási tapasztalatokról és az általuk indukált elméleti felismerésekről és dilemmákról csak átfogó képet lehet adni. Ugyanakkor reményeink szerint számos olvasó fogja e szövegblokkot hasznosnak találni, hisz az egyetemi tanulmányaikhoz, kutatásaikhoz kiindulópontokat kereső hallgatókat éppúgy segítheti majd, mint a szűkebb területen vagy a tágabban vett digitális társadalomkutatásban tevékenykedő tapasztaltabb kutatókat. Nem utolsósorban pedig alkalmas lehet arra, hogy termékeny módon hozzájáruljon a digitális antropológia hazai meghonosítását előmozdító vitákhoz is.

Előzmények

Az új technológiák társadalmi hatásaival foglalkozó, etnografikus jellegű vizsgálódás eddigi hozadékainak és problémáinak áttekintése előtt a különböző etnográfiai indíttatású kísérleteket szeretnénk elhelyezni az új kommunikációs technológiák kutatására vonatkozó törekvések között. Az internet és az új média társadalomtudományos vizsgálata nagyjából egyidős a szélesebb nyilvánosság számára elérhető számítógépes hálózatokkal, azaz a már nem csak az akadémiai és üzleti felhasználók számára hozzáférhető internet kezdeteivel. A nyolcvanas évek közepén kezdenek szaporodni a publikációk a számítógép révén közvetített kommunikáció és az elektronikus eszközökkel támogatott csoportmunka témájával kapcsolatban. A kilencvenes évek elején jelenik meg a hálózathasználat jelenségeit és jelentőségét értelmező első multidiszciplináris konferenciakötet (Benedict 1991) és, elsősorban, a kommunikációkutatás és a szociálpszichológia felőli vizsgálatok eredményeit elemző áttekintés (Sproull és Kiesler 1991).

Az új technológiával kapcsolatos várakozásai arra ösztönözték a terület lelkes szakértőit, hogy a viszonylag szerény első tapasztalatokat a technológiák lehetséges jövőbeli fejlődése mentén gondolják tovább; ebből fakadóan a tudományos munkákat is a kor-

² Természetesen ma már más folyóiratokban (Információs Társadalom, Néprajzi Látóhatár, Kultúra és Közösség, Prea, Tabula stb.) és számtalan tanulmánykötetben találkozhatunk olyan recenziókkal, elemzésekkel, kutatási beszámolókkal, melyek az új média etnográfiai kutatásának kérdéseivel és eredményeivel foglalkoznak.

szakot meghatározó kiberteóriák³ gyakran túlzásokba eső, erősen jövőorientált, néha ideologisztikus elemeket hordozó hangvétele hatotta át (vö. Wellmann 2004). Az évtized közepén megjelenő tudományos igényű monográfiák és a nagyközönségnek szánt populárisabb művek között egyáltalán nem volt látványos különbség. Sherry Turkle (1995) sokszereplős, szövegalapú szerepjátékot játszó fiatalok körében folytatott kutatásai és Howard Rheingold (1993) fórumközösségek életét bemutató munkáinak szemlélete és retorikája sok tekintetben rokonítható. William Mitchell (1995) virtuális terekkel és az ezekben zajló társas interakciókkal kapcsolatos elgondolásai nem tűnnek kevésbé spekulatívnak, mint Nicolas Negroponte ([1999] 2002) informatikai technológiák által átformált otthonokról és mindennapi rutinokról szóló fejtegetései. A populáris és tudományos jellegű kibertanulmányok nyomán pedig olyan fontos fogalmak és folyamatok problematizálódnak, mint az identitás és a közösség, a városi terek kiüresedése és a mindennapi élet átalakulása.

Ezeknek az írásoknak a sikere, egymás hatását erősítve, nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az új technológiák vizsgálata lassanként legitim kutatási témává vált a különböző tanszéken és kutatóintézetekben. Hiába tűnt ugyanis a „virtuális tartomány” tanulmányozása vonzó új területnek, ha az intézményi meghatározottságok, a kutatások jelentőségének megítélése és finanszírozásuk feltételei nem voltak kedvezőek. Nem véletlen, hogy a leginkább színvonalas publikációkat is elsősorban olyan elektronikus folyóiratokban jelentették meg, mint az 1995-ben indult *Journal of Computer Mediated Communication (JCMC)*.⁴

Az első évtizedet a kutatók technooptimizmusa mellett egyfajta tudományközöttség jellemezte, a jelenségek értelmezésére szolgáló teóriák olyan különböző területekről érkeztek, mint a filozófia, az irodalomelmélet, az informatika vagy a személyiségszociológia. A kilencvenes évek második felétől azonban a társadalomtudományi elemzés szempontjai kezdenek előtérbe kerülni. Mindez az írások hangvételének megváltozásában is tetten érhető: a még mindig eléggé eklektikus felépítésű kötetek (Featherstone és Burrows 1995; Shields 1996; Jones 1997) most már inkább szűkítik, pontosítják, metszik a kiberteóriák túlbujánzó és gyakran túlzott általánosításba torkolló téziseit és következtetéseit.⁵ A szisztematikus empirikus adatgyűjtés iránti igény egyre gyakrabban merül fel, a kutatók módszertani eszköztárának megszokott elemeivé válik a konverzációanalízis, a társas hálózatok vizsgálata és nem utolsósorban az etnográfiai mintákat követő terepkutatás. A nagy mintán végzett szociológiai vizsgálatok és statisztikai elemzések az ezredfordulón már bevett gyakorlatnak tekinthetők, ami az internet tömegmédiummá formálódásának, illetve a felmerülő iparági és kormányzati igényeknek köszönhető.⁶

3 Kiberteóriákon a sci-fi és a cyberpunk irodalmakból és futurologiából származó elképzeléseket továbbgondoló poszthumanista, technológiaorientált jövővíziókat értem, amelyek a nyolcvanas–kilencvenes években váltak népszerűvé. A kiberteóriák fontos részét képezte az, hogy az online interakciók világát alternatív, autonóm és önszabályozó térként értelmezték, és olyan metaforákkal írták le, mint az elektronikus határvidék, a felfedezésre váró tartomány vagy a párhuzamos univerzum (Mester 2010: 207–212).

4 A 2008 óta már nyomtatott formában is megjelenő JCMC máig az egyik meghatározó szakfolyóirat a hálózati kommunikáció témakörében. Emellett számos korabeli online periodika (webes gyűjtemény, levelezőcsoport) nyomai is fellelhetők még az interneten, de ezek kevés kivételtől (pl. First Monday, <https://firstmonday.org>) eltekintve megszűntek vagy más formában működnek.

5 David Silver (2000) korszakolása szerint ez a második korszak a kritikai kibertanulmányok idősza, ami különbözik mind a populáris kiberteóriáktól, mind a kiberkultúra tudományos tanulmányozásának korai korszakától.

6 Ekkor indul a Pew nonprofit kutatóintézet *Internet & American Life* elnevezésű kutatássorozata, illetve a nemzetközi egyműködésben megvalósuló *World Internet Project*, hogy csak a két legismertebb kutatási kezdeményezést említsük.

A kiberantropológia programja és a korai etnográfiai vizsgálatok

A kibertanulmányok első és második hullámának határán helyezkedik el a kolumbiai-amerikai gazdaságantropológus, Arturo Escobar a technológiai változások kulturális következményeinek vizsgálatára vonatkozó felhívása (1994). Gyakran idézett tanulmányának címében – *Welcome to Cyberia: Notes on the Anthropology of Cyberculture* [Üdvözet Kibériában. Megjegyzések a kiberkultúra antropológiájáról] – és némileg retorikájában is még az előző korszakra utal, ám valójában egy azon jóval túlmutató ambiciózus vállalkozásról van szó. Kiindulópontja, hogy a számítástechnika, az informatika és a biotechnológiák alapvető módon alakítják át a késő modern társadalmi struktúrákat és a kulturális jelentéseket. Az antropológia vizsgálódásának új területe a kiberkultúra tanulmányozása, azon belül a technológiákkal kapcsolatos kulturális változásokra, illetve „azokra a kulturális konstrukciók és rekonstrukciós folyamatokra kell irányulnia, amelyeken alapulnak, illetve amelyeket használatuk során maguk is átalakítanak” (Escobar 1994: 211). Escobar a technológia kulturális szerepéhez kapcsolódó filozófiai elgondolásokat, a tudomány- és technikat tanulmányokban (*science and technology studies*) megfogalmazódó szociálkonstruktivista alapelveket, valamint a technológiahasználatra irányuló korábbi antropológiai elgondolásokat nevezi meg tágabb értelmzési keretként.

Elképzelése szerint a kiberantropológiának (*antropology in/of cyberspace*) ki kell terjednie a technológiai újdonságokkal kapcsolatos különböző beszédmódok és gyakorlatok keletkezésének felderítésére, beleértve a tudományos diskurzusok vizsgálatát is, különös tekintettel arra, hogy azok miként alakítják át a természet és kultúra határait (Rabinow 1992; Latour 1993). Emellett hangsúlyozza, hogy a már létező társas gyakorlatokba való beágyazódás másként történik a fejlett országokban és a harmadik világban, s ennek következtében sem kerülhetnek ki a kutatás látóköréből a technológiahasználat mögött húzódó lokális és globális hatalmi viszonyok (a „kiberkultúra politikai gazdaságtana” [Escobar 1994: 220]). Az éntudat (*self*) virtuális környezetekben tapasztalható átalakulását központi kérdésként határozza meg, melynek kapcsán említi a számítógépes interakciókban felbukkanó „második én” fogalmát (Turkle 1984), a közösségek átalakulását (Rheingold 1994), de idesorolja a technológiát övező populáris képzeteket, a kommunikációs helyzetek átformálódását, illetve a hatalmi eliteknek a technológiai átalakulás elősegítésében vagy gátlásában betöltött szerepét is.

Escobar a kiberantropológiát már csak azért sem tekinti önálló területnek, mert az sokrétűen kapcsolódik más diszciplínákhoz, ugyanakkor figyelmeztet arra, hogy megjelenése az antropológiai gyakorlatban alkalmazott számos koncepció és elgondolás (a közösség, a terepmunka, a test, a természet, a tekintet, a kutatási tárgyak, az identitás, a szövegalkotás) áértelmezéséhez vezet majd.

Meglehetősen impozáns program felvázolásáról van tehát szó, aminek lendülete és tematikai gazdagsága eszünkbe juttathatja Robert Ezra Park hasonló kiáltványát a városok szociológiai vizsgálatával kapcsolatban (Park 1915) – ez annak idején töredékes formában megvalósulva is alkalmas volt arra, hogy évtizedeken át meghatározó paradigmája legyen az amerikai szociológiának. Escobar tanulmánya esetében nem beszélhetünk arról, hogy megjelenése után azt a kutatások szorosan követték volna, ugyanakkor a szöveg ma is lehetőséget ad arra, hogy újragondoljuk, milyen szerepet játszott az antropológia a technológiai változások kulturális hatásainak megragadásában.

A kilencvenes években már egyre inkább internet- vagy online etnográfiként hivatkozott terület intézményesülése és a városszociológia fejlődése között állított párhuzam más tekintetben is termékeny lehet. Utóbbi esetében is azt látjuk, hogy az eredeti kutatási programból eredeztethető, az empirikus kultúrakutatás szempontjából fontos újdonság (a közösségstanulmány vagy a városantropológia) létrejöttét számos tapogatódzás és kísérlet előzte meg (Lofland 1983).

A kommunikációs technológiák szociológiai aspektusaival foglalkozó Luciano Paccagnella (1998) a digitális területen végzett etnográfiai kutatás lehetséges stratégiáját elemelve szintén Parkra utal tanulmánya címében: itt az ideje, hogy a hálózati interakciók tanulmányozói végre „összekoszolják a nadrágjukat” a valós világban, azaz kilépjenek a kontrollált kísérletek és csoportvizsgálatok köréből és a társas kommunikáció valós szerveződésével kezdjenek el foglalkozni. Érvelése szerint a korábban domináns laboratóriumi körülmények között végzett (tipikusan az önként jelentkező egyetemista hallgatók csoportjait vizsgáló) kutatások megfelelően érzékeltetik a hálózati kommunikáció általános jellegzetességeit, de a valós folyamatok vizsgálatához naturalisztikus jellegű megközelítésre van szükség. Több hasonló törekvés mellett Nancy Baym szappanopera-rajongók Usenet fórumaival⁷ kapcsolatban végzett kutatásait emeli ki (kötet formájában lásd Baym 2000). Az amerikai kommunikációkutató a kilencvenes évek elején folytatott hároméves, kevert módszertant alkalmazó kutatással (hosszú távú résztvevő megfigyelés, kvalitatív elemzés, kérdőívek és interjúk) képes volt közelről megmutatni ezeknek az értelmező közösségeknek a jellemzőit.

Az első valós közegben zajló kiberantropológiai vizsgálatok folytatói számára nem volt érezhető valódi különbség az online és offline terepmunka között, a nettörzsek (a kisebb online csoportok, tipikusan fórumcsoportok, szerepjátékosok, kiberszubbkultúrák, rajongói közösségek stb.) akkor még a környezetüktől jól elkülöníthető és „a másikként” jól reprezentálható kutatási tárgyat jelentettek. A kutatások a korai adaptálók olyan csoportjaira orientálódtak, amelyeket társadalmi és kulturális értelemben véve homogén felhasználói csoportokként lehetett meghatározni (többségében fiatal, jól képezett, nagyvárosi, technológiaorientált amerikai férfiak), amit kiegészítettek az adott időben divatosnak számító kutatási tematikák (a gender, az etnicitás, a szexuális identitás kérdései). A terepmunka során alkalmazott módszerek sem változtak radikálisan, leszámítva az online felületeken folytatott kutatások körül időről időre felbukkanó epiztemológiai és etikai vitákat (Waskul 1996; Sharf 1999). Az online interakciók empirikus vizsgálatára vállalkozó, etnográfiai eszközöket alkalmazó kutatók gyakran nem képzett etnográfusok voltak, hanem a kommunikációkutatás, a pszichológia és egyéb társadalomtudományok felől érkeztek.⁸

7 A Usenet egy 1980-ban alapított, számítógépen világszerte elérhető beszélgetési rendszer volt, ahol a felhasználók üzeneteket írtak és olvastak egy vagy több témakörben – tulajdonképpen a ma ismert internetes fórumok előfutárának tekinthető a nyolcvanas években [a szerk.].

8 Az előállt helyzet nagyban hasonlított arra, ahogy a városantropológiát Rollerwagen (1975: 2) jellemezte a hetvenes évek elején: „Manapság a városantropológia legszembeötlőbb aspektusa, hogy a vizsgálódások bármely szintjén nagyon kevés általánosítással találkozunk. Maga a városantropológia elnevezés is a támadások keresztüttjében áll. Néhányan azt mondják, a városantropológia nem létező terület. Mások szerint, ha létezne, akkor sem lenne fontos. Egyesek úgy érvelnek, hogy a városantropológia csupán városokban folytatott antropológia. És vannak, akik szerint a városantropológia nem más, mint szociológia, melyet azok végeznek, akik az ilyesfajta kutatások kivitelezésére képtelenek.”

Az etnográfiai megközelítéssel dolgozó szakemberekben ugyanakkor megfogalmazódott az igény, hogy tisztázzák a kutatási terület viszonyait, és ebben sokat segítettek a témakörben készített első monográfiák (Markham 1998; Baym 2000; Hine 2000; Miller és Slater 2000).

A kibertanulmányokon belüli, korai etnográfiai kísérletek vizsgálatuk tárgyát elsősorban a textuális valóságkonstrukciókban vélték megtalálni: az izgatta őket, hogy a „virtuális” térben zajló interakciók nyomán hogyan jön létre egy újfajta társas szféra, miként formálódnak ki azok a sajátos kulturális értelmezések, amelyek ezeket az új társadalmi formációkat létrehozzák és működtetik (Markham 1998: 18). Az online interakciókat az offline társas világtól kezdetben igyekeztek elkülönítve kezelni, idővel azonban egyre világosabbá vált, hogy meg kell haladni a „virtuális” autonóm szféraként történő meghatározását, hiszen az abban megjelenő jelentések korántsem függetleníthetők azoktól a kulturális konstrukcióktól, amelyek között a virtuális szféra részvevői mindennapi életüket élik. Ráadásul a résztvevők sokasága a lehetséges nézőpontok és kulturális kontextusok sokaságát is jelenthette, a kutató számára tehát éppen az a kihívás, hogy az értelmezés érdekében ezeket a nézőpontokat és kontextusokat közös nevezőre hozza (Markham 1998: 87–88).

Az egyéni tapasztalatok és társas interakciók elemzéséről áttevődött a hangsúly az online társas szféra közösségi aspektusainak és kulturális kontextusainak vizsgálatára, s ezzel elérkeztünk ahhoz a fordulóponthoz, ami az új kommunikációs technológiák kutatása során az etnográfiai módszerek és az antropológiai megközelítés szerepét felértékelte. Az antropológiai megközelítés előnye, hogy a jelenben működő gyakorlatokra irányítja a figyelmet; arra, hogyan alakulnak át már létező kulturális formák, rendszerek, milyen új globális és lokális mintázatok bukkannak fel, s mindeközben hogyan változnak meg a kölcsönösen birtokolt kulturális értelmezéseink. Az antropológiai megközelítés előnyeként említhető még a kutatók és kutatottak közötti közvetlen kapcsolat és az etnográfiai szöveg ebből fakadó élményközelsége, s mindezek segítségével olyan összefüggések deríthetők fel, amelyek más metodikák alkalmazása során valószínűleg rejtve maradnának. A hosszú idejű, résztvevő megfigyelésen alapuló hagyományos terepmunka alkalmazása persze nem minden esetben kivitelezhető, ám gyakran maguk az új technológiák kínálják fel a tartós kutatói jelenlét másfajta lehetőségeit. Az ilyen típusú vizsgálatokban azonban továbbra is meghatározó lehet a tanulmányozott közösségek életébe való bevonódás, a belső nézőpontjukkal való azonosulás, valamint émikus kategóriák és sajátos interakciós formák megismerése.

A továbbiakban három, napjainkban jelentős hálózati kommunikációs, etnográfiai szempontú kutatási irányzatot különítek el, illetve ezek segítségével szemléltetem az új technológiák kultúraalapú vizsgálatában alkalmazható módszertani eszközöket. A három megközelítés közül kettő egy időben jelentkezik, és a harmadik előzményei is felfedezhetők a korai kutatásokban, azonban az markánsan csak a web második korszakának kibontakozása után jelenik meg.

A médiaetnográfia irányzata

A nyolcvanas évek végén az amerikai kulturális antropológiában egy új irányzat jelentkezett, a médiaetnográfia (*media ethnography*, *anthropology of mass media*). Megszületése abból a felismerésből táplálkozott, hogy a média világszerte olyannyira áthatja a kortárs kulturális gyakorlatokat, hogy lehetetlen a jelenlétét a kutatások során figyelmen kívül hagyni, sőt

bizonyos folyamatokban már kulcsszereplőként kell tételezni. Ortner (1998) kifejezésével élve „média által áthatott” (*media-saturated*) világban élünk, melyben a média által felkínált reprezentációk és értelmezések végérvényesen egybeolvadnak a valóság egyéni és közösségi tapasztalataival.

A területen végzett vizsgálódásokat áttekintő első írás alapján látható (Spitulnik 1993), hogy az irányzathoz széles spektrumból érkeznek elméleti hatások: a kritikai kultúrakutatás és a médiakutatás imént szóba hozott tradíciói mellett a vizuális médiumokkal, a fogyasztással, az urbanizációval, az elmaradott régiók fejlődésével kapcsolatos teóriák is részét képezik a terület tudományos kontextusának.⁹ Bár ebben az áttekintésben Spitulnik még csak utal erre, az új kommunikációs jelenségek használatában meglévő lokális különbségeket vizsgáló tanulmányokat azonban sok rokon szál köti össze a tömegmédiumokat kutató antropológusok munkáival.¹⁰

Daniel Miller és Don Slater *The Internet. An Ethnographic Approach* [Az internet. Egy etnográfiai megközelítés] (2000) című monográfiája arra tett kísérletet, hogy a trinidadai társadalomban végbement kulturális változásokat az internethasználaton keresztül értelmezze. A kötet egy Trinidadban és Tobagón végzett médiahasználati felmérés nyomán született. A szerzők azt mutatják be, hogy az internethasználat – különböző gazdasági és társadalmi okokra visszavezethetően – milyen gyorsan és szorosan épült be a törpeállam lakóinak mindennapjaiba, és a helyiek körében az miként vált az ezredfordulóra a legfontosabb kommunikációs eszközzé.

Az internet nyújtotta lehetőségek ugyanis nem csupán lehetővé teszik a távol élő (dolgozó vagy tanuló) családtagokkal való alkalmi kapcsolattartást, hanem lehetőséget biztosítanak a folyamatos mindennapi kontaktusra is. Az azonnali üzenetküldő szolgáltatások költséghatékonyak (a távolsági hívások magas díjaival szemben), az Észak-Amerikában élő diaszpóra körében pedig nem szokatlan az állandó online jelenlét, ami az otthonlét tapasztalatát is nyújtja két hazautazás között. „Trininek” lenni tehát helytől függetlenné válik, hiszen bárki bárholnan csatlakozhat saját közösségéhez, a jelenlét online kiterjesztése egy terjedelmes diaszpórával is rendelkező kisközösség esetében a közösségi identitás meghatározó formájává válhat. A kötet emellett kitér a téma látszólag mellékes aspektusaira is, így az egyik fejezet az elektronikus kereskedelemben lévő potenciált, a kereskedők és ügyfelek újfajta viszonyrendszerét elemzi, a másik az egyház és a technológia kapcsolatát (a trinidadai hálózat működtetésében a katolikus egyház alapvető szerepet játszik). Mindezekből egy egészen sajátos vonásokkal rendelkező információs társadalom képe bontakozik ki a szemünk előtt.

A médiaetnográfia keretei közé beilleszthetők, de onnan kicsit ki is lógnak ezek a vizsgálatok, hiszen korábban ezen a területen a médiainstémények által létrehozott tartalmak („médiatermékek”) társas és egyéni használatáról volt szó, itt pedig a technológiai változások következtében átalakuló interperszonális viszonyok (családi és baráti kapcsolatok) kerülnek előtérbe. Módszertanát tekintve sem beszélhetünk a megfigyelésen alapuló hagyományos

9 Néhány fontosabb, a kutatói érdeklődést jellemző csomópont is kirajzolódik ebből az áttekintésből (a „bennszülött” médiarecepció és a lokális médiatermékek kulturális sajátosságai, a média és a társadalmi mozgalmak kapcsolata, a globális média politikája), a leghangsúlyosabb pedig a tömegmédia és a társadalmi változás kapcsolata.

10 Természetesen a mai konvergens médiában és a kultúrában már e két terület szétválasztása lenne szinte lehetetlen. Gabriella Coleman (2010) áttekintése a digitális média etnográfiai kutatásának tapasztalatairól egyaránt épít a digitális korszak előtti és az internet terjedésével megjelenő fejleményekre, miközben vázolja a digitális média(használat) kulturális politikára, mindennapi gyakorlatokra és hagyományos intézményekre gyakorolt hatását.

terepmunkáról, hisz a kutatók a háztartások reprezentatív felmérése nyomán rendelkezésre álló kvantitatív adatokat és a kiválasztott családok körében folytatott interjúkat egyaránt használják, illetve a helyi populáris kultúra jelenségeinek saját tapasztalatokon alapuló etnográfiai értelmezésére is vállalkoznak.

A kötet és a kutatás tehát nem a termékeket és nem is a technológiát helyezte a középpontba, hanem azt a folyamatot, „ahogy a technológia az emberek mindennapi életének integráns részévé válik” (Miller és Slater 2000: 193). A szerzőpáros hangsúlyozza, hogy szó sincs valamifajta „virtuális világról, ami szemben áll, korlátozza vagy helyettesíti a valóságosnak nevezett világot” (Miller és Slater 2000: 193), ezek a különbségtelek az emberek számára nem léteznek. Véggövetkeztetésük, hogy az internet önmagában nem értelmezhető, s csakis a különböző használati módok társas értelmezései teszik azt vizsgálhatóvá.

A kötet szerzői több hasonló, a megjelenés idején provokatívnak ható következtetést fogalmaznak meg. Ezek közül a legfontosabb, hogy az internetről nem lehet csupán a használat speciális kontextusaiban gondolkodni, ezek a használati módok elválaszthatatlanul beágyazódnak (*embedded*) az őket körülvevő társas kapcsolatrendszerekbe. Ugyanakkor, miközben nem kívánják cáfolni a technológia társadalmat átformáló hatásáról szóló téziseket, amellet érvelnek, hogy az adott közösségen belül meglévő társadalmi-kulturális adottságok bizonyos technológiák sikerét, elterjedését, használatának intenzitását alapvetően befolyásolják. Ez azt jelenti, hogy a technológiahasználat interpretációja során azoknak a valóságos helyeknek is szerepük van, amelyeket éppen vizsgálunk (Miller és Slater 2000: 21). Ennek megfelelően a szerzők hangsúlyozzák a terepen töltött idő szerepét, jelentőségét is (bár a konkrét vizsgálat csak 5 héten át folyt, Miller ezt megelőzően közel egy évet tartózkodott az országban, és közel 15 hónapos online kutatás és adatgyűjtés zárta le a terepmunkát).

A kötet mindvégig szórakoztató, példákkal gazdagon operáló munka, ugyanakkor formáját tekintve is eljátszik a hagyományos etnográfiai monográfia műfajával. Az első fejezet rögtön a Konklúziók címet viseli, és előzetesen értékeli a később bemutatott kutatási eredményeket. Más fejezetek (Az Internet politikai ökonómiája, Vallás) elnevezése is csalóka, mert nem kiterjedt elméleti fejtegetéseknek adnak teret, hanem jellegzetes helyi történeteket kereteznek (a *peer-to-peer* kereskedelem megjelenése és a hálózat kiépítésében vállalt egyházi szerepvállalás). A szerzők ezenkívül több ponton is hangsúlyozzák, hogy elemzésük célja egy helyzetkép megrajzolása, nem pedig a folyamatosan változásban lévő kulturális gyakorlatok elemzése. Trinidad az esetükben nem egy „kis világként” értelmezhető laboratóriumi modell, hanem a technológia társas használatának egyik lehetséges példája. A formai játékoság is jelzi, hogy nem hagyományos etnográfáról, hanem sokkal inkább a geertzi értelemben vett interpretatív törekvésről van szó, ami a helyi „eset” értelmezésén túl általános tanulságokkal is szolgálhat a szakmai érdeklődők számára.

A médiaetnográfiai megközelítés hozadéka,¹¹ hogy a technológiát nem a kultúrával szemben vagy annak egy elkülönült tartományaként határozza meg, hanem szerves részeként, melynek hatása az élet szinte minden szférájában tetten érhető. A média aktívan formálja

11 A szerzőpáros két tagja számára az internet egyébként talált téma volt. Eredetileg mindketten a fogyasztás és a tárgyi kultúra vizsgálatával foglalkoztak. A téma további kutatása mellett inkább Miller kötelezte el magát, akinek a kapcsolódó munkái, például a Heather Horsttal írt, a jamaicaiak mobiltelefon-használatát bemutató monográfiája (Horst és Miller 2006), a Facebook-használat kultúráközi összehasonlító elemzésére vállalkozó kötete (Miller 2011) és a közösségi oldalakkal kapcsolatos, közelmúltban zárult projektje (Miller et al. 2016) is a médiaetnográfia keretei közé illeszkedik.

a társadalmi diskurzusok különböző szintjeit és színtereit (a hétköznapi utcai csevegéstől a tudományos konferenciákig, előadásokig), ezeknek a hatásoknak a felismerése és felderítése egyaránt része a „rég” és az „új” médiaetnográfiának.

A kutatók az új kulturális minták elterjedését elsősorban nem az újító eliteknek, hanem az azokat birtokba vevő közösségeknek a szemszögéből kívánják értelmezni. Osztottnak abban a törekvésben is, hogy a folyamatokat a maguk „természetes” közegében, a mindennapi társas kapcsolatok világában figyeljék meg. Ráadásul a kutatók és kutatók igen gyakran ugyanazokban a technológiai és mediális környezetekben élnek a mindennapjaikat, ugyanazoknak a médiatermékeknek és hálózati szolgáltatásoknak a fogyasztói. Mindez egyrészt egy csapásra elavulttá teszi a jól körülírható „másság” felmutatására építő reprezentációs stratégiákat, másrészt viszont utakat nyithat egy interaktívabb, dialógusra építő kutatási gyakorlat kialakulásához (Markham 2004).

Érdemes felhívni a figyelmet azokra a saját társadalomban végzett vizsgálatokra, amelyek a mai médiakutatás egyik fókuszpontjaként tekinthető jelenséget, a fiatalok médiahasználatát etnográfiai módszerek segítségével tárják fel. A Digital Youth Project (Ito et al. 2009) során csoportos kutatás keretében tanulmányozták a tinédzserek társas életének különböző dimenzióit (barátság, intimitás, játék, együtt lógás stb.) a médiahasználattal kapcsolatos összefüggésben. Az otthonokban, az iskolai programokon és az online terekben folytatott vizsgálatok a tervezéstől az adatgyűjtésen át a feldolgozásig három éven keresztül zajlottak. Ehhez hasonló intenciót tükröz az a vállalkozás, melynek keretében egy kilencedikes (13–14 évesekből álló) brit osztály tagjainak médiahasználatát követték nyomon három szemeszteren keresztül (Livingstone és Sefton-Green 2016) résztvevő megfigyelés és csoportos interjúk segítségével. Mindkét kutatás visszaigazolta, hogy az etnográfiai módszerek kifejezetten hatékonyak a médiahasználat szituatív vizsgálatában, és bár a két munka hangsúlyai és keretezése különbözött, a végkövetkeztetések nagyon hasonlóak voltak: noha a tizenévesek társas élete a digitális eszközök és platformok révén másként szerveződik, társas kapcsolataik nem különböznek radikálisan a korábbi generációkéitól.

A terep újradefiniálása – a virtuális etnográfia

A médiaetnográfia mint kutatási keret különösen megkönnyíti a vizsgálódó antropológus dolgát, hiszen tevékenysége alapvetően nem tér el a korábbi gyakorlattól: különbségeket keres a „saját” és a „másik”, a „rég” és az „új” kulturális mintázatai között, majd igyekszik azokat lehetőleg érzékenyebben interpretálni annak érdekében, hogy az adott kulturális kontextusokat hűen ábrázolja. Egy másik megközelítés ugyanakkor arra tesz kísérletet, hogy alaposabban megvizsgálja az antropológiai hagyomány új kulturális színtereire és jelenségeire történő alkalmazásának lehetőségeit, még akkor is, ha ahhoz szükség van a kutatási gyakorlat legtöbb elemének (a kutatás tárgyának, terepének, módszereinek és a kutató szerepének) újragondolására.

Ezt a törekvést képviseli a „virtuális etnográfia”,¹² melynek programját Christine Hine vázolja fel *Virtual Ethnography* [Virtuális etnográfia] (2000) című monográfiájában. Hine¹³ elsődleges célja a sajátjához hasonló kutatások elméleti megalapozása, ennek megfelelően a kötet jórészt teoretikus kérdésekkel foglalkozik, és csupán egyetlen valódi esettanulmány található benne. Írásának jelentősége abban áll, hogy egy új, reflektív, mediatizációra érzékeny etnográfia lehetséges kereteit vázolja fel, emellett kitér a felmerülő módszertani dilemmákra is. Hine érvelésének kiindulópontja az a gondolat, hogy az online szféra nem autonóm jelenség. Egyrészt egyfajta „kulturális artefaktumként”, szöveggént is felfogható, melynek jelentéstudajdonítási aktusai összefonódnak a valóság mindennapi és intézményesített kereteivel, ennek megfelelően különböző kontextusokban különböző interpretációi lehetnek. Másrészt a számítógép közvetítette kommunikációt leíró, redukált társas jelzésekre (*reduced social clues*) épülő modelljének sugallata ellenére az online társas helyzetek résztvevői nagyon is pontosan képesek egymás szándékait értelmezni. A közösségek mindennapi szerveződésében elkülönítik a „külső” és a „belső” tagokat, így valójában az online szerveződő közösségek is konszenzuson alapuló hierarchia mentén épülnek fel (Hine 2000: 16). Hasonlóképpen a kommunikációs zavarok és konfliktusok nem a hálózati kommunikáció negatív sajátosságainak következményei, hanem egy „diszkurzív és gyakorlatorientált megközelítésen belül értelmezve társas funkciókkal bírnak”, azaz lehetővé teszik a közösen vallott értékek, értelmezések és elvek explicit kifejtését, amivel hozzájárulnak azok megerősítéséhez (Hine 2000: 18). Ebben az értelemben véve az interneten zajló mediatizált interakció a kultúra egy formája, amelyet az abban részt vevő aktorok alakítanak és formálnak (természetesen saját valóságértelmezésüknek megfelelően).

Az internet mint a kutatás tárgya tehát egyszerre (kölsönös értelmezéseken alapuló) kultúra és (különböző lehetséges interpretációk számára nyitott) kulturális artefaktum:

Az internet kettős értelemben véve is szövegnek tűnik: mint diszkurzív módon előadott kultúra, és mint kulturális artefaktum, azaz technológiai értelemben vett szöveg. A szöveg egyik esetben sem korlátozza saját értelmezhetőségét és értelmezését. Az, hogy az internetet kultúrának vagy kulturális artefaktumnak tekintjük, nem több, mint az internet meghatározatlanságának heurisztikus eszköze (Hine 2000: 39).

Innen már könnyedén eljuthatunk a további következtetésekhez: az etnográfia nem függetleníthető a kutató személyétől, a valóság textuális újraalkotása pedig, ami az etnográfus megszerzett tudására és tapasztalataira épül, a szerzői autoritással megalkotott reprezentáció (Hine 2000: 41–46). Azaz Hine a virtuális etnográfia keretének egyértelműen az interpretatív fordulat utáni, a reflexivitásnak nagy szerepet szánó antropológiai kísérleteket tekinti, ezért alkalmazza Clifford Geertz és a *Writing Culture* (Clifford és Marcus 1986) írásainak állításait a virtuális etnográfia gyakorlatára és szövegalkotási stratégiáira.¹⁴ Ebből a nézőpontból már nem tűnik meglepő következtetésnek, hogy az online felületeken keresztül folytatott etno-

12 A virtuális jelző használata sokak szerint nem megfelelő ebben a kontextusban, mert azt sugallja, hogy az aktuális vagy a reális ellentétéként létezik valamilyen autonóm virtuális szféra. Később maga Hine is az online vagy internetes etnográfia kifejezést használja (ahogy a *Replika* digitális antropológia című összeállításában közölt szövegében is).

13 A kötet olvasása során aligha tűnik fel, de Hine eredetileg nem antropológus, doktori fokozatát is biológiából szerezte. Később kezdett el az STS területén kutatni, és így jutott el a kilencvenes években az antropológiáig.

14 A teljesség kedvéért említsük meg, hogy eközben nem reflektál arra, hogy a szöveg autoritásának csökkentése érdekében milyen újfajta textuális és módszertani stratégiák kidolgozására lenne szükség.

gráfia részlegességéről beszél: az etnográfus csak a látókörébe került megnyilatkozásokról és az interakciókról adhat számot, interjúalanyai sem teljes identitásuk bemutatásán keresztül válnak a kutatás alanyaivá, csupán az adott jelenséggel kapcsolatos megnyilvánulásaik révén, végül a szövegértelmezés sem lehet kimerítő, csak a már említett szerzői konstrukció mentén nyer igazolást, azaz autoritása abból származik.

Hine módszertani szempontból is érdekes felvetéseket fogalmaz meg: leszámol a személyes találkozásokra építő módszertan kizárólagosságával, de távolságot tart a pusztán csak online végzett terepmunka illúziójától is, és figyelmeztet a bennszülötté válás veszélyeire (melynek során a kutató elveszítheti kétkedő, objektivitásra törekvő kritikai hozzáállását). Az általa elképzelt adatgyűjtés három lábon áll: a személyes részvétel és a terepen szerzett kapcsolatok nyújtotta bevonódás mellett a személyesen és az e-mailen folytatott interjúk (utóbbiak jóval nagyobb elkötelezettséget tételeznek fel a résztvevők oldaláról), valamint az internetes felületeken zajló kommunikáció szövegének elemzése egyaránt fontos eszköz lehet a kutató számára. Esettanulmányában megmutatja,¹⁵ hogy az internetes diskurzusok hogyan fonódnak egybe más mediális kontextusokkal (adott esetben a televíziós híradásokkal és közvetítésekkel), ezért szükségesnek ítéli ezeknek a szituációba helyezett (azaz az internetes közösségekben megjelenő reakciók mentén történő) elemzését is.

Az internetes diskurzusok esetében Hine szerint résztvevőkké válnak az internetes oldalak és vitaforumok néma látogatói (*lurkers*) is, hiszen a nyilvánosan történő diskuszió közönségét valójában ők alkotják. Ez is arra utal, hogy egy adott jelenség esetében a kutató dönti el, hol húzza meg az „online” és az „offline” határait, azaz a valóságban ez inkább a kutatói intenciók függvénye, mintsem valóságosan is meghúzható határvonal. Miként az offline etnográfiában is olyan gyakran előfordul, az online terepmunka esetében sem tudhatjuk előzetesen, hogy mik lesznek végül a fontos, a kutatás számára tisztázandó kérdések. A szakember dönthet arról, milyen esetet választ, de a vizsgálat során születhetnek új felismerések, amelyek hatással vannak a munka irányára és kiterjedtségére. Mindezek nyomán a terep fogalma is képlékennyé válik, folyamatosan alakul a kutatás során kontingens események és a kutató ezekre adott válaszaik nyomán. Ugyanakkor az is világos, hogy ezek a bizonytalanságok a terepmunka sajátosságaiból fakadnak, amelyeket nem az online közeg hoz létre, csupán felnagyítja azokat.¹⁶

A virtuális etnográfiai esetében tehát úgy tűnhet, hogy az etnográfiai keretek szinte alig változnak. A módszertan ugyan kibővül (a kutató „mobillá” válik, ahogy a szövegek is), azonban mégsem beszélhetünk az eszköztár radikális megújításáról, csak annak aktualizálásáról egy új jelenségszféra vizsgálatára. Hine meglehetősen megengedő azzal kapcsolatban, hogy a kutató a vizsgálat során alakítsa ki eszközkészletét, mivel az antropológiai megismerés része a tapasztalatok ad hoc, spontán szerveződése. Hangsúlyozza az etnográfiai szöveg szerzőiségét, reflexivitása azonban ekkor még nem terjed ki arra, hogy dialogikus

15 Az említett esettanulmány egy médiaeseményhez, egy amerikai bírósági esethez kapcsolódik (Louise Woodward-ügy), amelyben egy angol bébiszittert ítélték el a gondjaira bízott gyermek halála miatt, gondatlanságból elkövetett emberölésért. Az eset nagy médianyilvánosságot kapott, emellett számos támogató oldalon és az online fórumon élénk vita zajlott az eljárásról, a bizonyítékokról és a lány ártatlanságáról. Hine elemzésében az online diskusziók sajátosságait, az érvelési és értelmezési stratégiákat, a vitában részt vevők identitáskifejező eszközeit vizsgálta meg.

16 A közösségi hálózatokat kutató danah boyd (2008) Hine felkérésére írt szövegében ehhez még hozzáteszi saját tapasztalatait az online terep átmenetiségéről, amikor felidézi, hogyan tűnt el hirtelen kutatásainak terepe (a Friendster közösségi oldal).

viszonyt alakítson ki kutatásának résztvevőivel, ahogy az online kutatás etikai dimenzióit is csak érintőlegesen tárgyalja.¹⁷

Hine könyve fontos hivatkozási ponttá vált az online jelenségek kutatói számára, aminek egyik közismert továbbgondolása a Robert Kozinets (2010) nevéhez fűződő netnográfia. Az eredetileg a marketingkutatásokban bevezethető, az online közösségi terekben folytatott interakciók megfigyelésére kidolgozott módszertan kereteit lazábban értelmezi, így például nem épít a hosszú időt és sok erőforrást igénylő terepmunkára, a kutatói jelenlét átmeneti jellege miatt kevésbé zavarja a normál interakciót, amit a kutatások alanyainak anonimitása is támogat. Kozinets különbséget tesz az online közösségek kutatása és a közösségek online kutatása között (2010: 63–64). Az első esetben a netnográfia – a résztvevő megfigyelés etnográfiai folyamatainak megfelelő adaptációjával – önállóan is képes az online jelenségek és kultúra megragadására, a szélesebb értelemben vett társas élet kutatásában csak kiegészítője a többi online adatgyűjtési módszernek (kérdőívek, interjúk, blogok, fókuszcsoportok, hálózatelemzés). A netnográfia kritikusai gyakran figyelmeztettek arra, hogy a netnográfia érdemben nem különböztethető meg az online etnográfiától (Wiles et al. 2013: 20), és fennáll a veszélye, hogy egyfajta tempójában gyorsított, karakterében felszínes vizsgálódások szülessenek alkalmazásakor (Weio et al. 2014: 2077). Kozinets jelentősen átdolgozta módszeréről szóló könyvét (2015), megerősítette annak episztemológiai alapjait, részletes ajánlatot dolgozott ki a munkafolyamatot illetően, új adatgyűjtési lehetőségeket keresett, és nagy terjedelemben foglalkozott kutatásetikai kérdésekkel. Mindezek mellett a netnográfia a megalkotója szándéka ellenére hosszabb távon aligha lesz több, mint online metodológiai ajánlatok szépen rendezett csomagja.

Az eszköztár újrendezése – digitális etnográfia

Az etnográfiai kísérletek harmadik csoportja jelenleg is formálódóban van. Manapság inkább a „digitális etnográfia” kifejezéssel hivatkoznak rá, bár egyes elemei korábban is léteztek, de igazából a web 2.0-ás szolgáltatások és a közösségimédia-felületek megjelenése óta kezd ígéretes alternatívává válni. A digitális etnográfia egyrészt felhasználja az új technológiák által felkínált eszközöket (a webes kommunikációs lehetőségeket és platformokat) a kutatási folyamat egészében (a tervezéstől a megvalósításon keresztül az eredmények publikációjáig), másrészt ezeknek az eszközöknek az interaktivitását kihasználva újrendezi a kutatást végzők és a kutatás alanyai közötti kapcsolatokat (az aktív részvétel és a társszerzővé válás lehetőségének biztosításával). Az a felismerés mozgatja, hogy a tudományos kutatás gyakorlatának jelentős része áthelyezhető ezekre a felületekre – a kutatási témák és problémák mediatizált keretben történő exponálásától a transzparenssé tett kutatási folyamaton át egészen az eredmények közzétételéig (megosztott videók, kutatási blogok, a kutatás fázisait megjelenítő skywriting, prezentációk). A digitális etnográfia alkalmat ad arra is, hogy elsősorban a kutatás folyamatára, a résztvevők bevonására, és nem feltétlenül az eredményre kerüljön a hangsúly.

17 Későbbi írásaiban (a jelen *Replika*-blokkban megjelenőben is) már pótolja e hiányosságok jó részét.

Mindez persze nem előzmények nélküli, hiszen láttuk, hogy bizonyos eszközöket már korábban is használtak a kutatók: e-mailen vették fel a kapcsolatot a lehetséges interjúalanyokkal, fórumokra és közösségi oldalakra regisztráltak, használták az internet által biztosított publikációs lehetőségeket és kommunikációs eszközrendszert. Ugyanakkor a digitális etnográfia esetében az eszközök és platformok tudatos, a kutatási tervezetbe (*research design*) beépített alkalmazásáról van szó.

Mivel új megközelítésről beszélhetünk, ezért ezt a területet nem lehet egyetlen monográfia ismertetésére fókuszálva bemutatni, hanem több példát is fel kell használnunk a kínálkozó lehetőségek illusztrálásához.

E lehetőségeknek az áttekintésekor célszerű a kutatási folyamat termékei felől elindulni, mert itt merültek fel a kutatás kereteinek átalakulására felhívó szerkezeti javaslatok. Bell Dicks és Bruce Mason a kilencvenes években jelentkeztek az általuk „hipermédia-etnográfának” nevezett javaslattal, amely szerintük alkalmas arra, hogy gazdagítsa az etnográfiai kutatás tárgyának meghatározásával és az alternatív írásmódokkal kapcsolatos lehetőségeket. Érvelésük szerint a hipermédia (azaz a linkek segítségével hálózatba szervezett média) lehetővé teszi, hogy az egy vizsgálat kapcsán összegyűlt dokumentumok (terepfeljegyzések, interjúk, fényképek, videók stb.) közvetlenül bemutathatóvá váljanak. Az így keletkező médiagyűjtemények alkalmasak arra, hogy megőrizzék a terep inherens, eredeti komplexitását, beleértve az események kontingenciáit, a szövegek többszólamúságát és a közöttük levő intertextuális kapcsolatokat, a bemutatás és elbeszélés különböző módjainak keveredését. Az általuk elképzelt gyűjteményben való eligazodást fejlett tartalomelemzési és indexálási eljárások segítik.

A projektet lezáró kötetben a szerzők (Dicks et al. 2005) bemutatnak egy megvalósult hipermédia-projektet, egy dél-walesi bánya fölött elkészült, eleve a multimediális környezet szempontjait megvalósító múzeumi kiállításmodell formájában. A terepmunka során összegyűjtött audiovizuális adatok, az interjúk és az azokhoz fűzött kommentárok, fényképek és zenei anyagok hipermédiális elrendezése utat nyitott a le nem zárt, többféle módon bejárható etnográfiai médiaszövegek megkomponálása felé. A bemutatás eszköze a filmhez hasonló, azonban itt abban az értelemben véve nyitott az alkotás, hogy a szemlélő olvasó maga választhatja meg érdeklődésének fókuszát, merülhet el a részletekben, vagy szabadon válogathat a különböző típusú állományok között. Mindez a hálón való böngészés élményét kívánja nyújtani a lineáris olvasatokkal szemben, ami valóban merőben más felismerésekhez vezethet. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a kutatás résztvevői maguk is véleményeket fűzhetnek az anyaghoz, értékelhetik, kapcsolatokkal gazdagíthatják azt, egy komplex, interaktív etnográfia lehetőségei tárulnak fel. A jelenlegi kutatói gyakorlatba persze nehezen ültethető át a fenti javaslat, hiszen gondos előkészítést és sokfajta területre kiterjedő felkészültségeket igényel, ugyanakkor egyes elemeihez (például az összegyűjtött dokumentumok archiválásához és interaktív lehetőségeket is biztosító megosztásukhoz) már ma is rendelkezésre állnak nyílt forráskódú alkalmazások.

Egy másik, már létező opcióra, a közösségi média lehetőségeinek kiaknázására hívja fel a figyelmet a digitális etnográfia széles nyilvánosság előtt talán leginkább ismert képviselője, Michael Wesch, aki kutatóként a YouTube társas használatával foglalkozik. Erre a platformra készült az a videója is, amiben az új médiakörnyezetről való gondolkodásnak az antropológia

számára releváns aspektusaira világít rá (*The Machine is Us/Ing Us* [Wesch 2007]). A megjelenés évében többmillió nézettségű videó azt demonstrálta, hogy az akkoriban elsősorban személyes tartalmak megosztására szolgáló eszköz nem csak az egyetemi hallgatók, hanem a szélesebb közönség megszólítására is alkalmas. Wesch egyúttal az antropológiai oktatás részeként értelmezi a digitális etnográfiát, amelyben a technikai eszközök használata egyszerre több célt szolgál: felkelti a hallgatók érdeklődését, eszközöket ad a kezükbe, a hétköznapiakból ismerős formákat kínál fel az őket érdeklő témák feldolgozására, és ezáltal új készségeket is teremt. Word Simulation című projektje az együtt tanuló közösségben feltárta az őket érintő kulturális problémákat, az elkészült különböző projektmunkák pedig a videómegosztó oldalakon élnek tovább, így a közönségtől további kommentárok, visszajelzések érkeznek. Wesch elképzelései éppen felvállalt amatőr jellegzetességük ellenére is hasonló potenciállal rendelkeznek, mint az Atkinson és munkatársai által felvázolt hipermediális etnográfia: az eredmények közvetlenül eljuttathatók a kutatókhoz, akik interaktív módon kapcsolatba lépnek a kutatással, s ez nem csak kommentárookra, hanem válasz-videóüzenetekre is ösztönözheti őket.

Egy harmadik érdekes kísérlet Tom Boellstorffnak a Second Life virtuális világában folytatott több mint két és fél éves terepmunkája (Boellstorff 2008), melynek során kizárólag az alkalmazáson keresztül lépett kapcsolatba a világ legkülönbözőbb pontjain játszó társaival. Annak igazolását tűzte ki célul, hogy a virtuális világok önállóan is kultúrát teremtenek, alternatív társas világokat hoznak létre. A korábbi szöveges vagy háromdimenziós kalandjátékokkal szemben a Second Life a valós élet szimulációjára törekedett, kialakítása során az alkotók éppen a valóságos és virtuális akciók közötti határok elmosását célozták meg (azaz a legtöbb hétköznapi cselekvés a Second Life keretei között is véghezvihető). Boellstorff fő érvelése szerint a virtuális világok nem tekinthetők szimulációnak, legalábbis a bennük zajló interakció tekintetében. Sajátosan programozott (*software sorted*) társas kereteket teremtenek, az ott szerzett élmények azonban hétköznapiak és valóságos tapasztalatoknak tűnnek. A kötet címe Margaret Mead klasszikus munkájára utal (*Coming of Age In Second Life*), és Boellstorff ha nem is a felnőtté válásáról, de a megismert világ szabályainak kiismeréséről kíván beszámolni. Mint bármelyik önetnográfiai jellegű kísérletnek, ennek is vannak problématisztikus mozzanatai (meg tudja-e tartani a távolságot a tereptől a kutató, mennyire merül el az általa kutatott világban), ami csak azért nem válik zavaróvá, mert a szerző nyíltan beszél az ebből fakadó problémákról és korlátozottságokról.

A digitális etnográfia esetében mindenképpen fontos ez a közvetlenség és átláthatóság, ami már más, korábbi kutatási programoknál is fontos szempont volt. Nick Yee (2014) sokszereplős szerepjátékokra irányuló kutatása során online kérdőíveket használt, ezek eredményeit és a kutatásból készülő szövegek különböző változatait is megosztotta a hálózaton. A ma már könnyedén elérhető eszközök (webes publikáció, blogok, videó- és filmmegosztás) a kutató kezébe adják az interaktivitás-fok megválasztásának lehetőségét. A digitális etnográfia legfontosabb újdonsága, hogy a kutatót „másik”, aki az esetek többségében inkább ismerős, mint idegen, a vizsgálat alanyából valódi társszerzővé léphet elő.

A digitális etnográfia tehát elsősorban a módszerek és prezentációs lehetőségek átformálásán dolgozik, fontos szerepet kap benne a kutatócsoportok tagjai közötti együttműködés és a kutatók és kutatók közötti aktív dialógus, illetve az egész kutatási folyamat transzparenciája.

Azok az etnográfiai törekvések, amik egykor az internet megjelenése és térnyerése kapcsán felbukkanó új kommunikációs helyzetek vizsgálatából indultak ki, jelentősen túlterjedtek ezeknek a szituációknak a tanulmányozásán. Annak ellenére, hogy a kibernetológia komplex programja nem teljesedett ki, az egymást követő új megközelítések egyre inkább tágitották az antropológiai megismerés horizontját ezen a területen.

A médiaetnográfiai kísérletek nyomán előtérbe került annak vizsgálata, hogy az új technológiák miként ágyazódnak be különböző lokális kulturális kontextusokba, használatuk során hogyan válnak a mindennapok világát felépítő társas kontextusok részévé. Amellett, hogy egyre világosabbá vált, hogy az online társas szféra korántsem független az azt övező társas valóságtól, a kialakulóban levő reflexív megközelítés azt is igazolta, hogy a hálózati jelenségek egy folyamatos változásban levő médiarendszer részeként leginkább szituatív módon, az egyes esetek sűrű leírásának a segítségével tárhatók fel. Végül az láttuk, hogy a különböző internetetnográfiai nyomán elinduló gondolkodásmód a vizsgálatok megszervezésének alapvető újragondolására ösztönzi a kutatókat, akik a részvétel és az együttműködés, illetve a reprezentáció új lehetőségeit kezdték el feltárni.

Az utóbbi évek fejleményei arra mutatnak, hogy kialakulóban van a különböző törekvéseket és irányzatokat egyesítő új társadalomtudományos terület, amire egyre inkább digitális antropológiaként hivatkoznak. A terjedőben levő új elnevezés nem csak arra hivatott, hogy jelezze, ideje búcsút inteni a korábbi zavaros és félreértésekhez vezető jelzős szerkezeteknek, hanem azt is mutatja, hogy a tét immár nem az etnográfiai módszerek alkalmazhatóságának igazolása, hanem az antropológiai vállalkozás létjogosultságának bizonyítása a késő modern társadalomban és médiakörnyezetben. A digitális antropológia tehát nem egy egyszerű ernyőfogalom, hanem sokkal inkább a korábbi elméleti és módszertani előzményeket újfajta módon átértelmező kutatási tematika és gyakorlat.¹⁸

Ha szemügyre vesszük a University College London digitális antropológia néven indított mesterképzését,¹⁹ nyomban kitapinthatóvá válnak azok az összetevők, amelyek fontosak lehetnek a terület szempontjából. A szak magvát jelentő tantárgyak közül hiányoznak az antropológiaképzésben megszokott elmélettörténeti vagy éppen regionális kérdéseket taglaló tematikák, ezzel szemben bizonyos kulturális területek (technológia, tárgyi kultúra, munka, politika, játékok stb.) összefüggéseinek jelen idejű áttekintésével találkozhatunk. A képzés közel harmadát kitevő módszertani modulban az etnográfiai elemzés bevett elemei mellett (terepmunka, interpretáció, etikai kérdések) a területnek megfelelő eszközök használatát sajátítják el (digitális adatgyűjtés, szoftveres adatelemzés, társadalmi hálózatelemzés) és a vizsgálódási területek elemzésének sajátosságaival foglalkoznak (közösségi hálózatok, virtuális világok, játékos kultúrák). A londoni és a mintájára megszerveződő digitális antropológiai

18 Egy közelmúltban megjelent kötet szerzői a digitális etnográfia elnevezést ítélték pontosabbnak (Pink et al. 2016), az érvelésük mindazonáltal nagyon hasonló az enyémhez. Ők is egy korábbi diszciplínakon átívelő, etnográfiai törekvéseket egyesítő irányzat létrehozásának igényéről beszélnek. Hangsúlyozzák, hogy a vizsgálatok nem korlátozódnak a digitális médiára, sokkal inkább annak a mindennapokba történő sokrétű beágyazottságára fókuszálnak. A részvételt és a kollaborációt bátorító, a reflexív és az új kommunikációs lehetőségeket kihasználni képes kutatás végzését tűzik ki célul.

19 <https://www.ucl.ac.uk/anthropology/study/msc-digital-anthropology> (2018. szeptember 28.).

képzések fő célja, hogy a hálózati eszközrendszert behatóan ismerő és használó, innovatív módszertanok alkalmazására alkalmas szakembereket képezzenek.

Hogy pontosan hol is kaphat helyet a jövőben a digitális antropológia, még nyitott kérdés. Lehetséges, hogy az antropológiaelmélet és kutatási hagyományok folytonosságát képviselő önálló területként próbálja meghatározni magát, de az is elképzelhető, hogy egyfajta alterületként idővel a digitális társadalomtudományok közé integrálódik. A jelen összeállításunkba bekerült szövegek szerzőinek felfogása ennek a kérdésnek a megítélésében is jelentősen különbözik.

Az elsőként szereplő és a legkorábbi Hine-írás törekszik legkevésbé valamiféle diszciplináris körülhatárolásra, ez a hangvétel a szerző azóta született írásaira is jellemző. A szöveg ismerteti az etnográfiai módszertant alkalmazó kutatásokat, amivel azt kívánja igazolni, hogy az online társas viselkedés elemzésében régóta kitüntetett szerepet játszik ez a metodológia. Az etnográfiai tekintet segíthet ugyanis feltárni a jelenségeknek a társas interakciók körébe történő beágyazódását és mindennapiságát. Hine a kutatási eredményeket összegző 2015-ös könyvében egy újabb szempontot is beemel a vizsgálat körébe, ez pedig a testet öltött jelleg, a mediatisztált környezetekben szerzett tapasztalatok fizikai értelemben vett megtapasztalása. A szövegben kitér a terep már korábban is tárgyalt meghatározatlanságára, a módszertan korlátaira és etikai kérdéseire. Ugyanakkor feltűnő a más területek iránti nyitottsága: az általa javasolt konnektív módszertan a terepmunka online környezetre alkalmazott változatát ötvözi az adatgyűjtés alternatív és innovatív módszereivel. Hine megközelítésében a digitális antropológia szoros együttműködésben létezik más digitális társadalomtudományokkal, mivel kölcsönösen hasznosnak gondolja az eltérő kérdésfeltevésekből származó felismerések megosztását, a problémák sokoldalú elemzését.

Miller közösségi oldalakról szóló írásában ezzel szemben az antropológiai szemlélet úgy jelenik meg, mint a kulturális kontextusok feltárásának és összehasonlításának egyedi eszköze, amit más módszertanok ugyan kiegészíthetnek, de nem pótolhatnak. Értelmezésében az új kommunikációs színterek megjelenésével nem jönnek létre radikálisan új kulturális mintázatok, sokkal inkább a már létező hagyományok és gyakorlatok újjáteremtését figyelhetjük meg. Elemzéseivel azt mutatja be, ahogyan a helyiek birtokba veszik az új technológiai eszközöket, s eközben saját valóságkonstrukciójuknak megfelelően formálják át a különböző közösségi platformokat. Ezt a tételt egyszerűsíti szlogenszerűvé a nevével fémjelzett, a közösségi oldalak használatát több régióban vizsgáló kutatási projekt eredményeit összefoglaló kötet címe is: *How the World Changed Social Media* [Miként változtatta meg a világ a közösségi médiát] – Miller et al. (2016). Miller felfogásában az antropológiai vállalkozás önmagával folytonos, mivel célja változatlanul a kulturális különbségek felfedezése és magyarázata, alapvető eszköze pedig továbbra is a terepmunka, melybe beépülnek az adatgyűjtés újfajta lehetőségei.

Ahogy Miller, úgy Boellstorff is a digitális antropológiai szóösszetétel vizsgálatából indul ki, ugyanakkor ebben a szövegben válik leginkább markánsná az új terület lehatárolása. Boellstorff sem támogatja az online szerzett tapasztalatok mindennapi életről való leválasztását, ugyanakkor úgy véli, hogy a két tartomány nem is olvasható egybe. Korábbi terepmunkája tapasztalatait felhasználva bemutatja, hogyan jönnek létre a társas kapcsolatok, milyen formákat ölt az együttlét, és hogyan zajlik a tanulás a virtuális világokban. A másik világból való elmerülésből származó tapasztalatok – miközben részei a valóság megtapasztalásának – valójában mégis más minőségűek. Fejtegetései a fenomenológiai és etnometodológiai hagyományokat idézik, utalnak arra, hogy a virtualitás megköveteli a jelenlét, a tapasztalat és

az identitás újraértelmezését, amelyben a virtualitás maga nem egyetlen lehetőséget jelenít meg, hanem sokfajta lehetőség egymás mellett létezését. Boellstorff szerint a digitális antropológia csak akkor teljesíti a feladatát, ha képes a tapasztalat újfajta minőségének megragadására, aminek fontosságát csak fokozza, hogy a világról szerzett tapasztalataink egyre nagyobb részét a digitális média közvetíti felénk.

A három szerző által képviselt három alapállás a különbségek ellenére is sok ponton mutat rokonságot: mindegyikük számára egyaránt fontos a terephez fűződő intenzív kapcsolatok jelentőségének hangsúlyozása, az értelmezések empirikus megalapozásának igénye és a módszertani innovációk iránti nyitottság. És természetesen az a szándék is összekapcsolja a szerzőket, hogy a folyamatosan változó késő modern médiakörnyezetben igazolják az antropológiai szemléletmód létjogosultságát az egyének és közösségek mindennapi életének megismerésében.

Hivatkozott irodalom

- Baym, Nancy K. (2000): *Tune In, log On: Soaps, Fandom and Online Community*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Benedict, Michael (szerk.) (1991): *Cyberspace: First Steps*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Boellstorff, Tom (2008): *Coming of Age in Second Life: An Anthropologist Explores the Virtually Human*. Princeton: Princeton University Press.
- boyd, danah (2008): How Can Qualitative Internet Researchers Define the Boundaries of Their Projects: A Response to Christine Hine. In *Internet Inquiry: Conversations About Method*. Annette Markham és Nancy Baym (szerk.). Los Angeles: Sage, 26–32.
- Clifford, James és George E. Marcus (szerk.) (1986): *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Coleman, Gabriella E. (2010): Ethnographic Approaches to Digital Media. *Annual Review of Anthropology* (39): 487–505. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.012809.104945>.
- Dicks, Bella és Bruce Mason (1998): Hypermedia and Ethnography: Reflections on the Construction of a Research Approach. *Sociological Research Online* 3(3). Interneten: <http://www.socresonline.org.uk/3/3/3.html> (letöltve: 2008. július 12.). DOI: <https://doi.org/10.5153/sro.179>.
- Dicks, Bella, Bruce Mason, Amanda Coffey és Paul Atkinson (2005): *Qualitative Research and Hypermedia: Ethnography for the Digital Age*. London: Sage.
- Escobar, Arturo (1994): Welcome to Cyberia. Notes on the Anthropology of the Cyberculture. *Current Anthropology* 35(3): 212–231.
- Farkas Judit és Lajos Veronika (szerk.) (2015): Belépés Jelszóval! Online világok és kutatási módszereik. *Replika* (90–91). Interneten: <http://www.replika.hu/replika/90-91> (letöltve: 2018. július 26.).
- Featherstone, Mike és Rogers Burrows (1995): *Cyberspace/Cyberbodies/Cyberpunk: Cultures of Technological Embodiment*. Sage: London.
- Hine, Chistine (2000): *Virtual Ethnography*. London: Sage.
- Hine, Chistine (2015): *Ethnography for the Internet. Embedded, Embodied and Everyday*. London – New York: Bloomsbury.
- Host, Heather és Daniel Miller (szerk.) (2012): *Digital Anthropology*. Berg Publishers: Oxford.
- Ito, Mizuko, Sonja Baumer, Matteo Bittanti, danah boyd, Rachel Cody, Becky Herr Stephenson, Heather A. Horst, Patricia G. Lange, Dilan Mahendran, Katynka Z. Martinez, C. J. Pascoe, Dan Perkel, Laura Robinson, Christo Sims és Lisa Tripp (2009): *Hanging Out, Messing Around, and Geeking Out. Kids Living and Learning with New Media*. Cambridge: MIT Press.
- Jones, Steve (szerk.) (1997): *Virtual Culture: Identity and Communication in Cybersociety*. Thousand Oaks – London – Delhi: Sage.
- Lajos Veronika (2016): Internet és etnográfiai jelenkutatás: Tárgyi és módszertani kérdések, etikai természetű dilemmák. In *Díptichon: Tanulmányok Bartha Elek tiszteletére*. Bihari Nagy Éva, Kavacsánszki Máté, Keményfi Róbert és Marinka Melinda (szerk.). Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 830–851.
- Livingstone, Sonia és Julian Sefton-Green (2016): *The Class. Living and Learning in the Digital Age*. New York: New York University Press.

- Lofland, Lyn H. (1983): Understanding Urban Life. The Chicago Legacy. *Urban Life* 11(4): 491–511. (magyarul elérhető az interneten Carolina Ivanescu fordításában az Antroport oldalain: http://antroport.hu/lapoza.php?akt_cim=98 (letöltve 2018. július 30.).
- Marcus, George E. (1995): Ethnography in/of the World System: the Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology* (24): 95–117. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.an.24.100195.000523>.
- Markham, Annette N. (1998): *Life Online: Researching Real Experience in Virtual Space*. Walnut Creek, CA: Alta-Mira Press.
- Markham, Annette N. (2004): Reconsidering Self and Other: the Methods, Politics, and Ethics of Representation in Online Ethnography. In *Handbook of Qualitative Research*. Norman K. Denzin és Yvonna S. Lincoln (szerk.). Thousand Oaks: Sage, 247–284.
- Mason, Bruce L. (1996): Moving Toward Virtual Ethnography. *American Folklore Society News* 25(2): 4–7.
- Mester Tibor (2010): Virtuális közterek. A városi tér és az új technológiai tér találkozási pontjai. In *Köz/tér. Fogalmak, nézőpontok, megközelítések*. Szijártó Zsolt (szerk.). Budapest – Pécs: Gondolat – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 201–231.
- Miller, Daniel (2011): *Tales from Facebook*. Cambridge: Polity Press.
- Miller, Daniel és Don Slater (2000): *The Internet: An Ethnographic Approach*. Oxford, UK: Berg.
- Miller, Daniel, Elisabetta Costa, Nell Haynes, Tom McDonald, Razvan Nicolescu, Jolynna Sinanan, Juliano Spyer, Shriram Venkatraman és Xinyuan Wang (2016): *How the World Changed Social Media*. London: UCL Press. Interneten: <http://discovery.ucl.ac.uk/1474805/1/How-the-World-Changed-Social-Media.pdf> (letöltve: 2018. július 18.). DOI: <https://doi.org/10.14324/111.9781910634493>.
- Mitchell, William J. (1995): *City of Bits. Space, Place and the Infobahn*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Negroponte, Nicholas (2002): *Digitális létezés*. Budapest: Typotex.
- Ortner, Sherry (1998): Generation X: Anthropology in a Media-Saturated World. *Cultural Anthropology* 13(3): 414–440. DOI: <https://doi.org/10.1525/can.1998.13.3.414>.
- Paccagnella, Luciano (1997): Getting the Seats of Your Pants Dirty: Strategies for Ethnographic Research on Virtual Communities. *Journal of Computer Mediated Communication* 3(1). Interneten: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1083-6101.1997.tb00065.x> (letöltve: 2018. július 30.). DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.1997.tb00065.x>.
- Park, Robert Ezra (1915): The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the City Environment. *The American Journal of Sociology* 20(5): 577–612.
- Pink, Sarah, Heather Horst, John Postill, Larissa Hjorth, Tania Lewis és Jo Tacchi (2015): *Digital Ethnography: Principles and Practice*. Los Angeles: Sage.
- Rheingold, Howard (1993): *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. New York: Basic Books.
- Rollwagen, Jack R. (1975): Introduction. *Urban Anthropology*. 4(1): 1–4.
- Sharf, Barbara F. (1999): Beyond Netiquette. The Ethics of Doing Naturalistic Discourse Research on the Internet. In *Doing Internet Research. Critical Issues and Methods for Examining the Net*. Steve Jones (szerk.). London: Sage, 243–256.
- Shields, Bob (szerk.) (1996): *Cultures of the Internet: Virtual Spaces, Real Histories, Living Bodies*. London: Sage.
- Silver, Daniel (2000): Looking Backwards, Looking Forwards: Cyberculture Studies, 1990–2000. In *Web.Studies: Rewiring Media Studies for the Digital Age*. David Gauntlett (szerk.). London: Arnold, 19–30.
- Spitulnik, Deborah (1993): Anthropology and Mass Media. *Annual Review of Anthropology* 22: 293–315. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.an.22.100193.001453>.
- Sproull, Lee és Sara Kiesler (1991): *Connections*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Turkle, Sherry (1984): *The Second Self: Computers and the Human Spirit*. New York: Simon & Shuster.
- Turkle, Sherry (1995): *Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet*. New York: Simon & Shuster.
- Waskul, Dennis (1996): Considering the Electronic Participant: Some Polemical Observations on the Ethics of Online Research. *The Information Society* 12(2): 129–140. DOI: <https://doi.org/10.1080/713856142>.
- Weio, Henry, Joel Hietanen és Pekka Mattila (2014): New Insights into Online Consumption Communities and Netnography. *Journal of Business Research* 67(10): 2072–2078. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2014.04.015>.
- Wellman, Barry (2004): The Three Ages of Internet Studies: Ten, Five and Zero Years Ago. *New Media & Society* 6(1): 123–129. DOI: <https://doi.org/10.1177/1461444804040633>.
- Wiles, Rose, Andrew Bengry-Howell, Graham Crow és Melanie Nind (2013): But Is It Innovation? The Development of Novel Methodological Approaches in Qualitative Research. *Methodological Innovations Online* 8(1): 18–33. DOI: <https://doi.org/10.4256/mio.2013.002>.
- Yee, Nick (2014): *The Proteus Paradox: How Online Games and Virtual Worlds Change Us – And How They Don't*. New Haven: Yale University Press.

Christine Hine

Az internetkutatás mint emergens gyakorlat

Jelen írás azoknak a kutatási kereteknek és technikáknak a megjelenését vizsgálja, melyek az internet legújabb fejleményeivel és társadalmi jelentőségének növekedésével függnek össze. A szöveg számos különböző kutatási hagyományt tárgyal, ám legfőképpen arra fókuszál, miként alkalmazható az etnográfia az internet vizsgálata esetében. Először az internetkutatást mint önálló kutatási terület létrejöttét ismertetem, majd bemutatom azokat a különböző tudományos gyakorlatokat, melyek alapját az internet újdonságának felismerése képezi. A szakemberek változatos módon adaptálták módszereiket az interneten megfigyelhető társadalmi jelenségek tanulmányozásához, ugyanakkor a legtöbb metodológiai megoldás végső soron összhangba hozható a konvencionális megközelítésekkel. Jelen munka számot vet azzal a kérdéssel is, hogy az internetkutatási eljárások milyen mértékben nevezhetők innovatívnak.

Az internetkutatás nagyrészt azon a felismerésen alapult, hogy az internet a társas alakzatok új színtere lehet. A korai internetkutatások élénk érdeklődést mutattak a vizsgálati módszerek iránt, mivel a szakemberek azt próbálták meg feltárni, hogy az olyan jól bevált módszertani eljárásokat, mint az interjú, az etnográfiai és kérdőíves vizsgálatok, hogyan lehetne alkalmazni ebben az új környezetben. Kezdetben széles körben elterjedt meggyőződés volt, hogy az internet jelentős társadalmi újdonságokat hozott; ebből a felfogásból fakad az, hogy megkérdőjeleződött a face to face élethelyzetekből átvett kutatásmódszertani megközelítések alkalmazhatósága. A jelenleg elérhető metódusok a technológiával összefüggésben alakultak ki, vagy legalábbis egyfajta választ kerestek a társadalmi interakcióknak az interneten láthatóvá váló új formáira és a velük szemben tanúsított elvárásokra. Az internetkutatás a létező módszertani gyakorlattal kölcsönhatásban bontakozott ki, a felmerülő problémákat a hagyományokkal való szakítás túlhangsúlyozása jelentette, különösképpen a kutatásetikai kérdések vonatkozásában.

Forrás: Internet Research as Emergent Practice. In Sarlene Hesse-Biber és Patricia Leavy (szerk.). *Handbook of Emergent Methods*, 525–541. Copyright © 2008 by Guilford Publications. Hungarian translation © *Replika*. A fordítást az eredetivel egybevetette és lektorálta: Mester Tibor, a szöveget gondozta: Lajos Veronika.

Az internetkutatás technikái azokon a közösségi oldalakon erősödtek meg, amelyeket átlagos internetfelhasználók hoztak létre azok mindennapi használata során. Az e-mail használat teljesen általánossá vált, és az olyan kutatási gyakorlatok, mint az online interjúk, a társadalmi interakciók médiumaként működő e-mail növekvő transzparenciáján alapultak, így a társadalomkutatók egyre szélesebb köre fogadta el azokat. Az online fórumok – többek között a hirdetőtáblák, a hírcsoportok,¹ a MUD-ok² és manapság az MMORPG-k³ – olyan új társas alakzatokra szolgálnak példaként, mint az online közösségek, és a szakemberek ezeket a szerveződések egy ideje az etnográfiai kutatás terepének tekintik. A hiperhivatkozások és a közösségi hálózatok új formáinak elemzése az internetes adatok rendszerbe ágyazott elérhetőségére épített, egyúttal eszközöket kínált a kialakulóban lévő társas kapcsolatok földrajzának feltárásához. A weboldalak révén lehetőség adódott arra, hogy a kutatók bemutassák vizsgálataikat, és kapcsolatba lépjenek azok felhasználóival, manapság pedig a blogok⁴ biztosítanak érdekes kilátásokat a folyamatban lévő kutatások felhasználásához és kommentálásához. Minden új oldallal növekszik az elemzésre érdemes jelenségek köre, bővül az új technikák kifejlesztésének lehetősége, illetve a vizsgálat résztvevőivel és a felhasználókkal történő kapcsolatfelvétel formája. Az internetkutatás – köszönhetően a felhasználók szemében társadalmilag innovatívnak tűnő gyakorlatoknak – a kutatási technikák izgalmas és gyorsan gyarapodó tárházát volt képes felépíteni. Ha az internetkutatási gyakorlatokra kizárólag úgy gondolunk, mint különböző kutatási technikák fejlesztésére, akkor figyelmen kívül hagyunk néhány jelentős, a vizsgálati kereteket és koncepciókat érintő innovációt.

Az internetkutatás utolsó hulláma arra fókuszál, hogy a számítógép által közvetített interakciók hogyan ágyazódnak be a mindennapi életbe. Azokra a komplex mintázatokra és kapcsolatokra helyezi a hangsúlyt, amelyek a médiával egyre inkább átítatott életünkben érvényesülnek. Ebből a szempontból nézve az internet lehetőséget nyújthat arra, hogy fejlessze a kutatási tárgyak alternatív konceptualizációját is, amely jobban összpontosít a kapcsolatok, mint a különálló oldalakra adaptált technikák felderítésére. Az internetkutatás emergens gyakorlatai ennél fogva az utóbbi időben arra összpontosítanak, hogy a különböző médiumokon keresztül felfedezzék a jelen társas életének változatos módon megélt és kialakított szövetét – a médiumok közül pedig az internet csupán az egyik lehetőség. Ezt a megközelítést használva az etnográfus egész egyszerűen megengedheti magának, hogy a tudományos projekt a kutatási folyamat ideje alatt „keljen életre”, vagyis emergenssé váljon. Ez azt jelenti, hogy a kutató nem határozza meg előre a projekt és a terep határait, hanem azokat a cselekvés folyamatában tapasztalja meg a különböző internetes kapcsolatok nyomon követésének és feltárásának gyakorlatán keresztül. Az internetkutatásra összpontosítva ezért előtérbe kerül mind az új módszerek megjelenése, mind pedig azok az emergens tulajdonságok, amelyek meghatározzák az egész kutatási projektet, mint a kutató céljai és tapasztalatai közötti párbeszéd során kialakított tárgyat.

1 Egy aszinkron szövegalapú kommunikációs forma az interneten. A hírcsoportok gyakran egy, a csoport nevében meghatározott tárgysterület megvitatására szolgáltak.

2 A MUD a „multiuser dungeon” vagy „domain” (több felhasználós kalandjáték) rövidítése, a szöveges kommunikáció egy szinkron formája. A játékosokat karaktereik testesítik meg, akik interakcióba lépnek egymással a szintén teljesen szövegalapú környezetben.

3 Az MMORPG a „massive, multiplayer online role-playing game” (masszívan sokszereplős online szerepjáték) rövidítése. Ezek az online játékrendszerek lehető teszik, hogy a játékosok valós idejű interakciókban vegyenek részt grafikus környezetben. A cselekvéseket a játékosokat reprezentáló grafikus avatárok hajtják végre, amit szöveges és hangüzenetek váltása egészít ki.

4 Online naplók.

A társadalomkutatók legalább olyan régóta próbálják megérteni, hogyan történik és milyen következményekkel járhat a számítógépes kommunikáció, mint amióta az emberek a számítógépet kommunikációs célokra használják. Ennek a problémának a megoldása érdekében szükségszerű volt a különböző diszciplínák bevonása, és természetesen mindegyik magával hozta saját kutatási módszereit. Az egyes médiumok kommunikációs folyamatokra és következményekre gyakorolt hatásáról szóló korai munkák jelentős része a szociálpszichológia perspektívájából íródott. Ennek megfelelően a figyelem középpontjába a csoportfolyamatokra vonatkozó hatások kerültek, melyeket gyakran kísérleti vizsgálatok formájában tártak fel. A téma különösen jól ismert megközelítése a „redukált társas jelzések” elmélete, amit javarészt a médium csoportos döntéshozatal befolyásoló hatásait tanulmányozó kísérletek nyomán alkottak meg (Kiesler, Siegel és McGuire 1984; Sproull és Kiesler 1986). Ebben a kísérleti keretben ugyanazokat a feladatokat hajtották végre a face to face interakcióban részt vevő vagy számítógépes konferenciarendszert használó csoportok, majd a létrejött interakciókat a részvételi szinteket mérő változók, a hozzájárulás tartalmának típusa (például érzelmek vagy agresszió) és a végrehajtás sikeressége alapján értékelték ki. Az elemzés azt sugallta, hogy következetes különbségek várhatók a médiumok között attól függően, hogy azokon milyen mértékben továbbíthatók a társas jelek. Úgy vélték, hogy ezek a (társadalmi nemre, arckifejezésre, intonációra utaló) jelzések hiányoznak a szöveges kommunikációból, s ez oldja a felhasználók gátlásait. A szöveg alapú médiát használók együttműködéséről ezért azt feltételezték, hogy abban kisebbek a hatalmi különbségek, az agressziós szintjük ugyanakkor emelkedettebb.

A kísérleti megközelítés egyrészt felvetette, hogy az interakcióra gyakorolt hatásokat bizonyos médiumok esetében rendre elő lehet állítani, másrészt megerősítette azt a nézetet, hogy a szöveges, számítógép által közvetített kommunikáció eredendően korlátozott. Ahogy ennek a perspektívának a szociálpszichológia területén dolgozó néhány kritikus rámutatott, ahelyett, hogy pusztán összehasonlíthatnánk a számítógép által közvetített interakciókat a face to face megfelelőikkel, inkább a számítógép által közvetített interakciók különböző társadalmi feltételek közötti tanulmányozásával kellene foglalkozni. Ez a szemlélet arra is rávilágított, hogy eltérő eredményeket kapunk attól függően, hogy a résztvevők milyen mértékben ismeretlenek egymás számára, de az is befolyásolja az eredményt, ahogyan a feladatot bemutatják nekik, legyen szó csoportos erőfeszítésről vagy egyéni feladról (Lea és Spears 1991; Spears, Lea és Lee 1990). Túl a kísérletek kereteit illető kritikákon, a számítógép által közvetített kommunikáció megfigyelésére irányuló vizsgálatok azt sem igazolták, hogy tapasztalhatók lennének a hierarchia kiegyenlítését célzó következetes hatások (Mantovani 1994). Mindkét esetben kiemelték a kontextus fontosságát a számítógép által közvetített kommunikáció jelentésformálásában. Az internetes viselkedés pszichológiájának módszeres kísérleti vizsgálata továbbra is meghatározó helyet foglal el a területen belül (Joinson 2003). Ezek metodológiai szinten különösen érdekesnek bizonyultak annak feltárásában, hogy az internetes kérdőíveket milyen mértékben lehet úgy megtervezni, hogy erősítsék, ne pedig gátolják a kitárulkozást (Joinson 2005). Mindazonáltal az internet kísérleti megközelítése a közelmúltban kiegészült az interneten megjelenő kultúrát saját jogán vizsgáló módszerek gyorsan bővülő tárházával, és ezzel párhuzamosan csökkent az internetes és face to face kommunikáció összehasonlításának jelentősége is. Ezek a megközelítések szituációfüggő jelenségeként próbálták megérteni az internethasználatot, annak bizonyos társadalmi csoportokra jellemző

jegyeit és változatos integrálódását az egyének életébe. Az internetkutatás ezen értelmezése olyan kutatásokban gyökerezik, amelyek megkérdőjelezték a számítógép által közvetített kommunikáció „redukált társas jelekre” vonatkozó modelljét. Ezenkívül azt is felvetették, hogy az online társas alakzatok tanulmányozhatók naturalista megközelítéseken keresztül is.

A következőkben részletesen bemutatom az internetkutatás területén dolgozó kutatók által alkalmazott módszereket – kezdve azokkal az írásokkal, amelyek először igazolták az etnográfiai módszerek alkalmazásának eredményeit online helyzetekben. Ezt követően az online jelenségek feltérképezésének különböző technikáit mutatom be, végül feltárom ezeknek az offline társadalmi élethez fűződő kapcsolatait. Mindenekelőtt azonban röviden vázolom az internetkutatás megjelenését, nagyban támaszkodva Silver (2000) leírására. A Silver által *kiberkultúra-tanulmányoknak* nevezett terület a korai 90-es évek népszerű kiberkultúrájában gyökerezik. Ebben az időszakban kezdtek el felbukkanni az internetről szóló történetek a populáris médiában és a témára szakosodott médiaorgánumban (például a *Wired* magazinban), újságmellékletekben és televíziós műsorokban. Az *információs szupersztráda* népszerű kifejezés lett a politikusok körében, ezzel párhuzamosan az internet a társadalommal kapcsolatos szélsőséges remények és félelmek kifejezésének terepévé vált. A gazdaságban az internetes cégek a tőkebefektetések kedvelt célpontjaivá váltak, a „.com” buborék pedig egyre csak nőtt. A kultúra felől nézve az internetet a társadalom újraértelmezésének új helyszínének és határterületeként mutatták be. Körülbelül ugyanabban az időben, mint ahogy a populáris kiberkultúra virágzásnak indult – az említett elvárások és újdonságok talajára építve –, megkezdődött a Silver által kiberkultúra-tanulmányokként körülírt tudományos terület kialakulása is. A kiberkultúra tudósai belekezdtek az online megjelenő társas alakzatok tanulmányozásába. A posztmodern elmélethez fűződő erőteljes kapcsolódásuk miatt különös hangsúlyt fektettek az identitással összefüggő játékokra, illetve a kultúra és közösség diszkurzív konstrukciójára.

Silver (2000) szerint a kiberkultúra-kutatás korai szakasza után megjelentek a kritikai kiberkultúra-tanulmányok. Stílusuk kevésbé ünnepélyes, és inkább az internet szélesebb értelemben vett társadalmi életbe való integrációjára fókuszálnak, mintsem az elkülönített társadalmi szféraként kezelt online világra. A kritikai kiberkultúra-kutatás az internethasználatot formáló társadalmi és politikai tényezőket helyezi górcső alá, mindemellett azokat az interpretációs folyamatokat, amelyek magának az internethasználatnak adnak értelmet. Ebben a megközelítésben az internet a társadalmi élet egyéb szféráival közös kontextusba kerül, maga az internetkutatás pedig a társadalomkutatás egyéb megközelítéseivel folytonosnak tekinthető (Hine 2004). Néhány nagyon specifikus vizsgálati technika is megjelent, amelynek segítségével a társadalomkutatók az internethasználatnak *mint* társadalmi interakciónak adhatnak értelmet. Az internetkutatás messze áll attól, hogy saját jogán önálló diszciplinának számítson (Baym 2005; Jones 2005), de olyan kutatási területként, ami a különböző tudományterületekből származó szakembereknek jelent fókuszpontot, sok hasznos meglátással szolgál a bevett metodológiai megközelítések internetre történő alkalmazhatóságáról (Hine 2005a). Bár az új módszerek sok tekintetben folytonosságot mutatnak a korábbiakkal, találkozhattunk a hagyományos szemléletek kreatív adaptációival, és a különböző látásmódok adekvát jellegéről szóló vitákra is lehetőség nyílt (Hine 2005b). A következőkben részletesen vizsgálom azokat a területeket, ahol módszertani kérdések merültek fel azt internetkutatók számára, elsőként arra fókuszálva, hogy miként jött létre az internet olyan értelmezése, miszerint az az etnográfiai kutatás számára alkalmas terep.

A populáris kiberkultúra jelentős részét – mely a kiberkultúra-kutatásnak köszönhetően tudományos kontextusba került – érdekelték az online létrejövő társas alakzatok új típusaiban rejlő lehetőségek. Egy újságíró, Howard Rheingold különösen meghatározó volt annak a gondolatnak a népszerűsítésében, hogy az online alakzatok egy újfajta közösséget alkothatnak (Rheingold 1993). A WELL elnevezésű online konferenciarendszerben szerzett tapasztalatait mutatta be, állítása szerint itt az emberek szoros kötelékeket és tartós kapcsolatokat tartottak fent javarészt szöveges kommunikáción keresztül. A MUD-ok fejlesztői előszeretettel írtak a társadalmi struktúrák efféle online helyzetekben való felbukkanásáról (Bruckman 1992; Curtis 1996). A jelenség nagyon más képet mutatott a pszichológiai modellek által feltételezett korlátozott és személytelen interakciókhoz képest. Az empirikus, gyakran naturalista vizsgálódások során – amelyek pusztán annak felderítésére vállalkoztak, hogy mit csinálnak az emberek az újonnan rendelkezésükre álló technológiákkal – nem igazolódtak vissza a számítógép által közvetített kommunikáció korlátozottságáról szóló előítéletek. Megjelentek az online társadalmi jelenségekről szóló tudományos munkák, megszületett a *kibertársadalom* kifejezés (Jones 1995), amivel azokat a bővülő, gazdag és komplex társadalmi jelenségeket kívánták megragadni, amelyeket a szövegalapú környezetek tettek lehetővé.

Mind a populáris kiberkultúra, mind pedig a kiberkultúra-kutatás képviselőit intenzíven foglalkoztatta az internetes társadalmi jelenségek előretörése. A tudományos környezetben számos diszciplína kezdte kolonizálni az internetet mint kutatási terepet, módszereiket a már meglévő online körülményekhez igazítva. Az online közösségek tanulmányozása legfőképpen az etnográfiai megközelítések alkalmazására épült. A kulturális komplexitás mélyreható megértését szolgáló résztvevő megfigyelés különösen alkalmasnak tűnt az internetes találkozások során felbukkanó struktúrák megragadására. Az etnográfia a kultúra megértésének holisztikus szemléletére törekszik; olyan diszciplína, amely magukat az átélt tapasztalatokat tanulmányozza, azzal az elvárással, hogy ezek a változatos benyomások összekapcsolódnak. Az etnográfus részvétele lehetőséget ad arra, hogy kapcsolatba lépjen a kiválasztott terepet benépesítő személyekkel, és visszatükrözze a terület által felölelt tapasztalatok változatos formáit. Etnográfiát művelni online környezetben éppen ezért igencsak erős állításokat előlegez meg az ott folyó társadalmi interakciók természetéről, egyaránt beleértve a résztvevők közötti, valamint az etnográfus és a kutatás résztvevői közötti kölcsönhatásokat. A módszer (az etnográfiai kutatás) és az alkalmazási terület (az online fórumok) közötti megfeleltethetőség felismeréséhez természetesen nem egyetlen bizonyító példa vezetett. Az online etnográfia felbukkanását sokkal inkább az online helyzetekben előforduló társadalmi interakciók természetéről szóló sajátos állítások termékének tekinthetjük. A korai internetetnográfusok úttörő szerepet tölthettek be az internet mint önmagában álló kulturális terület megalkotásában, amelyre indokoltan alkalmazható a holisztikus vizsgálat fogalma.

A korai internetetnográfiai kialakítók a résztvevő megfigyelés online helyzetekre vonatkozó verzióját, ennél fogva az üzenetek olvasásának különböző kombinációjára, a hozzászólások és kérdőívek közzétételére, a résztvevőkkel való e-mailezésre és a szemtől szembeni találkozó szervezésére támaszkodtak. Correll (1995) egy hirdetőtábla-rendszeren működő leszbikus bár etnográfiai elemzését végezte el, elsődlegesen a bár környezetében zajló, tisztán csak szövegszerű interakciók megfigyelése révén. Mindemellett e-mailes és telefonos interjúkat készített, míg néhány résztvevővel személyesen is találkozott. Baym (2000) egy népszerű szappanoperára fő-

kuszáló hírcsoportot (rec.arts.tv.soaps vagy r.a.t.s.) vizsgált etnográfiai ihletésű tanulmányában. Az online csoportokban zajló történések naturalisztikus értelmezésének céljából három éven keresztül folytatott megfigyelésre és részvételre épülő vizsgálatokat, amit a résztvevők közvetlen megkeresésére szolgáló kvalitatív jellegű online kérdőívek egészítettek ki. Kutatásai nyomán egy humorban és interperszonális kapcsolatokban gazdag kultúra képe rajzolódott ki.

Baym amellett érvelt, hogy az online kontextus különösen megfelelő közeg a közönséghez tartozás gyakorlatainak tanulmányozásához. Lehetőséget ad arra, hogy észrevegyük a szappanoperával összekapcsolódó társadalmi gyakorlatok gazdagságát és kiterjedtségét az online környezetben belül. Saját megközelítését termékenyebbnek tartotta a fókuszcsoportokban létrehozott mesterséges helyzeteknél és a közönséget a szöveg pusztá értelmezőjének tartó felfogásnál. Saját munkáját így pozicionálta:

Akkor, amikor a r.a.t.s. történetét közönségközösségként mesélem el, annak bemutatására töreksem, hogy a korábban egymáshoz nem kapcsolódó egyének egy csoportja miként használja a popkulturális szöveg iránti közös érdeklődését annak érdekében, hogy megteremtsenek egy gazdag és jelentéssel teli interperszonális társas világot (Baym 2000: 21).

Az etnográfiája ezen válfaja nem csupán visszatükrözi az online társas alakzatok gazdagságát, hanem stratégiai hozzájárulásként is értelmezhető a közönségkutatás szélesebb területén.

Az online etnográfia néhány változata sokkal inkább magának az online tapasztalatnak a dokumentálására fókuszál, mintsem arra, hogy az internetet nem internetspecifikus társadalmi jelenségek megfigyelésének eszközeként használja, hasonlóan Baym munkásságához. Markham (1998) úgy találta, hogy az etnográfia reflexív természete jól használható az internet többszörös tapasztalatainak feltárásában. Amellett érvelt, hogy ne keressünk egyetlen utat az internetes tapasztalat konceptualizálására, mivel az különböző körülmények között egyaránt működhet eszközként, helyként és a létezés egyfajta módjaként. Erre az álláspontra egyrészt azoknak a tapasztalatoknak a nyomán jutott, melyeket kutatásai megvalósítása során internetezés közben szerzett, másrészt azoknak az interjúknak a segítségével, melyeket online megismert emberekkel készített. Saját tapasztalatait igényezett eszközként használni, hogy megkérdőjelezze az online környezet adottnak tekintett aspektusait, amire az adott kutatási terep aktuális történéseinek pusztá megfigyelése nem adott volna módot. Szokatlan írásgyakorlatokba kezdett annak érdekében, hogy bemutathassa a tapasztalatait:

...pillanatokról írni, narratív fragmentumokat bemutatni, más hangokkal beszélgetésbe elegyedni, magamért beszélni és tudósként beszélni, úgy tünik, ezek mind jól illeszkednek annak a helynek az etnográfiájához, amelyet sok más emberrel együtt teremtettünk, ahol alig vannak tiszteletben tartandó határok, ahol a hagyományok és normák a szövegek fragmentált cseréjéből spontán bontakoznak ki (Markham 1998: 19).

Az etnográfia művelésének ez a módja az online jelenlét fontosságát hangsúlyozza az online tapasztalat mélyreható megértésének eszközeként, de sokkal kevésbé fókuszál azokra a stratégiai hozzájárulásokra, amiket ez a más társadalmi jelenségek megértése esetében jelenthet. Ráadásul elveti a terep fogalmának minden olyan körülhatárolását, amely eltér a tapasztalat területét jelentő online világtól.

Az internetetnográfia a társadalmi interakció különböző formáinak széles körével foglalkozott. Baym (2000) vizsgálatai alapján az egyik leggyakoribb témának a korai weboldalak

és hírcsoportok számítottak. A tematikus vitafórumok aszinkronok és gyakran archiváltak voltak, így a kutatók követni tudták a valós időben közzétett üzeneteket, ugyanakkor vissza is tudták keresni azokat az archívumokból. Mindez lehetővé tette, hogy módszeres történeti vizsgálatokat végezzenek. A kutatók továbbá anélkül leselkedhettek, hogy a résztvevők jelenlétüknek tudatában lettek volna, habár így nem volt lehetőség a közvetlen kapcsolatok kiépítésére. Az etnográfusok mindig is különös érdeklődést mutattak a szöveg alapú társadalmi valóságok (mint például a MUD-ok) iránt, amelyekben a felhasználók valós idejű interakcióban vehetnek részt, eközben bemutatják karakterüket és a világot, amelyben tartózkodnak (Kendall 2002; Schaap 2002). Ezekben az esetekben az észszerűség határainak megfelelő mértékű részvétel mellett a kutató nehezebben tudja követni a valós idejű történéseket, a naplófájlok azonban megőrizhetők a későbbi áttekintés céljából. A mostanában megjelent „nagyon sok szereplős online szerepjátékok” grafikus környezete is ösztönzőleg hat a vizsgálatokra, az etnográfusoknak meg kell találniuk a részvétel, az adatrögzítés, a felhasználókkal kialakított kapcsolatok megfelelő formáit (Taylor 1999), emellett persze megfelelő készségekkel rendelkező játékoskarakterekre is szükség van. Az internetes interakcióknak azok a változatos formái, melyek az etnográfia kutatási terepéül kínálkoznak, kihívást is jelentenek a kutatók számára: egyszerre kell hasznos módon jelen lenniük és rögzíteniük a jelentős eseményeket. Az etnográfusoknak konvencionálisabb körülmények között is gyakran kell speciális nyelvi és gyakorlati készségeket kifejleszteniük az adatközlőkkel fenntartott kapcsolatok kialakítása során, ebben a tekintetben az internetetnográfia valószínűleg csak kis mértékben különbözik ettől, jóllehet bizonyos megszerzendő készségek újak számíthatnak.

Habár az internetetnográfia változatos terület, az internet társas alakzatainak komplexitásáról és gazdagságáról szóló állítások érvényessége jelentős mértékben függött attól az állítástól, hogy az etnográfia bizonyos formája igenis megfelelő kutatási módszer. Ha az online előforduló jelenségek elég gazdagnak bizonyulnak ahhoz, hogy kultúrának tekintsük őket, nyilvánvalónak tűnik, hogy az etnográfiai módszerek alkalmazhatóak rá, és vice versa. Nem szeretném azt sugallni, hogy magától értetődő módon találtuk ki, miként válhatunk online etnográfusokká. Az online kutatási terek etnográfusainak meg kellett küzdeniük a megfelelő mértékű jelenlét megteremtésének kérdéseivel, illetve azzal, hogy miképpen jelenítsék meg magukat a résztvevőkkel folytatott interakciók során. Kérdéses volt az is, hogy milyen mértékben bízzanak az online adatközlőktől származó kijelentésekben, teljesen nyílt vizsgálatot végezzenek-e, vagy inkább aknázzák ki az internet nyújtotta rejtett kutatás kifinomult lehetőségeit, végül hogyan birkózzanak meg az eredményül kapott adatáradattal (Fox és Roberts 1999; Guimarães 2005; Kanayama 2003; Lindlof és Shatzer 1998; Paccagnella 1997; Rutter és Smith 2005). Egyik problémakör sem kapcsolódik kizárólag az internetetnográfiahoz, ennek ellenére a társadalmi interakció új formáit biztosító internetről szerzett tapasztalatok sajátos reflektorfénybe helyezik a módszerek alkalmazhatóságának és megbízhatóságának kérdéseit. Különösen az a felfogás hangsúlyozta a kizárólag az online megfigyelések alapján készült interpretációk hitelességére vonatkozó aggodalmakat, mely az internetben a gyakori identitásjáték területét vélte felfedezni (Paccagnella 1997).

A megszokott módszerek online interakciókra történő alkalmazásával kapcsolatos szorongás, valamint az a lehetőség, hogy az alapvető tudományos feltételezések is veszélybe kerülhetnek, jelentős módszertani reflexiókhoz vezettek nem csak az etnográfiaiban, hanem más bevett módszerekkel kapcsolatban is, így például az interjú (többek között Illing-

worth 2001; Kivits 2005; Madge és O'Connor 2002) vagy a diskurzuselemzés esetében (Herring [szerk.] 1996; Herring 2001). Azok az etikai szempontok is intenzív vizsgálódás tárgyát képezték, melyek azt vetették fel, hogy felhasználhatók-e az internetről származó adatok a társadalomtudományos kutatásokban. Aggodalomra ad okot az a felvetés, hogy a kutatók talán túlságosan lelkesen használják ki az internet mint kutatási terep elérhetőségét; „rajzanak a virtuális táj körül, a virtuális bennszülötteket fürkészik, és buzgón írnak a virtuális terepről szóló jegyzeteikbe” (Stone 1995: 243) anélkül, hogy az érintettek irányába kellő tiszteletet mutatnának. Néhányan attól tartottak, hogy a szakemberek az új terület iránti izgatottságtól, az internetet körbevevő innováció aurájától vezérelve azt gondolhatják, hogy a tájékozott beleegyezés (*informed consent*) szokásos szabályai nem alkalmazhatók, ez pedig a kutatás etikai keretrendszerének figyelmen kívül hagyásához vezet.

Sok vita folyt arról, hogy a meglévő etikai normákat milyen mértékben kell online helyzetekre alkalmazni, különösen a tájékozott beleegyezés kinyilvánításának szükségességét és gyakorlatát övezte aggodalom (lásd Fox és Roberts 1999; Frankel és Siang 1999; King 1996; Sharf 1999; Waskul és Douglass 1996). Az Internetkutatók Társasága (*Association of Internet Researchers*) elkészítette azon irányelvek jegyzékét, melyek a kutatókat segítik az internetes adatok felhasználásával összefüggő megfelelő döntések meghozatalában (Ess & AoIR Ethics Working Committee 2002). Világossá vált, hogy egyetlen modell aligha illeszkedhet minden szituációhoz. Eltérések voltak a különböző diszciplínák között, némelyik vitatta a humán szubjektumok modelljének automatikus alkalmazását az internetkutatási etikára vonatkozóan (Bassett és O' Riordan 2002; Herring 1996; White 2002). Bruckman (2002) határozottan támogatta a tájékozott beleegyezés alkalmazását mindenhol, ahol csak lehetőség nyílik rá, azonban később Hudsonnal amellet érveltek, hogy bizonyos körülmények indokolhatják az erről való lemondást. Elsősorban a chatszobák sorolhatók ide, melyekben a résztvevőket anélkül tanulmányozhatjuk, hogy ezt tudatnánk velük, hiszen ebben az esetben úgy vélték, hogy a kutatás semmilyen módon sem lesz ártalmas az érintettek számára (Hudson és Bruckman 2004, 2005). Az online kutatás etikai dimenziója különösen bőséges forrásnak bizonyult a viták során, ahol olyan aggodalomra okot adó problémákat is újra életre keltettek, melyeket már gyakran tisztázottnak gondoltak.

Egészen eddig olyan kutatásokat mutattam be, melyek az online szférára mint viszonylag jól körbehatárolható kulturális területre koncentrálnak. Ennek a gondolkodásmódnak a képviselői jelentős erőfeszítéseket tettek, hogy megfelelő módszereket fejlesszenek ki az új terület felfedezéséhez, az a lehetőség pedig, hogy új társadalmi jelenségek bukkanhatnak fel az interneten, növeli annak esélyét, hogy módszertani átalakításokra lehet majd szükség. Az internet mindennapi élettől elkülönített felfogása ösztönözte ezeket újításokat, ugyanakkor ez az ábrázolásmód semmiképpen sem meríti ki az internetről való gondolkodás hasznos módszereit. Sok kutató számára nyilvánvalóvá vált, hogy az internet gyakran nem egy elkülönülő szféra, hanem a mindennapi életbe különböző módokon beágyazott terület. Ez a felismerés sajátos módszertani kihívásokat hozott magával, főképpen a kutatás tárgyaira vonatkozóan. Számos szakember próbált megfelelni ezeknek a próbatételeknek olyan metódusok kifejlesztésével, melyek biztosítják az online és az offline közötti átjárást, és lehetővé teszik annak vizsgálatát, hogyan válik az internet a mindennapi élet részévé. A következő fejezetben ezeket a kutatásokat tekintem át, hogy bemutassam azokat a kutatásmódszertani megoldásokat, amelyek az internet mint a hétköznapi életbe ágyazott jelenség vizsgálata közben formálódtak ki.

Habár az online tartomány etnográfiai kutatási terepként való kezelése már önmagában is meggyőző lépésnek számított abba az irányba, hogy komolyan vegyék az online társadalmi tapasztalatokat, korán világossá vált, hogy ez a megközelítés nem öleli fel az internetre vonatkozó összes lényeges aspektust. Miller és Slater (2000) határozottan azt állítják, hogy az internet csak nagyon ritkán (vagy sohasem) határozható meg a virtuális tapasztalat különálló területeként, ezért azt kellene tanulmányozni, ahogy az sajátos kontextusokban értelmet nyer. Internetetnográfiajuk Trinidadban kezdődött, a trinidadiaiak által használt online kontextusok feltárása során elsősorban azt tették vizsgálatuk tárgyává, hogy a trinidadiaiak miként értelmezik és teszik sajátjukká az internetet. Millerék az internetnek a kontextusoktól függő összehasonlító etnográfiaját középpontba helyező javaslatukkal jelentősen hozzájárultak az internet tanulmányozására létrehozott módszerek megteremtéséhez. Megközelítésük, miszerint az internet a mindennapi életbe fonódva létezik és egyedi kontextusokban értelmezhető, több különböző módszertani hagyományba is jól illeszkedik. Mackay (2005) amellet érvel, hogy új médiumok feltérképezése során, így például az internet esetében is, eredményesen támaszkodhatunk azokra a meglévő megközelítésekre, melyek a média közönségeinek és az otthoni környezetben történő médiafogyasztásnak a vizsgálatára irányulnak. Mackay osztja Miller és Slater arra vonatkozó aggodalmát, hogy nem kellene elutasítanunk a régebben kialakult kutatási kereteket, túl nagy hangsúlyt fektetve az internetre mint a társadalmi tér új formájára. Bakardjieva és Smith (2001) úgyszintén ragaszkodnak a „face to face” interjúkhoz és az otthonok bejárásához annak érdekében, hogy megértsék az új média otthoni környezetbe való beágyazottságát. E kutatók emlékeztetnek bennünket arra, hogy az internet egyidejűleg létezik a hagyományos társadalmi terekkel, és mivel ezeken a tereken belül használják, a meglévő módszerek segítségével továbbra is megközelíthető.

Abban a periódusban, melyet Silver (2000) kritikai kiberkultúra-tanulmányoknak nevez, meghatározóvá váltak azok a megközelítések, melyek az internet mindennapi életbe való beágyazottságát vizsgálják. A Wellman és Haythornthwaite (2002) által szerkesztett tanulmánygyűjtemény sokféle kvalitatív és kvantitatív módszertani megközelítést fűz össze, ideértve a kérdőíves felmérést, az otthonokban tett látogatásokat és az időfelhasználásról készült naplókat; e módszerek mindegyike az internetet a mindennapi élet szerves részeként kívánja feltárni. Woolgar (2002) ehhez hasonlóan diszciplináris nézőpontok változatos tárházát gyűjti össze azért, hogy megvizsgálja az internet és az új média napjaink társas életre gyakorolt hatását. Arra a végkövetkeztetésre jut, hogy szükségünk van azokra a módszerekre, melyek részletesebb betekintést engednek az új technológiák eredetébe és felhasználásába, és amelyek nem feltételezik előre azt, hogy mi számít valósnak vagy virtuálisnak, illetve az sem, hogy milyenek lesznek a közöttük lévő kapcsolatok. Howard és Jones (2004) is módszertani megközelítések sokaságát gyűjtik egybe az új médiáról mint „beágyazott médiáról” szóló, általuk szerkesztett kötetben (Howard 2004). Ezekben a gyűjteményekben burkoltan jelenik meg az az egyértelmű felfogás, miszerint az internet mindennapi élettel történő integrációja olyan összetett téma, amelyhez, egyrészt, jól illeszkedik a megközelítések kombinációja, másrészt az profitál is ebből. Az ezekben a kötetekben felhasznált módszerek ismerősek lehetnek az internet előtti időkből, magukba foglalják a kérdőíveket, interjúkat, naplókat, fókuszcsoportokat, megfigyeléseket, dokumentum- és történeti elemzéseket, valamint a kísérleteket és az összehasonlító kutatásokat.

Miközben az internet mindennapi kontextusainak vizsgálatában újra teret nyertek a hagyományos módszerek, kutatástervezési gyakorlatok és kutatási stratégiák, egyes kutatók egy olyan megközelítést próbáltak kialakítani, ami alkalmas az internetet egyre inkább ellepő különféle kapcsolatok kutatására. A kiberkultúrát nem tekintették elkülönülő, az offline élettől elválasztva tanulmányozandó szférának, de elismerték az internet nagyfokú társadalmi komplexitását, és ennek megfeleltethető kutatási keretek kidolgozását tűzték ki célul. Ebben a felfogásban sem az online, sem az offline nem számít magától értetődő kutatási terepnek, melyen belül a vizsgálódást el kell végezni. A kutatók arra töreksenek, hogy az online és offline határait átlépjék, és feltárják, hogy ez a határ milyen módon releváns (vagy sem) a társadalmi tapasztalat megszervezésében. Ennélfogva változatos, az online és offline vizsgálódások elemeit ötvöző kutatási formák tűntek fel. Howard (2002) egyfajta hálózatos etnográfiát javasolt, amely az online adatok hálózatelemzését használja offline vizsgálatok kiindulópontjaként. Úgy találta, hogy a módszerek efféle új kombinációja különösen az új technológiák terjedése nyomán létrejövő hálózati szerveződések (*distributed organizations*) tanulmányozása során lehet hasznos.

Howard (2002) tehát sajátos metodológiai kombinációt ajánlott egy speciális szerveződési forma elemzéséhez. Más megközelítések inkább azt javasolták, hogy adaptívabb módszerek segítségével eredjünk a kutatás során felbukkanó összefüggések nyomába, melyek nem határozzák meg előre, hogyan kombináljuk az online-t és az offline-t. *Virtual Ethnography* [Virtuális etnográfia] című munkámban (Hine 2000) egy olyan összekötő, konnektív (*connective*) megközelítést szorgalmaztam az internet tanulmányozására, amely nyitott lenne annak – mind kulturális terepként, mind kulturális artefaktumként (*artifact*) tekintett-tulajdonságaira, és feltárná mindazokat a változatos lehetőségeket, amelyek során az internet jelentésekkel töltődik fel. Ez a szemléletmód egy médiaeseményt feldolgozó esettanulmányon keresztül alakult ki bennem. A konnektív etnográfiai megközelítés alkalmasnak bizonyult arra, hogy bemutassam az internethasználat különböző interpretációit a médiában, valamint azt, hogy az emberek miként reagálnak a médiaeseményekre, illetve miként fejtik ki az internettel kapcsolatos értelmezéseiket weboldalaikon és üzenőfalas hozzászólásaikban. Ezt követően a tudósok internethasználatáról szóló munkáimban is hasonló felfogásban vizsgáltam azon lehetőségeket, melyekben az internet emergens használati módjai adott anyagi kultúrán, politikai és intézményi kontextuson, illetve kommunikációs ökológián belül nyernek értelmet (Hine 2007, 2008).

Constable távkapcsolatokról szóló munkája (2003) szintén az online részvételt és megfigyelést ötvözi azoknak a kontextusoknak a vizsgálatával, melyeken belül az online aktivitások helyet kapnak és értelmet nyernek, így kutatása egyik része segít értelmezni a másikat. Levelezőlistákat és weboldalakat tanulmányozott, melyeken keresztül amerikai férfiak Kínából és a Fülöp-szigetéről származó hölgyekkel ismerkedtek házasság céljából. Constable meg is látogatta az online megismert embereket, így képes volt azokban a helyzetekben kontextualizálni saját online megfigyeléseit, ahonnan azok származtak. Orgad (2005a, 2005b) a mellrákkal küzdő nők internethasználatáról szóló kutatásában szintén összekapcsolja az online és offline módszereket. Úgy véli, hogy az online és offline tapasztalatok kontextusba helyezik egymást, és egyiket sem szabad automatikusan úgy tekinteni, mint ami megelőzi vagy megmagyarázza a másikat. A két kontextus közötti mozgás támogatja a kutatót feltevéseinek felülvizsgálatában és abban is, hogy ezeket egymás kölcsönös tanulmányozására használja.

A konnektív megközelítések nagyon vonzóknak tűnhetnek, amikor az új médiát intenzíven használók tapasztalatait próbáljuk meg értelmezni. Az efféle vizsgálatok során fontos, hogy követni tudjuk a változatos médiatereket benépesítő embereket, és hogy reflektálni tudjunk arra, az emberek miként jutottak el ezekbe a terekbe, illetve hogyan formálták őket társadalmi cselekvőként a megszerzett tapasztalatok. Ezt a perspektívát jelenítik meg Leandernek és McKimnek (2003) a tinédzserek online gyakorlatainak tanulmányozására vonatkozó javaslatai. Az információk darabkái és áramlatai követő, a határkonstrukciókat tanulmányozó stratégiáik sokszínű eszköztárat kínálnak ahhoz, hogyan lehet kutatóként kamaszokkal online kapcsolatba kerülni. Azt is sugallják mindemellett, hogy a „kontextus” fogalma túl statikus azon változatos lehetőségek megragadására, melyekben a tapasztalatok egymást értelmezik és egymással kölcsönhatásba lépnek. Amikor az ilyen helyzetek összetettségével szembesültek, Leander és McKim „az aktuális módszerek tárházának kreatív kibővítésére” éreztek késztetést (2003: 237). Tehát itt újra azt láthatjuk, hogy az internet kihívást jelent a bevett módszerek számára. Nem feltétlenül azért, mert azok ne lennének alkalmazhatóak bizonyos megközelítésekben, hanem azért, mert a kutatókat az új terep új utak elgondolására ösztönzi.

A konnektív megközelítések azon túl, hogy lehetővé tették az egyéni tapasztalatok vizsgálatát, arra is alkalmasnak bizonyultak, hogy megvilágítsák egyes online objektumok eredetét és használatát. A weben található tudományos adatbázisokról szóló munkájukban Beaulieu és Simakova (Beaulieu 2005; Beaulieu és Simakova 2006) különböző stratégiákat alkalmazva mutatják meg, hogyan ágyazódtak be az adatbázisok az internetbe és a tudományos gyakorlatokba. Egészen pontosan olyan etnográfiai megközelítést használnak, amely lehetővé teszi, hogy az etnográfus a hiperhivatkozások segítségével a világhálón feltárja az adatbázisok kapcsolódási pontjait. A hivatkozások etnográfiai kezelése magában foglalja a felbukkanásuk körülményeire és változatos jelentéseikre adott reflexiót is. Elgondolásuk illeszkedik egy az infrastruktúra etnográfiájáról szóló munkához (Star 1999), amelyben a hiperhivatkozás a tudástermelésre szolgáló infrastruktúra kiterjedtségét demonstrálja, egyúttal annak esetlegességére is reflektál.

A bemutatott konnektív és mozgásokat követő, mobil kutatások az online és offline vizsgálatát annak érdekében ötvözik, hogy visszaadható legyen a mindennapi tapasztalatok és a valóság interneten keresztül megtapasztalása. Amikor az etnográfusok elmozdulnak az előre definiált kutatási terep biztonságától, legyen az online vagy offline, veszélyeztetik az etnográfiai hagyományhoz fűződő kötelekeiket. Amint elkezdik feltárni az online és offline határan átívelő tapasztalatokat, eltávolodnak az előre meghatározott kutatási terep biztonságos közegétől, és eltérő terekből származó kapcsolatok vizsgálatába kezdenek. Ezek után problematikussá válik azoknak az állításoknak a fenntartása, amire az etnográfia mint sajátos módszer épül, vagyis a mélyreható kutatás és a holisztikus elemzés, hiszen a kutatás résztvevőivel fenntartott intenzív kapcsolat egyre inkább tűnékenyvé válik. A kutatási terep ezzel együtt egyre gyakrabban tűnik utólagos kutatói konstrukciónak, mint már korábban létező entitásnak. Ebből fakadóan a mozgást követő és részleges megközelítéseknek azt is igazolniuk kellett, hogy az adott átélt társas valóság megismerésének stratégiailag fontos lehetőségei, és egyúttal azt is, hogy módszertani szempontból is megalapozottak. Az utóbbira vonatkozóan az online és offline helyzeteken átívelő etnográfikák támaszkodhatnak a kortárs antropológiai gondolkodás egyes áramlataira. A média által telített világ térbeliségének és társadalmiságának komplexitása újra az etnográfusok érdeklődésének középpontjába állította a terep megalkotásának problémáját (Amit 1999; Gupta és Ferguson 1997) és azokat a stratégiákat is, amelyek segítségével a globális láthatóvá válik a lokálisban (Burawoy 2000).

Az, hogy a kortárs kultúrakutatásban elterjedt a több színterű terep felfogása (Marcus 1995, 1998), az internet konnektív vizsgálatát is kedvező helyzetbe hozta az etnográfiai módszertan aktuális trendjei között. Habár a konnektív etnográfia az internet mindennapi életbe való beágyazottságának megragadására alkalmas eszközként bukkannak fel, nem lenne helyénvaló teljesen újszerűnek ábrázolni az így létrejövő gyakorlatot. Az internetetnográfia sokféle formát ölthet, azonban igazolása az etnográfia hagyományos változataiban gyökerezik. A korai internetetnográfia hajlamosak voltak kihangsúlyozni az internet önmagában rejlő kulturális gazdagságát és komplexitását, és következetesen támaszkodtak az etnográfiai bevonódás és a kutatási terep hagyományos fogalmaira, melyeket az új médium vonatkozásában értelmeztek. A konnektív és mozgást követő, mobil etnográfia különféle formái az utóbbi időben maguk is az internetes tapasztalatok részeivé váltak, ezáltal még inkább eltávolodtak a terepmunka tradicionális elgondolásától, de a terep konstrukcióját övező jelenlegi viták révén továbbra is kapcsolatban állnak az etnográfia meghatározó alapelveivel. Az etnográfiai alapelveknek ez a változata továbbra is érvényesnek tekinti, hogy az etnográfus az átért tapasztalatok révén kerül kapcsolatba a kutatás alanyaival, és ezt a reflexió eszközeként használja a különbségek feltárása során. Időnként nem egyértelmű, hogy lehet-e az így létrejövő terméket etnográfiként jellemezni, ugyanakkor sok kutató az etnográfia szellemiségéből merít, amikor az emberek életébe ágyazott internetet kutatja, és olyan eljárásmodokat kíván találni, amelyekkel megragadható az internet gazdagsága és komplexitása.

Mintázatok keresése és a hálózatok felderítése

Az internet etnográfusainak elsődleges módszertani fókuszát többnyire a tereppel kialakított kapcsolatok és az azokra adott reflexió képezi. Az interneten gyűjthető adatok sokszínűsége és pusztán mennyisége azonban nyomasztóan hathat. A mobil és konnektív megközelítések felerősítik ezt az aggodalmat, mivel elvetik a jól körülhatárolható terep és a minden részletre kiterjedő, intenzív kutatómunka elképzelését. Ilyen körülmények között vonzóvá válnak a szisztematikus adattárolás és -elemzés különböző technikái. Az internetről származó adatoknak van néhány módszertani szempontból látványos tulajdonsága is, amit a más hagyományokból származó kutatók képesek voltak kiaknázni. Az adatok mennyisége és hozzáférhetősége önmagában biztosította a feltételeket néhány innovatív módszertani megközelítés felbukkanásához. Különösen az internetes adatok rögzítésének könnyedsége és a bennük lévő mintázatok kereshetősége ösztönözte az új megoldások keresését. Ebben a fejezetben bemutatok néhány új, az adatok széles körű hozzáférhetőségének köszönhető kutatási keretet, és ismételten megvizsgálom az ezekhez kapcsolódni képes kutatói hagyományokat.

Az internetkutatás kezdete óta léteztek olyan nagymintán végzett projektek, melyek az internetes tapasztalatok jellemzésére tettek kísérletet. A nemzetközi együttműködésben megvalósult *ProjectH* (H-projekt) (Sudweeks, McLaughlin és Rafaeli 1998) a Usenet hírcsoportokban közzétett üzenetek nagy mintáján végzett tartalomelemzést. Már a projekt megszervezésére is érdemes odafigyelni, hiszen a munka megvalósítása során többnyire ugyanazt a médiát használták, mint amit tanulmányozni kezdtek (Sudweeks és Rafaeli 1996). A nagymintán végzett tartalomelemzés ismerős megközelítés, viszonylag egyszerűen átalakítható volt az internetes vizsgálathoz, melynek középpontjába az egyéni üzenetek tartalma került. Az internetes beszélgetések témakörök (*thread*) szerinti szerveződése kapcsán

problémák merültek fel az elemzéssel kapcsolatban, ha pedig a társas szerveződésre is tekintettel kell lenni, az egyszerű tartalomelemzés kevésbé tűnik kielégítőnek. A problémák kezelése érdekében Smith (1999) kifejlesztett egy Usenet adatokat elemző alkalmazást, hogy feltárja a részvétel és a társas szerveződés fontos vonásait. NetScan nevű rendszere (netscan.research.microsoft.com)⁵ lehetővé teszi, hogy a kutatók a hírcsoportok őket érdeklő időbeli aspektusait a résztvevők profiljaival és más hírcsoportokkal való kapcsolataikkal együtt vizsgálják. A NetScan az internetes adatok elérhetőségére épülő eszközként áll a kutatók és természetesen a résztvevők rendelkezésére, hogy segítségével vizualizálni tudják az éppen zajló interakciók sajátosságait.

Az internetes mintázatok és kapcsolatok vizualizációja egyszerre volt divatos és hasznos eszköz a kutatók számára. Az internet feltérképezéséről szóló könyvükben Dodge és Kitchin (2000) a vizualizációk egész tárházát gyűjtik össze, amely megragadja az internet geográfiáját, ábrázolja az interneten fellelhető különleges tereket, továbbá vizsgálja az online és offline geográfia közötti kapcsolatokat. Az ehhez kapcsolódó *Atlas of Cyberspace* (Kibertér Atlasz, www.cybergeography.org/atlas/) további inspirációval szolgál az internet társadalmi térként való elképzeléséhez, és Dodge (2005) szerint hasznos módszertani eszközként kiemeli a társadalmi szempontból potenciálisan érdekes mintázatokat, melynek nyomán innovatív kutatási elgondolások születhetnek.

A kutatói képzeletet ösztönző vizualizációk mellett léteznek olyan kutatási hagyományok, melyek a vizualizációk létrehozására analitikus eszközként tekintenek. A társadalmi hálózatok elemzése az internetnek köszönhetően divatba jött, egyrészt új és érdekes jelenségek kutatását tette lehetővé, másrészt az internetes adatok közvetlen hozzáférhetősége új utakat nyitott a társadalmi hálózatokhoz kapcsolódó információk megragadása felé (Garton, Haythornthwaite és Wellman 1997). A társadalmi hálózatok elemzésének módszerével vizsgálták a blogok közötti kapcsolatokat (Herring et al. 2005). A hálózatelemzések legnyilvánvalóbb webes terepét természetesen maguk a hiperhivatkozás-elemzések adták. A link-elemzés jól megalapozott módszerre vált a világháló megkülönböztetett tereinek vizualizálásában (Thelwall 2004), bár a hiperhivatkozás jelentésének kérdése még mindig nyitott a szociológiai értelemben vett interpretációra (Thelwall 2006). A linkelemzés egy formáját eredményesen használták annak vizsgálatában is, hogy milyen mértékben tükröződnek az offline kapcsolatok és rokonsági viszonyok a weboldalak (Rogers és Marres 2000) és blogok (Rogers 2005) közötti linkekben.

Kutatók egy másik csoportja úgy tekint az internetre, mint ami a webszférák (*web sphere*) felbukkanásán keresztül reflektál különböző offline történésekre. Ilyen szférák különböző eseményekhez kapcsolódnak, például egy választáshoz vagy a 2004-es indiai-óceáni szökőárhoz (Foot és Schneider 2006; Schneider és Foot 2005). A webszférák elemzését olyan módszerként fogják fel, melynek első lépese a kutatói érdeklődés tárgyával kapcsolatos weboldalak összefüggő archívumának létrehozása, amit a kutatócsoport tagjainak egymást követő időpontokban végzett webes keresései és az oldalak közötti kapcsolatok nyomon követése segítségével állítanak össze. Az időbeli fejlemények jól dokumentálhatók pillanatfelvételek készítésével. Ezt követően a webszférák tartalmának kódolása után a szövegre, a látványra és az interaktív jellegzetességekre fókuszáló részletes tartalomelemzést végeznek, ami lehetővé teszi az egyes webszférák jellemzését, illetve az állandó jellegzetességek és mintázatok ku-

5 A netscan már nem érhető el (a szerk.).

tatását. Az egymást követő, ismétlődő eseményekhez, például a választásokhoz kapcsolódó webszférák összehasonlításával megvizsgálhatjuk, hogyan változott az internethasználat az idő előrehaladtával.

Az ilyen természetű vizsgálatok esetében gyakran kérdések merülnek fel a könnyen hozzáférhető internetes eszközök, például a népszerű keresőmotorok megbízhatóságával kapcsolatban. Ha egy ellenőrzött hiperhivatkozás-mintát vagy egy jellegzetes webszférárt keresünk, és a keresőmotorokra hagyatkozunk, akkor lemondunk a mintavétel időzítése és a kiválasztás kritériumai feletti kontrollról. A linkelemzésben gyakran előnyben részesítendő a kutató irányítása alá tartozó keresőrobotok (Thelwall 2004). A webszféraelemzés során a kutató különböző technikákat kombinálhat a tárgyhoz tartozó weboldalak azonosítása érdekében, beleértve az összetett keresőmotorok használatát és a linkek követését (Schneider és Foot 2005). Beaulieu (2005) arra figyelmeztet, hogy különböző okokból egyes tartalmak – így az ő érdeklődési körébe tartozó, más oldalakba beágyazott adatbázisok – láthatatlanok a keresőmotorok számára. Tehát a keresőket óvatosan kell kezelni a társadalomkutatásban annak érdekében, hogy azok a kutatás tárgyának kialakítását ne befolyásolják valamilyen nem kívánt módon. Mindazonáltal a könnyen hozzáférhető eszközök használhatók egyfajta etnográfiai szellemben, a reflexív hagyomány felől közelítve, amikor azon gondolkodunk, hogy ezek a hatékony eszközök milyen módokon alakítják az összes felhasználó internetes tapasztalatait (Hine 2007).

A világháló vizsgálati tárgyként való konceptualizálása különböző módokon történhet (Schneider és Foot 2004). A fogalommeghatározást társadalomtudósokként nagyrészt a rendelkezésünkre álló módszertanok segítségével végezzünk el annak érdekében, hogy képet alkothassunk projektjeinkről (Mitra és Cohen 1999; Wakeford 2000), ugyanakkor ezt egy internettel átítatott kultúra tagjaként saját tapasztalataink révén is megteesszük. Miként azt Silver (2000) állítja, a kiberkultúra-tanulmányok eredetüket tekintve közeli kapcsolatban állnak a populáris kiberkultúra felbukkanásával. Valószínűnek tűnik, hogy az internet használatára irányuló kutatások jelenlegi formáit még mindig a szélesebb értelemben vett, résztvevőként mindannyiunk által ismert internetes kultúrából származó felfogások alakítják. Ezek hatnak azokra az eszközökre is, amelyek használatát saját vizsgálataink során indokoltnak véljük. Tanulmányomban eddig úgy írtam le az internetkutatást, mint különálló, független területet, melyen belül a kutatók „másokként” kezelik az internethasználókat, hogy jellemezni és értelmezni tudják őket. Az internetkutatás reflexív jellege is nyilvánvalóvá vált, azonban az új médiatechnológiák szakemberek általi használata magában a kutatás folyamatában megkérdőjelezi ezt a különálló és független helyzetet. Az új média időnként lehetőségeket kínál a vizsgálati eredmények újraértékelésére, a kutató és a kutatás alanyai közötti kapcsolat újragondolására. Esetenként könnyű ez az adaptáció, például az online folyóiratokban való publikáció esetében, míg más esetekben ennél drasztikusabb változások következnek be a kutatási folyamatban.

Az online közzététel változatos módjainak megjelenése lehetővé tette, hogy a kutatási eredmények szélesebb körben is hozzáférhetőek legyenek, az internetkutatók pedig nagyon aktívnak bizonyultak az online folyóiratok fejlesztésében. Az online folyóiratok ugyanakkor arra töreksenek, hogy a nyomtatott cikkek stílusát utánozzák, ennél fogva nem különösebben innovatívak a forma tekintetében: reprodukálják a személytelen szerzői hang uralkodó tendenciáját, és a vizsgálat eredményeit vitathatatlan befejezett termékként prezentálják. A kutatók más típusú internethasználatára, nevezetesen a személyes weboldalakra és

blogokra, sokan úgy tekintettek, mint a kutatási gyakorlat radikálisabb újragondolásának lehetőségeire. Az előzetes vizsgálati eredmények személyes weboldalakon való közzététele alkalmat ad a kutatás résztvevőinek bevonására, és lehetővé teszi számukra, hogy ők maguk is tanulmányozzák a kutatót egy találkozó előtt. Ez magában foglalja annak az esélyét, hogy érdekes elmozdulások jöjjenek létre a kutató és a kutattak közötti kapcsolatokban, és bizonyos közösségek minden bizonnyal a többenél jobban ráhangolódnak majd ezekre a lehetőségekre. Miután bizonyos ideig felsőoktatásban dolgozó kollégák között kutattam, tisztában vagyok vele, hogy a személyes weboldalam és a rajta található írások hasznosnak bizonyultak a bizalmi kapcsolatok kiépítésében ezzel a közösséggel.

Számos internettel kapcsolatos könyv használt weboldalakat a szöveg mellékleteként, lehetővé téve a nagy mennyiségű vizuális anyag bemutatását vagy az adatok későbbi felhasználását (lásd Foot és Schneider 2006; Miller és Slater 2000). A blogolást (a rendszeresen frissített naplók kezelését és az ezt kísérő olyan gyakorlatokat, mint a bloggerközösségek tagjai által működtetett blogok kölcsönös összekapcsolása és kommentálása) szintén alkalmazták az internetkutatók annak eszközeként, hogy mások jobban bevonódjanak a kutatási folyamatba. A blogok használata felveti azt a sok töprengésre alkalmas kérdést, hogy a bemutatás közege vajon milyen szerepet játszik magának a kutatási témának a megformálásában (Paquet 2002). Mortensen és Walker (2002) az online játékközösségekről szóló vizsgálatuk kapcsán beszámoltak a blogok használatáról is. Azt találták, hogy a folyamatosan frissített és hálózatokba kapcsolt forma alkalmat teremt a reflexióra, ez pedig odáig vezette őket, hogy a blogírást is kutatási tevékenységként lássák, így a szöveg létrehozása is a folyamat részévé vált. Lilia Efimova blogkutató saját blogjában (blog.mathemagenic.com) kimerítően tárgyalja a műfaj munkájára gyakorolt hatását. Figyelemre méltó, hogy a blogírás elkezdését elsősorban a reflexív önetnográfia jellemző stílus kifejelesztésének eszközeként vizsgálja. Az új média tehát ösztönözte a kutatói gyakorlat újragondolását, nemcsak vizsgálódásra érdemes új társadalmi jelenségekkel, hanem azokkal a lehetőségekkel is, amelyek a kutatási folyamat megújítását támogatják. Mindezek következtében számos internetkutató mozdult el a kapcsolatok és mintázatok nyomon követésétől abba az irányba, hogy maguk is részt vegyenek a hálózatokban.

Összegzés: mennyire új az internetkutatás?

A fentiekben bemutatam, hogy az internet megjelenése hogyan ösztönözte a vizsgálati módszerekről és a kutatásetikáról szóló eszmecserét, és miként biztosított alkalmat új technikák kifejlesztésére. Még ha egyes módszertani eljárások ismerősek lehetnek is a létező tudományos hagyományokból, ám az internet megjelenésével kérdésessé vált, hogy rugalmasan alkalmazhatók-e az új médiumokra. Azon túl, hogy a szakemberek új módszereket fejlesztettek ki annak érdekében, hogy a társadalmi jelenségeként felfogott internet sajátos tulajdonságait feltárhassák, a kutatási projektek konceptualizálásának eltérő formáira is figyelmet fordítottak. Bebizonyosodott, hogy az internetet és a világhálót kutatási tárgyként elgondoló törekvéseknek számos módozata lehet, amelyek mindegyike egy bizonyos kutatási kérdéskörre koncentrál és egy meghatározott kutatási hagyományra épít. Az internetkutatók különböző diszciplínákból érkeznek, és magukkal hozzák módszereiket. Ennélfogva nem létezik egyetlen elfogadott eszköz sem az internet vizsgálatára. Maga az internetkutatás

nem önálló diszciplína, hanem interdiszciplína, egy olyan terület vagy kutatási hálózat, melyet heterogén perspektívák népesítenek be (Baym 2005; Hine 2005a). Érdeklődésükkel az internet felé forduló kutatók így gyakran maguk is konvencionálisabb diszciplínák képviselői. Ezzel magyarázható, hogy az internet tanulmányozása során alkalmazott módszereiket igyekeznek hozzákötni valamelyik bevett kutatási hagyományhoz. Ezek a szakemberek az internetkutatási megközelítéseket ritkán mutatják be radikálisan újként, sokkal inkább úgy, mint ami a létező hagyományok szellemének kiterjesztése. A kutatók egy része pedig csak azért tűnik radikális újítónak, mert az új média eszköztárát használja a kutatási folyamatok és eredmények bemutatása során. Az internetkutatás innovációi többnyire kisebb módosítások formájában jelennek meg (Jankowski és van Selm 2005), vagy olyan módon, hogy végső soron nem zavarják meg az episztemológiai alapelveket (Beaulieu 2004).

Így tehát egyfajta ambivalencia érzékelhető az internet innovatív státusza és a hozzá társított társadalomkutatási módszerek között. Noha az internet által hordozott újdonságok elismerése sokakat, köztük számos társadalomkutatót is arra bátorított, hogy bevonódjon és komolyan vegye az új jelenségekből adódó lehetőségeket, a megszerzett tapasztalatok gyakran még a korábbi hagyományokban gyökereznek, a folytonosság érzése az újdonság szelével keveredik. Annak érdekében, hogy fenntartható erőforrássá váljon, az internethasználatot és az internetkutatási technikákat értelmezhetővé kell tenni a mindennapi élet kontextusában és az elismert akadémiai diszciplínák körében. Az internetkutatás emergens gyakorlata igyekszik komolyan venni azt az érzésünket, hogy ezen a területen most éppen valami új történik, de ezt anélkül teszi, hogy elvetné azokat a diszciplináris hagyományokat, amelyek megalapozzák reflexióinkat és teret engednek a módszertanok alkalmazhatóságáról szóló vitáknak.

Fordította Torbó Annamária

Hivatkozott irodalom

- Amit, Vered (szerk.) (1999): *Constructing the Field*. London: Routledge.
- Bakardjieva, Maria és Richard Smith (2001): The Internet in Everyday Life: Computer Networking from the Standpoint of the Domestic User. *New Media and Society* 3(1): 67–83. DOI: <https://doi.org/10.1177/1461444801003001005>.
- Bassett, Elizabeth H. és Kate O’Riordan (2002): Ethics of Internet Research: Contesting the Human Subjects Research Model. *Ethics and Information Technology* 4(3): 233–247. DOI: <https://doi.org/10.1023/A:1021319125207>.
- Baym, Nancy K. (2000): *Tune In, Log On: Soaps, Fandom and Online Community*. Thousand Oaks: Sage.
- Baym, Nancy K. (2005): Introduction: Internet Research as It Isn’t, Is, Could Be and Should Be. *Information Society* 21(4): 229–232. DOI: <https://doi.org/10.1080/01972240591007535>.
- Beaulieu, Anne (2004): Mediating Ethnography: Objectivity and the Making of Ethnographies of the Internet. *Social Epistemology* 18(2–3): 139–163. DOI: <https://doi.org/10.1080/0269172042000249264>.
- Beaulieu, Anne (2005): Sociable Hyperlinks: An Ethnographic Approach to Connectivity. In *Virtual Methods: Issues in Social Research on the Internet*. Christine Hine (szerk.). Oxford: Berg, 183–198.
- Beaulieu, Anne és Elena Simakova (2006): Textured Connectivity: An Ethnographic Approach to Understanding the Timescape of Hyperlinks. *Cybermetrics* 10(1). Interneten: https://metodos.files.wordpress.com/2008/02/beaulieu_-textured-connectivity-ethnographic-approach.pdf (letöltve: 2018. július 30.).
- Bruckman, Amy (1992): *Identity Workshop: Emergent Social and Psychological Phenomena in Text-based Virtual Reality*. Interneten: <http://www-static.cc.gatech.edu/~asb/papers/identity-workshop.rtf> (letöltve: 2018. július 30.).

- Bruckman, Amy (2002): *Ethical Guidelines for Research Online*. Interneten: www.cc.gatech.edu/~asb/ethics (letöltve: 2006. október 10.).
- Burawoy, Michael (szerk.) (2000): *Global Ethnography: Forces, Connections and Imaginations in a Postmodern World*. Berkeley: University of California Press.
- Constable, Nicole (2003): *Romance on a Global Stage: Pen Pals, Virtual Ethnography and "Mail Order" Marriages*. Berkeley: University of California Press.
- Correll, Shelley (1995): An Ethnography of an Electronic Bar: The Lesbian Cafe. *Journal of Contemporary Ethnography* 24(3): 270–298. DOI: <https://doi.org/10.1177/089124195024003002>.
- Curtis, Pavel (1996): Mudding: Social Phenomena in Text-based Virtual Realities. In *High Noon on the Electronic Frontier: Conceptual Issues in Cyberspace*. Peter Ludlow (szerk.). Cambridge, MA: MIT Press, 347–373.
- Dodge, Martin (2005): The Role of Maps in Virtual Research Methods. In *Virthods: Issues in Social Research on the Internet*. Christine Hine (szerk.). Oxford: Berg, 113–128.
- Dodge, Martin és Rob Kitchin (2000): *Mapping Cyberspace*. London: Routledge.
- Ess, Charles és Association of Internet Researchers Ethics Working Committee (2002): *Ethical Decision-making and Internet Research: Recommendations from the AoIR Ethics Working Committee*. Interneten: www.aoir.org/reports/ethics.pdf (letöltve: 2018. július 30.). Újabb verzió: Markham, Anette és Elizabeth Buchanan (2012): *Making and Internet Research: Recommendations from the AOIR Ethics Committee*. Interneten: <https://aoir.org/reports/ethics2.pdf> (letöltve: 2018. július 30.).
- Foot, Kristen A. és Steven M. Schneider (2006): *Web Campaigning*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Fox, Nick és Chris Roberts (1999): GPs in Cyberspace. The Ethnography of a "Virtual Community". *Sociological Review* 47(4): 643–671. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-954X.00190>.
- Frankel, Mark S. és Sanyin Siang (1999): *Ethical and Legal Aspects of Human Subjects Research on the Internet*. Interneten: <https://www.aaas.org/sites/default/files/migrate/uploads/report2.pdf> (letöltve: 2018. július 30.).
- Garton, Laura, Caroline Haythornthwaite és Barry Wellman (1997): Studying Online Social Networks. *Journal of Computer Mediated Communication*, 3(1). Interneten: <http://reed.cs.depaul.edu/peterh/class/hci450/Papers/Garton.Haythornthwaite.Wellman.1997.pdf> (2018. július 30.). DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.1997.tb00062.x>.
- Guimarães, Mario J. L. Jr. (2005): Doing Anthropology in Cyberspace: Fieldwork Boundaries and Social Environments. In *Virtual Methods: Issues in Social Research on the Internet*. Christine Hine (szerk.). Oxford: Berg, 141–156.
- Gupta, Akhil és James Ferguson (szerk.) (1997): *Anthropological Locations: Boundaries and Grounds of a Field Science*. Berkeley: University of California Press.
- Herring, Susan C. (1996): Linguistic and Critical Analysis of Computer-mediated Communication: Some Ethical and Scholarly Considerations. *Information Society* 12(2): 153–168. DOI: <https://doi.org/10.1080/911232343>.
- Herring, Susan C. (2001): Computer Mediated Discourse. In *Handbook of Discourse Analysis*. Deborah Schiffrin, Deborah Tannen és Heidi E. Hamilton (szerk.). Malden: Blackwell, 612–634.
- Herring, Susan C., Inna Kouper, John C. Paolillo, Lois Ann Scheidt, Michael Tyworth, P. Welsch, Elijah Wright és Ning Yu (2005): Conversations in the Blogosphere: An Analysis "From the Bottom Up." In *Proceedings of the Thirty-Eighth Hawai'i International Conference on System Sciences* (HICSS-38). Los Alamitos: IEEE Press. Interneten: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.92.7654&rep=rep1&type=pdf> (letöltve: 2018. június 13.). DOI: <https://doi.org/10.1109/HICSS.2005.167>.
- Herring, Susan C. (szerk.) (1996): *Computer-mediated Communication: Linguistic, Social and Cross-cultural Perspectives*. Amsterdam: Benjamins.
- Hine, Christine (2000): *Virtual Ethnography*. London: Sage.
- Hine, Christine (2004): Social Research Methods and the Internet. A Thematic Review. *Sociological Research Online* 9(2). Interneten: www.socresonline.org.uk/9/2/hine.html (letöltve: 2018. augusztus 28.). DOI: <https://doi.org/10.5153/sro.924>.
- Hine, Christine (2005a): Internet Research and the Sociology of Cyber-social-scientific Knowledge. *Information Society* 21(4): 239–248. DOI: <https://doi.org/10.1080/01972240591007553>.
- Hine, Christine (2005b): Virtual Methods and the Sociology of Cyber-social Scientific Knowledge. In *Virtual Methods: Issues in Social Research on the Internet*. Christine Hine (szerk.). Oxford: Berg, 1–3.
- Hine, Christine (2007): Connective Ethnography for the Exploration of E-science. *Journal of Computer Mediated Communication* 12(2). Interneten: <https://onlinelibrary.wiley.com/journal/10836101> (letöltve: 2018. augusztus 28.). DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2007.00341.x>.
- Hine, Christine (2008): *Systematics as Cyberscience: Computers, Change and Continuity in Science*. Cambridge, MA: MIT Press.

- Howard, Philip N. (2002): Network Ethnography and the Hypermedia Organization: New Organizations, New Media, New Methods. *New Media and Society* 4(4): 551–575. DOI: <https://doi.org/10.1177/146144402321466813>.
- Howard, Philip N. (2004): Embedded Media: Who We Know, What We Know, and Society Online. In *Society Online: The Internet in Context*. Philip N. Howard és Steve Jones (szerk.). Thousand Oaks: Sage, 1–27.
- Howard, Philip N. és Steve Jones (szerk.) (2004): *Society Online. The Internet in Context*. Thousand Oaks: Sage.
- Hudson, James M. és Amy Bruckman (2004): “Go Away”: Participant Objections to Being Studied and the Ethics of Chatroom Research. *Information Society* 20(2): 127–139. DOI: <https://doi.org/10.1080/01972240490423030>.
- Hudson, James M. és Amy Bruckman (2005): Using Empirical Data to Reason About Internet Research Ethics. In *Proceedings of the European Conference on Computer-Supported Cooperative Work (ECSCW)*. Hans Gellersen, Kjeld Schmidt, Michel Beaudovin-Lafon és Wendy Mackay (szerk.). Paris: Kluwer Academic, 287–306. Interneten: <https://pdfs.semanticscholar.org/6142/c7eb0175a0b2f7ff60bbfa5ea005ecd1807.pdf> (letöltve: 2018. július 30.).
- Illingworth, Nicola (2001): The Internet Matters: Exploring the Use of the Internet as a Research Tool. *Sociological Research Online* 6(2): 1–12. Interneten: <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.5153/sro.600> (letöltve: 2018. július 30.). DOI: <https://doi.org/10.5153/sro.600>.
- Jankowski, Nicholas W. és Martine van Selm (2005): Epilogue: Methodological Concerns and Innovations in Internet Research. In *Virtual Methods: Issues in Social Research on the Internet*. Christine Hine (szerk.). Oxford: Berg, 199–207.
- Joinson, Adam N. (2003): *Understanding the Psychology of Internet Behaviour: Virtual Worlds, Real Lives*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Joinson, Adam N. (2005): Internet Behaviour and the Design of Virtual Methods. In *Virtual Methods: Issues in Social Research on the Internet*. Christine Hine (szerk.). Oxford: Berg, 21–34.
- Jones, Steven (2005): Fizz in the Field. Toward a Basis for an Emergent Internet Studies. *Information Society* 21(4): 233–237. DOI: <https://doi.org/10.1080/01972240591007544>.
- Jones, Steven (szerk.) (1995): *Cybersociety: Computer-mediated Communication and Community*. Thousand Oaks: Sage.
- Kanayama, Tomoko (2003): Ethnographic Research on the Experience of Japanese Elderly People Online. *New Media and Society* 5(2): 267–288. DOI: <https://doi.org/10.1177/1461444803005002007>.
- Kendall, Lori (2002): *Hanging out in the Virtual Pub: Masculinities and Relationships Online*. Berkeley: University of California Press.
- Kiesler, Sara, Jane Siegel és Timothy W. McGuire (1984): Social Psychological Aspects of Computer-mediated Communication. *American Psychologist* 39(10): 1123–1134. DOI: <https://doi.org/10.1037/0003-066X.39.10.1123>.
- King, Strom A. (1996): Researching Internet Communities: Proposed Ethical Guidelines for the Reporting of Results. *Information Society* 12(2): 119–127. DOI: <https://doi.org/10.1080/713856145>.
- Kivits, Jolle (2005): Online Interviewing and the Research Relationship. In *Virtual Methods: Issues in Social Research on the Internet*. Christine Hine (szerk.). Oxford: Berg, 35–49.
- Lea, Martin és Russel Spears (1991): Computer-mediated Communication, Deindividuation and Group Decision-making. *International Journal of Man-Machine Studies* 34(2): 283–301. DOI: [https://doi.org/10.1016/0020-7373\(91\)90045-9](https://doi.org/10.1016/0020-7373(91)90045-9).
- Leander, Kevin M. és Kelly K. McKim (2003): Tracing the Everyday “Sittings” of Adolescents on the Internet. Astrategic Adaptation of Ethnography Across Online and Offline Spaces. *Education, Communication and Information* 3(2): 211–240. DOI: <https://doi.org/10.1080/14636310303140>.
- Lindlof, Thomas R. és Milton J. Shatzter (1998): Media Ethnography in Virtual Space: Strategies, Limits, and Possibilities. *Journal of Broadcasting and Electronic Media* 42(2): 170–189. DOI: <https://doi.org/10.1080/08838159809364442>.
- Mackay, Hugh (2005): New Connections, Familiar Settings: Issues in the Ethnographic Study of New Media Use at Home. In *Virtual Methods: Issues in Social Research on the Internet*. Christine Hine (szerk.). Oxford: Berg, 129–140.
- Madge, Clare és Henrietta O’Connor (2002): Online with the E-mums: Exploring the Internet as a Medium for Research. *Area* 34(1): 92–102. DOI: <https://doi.org/10.1111/1475-4762.00060>.
- Mantovani, Giuseppe (1994): Is Computer-mediated Communication Intrinsically Apt to Enhance Democracy in Organizations? *Human Relations* 47(1): 45–62. DOI: <https://doi.org/10.1177/001872679404700103>.
- Marcus, George (1995): Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology* 24: 95–117. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.an.24.100195.000523>.
- Marcus, George (1998): *Ethnography through Thick and Thin*. Princeton: Princeton University Press.
- Markham, Annette (1998): *Life Online: Researching Real Experience in Virtual Space*. Walnut Creek: AltaMira Press.
- Miller, Daniel és Don Slater (2000): *The Internet: An Ethnographic Approach*. Oxford: Berg.

- Mitra, Ananda és Elisia Cohen (1999): Analyzing the Web: Directions and Challenges. In *Doing Internet Research: Critical Issues and Methods for Examining the Net*. Steve Jones (szerk.). Thousand Oaks: Sage, 179–202.
- Mortensen, Torill és Jill Walker (2002): Blogging Thoughts: Personal Publication as an Online Research Tool. In *Researching ICTs in Context*. Andrew Morrison (szerk.). Oslo: InterMedia Report, 249–279.
- Orgad, Shani S. (2005a): From Online to Offline and Back: Moving from Online to Offline Research Relationships with Informants. In *Virtual Methods: Issues in Social Research on the Internet*. Christine Hine (szerk.). Oxford: Berg, 51–66.
- Orgad, Shani S. (2005b): *Storytelling Online: Talking Breast Cancer on the Internet*. New York: Lang.
- Paccagnella, Luciano (1997): Getting the Seats of Your Pants Dirty: Strategies for Ethnographic Research on Virtual Communities. *Journal of Computer Mediated Communication* 3(1). Interneten: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1083-6101.1997.tb00065.x> (letöltve: 2018. július 30.). DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.1997.tb00065.x>.
- Paquet, Sebastien (2002): *Personal Knowledge Publishing and its Uses in Research*. Interneten: <http://radio-weblogs.com/0110772/stories/2002/10/03/personalKnowledgePublishingAndItsUsesInResearch.html> (letöltve: 2018. július 30.).
- Rheingold, Howard (1993): *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. Reading: Addison-Wesley.
- Rogers, Richard (2005): Poignancy in the US Political Blogosphere. *Aslib Proceedings* 57(4): 356–368. DOI: <https://doi.org/10.1108/00012530510612086>.
- Rogers, Richard és Noortje Marres (2000): Landscaping Climate Change: A Mapping Technique for Understanding Science and Technology Debates on the World Wide Web. *Public Understanding of Science* 9(2): 141–163. DOI: <https://doi.org/10.1088/0963-6625/9/2/304>.
- Rutter, Jason és Gregory W. H. Smith (2005): Ethnographic Presence in a Nebulous Setting. In *Virtual Methods: Issues in Social Research on the Internet*. Christine Hine (szerk.). Oxford: Berg, 81–92.
- Schaap, Frank (2002): *The Words that Took Us There: Ethnography in a Virtual Reality*. Amsterdam: Aksant Academic.
- Schneider, Steven M. és Kristen A. Foot (2004): The Web as an Object of Study. *New Media and Society* 6(1): 114–122. DOI: <https://doi.org/10.1177/1461444804039912>.
- Schneider, Steven M. és Kristen A. Foot (2005): Web Sphere Analysis: An Approach to Studying Online Action. In *Virtual Methods: Issues in Social Research on the Internet*. Christine Hine (szerk.). Oxford: Berg, 157–170.
- Sharf, Barbara F. (1999): Beyond Netiquette: The Ethics of Doing Naturalistic Research on the Internet. In *Doing Internet Research: Critical Issues and Methods for Examining the Net*. Steve Jones (szerk.). Thousand Oaks: Sage, 243–256.
- Silver, Daniel (2000): Looking Backwards, Looking Forwards: Cyberculture Studies, 1990–2000. In *Web.Studies: Rewiring Media Studies for the Digital Age*. David Gauntlett (szerk.). London: Arnold, 19–30.
- Smith, Marc A. (1999): Invisible Crowds in Cyberspace: Measuring and Mapping the Social Structure of Usenet. In *Communities in Cyberspace: Perspectives on New Forms of Social Organization*. Marc A. Smith és Peter Kollock (szerk.). London: Routledge, 195–219.
- Spears, Russel, Martin Lea és Stephen Lee (1990): Deindividuation and Group Polarization in Computer-mediated Communication. *British Journal of Social Psychology* 29(2): 121–134. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2007.00348.x>.
- Sproull, Lee és Sara Kiesler (1986): Reducing Social-context Cues: Electronic Mail in Organizational Communication. *Management Science* 32(11): 1492–1512. DOI: <https://doi.org/10.1287/mnsc.32.11.1492>.
- Star, Suzan Leigh (1999): The Ethnography of Infrastructure. *American Behavioral Scientist* 43(3): 377–391. DOI: <https://doi.org/10.1177/00027649921955326>.
- Stone, Allucquère Rosanne (1995): *The War of Desire and Technology at the Close of the Mechanical Age*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Sudweeks, Fay, Margaret McLaughlin és Margaret Sheizaf Rafaeli (szerk.) (1998): *Network and Netplay: Virtual Groups on the Internet*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Sudweeks, Fay és Sheizaf Rafaeli (1996): How Do you Get a Hundred Strangers to Agree: Computer Mediated Communication and Collaboration. In *Computer Networking and Scholarship in the 21st Century University*. Teresa M. Harrison és Timothy Stephen (szerk.). New York: State University of New York Press, 115–136.
- Taylor, T. L. (1999): Life in Virtual Worlds: Plural Existence, Multimodalities, and Other Online Research Challenges. *American Behavioral Scientist* 43(3): 436–449. DOI: <https://doi.org/10.1177/00027649921955362>.
- Thelwall, Mike (2004): *Link analysis: An Information Science Approach*. Amsterdam: Elsevier.
- Thelwall, Mike (2006): Interpreting Social Science Link Analysis Research: A Theoretical Framework. *Journal of the American Society for Information Science and Technology* 57(1): 60–68. DOI: <https://doi.org/10.1002/asi.20253>.
- Wakeford, Nina (2000): New Media, New Methodologies: Studying the Web. In *Web.Studies: Rewiring Media Studies for the Digital Age*. David Gauntlett (szerk.). London: Arnold, 31–42.

Waskul, Dennis és Mark Douglass (1996): Considering the Electronic Participant: Some Polemical Observations on the Ethics of Online Research. *Information Society* 12(2): 129–139. DOI: <https://doi.org/10.1080/713856142>.

Wellman, Berry és Caroline Haythornthwaite (szerk.) (2002): *The Internet in Everyday Life*. Oxford: Blackwell.

White, Michele (2002): Representations or People? *Ethics and Information Technology* 4(3): 249–266. DOI: <https://doi.org/10.1023/A:1021376727933>.

Woolgar, Steve (szerk.) (2002): *Virtual Society? Technology, Cyberbole, Reality*. Oxford: Oxford University Press.

Közösségi oldalak

A közösségi oldalak jelentősége az antropológiában

A digitális antropológia művelése során két fogalom kerül egymás mellé. Az *antropológia* hagyományosan inkább a kisméretű közösségek szokásainak és hagyományainak tanulmányozásával, mintsem a modernitás legújabb fejleményeinek kutatásával társított tudományterület. A másik a *digitális* jelző, ami ezzel szemben mintha maga is fokozná a társadalmi változások sebességét, s a gyors átalakulás tökéletes példája. A közösségi oldalak¹ a digitális médiumok legújabb és legjelentősebb fejleményei, nem meglepő, ha sajátosságaik révén a legrovidebb idő alatt váltak a globális infrastruktúra részeivé. Az első, tömegeket mozgósító közösségi oldal valószínűleg a 2005-ben megjelent koreai Cyworld volt, de a legismertebb a Facebook felemelkedése, ami a Harvard Egyetem diákjait összekapcsoló eszközből hat év alatt félmilliárd felhasználóval rendelkező oldallá vált. A Facebook-felhasználók köre jelenleg olyan országokban növekszik, mint Indonézia és Törökország, és már elsősorban az idősebbek körében terjeszkedik.

A közösségi oldalak fejlődésének gyorsasága nehezen egyeztethető össze az antropológia hagyományával, tartalmát tekintve a kettő mégis közelebbi kapcsolatban lehet. A *társadalmi hálózatok* (*social networks*) fogalma önmagában is sokkal inkább az antropológiai, mint mondjuk a pszichológiai megközelítés részét képezi. Az antropológusok nem az egyént vizsgálják önmagában, hanem – ahogy azt a rokonsági tanulmányokban is láthatjuk – az egyénre a kapcsolatok csomópontjaként tekintenek; legyen szó a fiútestvér fiáról vagy a lánytestvér

Forrás: Social Networking Sites. In *Digital Anthropology*. Heather A. Horst és Daniel Miller (szerk.). Oxford: Berg Publishers, 146–161. Copyright © 2012 by the Berg Publishers. Hungarian translation © *Replika*. A fordítást az eredetivel egybevetette és lektorálta: Mester Tibor, a szöveget gondozta: Lajos Veronika.

1 A szerk. megjegyzése: a Social Networking Sites (SNS) kifejezésnek nincs bevett magyar fordítása, a közösségi oldal/hálózat/média kifejezések egyaránt használhatók. A terminust az egyszerűség kedvéért közösségi oldalként használtuk a szövegben, ahol az eredetiben SNS szerepelt.

férjéről, a rokoni kapcsolatok tulajdonképpen maguk is társadalmi hálózatok. Az antropológiával szemben a szociológiát főként az iparosodás, a kapitalizmus és a városi életmód elterjedésének következményeként értelmezett változás, a kapcsolati hálózatok jelentőségének csökkenése foglalkoztatta. A mai napig számos nagy hatású szociológiai munka tárgyalja ezt a folyamatot – Putman (2001) *Egyedül tekézni*, Sennett (1998 [1977]) *A közéleti ember bukása*, Giddens, Beck és Bauman munkái –, rajta maradva a domináns értelmezői pályán. Minden ilyen munka ugyanarra a feltevésre épít: a társadalmi hálózatok szorosra szőtt régebbi formáit, melyeket a köznyelv a *közösség* vagy *szomszédság* szavakkal ír le, egyre gyakrabban váltja fel az individualizmus.

Mindezek mellett a szociológián belül egyre nagyobb a visszhangja az individuumokat a hálózatok résztvevőiként meghatározó elgondolásoknak. A társadalmi hálózatok elméletével kapcsolatos nézetek szorosan összefüggnek Castells, Granovetter és Wellman társadalomra vonatkozó elméleteivel (Latour nevét azért nem említem, mert nála a hálózatfogalom használata elsősorban a nem emberi ágensek bevonására szolgál). Castells drámai állításokat fogalmazott meg az internet jelentőségének növekedésével kapcsolatban: „Társadalmaink egyre inkább a Hálózat és az Én bipoláris szembenállása köré szerveződnek” (Castells 2005: 36). Castells három kötetben (2005, 2006, 2007 [1996, 1997, 1998/2000]) mutatja be az általa hálózati társadalomnak nevezett szerveződési formát, a fő hangsúlyt azokra a feltételezett kapcsolatokra helyezve, melyek az új információs technológiák és a politikai gazdaságtan, a kormányzás, a hatalom és a globalizáció új formái között találhatók. A posztmodern divat utáni tudományos diskurzusok részeként a hálózatelméletek a modern élet fragmentáltságának fokozódását és az individualizmus további térnyerését hirdették.

Az elméletalkotók közül Barry Wellman tette a legtöbbet azért, hogy a társas élet online és offline formái között meghagyja a párbeszéd lehetőségét (Boase és Wellman 2006). Érvelése szerint az olyan helyhez kötött hálózatokat, mint a szomszédság és a közösség, bizonyos mértékig kiválthatják az internetalapú közösségi szerveződések. A kutatási eredmények arra utalnak, hogy az online szerveződések elősegíthetik az offline társas élet bizonyos fokú megújulását az új településrészekben (Hampton és Wellman 2003). Megerősítik ezt Granovetter (1988 [1973]) korábbi megfigyelései is, miszerint a közvetlen, erős kapcsolatok mellett a gyenge, távolabbi csoportokat összekötő kapcsolatoknak is nagyon jelentős szerepe lehet az emberek életében. Utóbbi megállapítás az internetes közösségek szempontjából érdekes, hiszen az ezekben kialakuló kötődések gyakran részlegesek és átmenetiek.

Ezeknek a kutatásoknak az antropológiai bírálata során Postill (2008, lásd még Woolgar 2002) a közösség és a szomszédság bevett meghatározásainak alkalmazásával kapcsolatban óvatosságra int, de rámutat arra is, hogy az új szociológiai aldiszciplínaként létrejövő *társadalmi kapcsolathálózat* elemzésében megfigyelhető a hálózatfogalom egyre gyakoribb fetiszizálása is. Ehelyett egy árnyaltabb és jobban kontextualizált etnográfiai megközelítésnek megfelelően előtérbe helyezi a társas élet azon területeinek sokaságát, melyekben az emberek összekapcsolódnak egymással (lásd még Postill 2012); ilyenek azok a rövid idejű, aktivista jellegű politikai szerveződések, melyek Postill malajziai külvárosban végzett terepmunkájában kerültek felszínre. Ehhez a felfogáshoz illeszkedik Slaterrel közösen jegyzett monográfiánk is (2000), melyben Castells bírálata mellett azt is hangsúlyozzuk, hogy az internetalapú hálózatok túlságosan is szétszórta és részlegesek ahhoz, hogy a társas élet hagyományos megnyilvánulásaival egyenértékűként kezelhessük őket.

Jelen szöveg alapfeltevése, hogy a közösségi oldalak nem kapcsolódnak Castells és Wellman hálózatokról szóló szociológiai munkájához, sem annak Postill által vagy az általunk megfogalmazott kritikájához. Kiderült ugyanis, hogy a közösségi oldalak közelebb állnak a társas viszonyok antropológiai tanulmányozásának régebbi – például a rokonsági rendszerek kapcsán megfigyelhető – gyakorlatához. A Postill, jómagam és Slater által tárgyalt kritikus felvetések arra a felismerésre épültek, hogy az internetes társas hálózatok specializáltak, részlegesek, és egyedi érdeklődések mentén szerveződnek. Ezzel szemben a közösségi oldalak számos fontos szempontból épp a korai internetes közösségek ellentétét képezik. A Facebookon az egyenrangú baráti kapcsolatok mellé a családi, rokon kapcsolatokon alapuló hálózatok is társulnak, néhány esetben tanúi lehetünk az otthon és a munka szférája közötti megkülönböztetés feloldódásának is (Broadbent 2011); a korábban egymástól független hálózatok egy térbe kerültek. A közösségi oldalak megkérdőjelezik a szociológiát az antropológiától elválasztó alapfeltevést is: az antropológiai kutatások alapjául szolgáló, egymást átfedő társas viszonyok elkerülhetetlen hanyatlásuk mellett közelítenek a szociológia számára központi jelentőségű, egymástól elkülönített hálózatokhoz.

Hasonló probléma merül fel a Castells és Wellman által képviselt, hálózati individualizmusra vonatkozó elmélettel kapcsolatban. A bevándorlók szokásairól írt második esettanulmányom érvelését megelőlegezve McKay (2011) egyik új keletű cikkét szeretném idézni, melyben a fent említett elgondolás hiányosságait demonstrálja. McKay több éve dolgozik együtt a Fülöp-szigetek északi részén élő emberekkel és a világban szétszóródva vándorló családjaikkal. Megjegyzi, hogy azok, akik a Fülöp-szigeteken maradnak, a közösségi oldalon gyakran egymás mellé helyezik saját bemutatkozásukat, a rokonságról készült képeket, illetve a szélesebb család múltját megidéző fekete-fehér fotográfiákat. Emellett felhasználják a város régi épületeinek fotóit és egyéb, a Fülöp-szigetek régmúltját bemutató gyűjteményekből származó ikonikus felvételeket. Felismerték, hogy amikor egy családtag a diaszpórából meglátogatja az oldalukat, akkor nem csak az autonóm egyént, hanem a kiterjesztett ősi családon és lakóhelyen belüli kapcsolódási csomópontot kell bemutatniuk neki. McKay Strathern (1996) elgondolásait és a személyiség melanéziai koncepcióját felhasználó elmélete szerint az énnak ezek a kiterjesztései teljesen eltérő koncepciókra vezethetők vissza, mint a Wellman által feltételezett individualizmus.

Ebből a tapasztalatból kiindulva megfogalmazhatunk általánosabb igényű állításokat is. A közösségi oldalak vizsgálata során nem csak arra koncentrálhatunk, hogy azok milyen új jelenségek előfutárai, vagy mivel magyarázható globális elterjedésük gyorsasága. Lehetséges, hogy a közösségi oldalak azért válhattak olyan gyorsan bizonyos helyeken – így Indonéziában és Törökországban – elfogadottá, mert képesek orvosolni más új technológiák elszigetelő és individualizáló hatását, és lehetővé teszik az emberek számára, hogy olyan elmélyült és szövevényes társadalmi kapcsolatformákhoz térjenek vissza, melyekről úgy hitték, már elvesztek. A közösségi oldalak rendkívüli képessége abban áll, hogy a világot a társas élet olyan formáihoz vezetik vissza, melyek tradicionálisan az antropológia érdeklődési körébe tartoznak, és mint ilyenek, rendkívül fontosak a kortárs antropológia és a tudományág jövőjének szempontjából. Amint ennek a kötetnek, vagyis a *Digital Anthropology* [Digitális antropológia] (Horst és Miller 2012) című munkának a bevezetőjében is felmerült, a legtöbbet abból tanulhatunk, ahogy ezek a technológiák normatívvá válnak.

A közösségi oldalakkal való szisztematikusabb foglalkozásra tett első kísérlet valószínűleg danah boyd nevéhez fűződik, és részben korábbi szakdolgozatára épül, amiben a Friendster platformjával foglalkozott. A közösségi oldalak történetéről és hatásköréről szóló vizsgálatai (boyd és Ellison 2007) mostanra még jelentősebbé váltak, hiszen a zsunaliszta feldolgozások (köztük a nagy hatású *A közösségi háló* című film) leegyszerűsítették a történetet, mintha az egyenes pályán és elkerülhetetlenül vezetett volna el a jelenleg domináns Facebookhoz, melynek alapját Mark Zuckerberg különleges személyisége és egyéni víziója szolgáltatta. Ezzel ellentétben boyd rámutat arra, hogy a Facebook a többi közösségi oldal mellett emelkedett fel, a későbbiekben kibontakozó fejlődés többnyire inkább a véletlen műve, mintsem szándékos tervezés eredménye. A közösségi oldalak képesek voltak gyorsan eltávolodni eredetileg tervezett alapjaiktól és megtervezett funkcióiktól. Egy észak-amerikai szolgáltatás, az Orkut Brazília elsődleges közösségi oldalaként is végezheti, a Friendsterhez hasonló társkereső oldalak is átalakulhatnak tőlük távol álló műfajokká, ahogy arra a délkelet-ázsiai közösségi oldalak használata is példaként szolgál. Kezdetben a közösségi oldalakon belüli változások rendkívül gyorsan mentek végbe, amit legjobban a MySpace felemelkedése és hanyatlása szemléltet; ennek hatása is kevésbé érintette a társadalmat, leszámítva a zenei produktumok tömeges terjesztésében megfigyelhető újdonságokat. A Cyworld viszont már 2005-ben majdnem mindenütt jelen volt a dél-koreai fiatalok életében, és azóta is domináns maradt. A Facebook diadala tehát nem valamilyen különösen kiemelkedő funkciójában keresendő, hanem az emberekben lévő ellenállhatatlan vágyban, hogy ugyanazon a helyszínen legyenek jelen egyszerre: ehhez társult a terjedéssel növekvő versenyelőnye. Jól érzékelhető az a folyamat, ahogy az amerikai egyetemek hallgatói a harvardi gyökerekkel rendelkező Facebookot kezdték a versengő szolgáltatások közül preferálni. Megfigyeléseim szerint a Facebook ehhez hasonlóan, presztízse miatt váltotta le a Friendstert a Fülöp-szigeteken 2009 és 2010 során, mivel a legfontosabb manilai egyetemek korán használni kezdték a Facebookot.

Az új keletű kulturális antropológiai munkákban inkább általános értelemben foglalkoznak a közösségi oldalakkal; boyd, Heather Horst és Mimi Ito közös kutatásai (Ito et al. 2010) például a közösségi oldalaknak a tinédzserek baráti köreinek szerveződésében betöltött szerepét vizsgálják az Egyesült Államokban, Gershon (2010) pedig a Facebooknak a partneri kapcsolatok felbomlásában játszott jelentőségét tanulmányozta amerikai diákok körében. Ezek és a hasonló kutatások vezetnek el a közösségi oldalak társadalmi hatására vonatkozó, minden mást elhomályosító kérdésnek ahhoz a napirendi pontjához, amit boyd (2008) egyik írásának a címében is megjósolt: „Magánéleti Facebook-katasztrófa” (*Facebook’s Privacy Trainwreck*). Érvelése szerint a Facebook mögött meghúzódó ideológiai megfontolások, melyek a teljes nyitottságot alapértelmezettnek tételezték fel, olyan mértékben kiszolgáltatják a felhasználókat a nyilvánosságnak, ami nem volt az eredeti elképzelések része, emellett problematikus következményekkel járhatott volna (különösen a gyerekek számára, lásd Livingstone 2008, 2009). Olyan kérdések merültek fel, mint hogy fenyegeti-e a Facebook az egyén személyes kapcsolatait azáltal, hogy megmutatja, kikkel tölti együtt a szabadidejét, vagy egy másik helyzetben, megtörténhet-e, hogy a munkáltatók elutasítják az állásra jelentkezőt, mert a Facebook-oldalán látták, hogy az illető, az egy partiban nem megfelelően viselkedett. A végső fenyegetés, hogy a gyerekek szexuális ragadozók áldozataivá válhatnak. Az antropológusok már korábban jelezték, hogy a közösségi oldalakon nem lelhető fel a

nyilvános és privát szféra hagyományos szembeállítás (boyd 2007; Gershon 2010). Az olyan közösségi oldalak, mint a Facebook, inkább az egyén magánszférájának teljességét tükrözik: az egyén minden egyes barátával és hozzátartozóval a korábban megszokott kétosztatú felosztással szemben egyazon térben kezeli a kapcsolatait. Ez alapvetően más, mintha mindig a szélesebb nyilvánossághoz szólna, bár épp a magán és nyilvános összemosódása segíthette elő a Twitter inkább zsurnaliszta stílusának kialakulását.

A magánélet kérdéseivel, a személyes és intim szféra kiszolgáltatottságával foglalkozó antropológusok munkáitól egyenes út vezet ahhoz, hogy a kiszolgáltatottság és a magánélet problémája politikai közegben is felvetődjön.

Két nemrégiben megjelent közösségi oldalakról szóló fontos könyv szembeállítása egyértelműen szemlélteti ezt a problémát. *A Facebook-jelenség* (Kirkpatrick 2011 [2010]) című könyv egy történettel indul, melyből megtudjuk, hogyan válik Kolumbiában egy Facebook-oldal egy olyan populáris mozgalom katalizátorává, amely 10 millió embert képes az utcára vinni, és sikeresen fékezi meg a Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia (vagyis a Kolumbia Forradalmi Fegyveres Erők) gerillamozgalom tevékenysége nyomán létrejött erőszakhullámot és emberrablás-sorozatot.

Ezzel ellentétben Morozov *The Net Delusion* [A hálózat téveszméje, 2010] című munkájában azt hangsúlyozza, hogy a Twitter és a Facebook támogató szerepe az iráni Zöld Mozgalom tüntetéseinek létrejöttében meglehetősen eltúlzott. Sokkal több bizonyítékot talál arra vonatkozóan, hogy ezek a médiafelületek olyan dokumentumok hordozói, melyeket az elnyomó rezsimek felhasználhatnak az eltérő vélemények felkutatásához és visszaszorításához (lásd Postill 2012). A közösségi oldalak fejlődő országokban betöltött szerepére vonatkozó antropológiai kutatásokban egy másik szempont is felmerült: ezek az oldalak számos esetben eszközül szolgáltak a segítségnyújtás megszervezésében, kezdve a Fülöp-szigeteki tájfunoktól a haiti földrengésekig. Bár itt is megfogalmazhatók hasonló kérdések, nem rendelkezünk azokkal az etnográfiai bizonyítékokkal, melyek alapján a hasonló kijelentéseket és következtetéseket érdemben értékelni tudnánk.

Első esettanulmány: közösségi oldalak összehasonlító antropológiája

Arra számíthatnánk, hogy a közösségi oldalak tanulmányozásához az antropológia leginkább a kulturális relativizmus személetével járulhat hozzá, abból kiindulva, hogy a különböző régiók a lokalizációs folyamatokon keresztül fokozatosan módosítják ezen oldalak működését annak érdekében, hogy az a régió kulturális vonatkozásaihoz specifikussá váljon. Egy ehhez hasonló, bár nem közvetlenül a közösségi oldalakhoz kapcsolódó klasszikus érvelést vázolt fel Humphrey (2009) az orosz chatszobákról szóló tanulmányában. Kijelenti, hogy sok felhasználó tekint az avatárjára és az online jelenlétének más aspektusaira különösen az oroszokra jellemző módon. Ahogyan az egyik adatközlője megfogalmazta: „[A]z avatárt nem arra tervezték, hogy bemutassa az ember arcát. Az ember belső állapotát kellene kifejeznie, a lelkét, vagy mondhatnánk úgy is, hogy a lelkiállapotát” (Humphrey 2009: 40–41). Az orosz irodalomból ismert analógia szerint a hétköznapi élet során az ember elfojtja igazi, belső lényét, amely az ember lelke mélyén van, és amely egyszerre mély és expresszív. Megfigyelve ezeket az avatárokat, elmondható, hogy valahogy közelebb állnak a belső lényhez, képesek az erőteljes emóciók közvetlenebb kifejezésére, ami azt sugallja, hogy az on-

line aktivitás megegyezik azzal, amit az orosz létmód kvintesszenciájaként tartottak számon (a Facebooknak az igazság könyveként való felfogásához lásd Miller 2011: 40–52).

Amint már megjegyeztük, bár a jelenlegi figyelem elsősorban a Facebookra irányul, az első jelentős közösségi oldal a Cyworld volt, amely 2005 óta folyamatosan és mindenütt jelen van a dél-koreai fiatalok életében. Hjorth tanulmányai (2009, 2010) és más írások (például Qiu 2009) azt sugallják, hogy a Cyworld és más kelet-ázsiai közösségi oldalak jellemzői viszsztatükrözik a térség háttérében meghúzódó kulturális prioritásokat. A Cyworldben például a barátaink és az ismerőseink közelebbi és távolabbi körökbe sorolhatók be. Úgy tűnik, hogy a koreai rokonságon belül meghatározott koncentrikus körök ugyanezen az elképzelésen alapulnak. A kelet-ázsiai oldalak is egyre inkább használják a „cukiság” műfaját, ami úgy értelmezhető, mint az új technológiák alapvető hidegségét ismerős melegséggé szelídítő törekvés. A kínai QQ-hoz hasonló közösségi oldalakon az avatár fejlesztésének lehetőségeire jóval nagyobb figyelmet fordítanak, nem azonosítják azt a felhasználó pusztá ábrázolásával, és szorosabban integrálják ebbe a folyamatba a különböző játékokat. Sokkal több pénzt költenek ezeknek az oldalaknak a „belső dekorációjára”, amivel arra engednek következtetni, hogy ezek az elemek egyértelműen a térségre jellemző sajátosságokkal rendelkeznek.

Miután az antropológiai relativizmus segítségével a regionális különbségeket meghatároztuk, nekiláthatunk a közösségi oldalak összehasonlító elemzésének. Ezt a lehetőséget példázza Stefana Broadbent munkája (2011, 2012), melyben a figyelem fogalmát alkalmazta. A szinkrón kommunikációs formák, mint az azonnali üzenetküldés vagy a telefonhívás, elvárják a másik fél halogatás nélküli reagálását, és ez felveti a hatalom és az irányítás problémáját. Ezzel ellentétben a Facebook egyike azoknak a csatornáknak, melyek a legkevésbé igénylik a bevonódást és az azonnali figyelmet. Mivel a posztolás félig-meddig nyilvános tevékenységnek tekinthető – azaz nem csak egyetlen ember a címzettje –, nem várja el vagy nem követeli meg bármely más fél teljes figyelmét. Broadbent érveinek jelentősége sokkal jobban érthető Facebook- és Cyworld-hálózatok általa elvégzett összehasonlításán keresztül. Ha a Cyworldben valaki a Cyilchonok körébe tartozik, akkor az egy olyan nagyon szoros kapcsolatot feltételez, amire az azonnali válaszadás kötelezettsége és kölcsönössége vonatkozik. A legtöbb embernek hűsznál kevesebb Cy-ilchonja van. A Cyworld jellemzője a figyelem iránti igény és az intenzív társadalmi kapcsolatok teherként való megjelenése. Ezek a tulajdonságok olyan médiumokra emlékeztetnek, mint az e-mail és az azonnali üzenetküldés, melyek használata akkor is jobban kapcsolódik a munkához, amikor a szabadidős tevékenységekkel összefüggő kommunikációra használják őket. Ez pedig egyértelműen eltér a Facebook használatától.

Az összehasonlító tanulmányok e része a régiók közötti, különösen a helyben domináns közösségi oldalak használatában megjelenő különbségek megfigyelésén alapul. Az ilyen összevetéseket azonban lassanként teljesen lehetetlenné teszi a Facebook felemelkedése, s ennek nyomán ellehetetlenülnek az alternatívát jelentő közösségi oldalak. Amint a Facebook globálisan mindenütt dominánssá válik, csak úgy tudjuk fenntartani az összehasonlításban rejlő lehetőségeket, hogy a Facebook használatának regionális különbségeire koncentrálunk. Ennek megfelelően továbbra is foglalkozhatunk Broadbent a figyelem fenntartására vonatkozó észrevételeivel, miszerint a Fülöp-szigeteken sokkal érzékelhetőbb társadalmi nyomást jelent, hogy a barátok posztjaira reagálnunk kell, mint az Egyesült Királyságban.

Ugyanakkor számot kell vetnünk a helyi különbségekre vonatkozó állításokban található veszélyekkel is. Számos kommentátor állítja, hogy a Facebook a kortárs amerikai gazdaságpolitika neoliberalizmusát sugározza ki, illetve azt tükrözi vissza. A Happy Farm, a leg-

népszerűbb kínai közösségi platformon futó játék abban tér el facebookos megfelelőjétől, a Farmville-től, hogy az előbbinek szerves eleme a termények ellopása. Egyes értelmezések szerint a lopás lehetőségének megjelenése a játékban Kínának a kapitalizmussal kapcsolatban érzett ambivalens érzéseit reprezentálja. Ugyanakkor éppilyen megalapozottan állíthatjuk azt is, hogy Kína ma már sokkal kevésbé mutat ambivalens érzelmeket a kapitalizmussal szemben, mint a legtöbb más régió. Az összehasonlító elemzésekben megfogalmazott és a regionális jelleggel kapcsolatos kijelentéseknek a használat szélesebb kontextusaiban végzett hosszú távú elemzésen kell alapulniuk, mintsem olyan sekélyes kijelentéseken, mint az, hogy egy-egy közösségi oldalnak meg kell testesítenie az őt körbe vevő társadalmi környezet teljes politikai gazdaságtanát.

Az internet szerepét a trinidadai mindennapokban vizsgáló munkánkban (Miller és Salter 2000) a dialektikus analízis szélesebb körű alkalmazása mellett érveltünk. Abban az időben a legtöbb hasonló vizsgálat a globalizáció és a lokalizáció folyamatainak dokumentálását tekintette alapvető feladatának. Így beszámolhattunk arról, mi történik az internettel, ha a trinidadiak azt birtokba veszik. Azt állítottuk, hogy olyan, mint *internet*, önmagában egyszerűen nem létezik. Az internet az, aminek segítségével az emberek képesek online kapcsolatba kerülni egymással adott helyen. Nem szabad kitüntetettnek tekinteni az *internet* angliai vagy észak-amerikai használatát, hiszen bármely más hely példáján ugyanúgy megvizsgálható. A szóban forgó régió esetében is csak azt tudjuk dokumentálni, hogy a trinidadiak internethasználata alapján mi is az internet, illetve mivé is váltak a trinidadiak az internetnek köszönhetően. Hasonló következtetésre jutunk abból, ahogy a trinidadiak a Facebookról beszélnek. Meglehetősen gyakran *Fasbook* vagy a *Macobook* elnevezésekkel illetik az oldalt. A trinidadai dialektusban *fas*nak lenni annyit tesz, hogy az elfogadott etikett előírásaihoz képest jóval gyorsabban próbálunk megismerni egy másik embert. *Macónak* lenni pedig azt jelenti, hogy túl hangosak vagyunk, és folyamatosan beleütjük az orrunkat más emberek privát ügyeibe. Mivel mindkét terminológiát főleg a trinidadai viselkedés jellegzetességének tekintik, úgy tűnik, természetes kapcsolat van a Facebook infrastruktúrája iránti vonzalom és a trinidadiak kulturális hajlama (*inclination*) között. Trinidad egyik vezető történésze mesélte nekem, hogy amikor az 1950-es évek végén a karib-szigeteki államok fontolóra vették, hogy egységes politikai entitásba csoportosuljanak, elvetették azt az ötletet, hogy Port of Spain, a trinidadai főváros legyen az új föderáció központja, mert félték, hogy a trinidadiak pletykássága és szóbeszéd iránti vonzalma romboló hatással lenne az új föderációra. Tehát az az elképzelés, hogy a trinidadiak természetüknél fogva *fas* és *maco*, nem újdonság.

Ahogy egy korábbi munkámban (Miller 1992) megállapítottam, talán a *bacchanal* köznyelvi kifejezés adja vissza leginkább, mi az emberek szerint a trinidadiság, s ez az Egyesült Államokból importált *Nyughatatlan fiatalok* című szappanopera példáján különösen jól látható. A *bacchanal* Trinidadban a nemiség központi szerepére utal annak az igazságnak a kinyilvánításában, ami az ember tulajdonképpeni természetét mutatja be, és azt, hogy az ember akarata ellenére is azt fogja tenni, ami természetéből adódóan elkerülhetetlen. A társadalmi nem létrehozásában is megfigyelhető a biológiai nem (*sex*) és a munkaképesség közötti cserekapcsolat. A nők például szkeptikusak a házasság hivatalos intézményével szemben, mivel ennek keretében a férjek sokkal inkább természetesnek tekintik a szexuális kapcsolat meglétét, mintsem olyasvalaminek, ami attól tehető függővé, hogy a férfiak továbbra is a nagycsalád érdekében dolgoznak-e (Miller 1994: 168–201). Minden ehhez kapcsolódó

elképzelés az évente megrendezett, a *bacchanal* értékeit ünneplő karneváli vigasságon fejeződik ki a legvilágosabban.

Ezekben a tanulmányokban a trinidadai élet alapvető értékeit próbáltam azonosítani, melyek gyakran szembekerültek a tisztességre vonatkozó és a pünkösdista egyház által terjesztett elgondolásokkal. A *Tales from Facebook* [Mesék a Facebookból (Miller 2011)] című könyvemben részletesen megvizsgáltam, hogy a Facebook milyen mértékben fejezi ki az alapvető „trini” értékeket. A könyvben számos példán megmutatom, miért érezhető úgy, mintha a Facebook a trinidadai értékekre lenne kitalálva, annak ellenére, hogy a Harvard Egyetemről származik. Például az, hogy a Facebook taggelési megoldása lehetővé tette a nyilvános helyeken felbukkanó emberek megjelölését a fényképeken, a rossz társaságba került emberek lelepleződéséhez vezetett, ez pedig az egyik legfontosabb forrása a *bacchanal* előretörésének a jelenkori Trinidadon.

A *Tales from Facebook*ban szereplő első portrék a Facebook miatt felbomló házassághoz kapcsolódnak. A szakítás okát nem abban kell keresni, hogy a férj hogyan gondolkodik a Facebookot használó emberek dolgairól, hanem abban, hogy mi az, amit a feleség nem tud megtenni. Nem tud másként viselkedni, mint egy tipikus *maco*, az orrát mindenbe beleütő trini; folyamatosan a férjével kapcsolatban levő nők privát profiljait nézegeti. Kevésbé világos, hogy vajon az ilyen esetekre hatással van-e az a tény, hogy a „barátkozni” (*to friend*) ige már korábban használatos volt Trinidadban, és hagyományos értelemben azt jelentette, hogy „szexuális kapcsolatba kerülni valakivel”. Amikor valaki, legyen a neve Vishala, azt mondja, hogy a másik ember igaz valója nagyobb valószínűséggel ismerhető meg Facebook-profiljáról, mint ha szemtől szemben találkoznánk vele, akkor ezzel egy másik nagyon fontos trinidadai elképzelésre utal: eszerint az igazság és hitelesség a fizikai megjelenésben mutatkozik meg, ellentétben az egyén mélyén megbúvó megtévesztéssel. Ehhez hasonló az az eszmefuttatás, amit Burton, az üzletember ad elő arról, hogy a Facebook megértéséhez először azt kell felismernünk, hogy az emberek maguk is tulajdonképpen közösségi oldalak. Ez szerinte abban érhető tetten, ahogy egy trini a maga sajátos gyakorlatain keresztül kapcsolódik be az üzleti tevékenységekbe, ellentétben azzal, amit ő külföldön megtapasztalt. Még a pünkösdisták és apostoli egyházak trinidadai változata is képes kialakítani azokat a módokat, melyekkel sajátos értékeiket és eszméiket fejezhetik ki a Facebookon keresztül. Valójában a Facebook használatának teljes élményét, ahogyan azt a trinidadiak mint a társas élet egyik sajátos módját értelmezik, a *'liming'* kifejezéssel lehet leginkább leírni. Eredetileg az utcasarkon zajló társasági életet leíró kifejezés fokozatosan bővült az „együtt lógás” szélesebb, a szabadidő eltöltésére irányuló céltalan tevékenységet leíró másodlagos jelentésével. Jelentősége azonban ebben az összefüggésben az, hogy az ott élők a Facebookot kifejezetten trinidadai gyakorlatként, nem pedig importált infrastruktúráként írják le.

A kortárs antropológia számára ez az érvelés központi jelentőségű. Ha a Coca-Colához hasonló italok és a Facebookhoz hasonló digitális eszközök globális elterjedése homogenizációt eredményez, akkor ez a kulturális diverzitás és a kulturális különbségek jelentőségének csökkenését vonja maga után – érzékenyen érintve ezzel az antropológiai vizsgálatokat. Amennyiben ezek az importált termékek olyan folyamatok tárgyává válnak, amelyeknek a nyomán kialakul sajátos, helyi felhasználásuk módja, akkor azok a kulturális diverzitás új formáinak forrásaivá lehetnek. Ha, ahogy már korábban is érveltem mellette, azt feltételezzük, hogy ezek a termékek csak bizonyos népesség speciális kulturális gyakorlatával összefüggésben létezhetnek, akkor valójában a kulturális diverzitás hagyományos antropológiai felfogása-

val van dolgunk. Ez utóbbi értelmezés az antropológia számára további előnyökkel szolgál. Relevánsabb és kevésbé megkerülhető tudományággá válik, éppolyan mértékben, ahogy a Facebookból *Fasbook* lesz. Anélkül, hogy mindezt tovább bonyolítanánk, a lényeg nem az, hogy a Facebook lokális-e vagy sem, hanem az, hogy a *Fasbook* feltalálásával párhuzamosan a trinidadiak dialektikus módon maguk is elkezdtek változni a használat következtében. Az antropológusok számára nincs olyan, hogy Facebook, csak az adott populáció felhasználási módjainak összessége létezik. Az antropológiai relativizmus nem csak az Orkut, Twitter, QQ, Facebook és Cyworld közötti különbségek esetében érvényes; az egyes közösségi oldalak heterogenitása is láthatóvá tehető etnográfiai vizsgálatokkal.

Második esettanulmány: a közösségi oldalak használata a bevándorlók körében

Az internet jelentősége a családjuktól távol került migráns populáció életében már jó ideje nyilvánvaló (lásd pl. Panagakos és Horst 2006). Nem meglepő, hogy a közösségi oldalak szerepe is jelentős, hiszen azok képesek egyesíteni a diaszpórában élőket és megkönnyíteni a kapcsolattartást a szülőfölddel. Erre szolgálnak példaként Oosterbaan írásai (2010a, 2010b), aki azt vizsgálta, hogyan vált az Orkut olyan gyorsan az Európában élő brazil diaszpóracsoportok fő hivatkozási pontjává és szervezetévé, amelyek gyakran konkrét városokhoz, például Barcelonához és Amszterdamhoz társított virtuális csoportok köré szerveződnek. Hasonló folyamatokat látunk Sencsenben, a világ talán leggyorsabban növekvő modern városában, ahol a QQ-t főként a migráns taxisofőrök használják annak érdekében, hogy az új helyi közösségi hálózataikat összekapcsolják a munka köré szerveződő, rokonságra épülő hálózatokkal. A QQ-t személyesebb és praktikusabb eszköznek tartják, mint a hazatelefonálást (Wei és Qian 2009: 819). A Kínában végzett egyéb kutatásokból megtudjuk, hogy az országon belül vándorló emberek hogyan csevegnek külföldiekkel a mobiltelefonos QQ-alkalmazáson keresztül mint a társas hajlam, a barátkozás egyik megnyilvánulása (Qiu 2009: 99). Az alkalmazás uralkodóvá válásának oka gyakran a kedvezőbb költségekkel függ össze (Cheng 2011). A legtöbb vidéken a közösségi oldalakat – mint a média egyik típusának részét – általában a bevándorlók használják. Például Írországbán a lengyel migránsok, akiket Komito és Bates (2009) tanulmányozott, a lengyel székhelyű Nasza-Klasa közösségi oldalt használják meglehetősen passzív módon, egyszerűen csak abból a célból, hogy naprakész kapcsolatot tartsanak fenn más lengyel társaikkal, ám a társadalmi életben történő aktívabb részvételhez más médiát vesznek igénybe.

2008 és 2010 között Mirca Madianou-val közösen végeztünk kutatást a Fülöp-szigetetről kivándorolt anyák és hátrahagyott gyerekeik körében (Madianou és Miller 2011). Vizsgálódásaink nagy részét az Egyesült Királyságban folytattuk, de elutaztunk a Fülöp-szigetekre is, hogy találkozzunk azoknak a nőknek a gyerekeivel, akikkel együtt dolgoztunk. Azokban az időkből a Fülöp-szigeteken a Friendster, a Facebook és a Multiply voltak a leggyakrabban használt közösségi oldalak, melyeket az emberek, más médiumok mellett, a kapcsolatok megőrzésére használtak, például arra, hogy megtalálják azokat az iskolás barátaikat, akik akkoriban vándoroltak ki munkavállalás céljából. Időnként a formális családi kapcsolatok megőrzésére is szolgált egy-egy közösségi oldal (beleértve a családi események, születésnapok, esküvők képeinek posztolását), emellett más hasonló szolgáltatásokat használtak az informális posztokhoz. Az Egyesült Királyságban dolgozó idősebb

nők közül sokan csak a rokonokkal való kommunikáció miatt tanulták meg a közösségi oldalak kezelését.

A Fülöp-szigeteken, akárcsak máshol, a közösségi oldalak átalakulásának egyik kulcsfontosságú pillanata az volt, amikor a tagok elfogadták az édesanyjuktól érkező bejelölést. Ez jelezte a főiskolai diáktársak, egyéb ismerősök és a fő rokonsági hálózatok egyesítésének kezdetét. Néha előfordult, hogy a kapcsolat létrejöttét rendkívül pozitívnak értékelték, épp, mint amikor a gyerekek úgy érzik, hogy a távolság és intimitás megfelelő kombinációja lehetővé teszi számukra, hogy egy nagyon is felnőtt kapcsolatot létesítsenek szüleikkel. A fizikai elválás a kommunikáció egyszerűsödését hozta magával, ami megfelelő mértékű autonómiát nyújtott ahhoz, hogy megkönnyítse kapcsolatuk megváltozását. Volt olyan eset is azonban, amikor az otthon maradt gyerekek szertefoszlott az édesanyjáról alkotott idealizált kép, amint hozzáfért az anyja Friendster-fiókjához, és ott ugyanolyan tipikus bulifotókkal szembesült, mint amiket rendszerint nők posztolnak a közösségi oldalakon. A közösségi oldalak használata emellett szorosabb felügyelethez is vezethet például a pénzküldemények felhasználására vonatkozóan vagy a gyerekek barátaikkal, barátnőikkel folytatott kapcsolatát illetően, és a szülő időnként a távollétet a hátrahagyott gyerekek nagyfokú online ellenőrzésével próbálja meg kompenzálni.

A kutatás megkérdőjelezi azt az egyszerű elképzelést, miszerint az elvándorlás a kommunikációs kapcsolat elvesztéséhez vezet, amit aztán az új média segítségével próbálnak meglectni. Amit találtunk, az jóval összetettebb és ambivalensebb jelenség, legalábbis azokkal a gyerekekkel kapcsolatban, akik azt állították, hogy az anyjukkal folytatott kommunikáció új médiának köszönhető könnyedsége inkább rosszabbá tette az életüket, mint jobbá. Sokan közülük azt érezték, hogy ezeket az oldalakat túl gyakran használják megfigyelésre a szülők. Egyes gyerekek szerint az intenzívebbé vált médiakapcsolat következtében a távollévő szülők képtelenek észrevenni, hogy időközben felnőttek a gyerekek – előfordul például, hogy a szülők kisebbeknek való ajándékot küldenek nekik. A Fülöp-szigeteken a közösségi oldal a blogolás elsődleges terepének is számít, ezért különféle kérdések vetődtek fel akkor, amikor a gyerekek távol levő szüleikkel kapcsolatban a privát gondjairól és bánataikról blogoltak (lásd Rettberg 2008: 77–80). Bizonyos esetekben a posztolás, kifejezetten nyilvános jellegéből adódóan, a diaszporikusan kiterjesztett családokat arra vezette, hogy olyan problémákat beszéljenek át, amiket máskülönben személyesebb formában is lehetett volna kezelni. Megállapítottuk továbbá, hogy míg a Fülöp-szigeteki etikett szerint el kell fogadni minden barátnak a jelölését, addig az Egyesült Királyságban a visszajelölések inkább a növekvő osztálykülönbségeket tükrözték, eltérőek voltak például a nővérek és a háztartási alkalmazottak között (vö. Hargittai 2007).

McKay (2011) munkája a Londonban élő Fülöp-szigeteki migránsok Facebook-használatával kapcsolatban megerősíti azt a nézetet, mely szerint a közösségi oldalakról származó tapasztalatok miatt néha zavaros és negatív következtetéseket vonnak le a bevándorlókra vonatkozóan. Mindez visszavezethető a politika és a privát élet kérdésköréhez, illetve ahhoz a módhoz, ahogy ezek a bizalmas viszonyokat összekapcsolják a tágabb értelemben vett politikával. A bevándorlók elsősorban a Facebookot használják, hogy részletesen követni tudják egymás közösségi életét: kit látogattak meg, mit viseltek, kivel voltak és így tovább. Többnyire egy felekezeti hálózathoz tartoznak, amely maga is egy Facebook-csoportot működtet, ahol nagy lelkesedéssel nézegetik a fotókat az egyházi eseményekről is. A feltöltött fényképek nagy része jellemzően az otthoni élethez és a hétköznapi eseményekhez

kapcsolódik. Ez a csoport, amely az északi, vidéki területről származik, ahol a szoros rokoni kapcsolatok, a rituálék és a bizalom még most is meghatározóak a közösség szempontjából, a társadalmi élet előbb említett jellemzőit az új londoni környezetbe is exportálta.

Ahogy a trinidadai tanulmányban is érveltem (Miller 2011), a valódi közösségek mindig ellentétes erőknek vannak alárendelve, beleértve a kicsinyes féltékenységet, a hosszú távú vitákat és a kirekesztéseket. A bevándorlók többsége illegálisan tartózkodik az országban, így állandó félelemben élnek, a belső veszekedések akár ahhoz is vezethetnek, hogy valakit feljelentsenek a rendőrségen, és így akár ki is toloncolhatják az illetőt. Számukra lehetetlennek tűnik a Facebook által biztosított nyilvánosság korlátozása, éppen a McKay (és Strathern 1996) által felvetett megfontolásokból fakadóan, miszerint a rokonság és reciprocitás másként működik a kétoldalú rokonsági kapcsolatrendszerekben.

A Facebook elmérgesítheti a vitákat és az indulatokat, ami jelen esetben ahhoz vezet, hogy bizonyos embereket kivágnak a fényképekből és kvázi boszorkányüldözésbe kezdenek velük szemben; mindezeket a gyakorlatokat ugyanannyira követik a Fülöp-szigeteki falvakban maradtak, mint azok, akik Londonba költöztek és ennek a felekezetnek a tagjai. Röviden: a Facebook hajlamos növelni a kritikus feszültséget bizalom és kockázat között, ami egyébként is valószínű, hogy megtörténne egy idegen országban, főlegális helyzetben élő bevándorló közösség esetében. Mindaddig a Facebook helyett, hogy elszakítaná a Fülöp-szigetieket a közösség teremtette hagyományos ellentmondásoktól, még inkább intenzívebbé teszi a társadalmi élet e közösségi aspektusait.

A migrációról szóló korai szakirodalom természetesen a közösségi oldalak használatára fontos tevékenységként összpontosított a szülőfölddel való kapcsolat helyreállítása és fenntartása szempontjából. Ezzel szemben viszont az is felvethető, hogy radikálisabban vizsgáljuk, hova vezethet a közösségi oldalak használata a jövőben. Ahelyett, hogy a közösségi oldalakat egyszerűen két adott hely közötti kommunikáció terepeként értenénk, az is lehetséges, hogy úgy kezdjünk gondolkodni róla, mint az emberek között lévő helyekre, ahol ők bizonyos értelemben valójában élnek. Egy általam jól ismert filippínó munkásnő Londonban nem vesz igénybe semmilyen helyi szolgáltatást, soha nem megy bárokba, vagy moziba filmeket nézni. A londoni munka, az alvás és az étkezés mellett közösségi oldalakon tölti az idejét a barátai és a rokonai társaságában. A *Tales from Facebook* (Miller 2011) című könyvben található Dr. Karamath története, aki fogyatékosként sohasem lép ki trinidadai házából. Minden idejét a Facebookon tölti, ahol „munkája” során összegyűjti az emberi jogokról szóló aktivista információkat, és „közösségi életet él” a dél-ázsiai diaszpórából származó barátaival. A hozzá hasonló egyénekre érdemesebb úgy tekinteni, mint akik a közösségi oldalon belül élnek, nem pedig a fizikai helyükön, ahol alszanak és esznek.

A Facebook több mint egyfajta otthon – az otthonok közötti kommunikáció egy olyan típusa, amely segít a „belsőépítéset” folyamatának megértésében. A belsőépítéset kulcsfogalom annak megértéséhez, ahogy az emberek a közösségi oldalakat használják. Segít megmagyarázni, hogy az emberek hogyan teszik rendbe és díszítik az oldalukat. Ahogy Horst megmutatta, meglehetősen nehéz különbséget tenni a között, ahogy az amerikai tinédzserek a hálósobájukat és ahogy a MySpace-oldalukat dekorálják. Még az is előfordulhat, hogy a tini tudatosan közös színsémát választ mindkettőre (Horst 2009). A trinidadiak a Facebookon töltött idő nagy részében olyan fényképeket töltenek fel és olyan linkeket posztolnak, amelyek a személyes ízlést hivatottak kifejezni. Valójában a „belsőépítéset” kifejezés egy találó szójáték minderre, hiszen a Facebookon talán még nyilvánvalóbb, mint egy helyiség deko-

rációjánál: minden, ami nyilvánosan is látható, az egyén belső, privát szférájának kivetítése a digitális tartományba. A szójáték még akkor is megállja a helyét, amikor azt látjuk, hogy számos ilyen kivetítés triviális, jelentéktelen helyet foglal el a napi események sorában, olyannak tekinthető inkább, mint az egy háztartásban élő emberek közötti kommunikáció. A migráció növekvő transznacionalizmusának és kozmopolitizmusának egyik ironikus hatása, hogy a közösségi oldalak központi szerepet töltenek be az újfajta családi életmód kialakításában. Azt mondhatjuk, hogy ezek az oldalak nem pusztán kommunikációs megoldások, sokkal inkább olyan helyeknek tekinthetők, ahol a migránsok az életüket élik. Horst (2009) éppen ezt a témát járja körül a családi kötődések bemutatásán keresztül.

Jövőben végzendő kutatások

Ez a szöveg elsősorban a közösségi oldalakra összpontosított, de a jövőben valószínű, hogy minden ilyen jellegzetes digitális médiával foglalkozó tanulmánynak figyelembe kell vennie a polimédia tágabb kontextusát. A *polimédia* kifejezést Madianou-val alkottunk meg azért, hogy reflektáljunk a digitális kommunikációs médiumokban bekövetkezett kritikus átalakulásokra (lásd még Baym 2010). A polimédia olyan helyeken alakul ki, ahol a lakosság fizet a számítógép-használatért, vagy okostelefonokat vásárol. Ez azt jelenti először is, hogy a felhasználók legalább egy tucat különböző kommunikációs formához férnek hozzá, másodszor pedig azt, hogy az egyedi individuális kommunikációs aktusok költségének helyébe az infrastruktúra rendelkezésre állásából fakadó költségek lépnek. Ilyen körülmények között nehezebb azt állítani, hogy ennek vagy annak a médianak a kiválasztásában a költségek vagy a hozzáférhetőség a döntő. Inkább azért tekinthető a személy felelősnek, hogy melyik médiát választja. Gershon (2010) azt mutatja be, hogy amikor egy pár szakít egymással, a kulcskérdés az, miért éppen telefonon, sms-ben vagy e-mailben tették ezt meg, illetve mit mond el ez az adott emberről. A mi megfogalmazásunkban (Madianou és Miller 2011) az erkölcsi felelősségtudat az ilyen esetekben visszafogja a médiahasználatot, hiszen a technológia tekintélyének elfogadásától folyamatosan áttérünk olyan új normatív megfontolásokhoz, melyek már a szóban forgó média jelentésével kapcsolatban az adott társadalmakban kialakulnak.

Ugyanakkor, ha úgy tekintünk a közösségi oldalakra, mint a széles körben használt alternatív média egyikére, megfigyelhetjük, hogy az maga is a polimédia eszközzé vált, hiszen lehetővé teszi az emberek számára az azonnali üzenetküldést vagy annak az adott közösségi oldalra jellemző formáját. A közösségi oldalak pillanatnyilag a számítógépről az okostelefonra költöznek át, ami tovább erősíti azt az érzést, hogy a médianak ez egy olyan eszköze, ami mindig be van kapcsolva és szüntelenül elérhető. Összegezve tehát elképzelhető, hogy a kutatási terület egyes irányzatai a jövőben magukban foglalják majd a közösségi oldalak vizsgálatát a polimédia általánosabb kutatási területén belül.

A jövőbeni kutatások esetében a polimédiához hasonló problémakör azoknak a folyamatoknak az alaposabb megértése és létezésük elismerése, ahogyan a közösségi oldalak és az ebben a kötetben is felvetődő egyéb jelenségek közötti összefüggések növekszenek. Például vegyük Malaby cikkét, melyben a közösségi oldalak olyan játékokhoz kapcsolódhatnak, mint a World of Warcraft (például Golub 2010), ami ráadásul alapvető változást jelenthet magában a játékkultúrában. Napjainkban a legfontosabb online játékok azok, amelyek ténylegesen beágyazódtak a közösségi oldalakba, azon belül a Facebookba és a QQ-ba.

Hjorth (2010) rámutat arra, hogy a Happy Farm és a Farmville egyáltalán nem hasonlítanak az olyan hagyományosan 'hardcore' játékok tinédzserkori világához, mint a Halo és a World of Warcraft. A Happy Farm és a Farmville valószínűleg egy teljesen más demográfiai közösség, például az idősebb nők körében domináns. Erősödő kapcsolódás figyelhető meg a Youtube-bal, ahol az egyes csatornák követői között jönnek létre bizonyos hálózatok, ezek pedig a digitális média teljes spektrumának fejlődéséhez vezethetnek (Lange 2007).

Bár néhány közösségi oldal, mint a Facebook, egyre inkább globálisnak tekinthető, mégis egyre több olyan speciális és konkrét csoportot célzó közösségi oldal terjedt el, amelyek alaposabb antropológiai vizsgálatra szorulnak. Ilyenek az idősebb korosztályokhoz, zenei preferenciákhoz vagy a szexuális orientációhoz kötődő szubkultúrák (Baym 2007; Madden 2010). Például a Fülöp-szigeteken a homoszexuális férfiak azért ragaszkodnak egy bizonyos közösségi oldalhoz, mert saját szubkultúrájukkal ezen keresztül érintkeznek, viszont a családjukkal és mindenki mással a Friendsteren és a Facebookon tartják a kapcsolatot. Ezeknek a használati módoknak a részletes tanulmányozása segít felülvizsgálni az általános sztereotípiákat. Ausztráliában ugyan az idősek kisebb mértékben használják az internetet, de a hetvenévesek sokkal gyorsabban fordítják át az ilyen kapcsolatot közvetlen szexuális tevékenységre, mint a fiatalok (Malta és Farquharson 2010). Szükséges tehát, hogy a domináns és globális közösségi oldalak tanulmányozását kiegészítsük a speciálisabb csoportokhoz kötődő közösségi oldalak elemzésével. Valószínűleg egyre több szakantropológiai elemzést is láthatunk majd, az ilyen szöveges anyagokban rejlő lehetőségek például az antropológiai nyelvészet területén is kiaknázhatók (lásd Jones és Schiefflin 2009; Jones, Schiefflin és Smith 2011).

Az antropológia olyan tudomány, amely az egyedi iránti érdeklődését kiegyensúlyozza az univerzális jelenségek iránti ambíciókkal. A *Tales from Facebook* (Miller 2011) utolsó részében a közösségi oldalakhoz kapcsolódóan egy sokkal szélesebb körű antropológiai vállalkozás lehetőségét vetettem fel, ami a kozmológia és az elmélet kérdéseinek feltárását is magában foglalja. A Facebook tanulmányozása során hamar nyilvánvalóvá válik, hogy az oldal a kommunikatív ökonómia szempontjából felesleget termel, abban az értelemben, hogy az emberek rengeteg olyan különböző dolgot tesznek meg az oldalon, amit nehéz leegyszerűsíteni néhány kommunikatív szükségletre vagy olyan tevékenységekre, amiket az emberek konkrét gyakorlati célok elérése érdekében végeznek. A megszokott logikát megfordítva felteszem a kérdést: vajon ahelyett, hogy a Facebookot az emberek közötti barátságokat elősegítő eszköznek tekintjük, nem arról van-e szó, hogy sokan éppen arra használjuk a baráti viszonyokat, hogy megkönnyítsük a kapcsolatunkat magával a Facebookkal.

A közösségi oldalakra ekképpen tekinthetünk úgy is, mint egyfajta metaszinten létező legjobb barátokra, akihez akkor is odafordulhatunk, amikor senki más nem szeretne velünk társas kapcsolatba kerülni, például amikor korán reggel magányosnak érezzük magunkat és képtelenek vagyunk aludni.

Ezek a példák csak részben adnak számot a kommunikatív ökonómia területén felhalmozott többletről. Arra ugyanis továbbra sincs magyarázat, hogy miért olyan magas az olyan barátok száma a közösségi oldalakon, akiknek a többségével nem állunk aktív kapcsolatban. Az a mostanában (legalábbis Trinidadon) terjedőben levő trend sem érthető, hogy az emberek olyan tartalmakat osszanak meg magunkról, amelyek nem feltétlenül helyezik őket a legkedvezőbb megvilágításba. Úgy tűnik, a társas hálózatok saját maguk generálják a láthatóság kényszerét. Ahogy az emberek nem érzik úgy, hogy nyaralnak, hacsak nem látnak magukról fényképeket, ahogy éppen élvezik a nyaralást, úgy tűnik, manapság egyes emberek mind-

addig nem tekintik valós tapasztalatnak az adott eseményt, amíg erről nem tudósítanak a Facebookon vagy a Twitteren. A *Tales from Facebook*-ban a közösségi oldal kozmológiai aspektusának nevezem azt, amikor az oldal „szemtanú” funkcióban működik: ez lehetővé teszi számunkra, hogy olyan morális létezőként tekintsünk magunkra, akiknek cselekedetei állandó megítélés alatt állnak. Ez valami olyasmi, amit mi hagyományosan az isteni tekintetnek tulajdoníthatnánk, azonban itt úgy van jelen, mint egyfajta általánosított másik, aki a közösségi oldalakon számon tartott barátok, ismerősök egész sorából áll, messze túlterjedve azoknak a körén, akikkel valóban kapcsolatunk van. Rövidebben megfogalmazva ez azt sugallja, hogy a közösségi oldalak egyben az erkölcsi alakzatok egy formájának tekinthetők, ami ezeket kozmológiai jelentőséggel ruházza fel.

Az itt felvezetett érvelésem segítségével a közösségi oldalak visszakerülnek az antropológiaelmélet területére és az antropológia tudományterületének azon szélesebb körű törekvéseinek a keretei közé, ami a társadalom és a kultúra alapvető természetének megértésére irányul. Ez az oka annak, hogy a *Tales from Facebook* végén egy részletesen kifejtett analógia szerepel a kulakör és a közösségi oldalak tanulmányozása között. Az érvelés alapja, hogy – legalábbis Munn-nak (1986) a *The Fame of Gawa* [Gawa hírneve] című könyvében – a kula a kultúra emblemikus jeleként szolgált, mert az az általa „interszubjektív téridőnek” nevezett jelenség egy eszköze volt: ez a világ azon léptéke, amelyen belül az emberek élhetnek és hírnevet szerezhetnek. Vannak olyan pozitív átalakulások, amelyek tágítják ezt a téridőt, és vannak olyan negatívak, amelyek szűkítik. Az a feltevés, hogy a Facebook a beszélgetések azonnali „fogyasztásának” helyettesítőjeként működik, ugyanúgy, ahogy Gawa megtiltja a termények azonnali fogyasztást. A facebookos beszélgetéseket muszáj először szélesebb körben kiküldeni, ahol ezek kitágítják a téridő kereteit, egyúttal sokkal szerteágazóbb területekről bevonva embereket a kommunikációba. Ugyanazok az eszközök azonban, melyek segítik a téridő kiterjedését, magukban rejtik elpusztulásának és megsemmisítésének lehetőségét is, mint például a bachannal esete Trinidadban vagy a boszorkányság Gawán. Ezek jelentős szankcióként is működnek, így biztosítják a Facebook vagy a kula normatív és morális használatát. Így maga a kultúra is gyarapodhat vagy beszűkülhet; a Facebook a tekintetben hasonlatos a kulához, hogy mindkettő eszköze ennek a növekedésnek és összehúzódásnak. Ilyen módon értelmezve a közösségi oldalak vizsgálata hozzájárulhat az antropológia központi elméletének továbbfejlesztéséhez.

Az, hogy a közösségi oldalak teljes mértékben áthatják az életünket, azt jelenti, hogy azok a jövőben valószínűleg számos területen az antropológiai vizsgálódások fontos terepévé fognak válni – kezdve a gazdasági élettől és a vallástól egészen a fejlesztési tanulmányokig és az orvosi antropológiáig. Annak oka azonban, hogy olyan szilárdan fókuszálunk a közösségi oldalakra a digitális antropológia szélesebb értelemben meghatározott területén belül, az, hogy ezek olyan tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyek, úgy tűnik, különös hasonlóságot mutatnak magával az antropológia tudományával. Ha az érvelésem helyes, akkor a közösségi oldalak jelentősége nem az, hogy egy még soha nem látott szép új világot nyitnak meg előttünk, hanem az, hogy természetükből adódóan olyan konzervativizmus jellemzi őket, ami segít az intenzív társadalmi kapcsolatok visszaszerzésében és a társadalmiság egymástól elválasztott területeinek összekapcsolásában. Ebben a fejezetben azt állítottam, hogy az antropológusok nemcsak hogy vizsgálhatják a közösségi oldalakat, hanem maguk a közösségi oldalak ismét közelebb hozhatják a világot az antropológiai kutatások alapfeltevéséhez.

Fordította Demus Zsófia

- Baym, Nancy K. (2007): The New Shape of Online Community: The Example of Swedish Independent Music Fandom. *First Monday* 12(8). Interneten: <http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/rt/printerFriendly/1978/1853> (letöltve: 2018. július 27.). DOI: <https://doi.org/10.5210/fm.v12i8.1978>.
- Baym, Nancy K. (2010): *Personal Connections in the Digital Age*. Cambridge: Polity Press.
- Boase, Jeffrey és Barry Wellman (2006): Personal Relationships: On and Off the Internet. In *Handbook of Personal Relations*. Anita L. Vangelisti és Daniel Perlman (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 709–726.
- boyd, danah (2007): Why Youth (Heart) Social Network Sites: The Role of Networked Publics in Teenage Social Life. In *Youth, Identity, and Digital Media*. David Buckingham, David (szerk.). Cambridge, MA: MIT Press, 119–142.
- boyd, danah (2008): Facebook's Privacy Trainwreck: Exposure, Invasion, and Social Convergence. *Convergence* 14(1): 13–20. DOI: <https://doi.org/10.1177/1354856507084416>.
- boyd, danah és Nicole B. Ellison (2007): Social Network Sites: Definition, History and Scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication* 13(1): 210–230. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2007.00393.x>.
- Broadbent, Stefana (2011): *L'Intimité au Travail*. Paris: Fyp Editions.
- Broadbent, Stephana (2012): Approaches to Personal Communication. In *Digital Anthropology*. Heather A. Horst és Daniel Miller (szerk.). Oxford: Berg Publishers, 127–145.
- Castells, Manuel (2005 [1996/2000]): A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora: Gazdaság, Társadalom és Kultúra I. (második kiadás). Budapest: Gondolat – Infonia.
- Castells, Manuel (2006 [1997/2000]): Az identitás hatalma. Az információ kora, Gazdaság, társadalom, kultúra II. Budapest: Gondolat – Infonia.
- Castells, Manuel (2007 [1998/2000]): Az évezred vége. Az információ kora. Gazdaság, társadalom, kultúra III. Budapest: Gondolat – Infonia.
- Cheng, Chung-Tai (2011): Migration, Diaspora and Information Technology in Global Societies. In *Routledge Research in Migration, Diaspora and Information Technology in Global Societies*. Leopoldina Fortunati, Raul Pertiera és Jane Vincent (szerk.). London: Routledge, 218–229.
- Gershon, Ilana (2010): *Breakup 2.0: Disconnecting over New Media*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Golub, Alex (2010): Being in the World (of Warcraft): Raiding, Realism, and Knowledge Production in a Massively Multiplayer Online Game. *Anthropological Quarterly* 83(1): 17–45. DOI: <https://doi.org/10.1353/anq.0.0110>.
- Granovetter, Mark (1988 [1973]): A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata. *Szociológiai Figyelő* 4(3): 36–60.
- Hampton, Keith és Barry Wellman (2003): Neighboring in Netville. *City and Community* 2(4): 277–311. DOI: <https://doi.org/10.1046/j.1535-6841.2003.00057.x>.
- Hargittai Eszter (2008): Whose Space? Differences among Users and Non-users of Social Network Sites. *Journal of Computer-Mediated Communication* 13(1): 276–297. Interneten: <https://academic.oup.com/jcmc/article/13/1/276/4583068> (letöltve: 2018. július 27.). DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2007.00396.x>.
- Hjorth, Larissa (2009): Gifts of Presence: A Case Study of a South Korean Virtual Community, Cyworld's Mini-Hompy. In *Internationalising the Internet Anthology*. Gerard Goggin és Mark McLelland (szerk.). London: Routledge, 237–251.
- Hjorth, Larissa (2010): The Game of Being Social: Web 2.0, Social Media, and Online Games. *Iowa Journal of Communication* 42(1): 73–92.
- Horst, Heather A. (2009): Aesthetics of the Self: Digital Mediations. In *Anthropology and the Individual*. Daniel Miller (szerk.). Oxford: Berg, 99–114.
- Horst, Heather A. és Daniel Miller (szerk.) (2012): *Digital Anthropology*. London – New York: Berg.
- Humphrey, Caroline (2009): The Mask and the Face: Imagination and Social Life in Russian Chat Rooms and Beyond. *Ethnos* 74(1): 31–50. DOI: <https://doi.org/10.1080/00141840902751154>.
- Ito, Mizuko, Sonja Baumer, Matteo Bittanti, danah boyd, Rachel Cody, Becky Herr Stephenson, Heather A. Horst, Patricia G. Lange, Dilan Mahendran, Katynka Z. Martínez, C. J. Pascoe, Dan Perkel, Laura Robinson, Christo Sims és Lisa Tripp (szerk.) (2010): *Hanging Out, Messing Around, Geeking Out: Living and Learning with New Media*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Jones, Graham M. és Bambi B. Schiefflin (2009): Talking Text and Talking Back: 'My BFF Jill' from Boob Tube to YouTube. *Journal of Computer-Mediated Communication* 14(4): 1050–1079. Interneten: <https://academic.oup.com/jcmc/article/14/4/1050/4583565> (letöltve: 2018. július 27.). DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2009.01481.x>.
- Jones, Graham M., Bambi B. Schiefflin és Rachel Smith (2011): When Friends Who Talk Together Stalk Together: Online Gossip as Metacommunication. In *Digital Discourse: Language in the New Media*. Crispin Thurlow és Kristine Mroczek (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 26–47.

- Kirkpatrick, David (2011 [2010]): *A facebook jelenség - Egy bennfentes sztorija a cégről, amely összeköti a világot*. Budapest: Gabo.
- Komito, Lee és Jessica Bates (2009): Virtually Local: Social Media and Community among Polish Nationals in Dublin. *ASLIB Proceedings: New Information Perspectives* 61(3): 232–244.
- Lange, Patricia G. (2007): Publicly Private and Privately Public: Social Networking on YouTube. *Journal of Computer-Mediated Communication* 13(1): 361–380. Interneten: <https://academic.oup.com/jcmc/article/13/1/361/4583074> (letöltve: 2018. július 27.). DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2007.00400.x>.
- Livingstone, Sonia (2008): Taking Risky Opportunities in Youthful Content Creation: Teenagers' Use of Social Networking Sites for Intimacy, Privacy and Self-expression. *New Media and Society* 10(3): 393–411. DOI: <https://doi.org/10.1177/1461444808089415>.
- Livingstone, Sonia (2010): *Children and the Internet*. Cambridge: Polity Press.
- Madden, Mary (2010): Older Adults and the Social Media. Report from the Pew Internet and American Life Project. Interneten: <http://www.pewinternet.org/files/old-media/Files/Reports/2010/Pew%20Internet%20-%20Older%20Adults%20and%20Social%20Media.pdf> (letöltve: 2018. július 27.).
- Madianou, Mirca és Daniel Miller (2011): *Technologies of Love: Migration and the Polymedia Revolution*. London: Routledge.
- Malta, Sue és Karen Farquharson (2010): Old Dogs, New Tricks? Online Dating and Older Adults. In *Proceedings of the Emerging Researchers in Ageing (ERA) Conference*, Newcastle, Australia, 21–22 October, 115–119.
- McKay, Deidre (2011): On the Face of Facebook: Historical Images and Personhood in Filipino Social Networking. *History and Anthropology* 21(4): 483–502. DOI: <https://doi.org/10.1080/02757206.2010.522311>.
- Miller, Daniel (1992): The Young and the Restless in Trinidad: A Case of the Local and the Global in Mass Consumption. In *Consuming Technologies*. Roger Silverstone és Eric Hirsch (szerk.). London: Routledge, 163–182.
- Miller, Daniel (1994): *Modernity: An Ethnographic Approach*. Oxford: Berg.
- Miller, Daniel (2011): *Tales from Facebook*. Cambridge: Polity Press.
- Miller, Daniel és Don Slater (2000): *The Internet: An Ethnographic Approach*. Oxford: Berg.
- Morozov, Evgeny (2011): *The Net Delusion*. London: Allen Lane.
- Munn, Nancy D. (1986): *The Fame of Gawa*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oosterbaan, Martijn (2010a): Virtual Migration: Brazilian Diasporic Media and the Reconfigurations of Place and Space. *Revue Européenne des Migrations Internationales* 26(1): 81–102.
- Oosterbaan, Martijn (2010b): Virtual Re-evangelization: Brazilian Churches, Media and the Postsecular City. In *Exploring the Postsecular: The Religious, the Political, the Urban*. Arie L. Molendijk, Justin Beaumont és Christoph Jedan (szerk.). Leiden: Brill, 281–308.
- Panagakos, Anastasia N. és Heather A. Horst (2006): Return to Cyberia: Technology and the Social Worlds of Transnational Migrants. *Global Networks* 6(2): 109–124. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1471-0374.2006.00136.x>.
- Postill, John (2008): Localizing the Internet beyond Communities and Networks. *New Media Society* 10(3): 413–431. DOI: <https://doi.org/10.1177/1461444808089416>.
- Postill, John (2012): Digital Politics and Political Engagement. In *Digital Anthropology*. Heather A. Horst és Daniel Miller (szerk.). Oxford: Berg Publishers, 165–184.
- Putnam, Robert D. (2001): *Bowling Alone*. New York: Simon & Schuster. (Magyarul a könyv érvelését megalapozó eredeti tanulmány elérhető: Putnam, Robert D. [2006]: Egyedül tekézni. Amerika csökkenő társadalmi tőkéje. In *Gazdaságsszociológia*. Lengyel György és Szántó Zoltán [szerk.]. Budapest: Aula Kiadó, 207–219.)
- Qiu, Jack Linchuan (2009): *Working-Class Network Society: Communication Technology and the Information Have-Less in Urban China*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Rettberg, Jill Walker (2008): *Bloggig*. Cambridge: Polity Press.
- Sennett, Richard (1998 [1977]): *A közéleti ember bukása*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Strathern, Marilyn (1996): Cutting the Network. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 2(3): 517–535. DOI: <https://doi.org/10.2307/3034901>.
- Wei, Ding és Tian Qian (2009): The Mobile Hearth: A Case Study on New Media Usage and Migrant Workers' Social Relationship. *Paper presented at the ANZCA Conference*. Interneten: <https://www.anzca.net/documents/2009-conf-papers/75-the-mobile-hearth-a-case-study-on-new-media-usage-and-migrant-workers-social-relationships-1/file.html> (letöltve: 2018. július 27.).
- Woolgar, Steve (2002): *Virtual Society?* Oxford: Oxford University Press.

Tom Boellstorff

A digitális antropológia újragondolása

Ha létezik egyáltalán olyasvalami, amit „digitális antropológiának” nevezhetünk, akkor bizony alaposan felül kell vizsgálni azt a két fogalmi alkotórészt, amiből ez az ígéretes kifejezés származik. Miközben az antropológia régóta ki van téve a kritika különböző formáinak – többek közt a posztkoloniális, a reflexív és posztstrukturális változatoknak –, a digitális fogalmát mind a mai napig mély teoretikus hallgatás övezi. A legtöbb esetben – ahogyan azt máshol is megjegyeztem – ez „pusztán a »számítógépes« vagy az »elektronikus« kifejezéseket helyettesíti” (Boellstorff 2011: 514). Ha azonban a digitális csak egyfajta helykitöltő fogalom, töltelékszó, ami csupán annyiban járul hozzá egy eszköz működtetéséhez, hogy csatlakoztassunk vagy újratöltsünk valamit, akkor a digitális antropológia vállalkozása is arra van ítélve, hogy egy jelentéktelen melléknévi szerkezetté váljon. A technológia egészen áthatja világunkat, a jövőbeli terepmunkaprojektek csupán elenyésző része lehet tisztán „offline etnográfia”, ha egyáltalán lesznek ilyenek. Ha a digitális nem más, mint az internet általi közvetítés szinonimája, akkor minden jelenleg létező antropológia is mostani módjában, formájában digitális antropológiának számít. Aligha lehet célravezető a digitális antropológia koncepcióját a digitális fogalom ezen uniformizált felfogásából eredeztetni, hiszen ezáltal azt a képességünket akadályozzuk, hogy olyan kutatási programokat és elméleti paradigmákat alakítsunk ki leleményesen, amelyekkel hatékonyan birkózhatunk meg a technológia és kultúra területén születőben levő kifejezésmódokkal.

Jelen vállalkozásom célja tehát a digitális fogalmának rendkívül szükséges újragondolása a digitális antropológia vonatkozásában. Írásom első részében egy olyan kérdést tárgyalok, ami alapvető módon határozza meg, mit is értünk digitális antropológián: a virtuális (az online) és a valóságos (*actual*, fizikai vagy offline)¹ közti kapcsolat természetét. Ez a kapcsolat

Forrás: Rethinking Digital Anthropology. In *Digital Anthropology* Heather A. Horst és Daniel Miller (szerk.). Oxford – London: Berg, 39–60. Copyright © 2012 by the Berg Publishers. Hungarian translation © *Replika*. A fordítást az eredetivel egybevetette és lektorálta: Mester Tibor, a szöveget gondozta: Lajos Veronika.

1 Ebben a fejezetben a *valóságos*, *fizikai* és *offline*, valamint a *virtuális* és az *online* fogalmakat szinonimaként kezelem. Ugyan lehetséges olyan keretrendszerek kidolgozása, amelyekben ezek a kifejezések eltérnek egymástól, ám az, hogy a többszörös lexémák pusztá létezése többszörösen megfelelő entitásokat von maga után a világban, csupán a népi nyelvészet téves felfogása.

kulcsfontosságú ontológiai, episztemológiai és politikai következményekkel bír: meghatározza, hogy mit értünk a virtuális fogalma alatt, milyen ismereteket szerezhetünk a virtualitásra vonatkozóan, és mi a tétje a virtualitásnak a társadalmi igazságosság szempontjából. A 'digitális' aluldeterminált fogalmának leginkább problematikus, félrecsúszott értelmezésére fókuszálok: arra a hamis meggyőződésre, hogy a virtuális és a valóságos egyetlen tartománnyá olvasztható össze. A második szakaszban a szoros etnográfiai elemzés klasszikus antropológiai gyakorlatával foglalkozom a Second Life virtuális világában végzett kutatásom két korai napjáról készített esettanulmány segítségével. A harmadik szakaszban összekapcsolom az első rész teoretikus és a második rész etnográfiai diskurzusát egy klasszikus antropológiai megoldással, mely lehetővé teszi „a folytonos dialektikus lavírozást a leginkább helyi jellegű részlet és a legáltalánosabb globális struktúra között, azzal a céllal, hogy azokat egymás mellé rendeljük” (Geertz 2001: 243).

Elemzésem alapjául az az érv szolgál, miszerint a digitális fogalmát nem úgy kell kezelni, mint a kutatások tárgyát, hanem mint a virtuális *résztevő megfigyelés módszertanán alapuló* megközelítést, mely egyben a virtuális és a valóságos kapcsolatának vizsgálatára is vállalkozik. Ezzel arra hívom fel a figyelmet, hogy a digitális antropológia kifejezés nem analóg az orvosi vagy a jogi antropológiával; a terület hasonló elven történő körülhatárolására a virtuális antropológia kifejezés alkalmazható (Boellstorff 2008: 65). A digitális antropológia egy kutatási eljárás, így csak közvetetten vonatkozik magára a kutatási területre. A virtuális kutatásának ez a megközelítése lehetővé teszi, hogy a kutatás tárgyát a saját – azaz nem az offline-ből származtatott – terminusainak a segítségével nevezzük meg; miközben azt is szem előtt tartja, hogy ezek a terminusok közvetlen és közvetett módon mindig magukban foglalják az online társas lét fizikai világra mutató viszonyítási pontjait, és fordítva. Elengedhetetlen, hogy az ilyen vizsgálatok részttevő megfigyelésen alapuljanak. Az online kutatói riasztóan magas számban állítják, hogy etnográfiát művelnek, miközben csak egymástól függetlenül felvett interjúkat készítenek, esetleg ezeket egyéb előhívó technikákkal – például kérdőíves felmérésekkel – egészítik ki. Ugyan az előhívós, azaz elicitációs módszerek értékes adatokkal szolgálhatnak, de egy olyan kutatási projekt, amely *csak* ilyen eszközöket használ, nem etnográfiai (bár ettől még lehet kvalitatív jellegű). Attól, hogy valamire azt mondjuk, etnográfiai, még nem lesz valóban az.

Vannak, akik hajlanak arra, hogy a digitális antropológiát a virtuális antropológiával azonosítsák, én azonban ebben a szövegben szeretnék megfontolás tárgyává tenni egy olyan célirányosabb koncepciót, amit a digitális fogalmának eredeti jelentései inspirálnak, és amely speciális módszertani előnyökkel szolgál az online kultúra tanulmányozása során. Az érvelésem lényegét előrebocsátva kidolgoztam a digitálisnak azt a fogalmát, amely a szó eredeti jelentésére utal vissza: a kézfejek ujjaira.² A 'digitális' pusztán elektronikusként vagy online-ként történő értelmezésével szemben ez egy sokkal radikálisabb és szélesebb fogalmi keret felé nyitja meg az utat, amely két kulcsfontosságú elemet tartalmaz. Az első a virtuális és a valóságos – a kézfejek ujjai közötti hézagok – különbségtételének az alapvető szerepe. Ez a mozzanat a digitális fogalmának dialektikus értelmezésével rokonítható, melyet Miller és Horst javasoltak jelen kötet általuk írt bevezetésében (Miller és Horst 2012).³ A korábbi hasonlat nyomán

2 Máshol már röviden megvitattam a digitális más jelentéseit a megtestesüléssel (*embodiment*) való összefüggésben (Boellstorff 2011: 514–515). (A fogalom a teológiából származik, de a kognitív pszichológia is használja a tapasztalat testivé válásának értelmében, a szöveg egységének megőrzése érdekében többnyire a megtestesülést használtuk mindkét kontextusban – a szerk.)

3 A jelen kötet címe: *Digitális antropológia*.

juthatunk el a digitális keretrendszer második eleméhez, az *index*hez, azaz ahhoz a „mutató-ujjhoz”, amely kiterjedt elméleti háttérként szolgál a virtuális és a valóságos tényezők együttes létrejöttében szerepet játszó *indexikus* kapcsolatok értelmezése során. Ennek kapcsán egy az indexikalitásra vonatkozó elmélet alkalmazását indítványozom annak megértése érdekében, hogy miként „mutat” a virtuális és a valóságos egymásra a társadalmi gyakorlatban.

Első rész: az elmosódottság (*blurring*) fogalmának kritikája

Mielőtt a digitális antropológia javasolt elgondolása és az azt inspiráló etnográfiai kapcsolatok felé fordulnánk, szükségszerű, hogy először is azonosítsuk azt a központi problémát, amelyre csak a digitális antropológia nagyon gondosan kimunkált fogalma képes választ adni. Ezen elképzelés szerint a virtualist és a fizikait nem külön-külön vagy épp különbségként kell kezelni. E tanulmány keretei nem alkalmasak arra, hogy számba vegyük azokat a tudósokat, akik az online fogalmát ilyen módon használták, hisz ez nem egy áttekintő esszé, még csak nem is kritika.⁴ A digitális média etnográfiáját áttekintő írásában E. Gabriella Coleman pontosan összefoglalta ezt az álláspontot, amikor rámutatott arra, hogy a virtuális világok kutatásával foglalkozó írások „nagy részében továbbra is összemósódnak az éles határvonalak az offline és az online kontextusok között” (Coleman 2010: 492). Coleman megfogalmazása arra világít rá, hogy el kell kerülni az „éles határokat”, hiszen inkább a kutatói önteltség az, ami az online és offline kontextust hamisan szétválasztja, mintsem a kető között húzódó, következetesen létező ontológiai rés. Ezzel szemben ezek az éles határok valóban léteznek, éppen ezért létfontosságúak az antropológiai vizsgálatok szempontjából.

A fenti idézetből teljességgel nem vezethető le, ám az érzés, hogy az online és az offline többé nem szétválasztható – miközben nyilvánvaló, hogy tényszerűen szétválasztható marad, annak függvényében, hogy miként határozzuk meg a szétválasztottságot –, egy olyan történeti narratívát kódol magába, ami a szétválaszthatóságtól az elmosódás vagy a fúzió irányába vezet. A virtuális és a valóságos közelfő konvergenciájának feltételezése az online etnográfusok gondos munkájának félreértelmzését tükrözi.⁵ Vili Lehdonvirta állítása szerint például a virtuális világ tudományossága javarészt „a valós-virtuális» dichotóm módon értelmezett perspektívájából épül fel” (Lehdonvirta 2010: 2).⁶ Csak banális szociológiai állításokon keresztül képes fenntartani azt a nézetet, hogy a tudósok leválasztották a virtuális világokat a „társadalom többi részéről” (Lehdonvirta 2010: 2); például úgy említi meg, hogy a World of Warcraft és hasonló online játékok résztvevői gyakran keresik azok társaságát, akik „ugyanazon a kontinensen és időzónában tartózkodnak”, mintha a World of Warcraft kutatói számára ez nem lenne magától értetődő (Lehdonvirta 2010: 2).⁷ Lehdonvirta helyesen állapította meg, hogy „a tudósoknak [a virtuális világokat] olyan tevékenységi körök mellé kell helyezniük, mint a családi élet, a munka vagy a golfjáték, és ugyanazon koncep-

4 A digitális antropológiai munka történetének áttekintését lásd többek között: Boellstorff (2008: 2. fejezet); Boellstorff, Nardi, Pearce és Taylor (2012: 2. fejezet) és Coleman (2010).

5 Például Curtis (1997 [1992]), Kendall (2002), illetve Morningstar és Farmer (1991). A konvergencia ezen felfogása eltér a Henry Jenkins (2008) konvergenskultúra-elméletében alkalmazottól, amely a különböző médiumok közeledésére utal.

6 Lehdonvirta a „massively-multiplayer online games and virtual environments” (MMO) kifejezést használta; itt egyszerűen csak „virtuális világokat” használunk.

7 Ez igaz Huizinga gyakran félreértett és sokat becsmért mágikuskör-fogalmára (*magic circle*) is (Huizinga 1950 [1938]: 57; lásd Boellstorff 2008: 23).

cionális eszközökkel kell őket megközelíteniük” (Lehdonvirta 2010: 2). Illetve, hogy „nem az a cél, hogy feladjuk a határokat, és hagyjuk, hogy a kutatás elveszítse a fókuszpontját, hanem sokkal inkább az, hogy elkerüljük a mesterséges határvonalak technológiai különbségeken alapuló megrajzolását” (Lehdonvirta 2010: 9). Meg kell kérdőjeleznünk azonban Lehdonvirta feltételezését, miszerint a virtuális világok mesterséges határvonalak, miközben az olyan tevékenységek köre, mint a családi élet, a munka vagy a golfjáték valahogy nem mesterségesek.⁶ A probléma forrása az, hogy a technológiai megkülönböztetések mindig is szerepet játszottak az emberi viselkedésben: a kézművesség, az iparosság az emberi kultúrák fejlődésének szerves részét alkotják. Ellenkező esetben a „hamis autenticitás elvét” kell elfogadnunk, melyről Miller és Horst megjegyzi, hogy meggátolja annak tényleges belátását, miszerint „a digitális technológiák fejlődése egy jottányit sem tette mediatizáltabbá az embereket” (Miller és Horst 2012: 11–12).

Így a legjelentősebb veszély nem a tudományos félreértelmezésből következik, hanem az autenticitás, a kettősség és az elmosódottság állapota miatti aggodalomból építkező, három részből álló, a változások irányát kijelölő narratívából, mely a kezdeti szétválasztódásról, a találkozásról és újraegyesülésről szól. Ez a narratíva lényegében teleológia, amennyiben létezik egy meghatározó végpont: a virtuális és a valóságos fenyegetően közelgő megkülönböztethetlensége, amelyet az apokaliptikus beszédben gyakran említenek úgy, mint a „virtuális és a valódi (*real*) közötti megosztottság végét” (Rogers 2009: 29). Valójában a végről megfogalmazott ilyen következtetések nemcsak egy teleológiai, hanem egyfajta teológiai elképzelést is képviselnek, mivel gyakran hitelvek formájában tűnnek fel, mindenféle bizonyíték nélkül. Semmi másra nem hasonlítanak annyira, mint a keresztény megtestesülés metafizikájára, Isten és az ember eredendő szeparációjára az édenkertben, ahol az Isten igéje hús-vér testté vált (Bedos-Rezak 2011).⁸ Ez jellemző a társadalomtudományi megismerés domináns formáira meghatározóan ható zsidó-keresztény hitre is, melyben mindent áthat a „test és lélek antagonisztikus dualizmusa” (Sahlins 1996: 400).

Anélkül, hogy számba vennénk az online és az offline közti elmosódás narratívájának további példáit, fontos kiemelni, hogy ezek annak ellenére is állhatatosnak mutatkoznak, hogy a virtuális fogalom transzcendentális felfogása nyilvánvalóan téves. A virtuális éppannyira profán, mint a fizikai, ahogy kölcsönös viszonyaik is mindig „digitálisan” konstituálódnak. A két világ összeolvadásáról folytatott beszéd aláássa a digitális antropológia vállalkozását; ez egy eszkatológiai narratíva, ami olyan végidőket idéz meg, amikor a virtuális megszűnik. Emlékezzünk csak vissza arra, hogy az online kutatásokat folytató tudósok képtelenek elszakadni a fizikaira mint „valóságosra” történő hivatkozásoktól, még akkor is, ha az ilyen pontatlan megfogalmazás azt sejteti, hogy az online nem valós. Ezen keresztül pedig épp saját tudományterületük legitimitását csorbítják, figyelmen kívül hagyva azt, hogy a virtuális az emberben magában rejlik. Az ilyen félreértelmezések állandósulása jól jelzi a digitális antropológia újragondolásának szükségességét.

Egyes olvasók talán már fel is fedezték azt a tiszteletadást, ami a „digitális antropológia újragondolása” szófordulat használata mögött meghúzódik.⁹ A Rethinking Anthropology [Az

8 Természetesen sok vallási hagyomány befolyásolta a virtuális fogalom értelmezését (miként azt a hinduizmusból vett avatár fogalma is mutatja). A keresztény hagyomány hegemoniája azonban megkérdőjelezhetetlen az internetforradalmat elindító nyugati környezetben. Lásd Boellstorff (2008: 205–211).

9 A tanulmánykötet előszavában, amelyben a jelen fordítás is megjelent, Miller és Horst (2012) szintén azt írják, hogy az alapvető antropológiai fogalmakat újra kell gondolni a digitális hatásának fényében.

antropológia újragondolása] címet a kiemelkedő brit szociálintropológus, Edmund Leach 1961-ben megjelent esszéje viselte, melyben egy bámulatos analógiát választott az antropológiai általánosítások igazolására:

Feladatunk annak a megértése és elmagyarázása, hogy mi zajlik a társadalomban, hogyan működik a társadalom. Amikor egy mérnök azt próbálja elmagyarázni, hogyan működik a digitális számítógép, nem fecserli az idejét különböző típusú csavarok és anyák számbavételére. Az alapelvekkel, nem pedig a konkrét részletekkel foglalkozik. Az érveit a lehető legegyszerűbb, matematikai egyenletként írja le, valahogy így: $0 + 1 = 1$; $1 + 1 = 10$. [Az elv az, hogy] a számítógépek kód formájában testesítik meg az információt, amelyet pozitív és negatív impulzusok továbbítanak a 0 és az 1 digitális szimbólumaiként (Leach 1961: 6–7).

Leach nem tudta volna megjósolni azokat a technológiai változásokat, amelyek a digitális antropológiát létrehozták. Ennek ellenére két előrelátó következtetést vonhatunk le elemzéséből. Először is, 39 évvel azután, hogy Bronislaw Malinowski *A nyugat-csendes-óceáni térség argonautáiban* megállapította, hogy a „szociálintropológia alapvető lényege a terepmunka” (Leach 1961: 1, lásd Malinowski 1922), Leach azt hangsúlyozta, hogy az antropológusoknak figyelembe kell venniük a mindennapi életet formáló „alapelveket”. Másodszor, ezen elvek szemléltetésénél Leach kiemelte a digitális hézagok központi jelentőségét: még a csavarokból és anyákból készített számítógép is a 0 és az 1 közötti különbségtételen alapul.

Leach észrevételei megelőlegezik saját érvelésemet is. A fizikai és online megkülönböztetést gyászoló narratíva szó szerinti értelemben véve is célt téveszt, miként azt az indexikalitás kapcsán be fogom mutatni a harmadik részben. Az online és az offline összeolvadásáról szóló elméletnek éppen annyira van értelme, mint egy olyan szemiotikai iskolának, melynek követői a jel és a jelölt közti különbségek felszámolódását előre jeleznék, elképzelvén azt a napot, amikor a szavak azonosak lesznek az általuk jelölt dolgokkal.¹⁰

Nyilvánvaló, hogy szükségünk van a fogalmi erőforrások egy olyan készletére, melynek segítségével megragadhatók a konstitutív különbségtételek közötti közlekedés lehetőségei. Engedjék meg, hogy e gondolat illusztrálásához a szexualitással kapcsolatos saját kutatásomból mutassak be egy példát. Azoknak a férfiaknak a vizsgálata során, akik saját szexualitásuk megnevezésére az indonéz *gay* terminust használták, egy olyan fogalmi keretet kellett találnom, melyben ezeket a férfiakat nem a nyugati meleg férfiakhoz hasonlóan kezelem. Ahogy az etnográfiai megközelítés alkalmazása során oly gyakran előfordul, váratlan területen találtam fogódzót ennek megalkotásához. Tudomásomra jutott, hogy az indonéz állam azzal az indokkal próbálta meg betiltani a külföldi televíziós műsorok és filmek szinkronizálását, hogy ha „Sharon Stone indonézül szólal meg”, akkor az indonézek elveszíthetik azt a képességüket, melynek segítségével meg tudják mondani, hol végződik a saját kultúrájuk és hol kezdődik a nyugati (Oetomo 1997; lásd erről Boellstorff 2005).

A szinkronizálásban a jelentésalkotás szemantikai réseken keresztüli explicit működése az érdekes. Egy szinkronizált filmben, például egy japán nyelvre szinkronizált olasz filmben, az olasz színészek mozgó ajkai sosem fognak pontosan illeszkedni a japán hangokhoz. Ennek ellenére emiatt egyetlen néző sem hagyja el a mozit: amíg az ajkak mozgása és a hallott hangok eléggé szinkronban maradnak ahhoz, hogy a filmet meg lehessen érteni, ad-

10 Még a változatos posztstrukturalizmus megközelítései is biztosítják a nyelv számára a rések (és az ezeken keresztüli mozgás) konstitutív szerepét. Ez tartalmazza az iterációt, az ismétlés fogalmát, amely „eredendően magába foglalja az eltérés ellentmondásosságát, ami az iterációt alkotja” (Derrida 1988 [1972]: 53, kiemelés az eredetiben).

dig ez nem hibaként tételeződik, hanem inkább olyan sajátosságként, amire előre számítani lehet.¹¹ A teleológiai következmények alól való felmentés inspirált arra, hogy kidolgozzam a „szinkronizációs kultúra” (*dubbing culture*) fogalmát, és így elkerüljem azt a narratívát, ami a nyugati melegidentitást a világszerte jelen levő homoszexualitás rögzített vonatkoztatási pontjaként kezeli. Az indonéz meleg férfiak szinkronizálják a nyugati melegszenyitást. Tökéletesen tisztában vannak azzal, hogy az indonéz homoszexuális kifejezés alakja az angol *gay* kifejezésből ered, mégis annak is teljes tudatában vannak, hogy szubjektív tapasztalataik nem pusztán a Nyugat származékai.

A szinkronizációs kultúra fogalma segített elkerülni azt a feltételezést, hogy az indonéz és a nyugati szexualitás közeledik vagy összemosisodik, és kihangsúlyozta, hogy az összes szemiózis magában foglalja a résen való átjárást. Hasonlóképpen, a digitális fogalmának kiterjesztése segíthet elkerülni azt a feltevést, hogy a virtuális és a valóságos konvergál vagy összemosisodik.¹² A harmadik részben a digitális fogalmának újragondolása kapcsán felmerülő következményeket tárgyalom, valamint azt, hogy a digitális *antropológia* javasolt újragondolása során miért nem válhatnak el az elmélet kérdései a módszertantól. A második részben két esettanulmányt vizsgállok; szándékaim szerint az érvelésem tükrözi majd azt, ahogy gondolkodásom az etnográfiai kutatásaim során formálódott. Ez nem kerülőút, kitérés vagy pusztán illusztráció; az antropológiai kutatás legfontosabb elemeként az etnográfiai munka az elmélet kifejtésének az eszköze, nem pusztán adatok gyűjtése az előre kialakított paradigmák szolgálatában.

Második rész: két napom a Second Life-beli életem kezdetén

Figyelembe véve ennek a szakasznak a jelentőségét, a Second Life általános ismertetésére kevés időt tudok csak szentelni.¹³ Röviden, a Second Life virtuális világ – emberi kultúra egy olyan helyen, amelyet számítógépes program teremt meg az interneten keresztül. A virtuális világokban általában egy avatár testtel léphetünk kapcsolatba az összes olyan személlyel a Földön, akik velünk egy időben szintén be vannak jelentkezve. A virtuális világ pedig még akkor is megmarad, amikor az egyének kikapcsolják számítógépeiket, mert minden adatot „felhőben” tárolnak, amelyek távoli szervereken kapnak helyet.

Amikor 2004. június 3-án csatlakoztam a Second Life-hoz, a lakosok havi díjat fizettek, amiért cserébe egy kisméretű virtuális területet kaptak. 2005 februárjában eladtam azt a földet, amelyet eredetileg kaptam, és másik területre költöztem. Azonban 2011-ben, amikor ezeket a sorokat írtam, hogy „etnográfus hangulatba” jöjjelek, a számítógépem egyik ablakában megnyitottam a Second Life-ot, és visszateleportáltam pontosan arra a virtuális telekre, melyen egykor még az eredeti otthonom állt 2004-ben. Ebben a pillanatban – kaliforniai idő szerint késő reggel – nem voltak avatárok a közelben. Az a nagy ház, ami egyszer itt állt, mint

11 Ezek a viták és a bennük való részvételem egyrészt korábban történtek, másrészt elkülönültek azoktól a vitáktól, amelyek manapság az interneten zajló rajongói tevékenységekkel kapcsolatban a „szinkronizálás vagy feliratkozás” témakörét taglalják.

12 Indonézia és a Second Life etnográfiai kontextusai rendkívül különböznek; a teleológiai narratívák megkérdőjelezése iránti közös igény legalább annyit elmond a tudományos feltételezésekről, mint magukról a kontextusokról.

13 A kutatás részletes elméleti és módszertani megvitatását lásd Boellstorff (2008) és Boellstorff et al. (2012).

az első építési kísérletem a Second Life-ban, régen eltűnt, még egy virtuális szög sem maradt első munkámból. De a régi kis partvidéki területemet nézve, azt hiszem, még mindig ki tudom venni átalakítási ténykedésem maradványait. A munkámét, ami arra irányult, hogy a tengerpart a vízszintig ereszkedjen úgy, hogy kelet felé a távoli partra nézzen. Még a virtuális világok is magukon viselik a történelem nyomait (1. ábra).

1. ábra: A földdarab, ahol az első házam állt a Second Life-ban

Egykori virtuális viskóm következő tulajdonosai nem építettek új házat, hogy lecseréljék az általam készítettet; helyette az egész területet erdős parkká alakították. Az egyik oldalon hinták lengtek automatizált animációkkal oda-vissza, mintha csak láthatatlan gyerekek ülnének rajtuk. A másik oldalon, a víz szélén egy nyugodt hangulatú kikötő állt. Középen pedig, annak közelében, ahol a régi otthonom nappalija volt, egy hatalmas fa volt látható, ami nem hasonlított egyetlen olyan fához sem, amit eddig a Second Life-ban láttam. Hosszú ágai kecsesen hajoltak felfelé a fényes, kék, virtuális ég irányába. Egy ág azonban adott távolságig vízszintesen kigyózott; egy animációt tartalmazott, amely lehetővé tette, hogy egy avatar kinyújtózzon, karjait összekulcsolva a feje mögé tegye, és a lábát lengethesse a digitális szélben. Erre az ágra ült le a virtuális énem, ami azon a helyen volt, ahol az első Second Life-beli házam állt, míg én a virtuális terepmunkám első napjain töprengtem (2. ábra).

2. ábra: Pihenés közben a virtuális fán

Az alábbiakban az eddig nem publikált terepmunkarészleteket mutatom be kutatásom két korai napjáról. (A Second Life ebben az időben csak szövegalapú kommunikációval rendelkezett, amelyet a rövidítés érdekében szerkesztettem. Általában az etnográfiai szövegek esetében az anonimitás megőrzése érdekében minden név álnév.) A következő interakciók közül egyik sem volt jelentős, nem valószínű, hogy bárki más is rögzítette volna őket. Mindazonáltal az esetek mindegyikéről elmondható, hogy önmagukon túlmutató mozzanatokat tartalmaznak, s mindez a digitális antropológia újragondolásának irányába mutat.

Első nap: lassúzás a tudományért

2004. június 30-án 12:28-kor beléptem a kaliforniai Long Beachen található otthoni irodámba, és bekapcsoltam a számítógépet. Az avatárom megjelent a Second Life-ban újonnan épített házban, pontosan ott, ahol az avatárom hét év múlva fog ülni a fán, miközben ezt az elbeszélést írom. De ezen a napon, mindössze egy hónapnyi terepmunka után éppen elhagytam virtuális otthonomat, és egy diszkóba teleportáltam Susan javaslatára, aki már a klubban volt barátai, Sam, Richard és Becca társaságában. Ekkoriban a Second Life elég kicsi volt, és csak néhány klub volt benne. Ennek a klubnak a legnagyobb vonzereje a jégkorcsolya volt; a klubhoz egy jégpálya tartozott, a falakon pedig ott voltak a jégkorcsolyák, melyeket az avatárunkhoz kapcsolhattunk. Valójában megvásároltad a korcsolyát, ami aztán egy dobozban jelent meg; ha nem tudtad, hogyan kell helyesen csinálni a dolgokat, akkor a végén a dobozt viselted a fejedben, nem pedig a korcsolyát a lábadon. A legtöbb lakó számára újdonságot jelentett a virtuális világ működése. Susannek komoly nehézségeket okozott, hogy a korcsolyáját használni tudja, Sam és Richard pedig minden tőlük telhetőt megtettek, hogy segítsenek neki:

Sam: Susan, vedd le azokat a fejedről lol [*laugh out loud* – hangosan nevet]
Sam: tedd le őket a földre
Susan: köszi
Susan: hehe, új vagyok ebben a játékban
Susan: már rajtam vannak?
Richard: kattints a dobozra a fejedben, és válaszd azt, hogy szerkesztés
Richard: aztán kattints a „több” gombra
Richard: utána a „tartalom”, és aztán már látni fogod őket
Susan: megvan a korcsolyám ... azt hiszem, most már mindenképpen meglesz
Richard: a fején van a doboz

Susan (és mások) továbbra is „korcsolyahasználati” problémákkal küzdött(ek). Nekem időközben sikerült megoldanom, és máris Becca közelében korcsolyáztam, aki a profilomból látta, hogy etnográfus vagyok:

Becca: Tom, szeretnél lassúzni?
Richard: Ezek [a korcsolyák] szerintem még a dobozban vannak
Susan: De én nem látom [a dobozt] a fejemben
Becca: a tudományért
Tom: Hogy csinálod?
Becca: lol
Susan: hehe

Becca: um ... nem biztos
 Sam: Nem látom a dobozt a fején.
 Becca: hehe
 Richard: Én igen
 Susan: Szóval most a fejemen van, vagy nem?
 Sam: Nos, Susan ... a dobozban van a korcsolyád?
 Susan: hehe, ez szerintem működni fog
 Becca: oh már megy is
 Becca: lol
 Susan: Igen, bent vannak a dobozban, áttettem a leltáramba és aztán felvettem őket
 IM [*instant message* – privát üzenet]: Becca: csak ne tedd a kezedet a szoknyám alá ... hehe

Annak ellenére, hogy a tömörség érdekében szerkesztettem a beszélgetést, számtalan oldalt tud megtölteni már e rövid etnográfiai kivonat megfelelő elemzése is. Illusztrálja a résztvevő megfigyelésből elérhető adatokat, amelyeket nem lehetett megszerezni interjúkkal vagy más elicitációs módszerrel. Csupán hat különböző felismerésre mutatok rá, amiket összegyűjtünk egy terepen történő találkozás során.

Először is, a lakók együtt dolgoztak azon, hogy játszani tanítsák egymást, ahelyett, hogy a Second Life-ot működtető cégre vagy valamilyen használati útmutatóra támaszkodtak volna.

Másodszor, úgy tűnik, hogy a társadalmi nem (*gender*) hatással van az interakcióra; nagyrészt a férfiak adnak tanácsokat a nőknek. Mivel mindenki tudja, hogy nemünk a fizikai és virtuális világban nem igazodik egymáshoz, így ez kihat a nemek társadalmi konstrukciójára is.

Harmadszor, ebben az időszakban, amikor a Second Life csak szöveges chattel rendelkezett (még a 2007-es hangalapú kommunikáció bevezetése után is a szöveges csevegés volt az általános), a lakosok megtanultak olyan beszélgetéseket követni, melyekben több szál volt átfedésben egymással. Például Sam megkérdezte Susantól: „a dobozban van a korcsolyád?”, és erre Susan három sorral később reagált, miután korábban az „ez szerintem működni fog” mondattal a beszélgetés egy másik fonalára válaszolt.

Negyedszer, amikor Becca kissé merész megjegyzéseket tett nekem („csak ne tedd a kezedet a szoknyám alá”), privát üzenetre váltott, ami azt jelentette, hogy ez a szöveg rajtam kívül senki más számára nem volt látható. Ez a látszólag triviális gyakorlat segített abban, hogy a kutatásom korai szakaszában felismerjem, nemcsak a beszélgetések tartalmának, hanem az artikuláció módjának is figyelmet kell szentelni. Ilyen a „csevegés”, a „kiabálás” (szöveg-alapú, és akárcsak a csevegés, ez is nyilvános, viszont a nagyobb távolságra lévő avatárok számára is látható), ami azonnali üzenetküldési lehetőség személyeknek vagy a lakosok egy csoportjának is. Ezek a különböző artikulációk kódváltásként is értelmezhetők, egy régóta fennálló nyelvészeti területhez kapcsolódnak, de a kommunikáció különböző technikai módzatai közti „csatornaváltást” is eredményezhetik (Gershon 2010a).

Ötödszor, ezek az esetek (és még sok más) precedensekkel és kortárs párhuzamokkal rendelkeznek. A kortársaktól tanulás (*peer education*), a társadalmi nemi normák hatásának érvényesülése, annak ellenére, hogy a fizikai világban nemünk nem deríthető ki, valamint a több szálon haladó, multimodális beszélgetések létezése nem egyedülálló jelenség a Second Life-ban vagy bármilyen más virtuális világban történő interakciók során. Ennélfogva a releváns irodalmak ismerete és alkalmazása hasznosnak bizonyult a jelenségek elemzésekor.

Hatodszor, ez a találkozás is megmutatta, hogy az etnográfus jelenléte nem zavaró. Az a tény, hogy mindenféle megtevesztés nélkül részt vettem a Second Life-ban, nem akadály volt,

sőt; még inkább tudományossá tette a kutatásomat. A tudományos céllal elkövetett „lassú-
zásom” online és offline módban egyaránt szemléltette a résztvevő megfigyelés gyakorlatát.

Második nap: itt és ott

2004. július 1-jén, egy nappal azután, hogy lassúztam volna a tudományért, folytattam a te-
repmunkát, és ismét bejelentkeztem a Second Life-ba, ahol szokásos módon a házamban je-
lentem meg. Ahelyett, hogy rögtön teleportáltam volna a virtuális világ egy másik részére, el-
kezdtém sétálni egy közeli ösvényen. A távolban láttam Robert, Karen és Timothy avatárját:

Robert: Hello!
Karen: Szia Tom
Timothy: Szia Tom
Tom: Hello! Én vagyok az úton lefele a következő szomszéd
Karen: Ahh menő
Karen: Bocs, hogy örültek háza van, de akad néhány dilis barátom
Robert: Remélem, hogy a ricsaj nem probléma
Tom: Milyen ricsajról beszélsz?
Robert: hee hee
Karen: rofl [*rolling on the floor laughing* – fetrengek a földön a röhögéstől]
Robert: csak kérdezd meg!
Timothy: ejha
Karen: Oh, az új avie [avatár] indítása miatt voltak... robbanások, táncosnők
Tom: Akármilyen is volt, nem zavart!
Karen: Az remek
Karen: Szóval, az úton lefelé melyik irányban laksz?
Tom: Tőlem jobbra
Karen: Ah nagyon jó
Karen: Van egy házad, vagy valami mást csinálsz erre felé?
Tom: Éppen most szereztem itt területet
Karen: menő
Karen: Át kellene alakítanod egy kis butikká
Tom: menő!

Már a beszélgetésből is megfigyeltem, hogy a virtuális szomszédságban a közös jelenlét ho-
gyan segítheti az online közösség kialakítását: az online tér az, ami számít. Karen ezután
témát váltott:

Karen: váó Tom, most nézem a profilod.
Karen: Nagyon érdekes
Karen: ő ... Indonézia, komolyan?
Tom: Yep! Menő hely. Na jó, nem igazán menő, mert forró és párás, de mókás
Karen: lol, és hogy kerültél ide?
Tom: az élet véletlenszerű fordulatai során, főiskola után útnak indultam & ismerked-
tem emberekkel
Karen: ez érdekes lehet, gondolom
Tom: nagyon!
Tom: tiéd az a ragyogó táncparkett tőlem jobbra?

Karen: nem, fogalmam sincs, kié lehet
 Karen: egy kicsit fényes
 Tom: mostanra egy csomó épület lett errefelől! Ez menő – mindennap változik a táj
 Karen: igen, egy csomó terület épp csak most jelent meg
 Timothy: mindig ez történik az új területeken
 Timothy: végre találtam egy házat az enyém mellett
 Timothy: egy minitorony van mögötte
 Tom: nevetek
 Karen: lol
 Timothy: amíg nem takarják el a kilátást előlem
 Karen: az én kilátásomat tönkretették Shokiban [másik régió]
 Robert: igen, ez szomorú
 Karen: pedig azt mondták, hogy nem fogják
 Timothy: azt hiszem, itt legalább biztonságban vagyok

Kutatói pozícióm rövid megbeszélése után a társalgás ismét a virtuális tér felé fordult. A feljegyzéseimben jelöltem, hogy a virtuális panoráma mekkora jelentőséggel bír. Az ehhez hasonló találkozások eredményeképpen értettem meg, mennyire fontos a tér a virtuális világokban (lásd Boellstorff 2008: 4. fejezet). A beszélgetés ezután a többszörös avatárookra terelődött, illetve érdeklődtem a The Sims Online-ról, egy másik virtuális világról, amelyet röviden szintén tanulmányoztam:

Tom: van, hogy egyszerre több avie-val is játszotok? Ismerek embereket, akik így játszottak a The Sims Online-ban, viszont itt úgy tűnik, nehéz ezt megcsinálni
 Karen: Nem, itt nem, de a TSO-ban [The Sims Online] igen
 Robert: Sosem láttam a Sims-et, sokat vesztettem vele?
 Timothy: Sosem próbáltam még a TSO-t
 Karen: A francba, ki ne hagy
 Karen: Szóval ti teljesen kihagytátok?
 Tom: Igen, én totál kihagytam. Milyen volt?
 Timothy: Én emlékszem rá
 Tom: Jobb volt a TSO, mint a Second Life?
 Karen: Nagyon hasonlított erre, de rajzfilmesebb volt, és mindennek pg13-nak kellett lennie
 Robert: Stepford Disney World
 Tom: Az még mindig létezik?
 Timothy: és nem volt annyira nyitott sem
 Karen: igen, Stepford Disney lol
 Karen: de még mindig megvan a varázsa
 Timothy: de megvoltak a maga szép részei is
 Robert: Jobb chat, remek járművek
 Timothy: és a találkozás Karennel
 Robert: Kártyajátékok!
 Karen: Igen, fiúk, mindkettőtökkel ott találkoztam
 Karen: a látóhatár pedig tiszta, nem olyan ködös, mint itt

A beszélgetés e szakasza rámutat arra, hogy a Second Life értelmezését hogyan alakítják a korábban vagy esetenként még most is látogatott más virtuális világok. Nem csupán a felhasználók Second Life-beli tapasztalatait befolyásolták, hanem a közösségi hálózataikat is

(például Karen Roberttel és Timothyval a There.com-ban találkozott először). Mégis, hogy megtudjam, miként alakították más virtuális világok a Second Life társas viszonyait, nem volt szükséges, hogy azokban is terepmunkát végezzek. A több színterű etnográfiai kutatás minden bizonnyal hasznos lehet a megfelelő kutatási kérdés esetén, például a több virtuális világon áttekintett virtuális diaszpórák tanulmányozása során (Pearce és Artemesia 2009). Nyilvánvalóan lehet személyes látogatás nélkül is tanulmányozni, hogy más virtuális helyek hogyan formálják az adott helyszínt. Valójában George Marcus a több színterű etnográfiairól szóló jól ismert értekezésében óvatosan felhívta a figyelmet a „stratégiaileg elhelyezett (egy színterű) etnográfia” értékére (Marcus 1995: 110). Ez váratlan módszertani kapcsolat volt a Second Life és az indonéziai kutatásaim között: ahhoz, hogy megismerjem az indonéziai melegidentitást, nem volt szükségem arra, hogy Amszterdamba, Londonba vagy más olyan helyekre látogassak, amelyekről a meleg indonézek úgy tartották, hogy azok befolyásolják homoszexuális gygyaik értelmezését.

Összefoglalva még egyszer: a virtuális megtestesülésem gyakorlatilag létfontosságú volt az etnográfiai módszerem alkalmazásához. Ebben az egy beszélgetésben megtapasztaltam a virtuális tér felértékelődését, a látás és a „jó kilátás” fontosságát és más virtuális világok hatását. Az eredeti kutatási javaslatomban egyiket sem említettem e három téma közül, annak ellenére, hogy végül mindegyik központi szerepet játszott a konklúzióimban. Ezek a megközelítések újonnan merültek fel, tükrözve azt, ahogyan „az antropológus egy olyan résztvevő gyakorlatra vállalkozik, amelynek eredménye, hogy az elemző protokollok gyakran a tények megismerése után alakulnak ki” (Strathern 2004: 5-6).

Harmadik rész: digitális antropológia, indexikalitás és résztvevő megfigyelés

Ezek az etnográfiai anyagok rávilágítanak arra, hogy az online és az offline közötti különbségtétel kulturálisan konstitutív, nem csupán olyan intellektuális melléktermékek, melyeket összemossódás vagy megszűnés fenyeget. Ez a megkülönböztetés nem szűkíthető le a virtuális világokra. Daniel Miller szerint például azon trinidadiai számára, akiknek problémájuk van a valós világban kialakított kapcsolataikkal, „a Facebook kiegészíti a személyes kifejezés céljából rendelkezésre álló teret” (Miller 2011: 169). Vagyis a Facebook a kifejezések és a kapcsolatok különböző formáinak adhat teret, de a Facebook és Trinidad tere ezáltal nem olvadnak egymásba. Lehetsz a Facebookon anélkül, hogy Trinidadban lennél, és lehetsz Trinidadban anélkül, hogy a Facebookon lennél. Másik példa: az online szakításokról készített tanulmányában Ilana Gershon azt írta, hogy az ilyen szétkapcsolódások „empatikus tekintetben nem a feltételezett valódi interakciók és a virtuális interakciók közötti szakadást jelentik. Annál inkább emberek szétválását – a barátságok és a szerelmek végét” (Gershon 2010b: 14). Ezek a lezárások jellemzően egyszerre online-ok és offline-ok is. Ahhoz, hogy újragondoljuk a digitális antropológia lehetőségeit, ilyen típusú betekintésekre kell építkeznünk, hogy felismerjük a digitális antropológia összetartozó problémáit, hiszen csak így tudunk felfedezéseket tenni a különböző területeken. Ezért most eltávolodunk a Second Life-től, sőt a virtuális világoktól is, hogy közelebb kerüljünk a digitális antropológia teoretikus és metodológiai kereteihez.

A bevezetésben felvettem, hogy az indexikalitásra vonatkozó teória alkalmazása a virtuális és a valóságos közötti kapcsolat megértése érdekében segíthet a digitális antropológia újragondolásában. A nyelvészek már régen megfigyelték, hogy vannak olyan szavak, melyek referenciája a rendhagyó társadalmi interakciók kontextusától függ. Ilyen például a következő mondat igazságtartalma:

Letizia de Ramolino volt Napóleon édesanyja

[N]em függ attól, hogy ki mondja, ez egyszerűen egy történelmi tény. De ha ezúttal megpróbáljuk analizálni a következőt:

Én vagyok Napóleon anyja

Nem tudjuk megállapítani a mondat igazságtartalmát anélkül, hogy figyelembe ne vennénk, ki a beszélő... ezenkívül ismernünk kell a történelmi tényeket, a kontextus bizonyos részleteit, amiben elhangzott (itt a beszélő identitását) (Levinson 1983: 55–56).

A filozófus Charles Sanders Peirce az ilyen kifejezéseket „indexikus jeleknek” nevezte el (Levinson 1983: 57), és a referenseknek inkább az okozatát, mintsem a szimbolikus kapcsolátát emelte ki. Hogy két, a nyelvészek számára ismerős példát hozzak, a füst a tűz indexe, és a lyuk egy darab vasban annak az indexe, hogy egy kilőtt golyó áthaladt rajta. Az ok-okozati kapcsolat mindkét esetben visszamutat az indexből a referensre. Egy lyuk egy vasdarabban konvencionálisan nem szimbolizálja a golyót úgy, mint egy golyó formájú rajz, vagy ahogy a *golyó* szó tud helyettesíteni egy létező golyót. Helyette a lyuk a vasban okozatilag utal a golyóra – a golyó csinálta a lyukat. Ehhez hasonlóan „a füst nem helyettesíti a tüzet, ahogy a *tűz* szót használjuk, amikor le akarunk írni egy múltbéli történetet. A létező füst térben és időben, valamint fizikálisan kapcsolódik egy másik, kapcsolódó jelenséghez, és térben és időben, fizikai kapcsolódás útján tesz szert jelentésre” (Duranti 1997: 17).

Bár ezek a példák azt mutatják, hogy az indexikus jelek nem kell, hogy szavak legyenek, a szavak egész sora valójában indexikus (pontosabban indexikus denotáció). Köztük is „a mutató előtagok: *ez, az, azok*, a személyes névmások, mint az *én* és a *te*, időbeli kifejezések, mint a *most, akkor, tegnap*, és térbeli kifejezések, mint a *fel, le, alá, fölé*” (Duranti 1997: 17). Például az *ez* is indexikus, mert jelentése a kimondás kulturális kontextusának függvényében változik. Az olyan mondatoknak, mint „a nap kerek” vagy „a nap szögletes”, igazságértéket tulajdoníthatok a térben és időben elfoglalt helyemtől függetlenül. Ennek ellenére nem tulajdoníthatok igazságértéket az „ez az asztal kerek” kimondásához, hacsak nem ismerem a kontextust, amivel az *ez* kifejezést a mutatóra használhatom. Az indexikus jelek megtalálhatók minden emberi nyelvben, és érdekes változataik is léteznek. Például a franciában és a németben formális versus informális második személyű névmások (*tu/yous* és *du/Sie*, amiket az angolban mind *you*-ra fordítanánk) a társadalmi indexikalitás formáit jelölik.¹⁴

14 Az angol mellett sok más nyelven is (például az indonéz nyelven) a beszélők lexikális elemeket használnak, mint például *uram* vagy *asszonyom*, hogy opcionálisan jelezzék a közvetlenséget. A társadalmi indexikalitásról és társas dexisről általánosabb értelemben lásd Manning (2001).

Ahogy Duranti írja, az indexikus jelek térben és időben meghatározott társadalmi valóságokban vannak megalapozva: „Az interakció indexikális kontextusának egyik alapvető tulajdonsága, hogy dinamikus. Ahogy a résztvevők a térben haladnak, témát változtatnak, információt cserélnek, koordinálják viszonylagos tájékozódásukat és megalapozzák a közös elveket és a nem közös dolgokat, a referencia indexikális kerete megváltozik” (Hanks 1992: 53). Az „indexikalitás emergens létrejötté” (Hanks 1992: 66) nyitja meg az utat a digitális antropológia újragondolásához az indexikalitás jegyében. A térben és időben specifikus társadalmi valóságok már nem korlátozódnak a fizikai világra; a térben való mozgás folyamata és a közös viszonyítási pontok megtalálása most már online és offline is megtörténhet. Többszörös megtestesüléssel és így létrejövő indexikális *referenciák* új módon történő sokszorozódásával szembesülünk. Szembe kell néznünk tehát a virtuálissal, ami a társadalmi realitások előtűnő készleteként jelenik meg, és amit nem lehet a fizikai világból egyértelműen kikövetkeztetni. Ennek megfelelően a társadalmi szándékok, érzelmek, döntések és cselekedetek, amelyek a Facebookon vannak jelen, nem redukálhatók a fizikai világ cselekedeteire és a résztvevők identitásaira, még akkor sem, ha ezeknek következményük van a fizikai világban is, a románcok megszűnésétől kezdve a politikai forradalomig. Lehetséges, hogy közelebbi barátságot alakítunk ki valakivel a Facebookon, anélkül, hogy találkoznánk vele a való életben.

Az indexikalitással való kapcsolata teszi lehetővé a digitális fogalmának rehabilitációját és az „online”-nal való pusztá megfeleltetés meghaladását. Az *index* (latinul, mutatóujj) és a *digit* (latinul, ujj) eredete egyaránt a rámutatás testi gesztusán alapul, és ennek nagy jelentősége van, amennyiben egyszerre több testtel és több referenciaterülettel van dolgunk (még akkor is, amikor nincs világosan meghatározott avatártest). A digitálisnak erre a jellemzőjére építve az indexikalitás keretein belül a digitális sokkal precízebb fogalmát kapjuk, ami a virtuális kultúra indexikus alapjaira irányítja a figyelmet.¹⁵

Az indexikus perspektíva legnagyobb ereje, hogy elkerüli az első részben kifejtett konceptuális veszélyt, azt az elképzelést, miszerint a virtuális és a valóságos közötti rés teleológiai úton halad az ünnepektől vagy éppen gyásszal fogadott elmosódás felé. Képtelenség lenne azt állítani, hogy a füst és a tűz megkülönböztetése egy nap majd megszűnik, hogy a rés a *nap* szó és a naprendszer közepén elhelyezkedő masszív gázgömb között el fog mosódni, vagy a különbség 1 és 0 között 0,5 táján a ködbe vész. Pedig azt az elgondolást, hogy az online és az offline többé már nem választható szét, éppilyen abszurdítás lengi körül. A kérdés társadalmi gyakorlatok formáinak tömkelegét érinti, beleértve azt a jelentésteremtést, ami a virtuális kontextuson belül mozog, de át- meg átszeli a részt a virtuális és a valóságos között: az avatár lábára csatolt korcsolyától a testet öltött virtuális táj látványáig, az elküldött sms által megváltoztatott valóságos világbeli barátságtól a Facebook-barátságig két olyan ember között, akik sosem találkoztak.

Tágabb értelemben a virtuális és a valóságos egyfajta „interindexikális” kapcsolatban áll (Inoue 2003: 327); a köztük lévő általános különbségből fejlődnek ki azok a társas viszonyok, amelyeket antropológiai kutatásokkal szükséges vizsgálni. Ahogy az online társas viszonyok száma, kiterjedtsége és műfaji feloszthatósága is megnő, úgy ezeknek a digitális tranzakcióknak a sűrűsége és gyorsasága is exponenciálisan nő – épp a virtuális és a valóságos növekedés

¹⁵ Valószínűleg az első kortárs virtuális világ abból eredt, ahogyan két kéz egymásra mutatott, egymásra vetítve egy számítógépes képernyőn (Krueger 1983; lásd Boellstorff 2008: 42–47).

közötti interindexikalitás révén. Mint amikor távolabbról nézünk egy pointillista festményt, feltűnik, hogy a pontok ecsetvonásokká mosódnak össze. De mindegy, milyen nagy a felbontás, ha jobban megnézzük, láthatjuk a pontok és a köztes fehér részek szétválását, ami lehetővé teszi, hogy jelentéseket hordozzanak. Ez felidézi, hogy bármennyire is gyors lehet egy számítógép, bármilyen gyorsan áramlanak a nullák és az egyesek milliói, mellettük rések milliói is áramlanak, a számítógép funkcionalitása maguktól a résektől függ.

A virtuálist és a valóságost konstituáló indexikus kapcsolatokhoz igazodó digitális antropológia elgondolásával nem arra akarok utalni, hogy a virtuális jelentésteremtés jellegét tekintve kizárólag indexikális lehet. Nem azt mondom, hogy a digitális antropológusoknak szemiotikusokká kell válniuk, és azt sem, hogy a digitális antropológia projektjeiben az indexikalitást kell elsődlegesnek tekinteni. Az indexikalitás empirikusan helyes és konceptuálisan gazdag perspektívát ad, ahonnan nézve újra lehet gondolni a digitális antropológiát és a digitális kultúrát. Ennek az az oka, hogy az indexikalitást erős kötelék fűzi a kontextushoz (Keane 2003), és most egy emberi realitással viaskodunk, ahol többféle kontextus van, többféle világ, többféle test tele történeti precedenssel, ám a történelmi párhuzamokat nélkülözve.

Bár a szemiotikai teória részletes vizsgálata meghaladja ennek az írásnak a kereteit, megjegyezhetjük, hogy a Peirce elemzéseiben megjelenő két másik jeltípus – a szimbólumok és ikonok – mindenütt jelen van az online kontextusokban (gondoljunk az ikonokra, amelyek központi szerepet játszanak a számítógépes kultúrákban). Természetesen nem kell a peirce-i megközelítésre korlátoznunk magunkat a nyelv és a jelentés tekintetében. De amíg a kultúrának nem minden dimenziója olyan, mint a nyelv, addig a nyelvnek ez a különleges aspektusa – az indexikalitás központi szerepe a jelentésteremtésben – többet mond el a virtuális közösségekről, mint a nyelv strukturális-nyelvtani dimenziói, melyek „valójában nem szolgálnak modellként a kultúra más aspektusai számára” (Silverstein 1976: 12). Mindezzel egyrészt azt állítom, hogy a digitális antropológiának akkor van értelme, ha többet jelent, mint a hálózathoz csatlakoztatható dolgok vagy az internet által közvetített társas viszonyok tanulmányozása. Másrészt, mindennek egyik ígéretes útja az lehet, amelyik magában foglalja a digitális rámutatás indexikális következményeinek és a konstitutív hiányosságoknak a feltérképezését. Ezeknek olyan teoretikus következményei vannak, amelyek kutatási kérdéseket és vizsgálati irányokat vetnek fel. Ezenkívül a módszernek olyan fontos hozományai is vannak, melyek a következő téma felé irányítanak minket.

Résztevő megfigyelés mint a digitális antropológia központi módszere

A digitális antropológia általában „etnográfia cselekvést” foglal magában,¹⁶ viszont az etnográfia nem módszer, hanem a módszerek összességének írott terméke, ahogyan a *-gráfia* végződés is jelzi. A digitális antropológia újragondolása tehát már nem csak azzal foglalkozik, hogy (1) milyen teoretikus kereteket alkalmazunk és (2) milyen közösséget tanulmányozunk, hanem azzal a folyamattal is, (3) ahogyan magának a kutatásnak is részesei leszünk.

A virtuális közösségekkel foglalkozó etnográfusok szédtítően széles tartományú terepeken dolgoznak (és ezek az emberek nem mindig antropológusok, hiszen az etnográfiai módsze-

16 Az olyan kifejezések, mint a „digitális archeológia”, általában történelmi megközelítésre utalnak, nem pedig valódi kapcsolatra régészeti megközelítésekkel és paradigmákkal (egy említésre méltó kivételként lásd Jones 1997).

rek hosszú múltra tekinthetnek vissza a szociológiában és emellett más tudományágakban is). Az etnográfiai módszerek egyik legnagyobb erénye, hogy azok könnyen adaptálhatók eltérő terepek kontextusaira különböző időperiódusokban. Az etnográfiai kutatás e tekintetben online sem különbözik. Viszont ez a rugalmasság nem határtalan. Komoly fenyegetés a digitális antropológia szigorúsága és legitimitása számára, amikor az online világ kutatói azt állítják, hogy „etnográfiát végeztek”, miközben egymástól függetlenül felvett interjúkat készítettek, legjobb esetben is azt blogok és más szövegek analízisével párosítva. Az ilyen kutatásokat etnográfiaiak nevezni félrevezető, hiszen a résztvevő megfigyelés központi módszere bármilyen etnográfiai kutatómunkának. Ennek oka, hogy az olyan módszereknek, mint az interjú, célja az *licitáció*, vagyis az előhívás. Ez megengedi, hogy a beszélő visszaemlékezés-szerűen beszéljen gyakorlatairól és meggyőződéseiről, valamint azt is, hogy a jövőről spekuláljon. Az etnográfusok azonban kombinálják az előhívó módszereket (mint az interjú és a fókuszcsoport) a résztvevő megfigyeléssel, ami mint módszer épp nem az előhíváson alapul, viszont megengedi, hogy az emberi beszéd és a tettek közti különbség jellemzőit vizsgáljuk.

Az előhívó módszerek kizárólagos alkalmazása azért probléma, mert ez a metodológiai választás titokban azt a teoretikus előfeltevést fedi el, miszerint a kultúra jelen van a tudatban. Azon a meggyőződésen alapul, hogy a kultúra egy dolog az emberek fejében: nézőpontok összessége, amit az interjúalany el tud mondani a kutatónak, hogy később hiteles idézetblokkként jelenjen meg a publikációban. Persze az emberek gyakran lehetnek kultúrájuk kifinomult értelmezői, ennek eredményeként az interjú minden etnográfiai projektnek része kellene, hogy legyen. Ám amit az interjúk és más előhívó módszerek nem tudnak felderíteni, azok olyan dolgok, melyeket még mi magunk sem tudunk kifejezni. Ennek egyértelmű példái azok a Freudhoz visszavezethető belátások, amik az elfojtott vagy tudattalan tartalmakkal kapcsolatosak. A nyelv jelenti a másik példát. Gondoljunk egy olyan alapvető hangtani szabályra, mint a hasonulás, amiben például az *n* az *inconceivable* szóban *m* betűvé változik az *impossible* szóban, mert a *p* egy bilabiális zárhang (amit az ajkakkal képzünk), és a nazális *n* hang a kiejtésnek ehhez a helyéhez hasonul. Alig akadna olyan angolul beszélő személy, aki ezt a szabályt meg tudná fogalmazni, ha valaki rákérdezne, miközben az emberek ezt a mindennapi életben naponta számtalanszor alkalmazzák.

A kultúra effajta aspektusai egyáltalán nem korlátozódnak a nyelvre és a pszichére. A gyakorlat elméletét képviselő teoretikusok munkájából kiderült, hogy mennyire sok múlik a hallgatolagos tudáshoz kapcsolódó hétköznapi társas cselekvésen. Pierre Bourdieu ezt a gondolatot emelte ki, amikor a kultúra „feltérképezéséről” beszélő antropológusokat kritizálta: „az idegen, mivel nem rendelkezik ilyen bennszülötteknek tulajdonított gyakorlati tudással, az összes lehetséges útvonalat feltüntető modell szerint igazodik el egy idegen országban” (Bourdieu 2009 [2000]: 180). Gondoljunk egy útra, amit a mindennapi rutinunk során járunk be. Ha van lépcső a házukban vagy a munkahelyükön, tudjuk, hány lépcsőfok van rajta? A problémát az jelenti, amikor az efféle passzív tudás reprezentációját keressük egy interjúban, ahol az adatközlő diskurzusa elkerülhetetlenül az előhívás kerete szerint formálódik, amit „szükségszerűen a kérdés bármely tanult módja idéz elő” (Bourdieu 1977 [1972]: 18). Ennek eredményeképp az antropológus „mindaddig, amíg fel nem ismeri a saját nézőpontjából adódó határokat, arra van ítélve, hogy átvegye, öntudatlanul és saját szakállára, a cselekvéseknek azt az ábrázolásmódját, amely azon egyének és csoportok számára szükséges, akik nem rendelkeznek valamely nagyra értékelt gyakorlati

kompetenciával, és ezért azt helyettesíteni kényszerülnek egy kifejtett, vagy legalábbis félig formalizált szabálygyűjteménnyel” (Bourdieu 2009 [2000]: 180).

Az előhívással semmilyen összefüggésben nem lévő résztvevő megfigyelés során a reprezentáció és a valóság a kutató számára összekeveredhet, ezáltal hibásan a kultúrát a szabályokkal, szövegekkel vagy a normákkal teszi egyenlővé a testivé vált gyakorlatok helyett.

Ha van valami, amit az évek során az etnográfusok megmutattak, az az, hogy „ami esszenciális, az *elgondolhatatlan és megnevezhetetlen*: a szokás néma marad, még szokás mivoltával kapcsolatban is” (Bourdieu 1977 [1972]: 167). Mikor az etnográfusok interjúkérdéseket tesznek fel, a társas cselekvések reprezentációit gyűjtik össze. A reprezentációk társadalmi tények (Rabinow é. n. [1986]), és habár rendelkeznek kulturális hatással, mégsem lehet összekeverni őket a kultúra egészével. Ha megkérdezed valakitől: „mit jelent számodra a barátság?”, annak a reprezentációját kapod, amit a személy a barátságról gondol. Ez a reprezentáció társadalmi következmény; beleépült a kulturális kontextusba, és hatással is van arra. Ám az így kicsalt reprezentáció a gyakorlatban működő barátságra nem fog hasonlítani.

A résztvevő megfigyelés módszertani hozzájárulása az, hogy a kibontakozó gyakorlatokba és jelentésekbe az etnográfusok számára betekintést nyújt. Továbbá lehetőséget ad nem előhíváson alapuló információk megszerzésére, mellékesen elhangzó beszélgetések, tevékenységek, testi reakciók, valamint térben és épített környezetben való mozgások vizsgálatára. Például a második fejezetben a Second Life lakóit figyeltem, ahogyan egy virtuális pályán egymást tanították korcsolyázni, miközben én is korcsolyázni próbáltam. Ha egy avatar elé sétáltam volna, és csak megkérdezem, „hogyan tanulsz a Second Life-ban?”, valószínűleg egy hagyományos értelemben vett, tanulással kapcsolatos, formális választ kaptam volna; az avatarok csoportjában tapasztalható „korcsolyatanulás” gazdag részletei nem lettek volna láthatóak. A résztvevő megfigyelés lehetővé teszi a kutatóknak, hogy felismerjenek olyan kulturális gyakorlatokat és meggyőződéseket is, amelyekről a kutatómunka megtervezése során nem volt tudomásuk.

Néhány, magát etnográfusnak valló szakember talán nem szívesen hallja az alábbiakat. Több alkalommal is konzultáltam diákokkal, akik azt állították, „etnográfiát végeznek”, de izolált interjúkat készítettek – egy esetben például azért, mert az egyik kolléga azt mondta a diáknak, hogy a megfigyelés túl sokáig tartana. A résztvevő megfigyelés sosem vezet azonnali eredményre: „nem gyors, a nyelvtanuláshoz hasonló módon az ilyesfajta érdeklődés időt és türelmet igényel. Nem létezik könnyű út” (Rosaldo 1989: 25). Egy éjszaka alatt nem lehet folyékonyan megtanulni egy másik nyelven, de még egy-két hónap alatt sem. Ehhez hasonlóan, ha valaki azt állítja, hogy etnográfiai kutatást végzett egy hét vagy akár egy hónap alatt, az félreértelmezi a saját munkáját, hacsak az adott kutatás nem része egy hosszabb munkának. Ilyen rövid időkereten belül semmi esetre sem *ismerte meg a kutató a közösséget*, és nem vehetett részt a mindennapi gyakorlataikban sem.

Konklúzió: idő és képzelet

Amikor azokra az izgalmas lehetőségekre gondolok, amelyek a digitális antropológia újr gondolásában rejlenek, a képzeletemben állandóan egy kép tér vissza. Pontosabban egy weboldal, amely trivialitása ellenére évekig kísértett. A rengeteg ilyen dolog közül épp az eredeti

McDonald's-honlapra gondolok 1996-ból, az internet felemelkedésének korai napjaiból.¹⁷ A jelen felől alapvetően egyszerűnek ható külső ellenére (az aranszínű ív mint logó és a vörös háttér) a weboldal a lehető legjobb volt abban, amit egy nagy cég a webes megjelenésében reprezentálni képes; a dizájn és a kivitelezés valószínűleg jelentős költség lehetett.

Amikor arra gondolok, mit reprezentál ez a weboldal, olyan modern weboldalakhoz hasonlítom, mint a Facebook vagy a Twitter. Például a 2006-ban létrejött jól ismert mikroblog, a Twitter, lehetőséget ad a felhasználóknak, hogy 140 karakteres szöveges üzeneteket írjanak. Az ilyen oldalak egyszerűek, széles sávú internet és ragyogó grafikák feleslegesek a működésükhöz. A Twittert akár lassú, betárcsázós interneten is elérhetnénk egy 90-es évekbeli számítógépen, ami mai szemmel nézve elenyészően csekély képességekkel rendelkezik. Valójában nincs technológiai oka annak, hogy 1996-ban az eredeti McDonald's-honlap mellett a Twitter miért nem létezett.

De miért nem alkották meg a Twittert 1996-ban, csak 10 évvel később? Az ok nem a limitált technológia, hanem a képzelet. A széles körben elterjedt internet-hozzáférés korai éveiben nem ismertük fel a technológiában rejlő lehetőségeket.

A 2010-ben kialakuló virtuális világok, online játékok, közösségi oldalak és még az instant üzenetek, okostelefonok is analógiái a McDonald's 1996-os weboldalának. Ezeknek a technológiáknak a felhasználása is a ma ismert lehetőségek határát súrolja, és ez nem is lehet másépp. Sőt e technológiák potenciálisan eltérő felhasználása most is adott, de jelenleg ugyanúgy elképzelhetetlen, ahogy 1996-ban egy Twitter-feed elképzelhetetlen lett volna a McDonald's-weboldal felhasználója számára – annak ellenére, hogy technológiai szempontból akár már akkor is meg lehetett volna valósítani. Az újítás azonban csak idő és képzelet kérdése.

Leach a következőt emelte ki a *Rethinking Anthropology* konklúziójában: „Hiszem, hogy mi, szociálintropológusok olyanok vagyunk, mint a középkori ptolemaioszi csillagászok, akik idejüket azzal töltik, hogy megpróbálják az objektív világ tényeit belehelyezni egy olyan fogalomkészlet kereteibe, amiben a koncepciók a tapasztalatot megelőző tudásra épültek, vagyis *a priori* keletkeztek ahelyett, hogy megfigyelésen alapuló ismeretekből jöttek volna létre” (Leach 1961: 26). Leachet frusztrálta, hogy a társadalomkutatók gyakran nem *hallgatnak* azokra az empirikus igazságokra, amiket látszólag tanulmányoznak. Legjobb szándékaink ellenére is sokszor támaszkodunk néphagyományokra és a saját kulturális háttérünkbe ágyazott berögzülésekre, előzetesen kialakított eszmékre. Különösen igaz ez, amikor a jövőről beszélünk. A jövővel az a probléma, hogy nincs mód annak kutatására. Ez pusztán a sci-fi író és a nyereségvágyó vállalkozó terepe lehet. A társadalomkutatók a múltat tanulmányozzák, és sokuk, köztük az etnográfusok is, a jelent. Ebben a fejezetben bemutattam, hogyan segíthet a digitális antropológia ennek a fokozatosan kibontakozó jelennek a kutatásában. Amennyiben azonban ezt a segítséget úgy értelmezzük, mint a virtuális és a valóságos összeolvadását, akkor egy félreértelmezett teleológiát helyezünk az empirikus valóság helyére, vagyis a ptolemaioszi gondolkodásmódban maradunk.

A virtuális és a valóságos nem mosódnak össze és nem is távolodnak el egymástól. Az effajta távolságra és mozgásra utaló térbeli metaforák radikálisan félreértelmezik azt a szemiotikai és anyagi váltakozást, ami a virtuálist és a valóságot alakítja. A digitális antropológia mint keret olyan eszközöket adhat, amelyekkel ez a konceptuális zsákutca elkerülhető – teoretikus figyelmet fordítva azon indexikális kapcsolatokra, melyek összekötik az online

17 Az alábbi weboldalon megtekinthető: <http://web.archive.org/web/19961221230104/http://www.mcdonalds.com/>.

világot és az offline-t, rámutatnak *hasonlóságaikra* és *különbségeikre*, a résztvevő megfigyelést helyezve a módszertan fókuszába.

A társadalomtudósoktól folyton azt kérik, hogy vállaljanak szerepet az új technológiákra vonatkozó előrejelzésekben, a technológiai trendek megjósolásában. Ám időgép hiányában, illetve azoknak a leghozzáértőbb futuristáknak a kudarcával szembesülve, akik még a blogolás megjelenését sem jósolták meg, az egyetlen megalapozott hozzájárulásunk a jelen és a múlt kutatása lehet. Ebben a tekintetben a digitális antropológia fontos szerepet tölthet be, de hogy ez így is történjen, ennek többnek kell lennie, mint pusztán online etnográfának. Az időtényező fontos a digitális antropológiában: nem lehet egy hétvége alatt etnográfiai kutatást végezni. Azonban a *képzelőerő* is fontos. A digitális antropológia újragondolása rövidesen sikertelenné válhat, ha nem tartalmazza azt, amit mi a „digitális” fogalmának értelmezéséről gondolunk, illetve, hogy mindez milyen hatással lehet a társadalmi vizsgáldásokra.

Fordította Pogány Dániel László

Hivatkozott irodalom

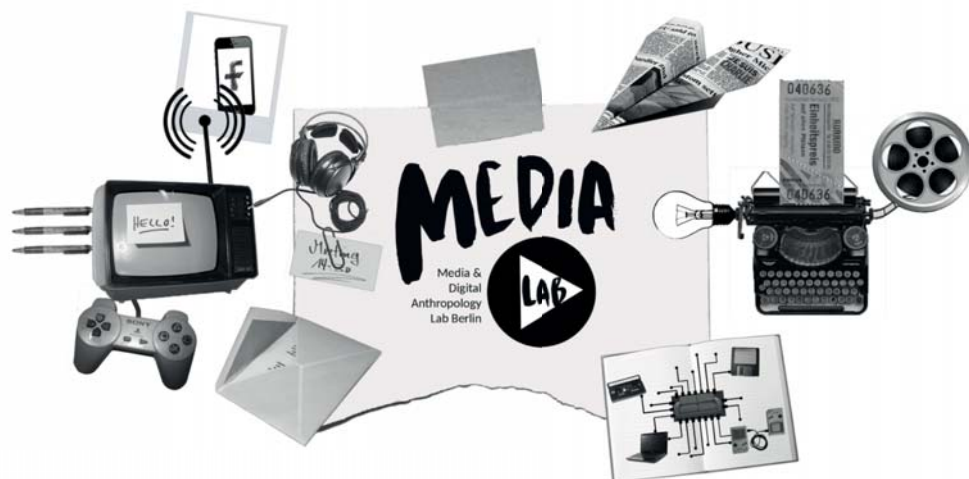
- Bedos-Rezak, Brigitte (2000): Medieval Identity: A Sign and a Concept. *American Historical Review* 105(5): 1489–1533. DOI: <https://doi.org/10.1086/ahr/105.5.1489>.
- Boellstorff, Tom (2005): *The Gay Archipelago: Sexuality and Nation in Indonesia*. Princeton: Princeton University Press.
- Boellstorff, Tom (2008): *Coming of Age in Second Life: An Anthropologist Explores the Virtually Human*. Princeton: Princeton University Press.
- Boellstorff, Tom (2011): Placing the Virtual Body: Avatar, Chora, Cypherg. In *A Companion to the Anthropology of the Body and Embodiment*. Frances E. Mascia-Lees (szerk.). New York: Wiley-Blackwell, 504–520.
- Boellstorff, Tom, Bonnie A. Nardi, Celia Pearce és T. L. Taylor (2012): *Ethnography and Virtual Worlds: A Handbook of Method*. Princeton: Princeton University Press.
- Bourdieu, Pierre (1977 [1972]): *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511812507>.
- Bourdieu, Pierre (2009 [2000]): *A gyakorlat elméletének vázlata. Három kabil etnológiai tanulmány.* (a szöveg szerkesztésében és tartalmában eltér az 1972-es francia és az 1977-es angol nyelvű változattól. *A szerk.*) Budapest: Napvilág.
- Coleman, E. Gabriella (2010): Ethnographic Approaches to Digital Media. *Annual Review of Anthropology* 39: 487–505. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.012809.104945>.
- Curtis, Pavel (1997 [1992]): Mudding: Social Phenomena in Text-Based Virtual Realities. In *Culture of the Internet*. Sara Kiesler (szerk.). Mahwah: Lawrence Erlbaum, 121–142.
- Derrida, Jacques (1988 [1972]): Signature Event Context. In *Uő. Limited Inc*. Evanston: Northwestern University Press.
- Duranti, Alessandro (1997): *Linguistic Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Geertz, Clifford (2001): A bennszülöttek szemszögéből. Az antropológiai megismerés természetéről. In *Uő. Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. 2. kiadás. Budapest: Osiris, 227–245.
- Gershon, Ilana (2010a): Breaking Up Is Hard To Do: Media Switching and Media Ideologies. *Journal of Linguistic Anthropology* 20(2): 389–405. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1548-1395.2010.01076.x>.
- Gershon, Ilana (2010b): *The Breakup 2.0: Disconnecting over New Media*. Ithaca: Cornell University Press.
- Hanks, F. William (1992): The Indexical Ground of Deictic Reference. In *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*. Charles Goodwin és Alessandro Duranti (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 43–76.
- Huizinga, Johan (1990 [1938]): *Homo Ludens*. Szeged: Universum Kiadó.

- Inoue, Miyako (2003): Speech without a Speaking Body: 'Japanese Women's Language' in Translation. *Language and Communication* 23(3/4): 315–330. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0271-5309\(03\)00011-9](https://doi.org/10.1016/S0271-5309(03)00011-9).
- Jenkins, Henry (2008): *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York: New York University Press.
- Jones, Quentin (1997): Virtual-Communities, Virtual Settlements, and Cyber-Archae-ology: A Theoretical Outline. *Journal of Computer-Mediated Communication* 3(3). Interneten: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1083-6101.1997.tb00075.x/full> (letöltve: 2018. július 8.). DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.1997.tb00075.x>.
- Keane, Web (2003): Semiotics and the Social Analysis of Material Things. *Language and Communication* 23(3/4): 409–425. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0271-5309\(03\)00010-7](https://doi.org/10.1016/S0271-5309(03)00010-7).
- Kendall, Lori (2002): *Hanging Out in the Virtual Pub: Masculinities and Relationships Online*. Berkeley: University of California Press.
- Krueger, W. Myron (1983): *Artificial Reality*. Reading: Addison-Wesley.
- Leach, R. Edmund (1961): Rethinking Anthropology. In Uő. *Rethinking Anthropology*. London: Robert Cunningham and Sons, 1–27.
- Lehdonvirta, Vili (2010): Virtual Worlds Don't Exist: Questioning the Dichotomous Approach in MMO Studies. *International Journal of Computer Game Research* 10(1): 1–16.
- Levinson, C. Stephen (1983): *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Malinowski, Bronislaw (1922 [1972]): *Argonauts of the Western Pacific*. New York: E. P. Dutton (A könyvből részletek magyarul *Baloma. Válogatott írások* címmel jelentek meg 1972-ben).
- Manning, H. Paul (2001): On Social Deixis. *Anthropological Linguistics* 43(1): 54–100.
- Marcus, George (1995): Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology* 24: 95–117. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.an.24.100195.000523>.
- Miller, Daniel (2011): *Tales from Facebook*. Cambridge: Polity Press.
- Miller, Daniel és Heather A. Horst (2012): The Digital and the Human. A Prospectus for Digital Anthropology. In *Digital Anthropology*. Heather A. Horst és Daniel Miller (szerk.). London – New York: Berg, 3–35.
- Morningstar, Chip és Randall F. Farmer (1991): The Lessons of Lucasfilm's Habitat. In *Cyberspace: First Steps*. Michael Benedikt (szerk.). Cambridge, MA: MIT Press, 273–301.
- Oetomo, Denny (1997): Ketika Sharon Stone Berbahasa Indonesia. In *Bercinta Dengan Televisi: Ilusi, Impresi, dan Imaji Sebuah Kotak Ajaib*. Deddy Mulyana és Ibrahim Idi Subandy (szerk.). Bandung: PT Remaja Rosdakarya, 333–337.
- Pearce, Celia és Artemesia (2009): *Communities of Play: Emergent Cultures in Multiplayer Games and Virtual Worlds*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Rabinow, Paul (é. n. [1986]): A képzetek társadalmi tények: modernség és posztmodernség az antropológiában. In *A másik antropológia: az antropológia allegóriája*. Kaiser Sára (szerk.). Budapest: ELTE, 177–209.
- Rogers, Richard (2009): *The End of the Virtual: Digital Methods*. Amsterdam: Vossiuspers UvA.
- Rosaldo, Renato (1989): *Culture and Truth: The Remaking of Social Analysis*. Boston: Beacon Press.
- Sahlins, Marshall (1996): The Sadness of Sweetness: The Native Anthropology of Western Cosmology. *Current Anthropology* 37(3): 395–428.
- Silverstein, Michael (1976): Shifters, Linguistic Categories, and Cultural Description. In *Meaning in Anthropology*. Keith H. Basso és Henry C. Shelby (szerk.). Albuquerque: University of New Mexico Press, 11–55.
- Strathern, Marilyn (2004): *Commons and Borderlands: Working Papers on Interdisciplinarity, Accountability, and the Flow of Knowledge*. Wantage: Sean Kingston.

Replikázás

Digitális diaszpórák

Szijártó Zsolt

Új kihívások a városi etnikai közösségkutatások előtt: a digitalizáció és a kollaboráció

Bevezetés

A nagyvárosi etnikai közösségek az 1920-as évek óta folyamatosan – bár eltérő intenzitással – a társadalomtudományos (szociológiai, kulturális antropológiai) érdeklődés középpontjában állnak, hatalmas mennyiségű adat, ismeret halmozódott fel kutatásuk során. Ugyanakkor az elmúlt évtizedek társadalmi-politikai-mediális-kulturális változásai (címszószerűen: a globalizáció, a mediatizáció, a digitalizáció) teljesen átformálták a nagyvárosi migráció jelenségét, új kérdések, problémák egész sorát állították a társadalomkutatók, a politikusok, a különféle társadalmi csoportok elé, amelyek új megközelítésekre ösztönözték őket (Bojadžijev és Römhild 2014).

Újfajta nagyvárosi migrációs folyamatok jelentkeztek, amelyek – ahogyan ezt az új szakirodalom megállapítja (Glick Schiller, Basch és Szanton 1992: 81–108; Glick Schiller, Çağlar és Guldbrandsen 2006: 105–144; Çağlar 2002: 180–190; Vertovec 2007: 1024–1054, 2010)¹ – már nem írhatók le a klasszikus bináris ellentétpárok (kibocsátó ország–befogadó ország, bevándorló–kivándorló stb.), hagyományos konceptualizációk segítségével, s nem értelmezhetők kizárólag lineáris, valahonnan valahova tartó, az egyik nemzetállamból a másikba vezető mozgásként. Ehelyett a különböző migrációs közösségek mindennapos gyakorlatai egy transznacionális-globális térben, online és offline világokban egyaránt zajló, saját dinamikával rendelkező, komplex hálózatépítésként ragadhatók meg (Diminescu 2008: 565–579) – s ebben a folyamatban a különböző nagyvárosi lokalitások kiemelt szerepet játszanak.

Az újabb kutatások megpróbálnak reflektálni ezekre a fejleményekre. Így például túllépnek az önmagában zárt etnikai csoport elképzelésén, a közösségkutatásokat sokáig meghatá-

¹ Jelen keretek között nincs mód a nagyvárosi migrációval foglalkozó szakirodalom részletes bemutatására, csupán a tanulmány későbbi gondolatmenetének megértését támogató fontos szempontokat emelem ki.

rozó alapfeltevésén, s legalább két fontos kontextust felvázolnak e csoportok köré. Az egyik az a *városi közeg*, amelybe megérkeznek, ahol mozognak, laknak, dolgoznak, pihennek, azaz amely mindennapi életük keretként szolgál, s amely maga is folyamatosan átalakul a városfejlődés aktuális trendjei (az ingatlanpiac változása, a városi gazdaság aktuális történései, a demográfiai-migrációs folyamatok stb.) nyomán (sub\urban 2014). A másik – egyre fontosabb, az etnikai csoportok mindennapi életét alapvetően meghatározó – kontextus a *kommunikációs technológiák* egyre gyorsabban változó repertoárja, amely lehetővé teszi a nagyvárosokban lakó etnikai csoportok számára az egymással, a helyiekkel, az „otthoniakkal” való kapcsolattartás számtalan változatát (Hepp és Düvel 2010).

E háromszereplős rendszer – *város/migráció/médium* – egyes alkotóelemei között fennálló viszonyokat önmagukban is önálló és meglehetősen szerteágazó kutatási irányzatok vizsgálják. Így a *migráció* és a *médiumok* közötti összefüggéssel régóta foglalkoznak szociológusok, médiakutatók: kutatásaik középpontjában az etnikai csoportok sajátos médiafogyasztási (néha médiatermelési) viszonya(i), a médiumoknak a társadalmi integrációban vagy éppen a szegregációban betöltött szerepe, az etnikai csoport médiumokbeli láthatóságának/láthatatlanságának kérdése áll, és a sort még folytathatnánk tovább. A *város és a médiumrendszerek* kapcsolata is sok összefüggésben előkerül: irodalom- és filmtörténetek, médiakutatók vizsgálják az adott városok különböző médiumokbeli reprezentációjának történetileg változó módjait, elemzik a városok – hol sikeres, hol kevésbé sikeres – kísérleteit önmaguk vizuális imázsának, brandjének kialakítására.

A kérdésfelvetés

Jelen tanulmány ezen összefüggésrendszer harmadik elemével foglalkozik, *város és migráció* (tágabb összefüggésben: hely és mobilitás, hely és közösség) kapcsolatát tárgyalja. Ezt a bonyolult, nehezen áttekinthető kapcsolatrendszert (Editorial 2014) is csupán egy sajátos tekintetben: az örökségképzés, a muzealizálás szempontjából vizsgálja. A területtel foglalkozó – főként az etnológia, a múzeumtanulmányok felől közelítő – kutatások számára alapvető kérdés, hogy miképpen válik a város történelmének (történeteinek) részévé a migráció – vagy kicsit tágabban a mobilitás – története. Milyen szerepük, lehetőségük van az etnikai csoportoknak a város önreprezentációjában, identitásának formálásában? Milyen eltérő, időben változó stratégiák figyelhetők meg a várospolitikai, a városi kulturális intézményrendszer – így például a múzeumok, oktatási intézmények – részéről a város etnikai történetének feldolgozásakor? Hogyan viszonyulnak ezekhez az elképzelésekhez és tényleges gyakorlatokhoz az érintett etnikai csoportok tagjai? Milyen változásokon, átalakuláson mentek át a város etnikai múltjának feldolgozására és kiállítására irányuló stratégiák az elmúlt időszakban? Milyen külső és belső tényezők, kulturális, politikai és médiatechnológiai meghatározottságok formálták, befolyásolták az intézményrendszer tevékenységét?

Az etnikai csoportok viszonya a város történelméhez azért is fontos és aktuális téma, mert az utóbbi évtizedet a múzeumok és a kiállítások területén is a migráció körüli vita konjunktúrája jellemzi.² Míg korábban a német városok önreprezentációjában a különböző etnikai csoportok jelenléte, száma, városfejlődésre gyakorolt hatása nem igazán volt meghatározó,

² Főleg a török és a német állam által 1961-ben kötött, a vendégmunkásokkal kapcsolatos megállapodás 50. évfordulója adott ösztönzést Németországban több kulturális, városi intézmény számára egy új láthatósági politika kialakítására.

az utóbbi évtizedben több olyan kiállítás is megvalósult, amely a városfejlődés alakulását migrációs történeteken keresztül mesélte el.³ Berlin ebből a szempontból különleges helyet foglal el, hiszen a város turisztikai látványosságiparának egyik fontos alkotórésze Kreuzberg, az egykor főleg törökök által lakott negyed, s az etnikai csoportok városbeli jelenléte már emiatt is megkerülhetetlen. Ráadásul a város előszeretettel jeleníti meg önmagát a „kreatívok metropoliszaként” (Krätke 2001: 1777–1799), s ehhez az életformához elengedhetetlen kulisszát, afféle folklorisztikus színpadot kínálnak a különböző etnikai közösségek.

Abban a kérdésben, hogy az egyes etnikai csoportok milyen módon reprezentálódnak a város történelmében, két álláspont figyelhető meg (*sub/urban* 2014). A hagyományosabb megközelítés középpontjában az „integráció” fogalma és folyamata áll (Hepp és Düvel 2010). Ezen elbeszélésmód szerint a migráció időben meghatározott folyamat, látszólag világos kiindulási és végpontokkal, ahol az állam a legfontosabb szereplő, hiszen szükségletei és rendeletei határozzák meg és jelölik ki az egyes etnikai csoportok mozgástereit. Ezzel szemben fogalmazódnak meg másfajta, a *diverzitásra* fókuszáló megközelítések. Ezek egyrészt az integrációfogalom kritikai felülvizsgálatát végzik el, s ajánlanak helyette más koncepciókat (így a „kulturális sokféleséget”, a „társadalmi keveredést”, a „migráció mint erőforrást”), illetőleg az etnikai csoport városbeli létének másfajta, eddig elhanyagolt dimenzióit is beemelik a kutatásokba. Hangsúlyt helyeznek az önszerveződő (nem államilag irányított) etnikus, migrációs projektekre, a transznacionális hálózatokra, a különböző diszkurzív kontextusokra. A kutatás során törekszenek arra, hogy az etnikai csoportok sokkal tudatosabban viszonyuljanak saját városi történelmükhöz, és használják fel azokat mint erőforrásokat a különböző várospolitikai és -fejlesztési vitákban.

Jelen tanulmány megközelítése több szempontból is az etnikai csoportok diverzitására, önszerveződési folyamataira, a diszkurzív kontextusokra érzékenyebb nézetekhez áll közelebb, ugyanakkor felhasználja az integrációs szempontú felvetések több elemét is. Így például figyelembe veszi a különböző nemzetállami instanciák, kormányzati szervezetek (külügyminisztérium, nagykövetség, kulturális minisztérium) által teremtett jogi, adminisztratív, szervezeti kereteket, melyek alapvetően befolyásolták az etnikai csoport (az ott létrejövő önszerveződések) játéktereit. Ugyancsak fontosnak tartja az integrációfogalom historizálását, hiszen a különböző generációs csoportok számára mást és mást jelentett és jelent az e koncepcióban rejlő imperatívus, a többségi társadalommal kialakított viszony.

A kérdésfelvetés aktualitása

Ezt a problémakört azért is érdemes kiemelten kezelni, mert az utóbbi időszakban több olyan technológiai és kulturális változás is lezajlott, amelyek hatással voltak az egyes etnikai csoportok múltbéli emlékeinek összegyűjtésével és megőrzésével foglalkozó projektekre. Ezek közül kettőt szeretnék itt röviden megemlíteni, részletes bemutatásukra jelen keretek között sajnos nincs lehetőség. Olyan változásokról van szó, amelyek természetesen nem korlátozódnak a városi etnikai csoportok kutatására, hanem szélesebb hatókörűek, más közös-

3 Így például a 2012-ben, Berlin 775 éves jubileuma alkalmából megvalósított kiállításnak már a címe is árulkodó volt: *Stadt der Vielfalt* [A sokszínűség városa]. A Schlossplatzon kialakított nagy, szabadtéri kiállítás alapja egy bejárható városi térkép volt. Különböző helyein szövegtáblákat helyeztek el, melyeken a városfejlődés egészére jellemző migrációs történetek voltak olvashatók.

ségekkel, társadalmi csoportokkal kapcsolatban is érvényesek, ugyanakkor ezen a területen is alapvető szerepet játszanak.

Az egyik a *digitalizáció*, amely teljesen újrafogalmazta a múltbeli emléktárak, az archívumok létrehozásának, felépítésének, használatának feltételrendszerét, és a (városi) kulturális örökség összegyűjtésének és megjelenítésének egészen új technológiáit és módszereit alakította ki. (Erről a későbbiekben részletesen esik szó.)

A másik változás inkább kulturális jellegű. Az elmúlt időszakban – több tényező, így például a városmarketing, a városmárkázás erősödő befolyása miatt – megnőtt az érzékenység a városi társadalom különböző csoportjai által létrehozott alternatív tudás- és szimbólumrendszerek iránt. Ezek ugyanis alkalmasak arra, hogy, beépítve a város önreprezentációjába, „identitásába”, hozzájáruljanak a város egyediségének, összetéveszthetetlen karakterének meghatározásához. Ezzel párhuzamosan – s ez már inkább a kulturális és tudománypolitika preferenciáinak átalakulásával függ össze – megváltozott a megismerési folyamatra vonatkozó alapbeállítódás. Egyre több kritika érte ugyanis azt a tudományos megismerést hosszú évszázadok óta meghatározó viszonyrendszert, amely a kutató és a kutatott közötti hierarchikus helyzetre, hatalmi aszimmetriára, előzetesen kialakított alá- és fölérendeltségi viszonyokra épült. Mind nagyobb számban jelentek meg az olyan, a megismerési folyamat újragondolását célzó alternatív elképzelések, melyek kísérletet tettek e hierarchikus struktúra lebontására.

E kritikai nézetek leginkább a *részvétel* fogalma körül kristályosodtak ki. Fontosnak tartották, hogy a kutatásban érintettek, e csoportok képviselői is bekapcsolódjanak a megismerési folyamat egyes szakaszaiba (Terkessidis 2015). Elengedhetetlennek tekintették, hogy e közösségek tagjai ellenőrizhessék a róluk létrejövő ismeretek felhasználását. Mindezen törekvések nem maradtak meg az egyedi kísérleti projektek szintjén, hanem egy participációs fordulattá sűrűsödtek össze, melynek hatására egyre többször találkozhatunk különböző részvételi formákkal a tudományos kutatásban, a prezentációk során és a tudományos ismeretek felhasználásakor (Császár 2013: 15–30). (Ez a két terület sok szálon össze is kapcsolódik, hiszen a részvétel lehetőségeit – többek között – éppen a digitális infrastruktúra affordanciái teremttették meg, illetőleg a digitális térben zajló jelentéstermelési és -fogyasztási folyamatok többek szerint – gondoljunk csak az amerikai médiakutató, Henry Jenkins egész életművére – egy „részvételi kultúra” kialakulásához vezettek [Jenkins 2006]).

Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogyan lehet a tudományos megismerés ezen megváltozott elveit és újfajta kulturális és technológiai feltételrendszerét egy konkrét etnikai csoport örökségének összegyűjtésekor, archiválásakor és felhasználásakor érvényesíteni. Egy sajátos médiumot javasol e kutatási, archiválási és prezentációs tevékenység terepéül: olyan, térképalapú, digitális platform létrehozását, amely több funkció betöltésére is alkalmas lehet. Egyrészt képes arra, hogy mind történetileg, mind szinkronitásukban is megjelenítse egy meghatározott (etnikai) csoport mindennapi életének legfontosabb színtereit, közelmúltbeli történelmének legalapvetőbb térbeli vonatkoztatási pontjait. Másrészt lehetőséget kínál az e csoportok által korábban megteremtett kulturális-művészeti termékek, közösen létrehozott tudások és ismeretek összegyűjtésére, feldolgozására és „archiválására”. Fontos elvárás a digitális platformmal szemben, hogy együttműködési felületként is működjön, ahol a csoportok tagjai megjeleníthetik önmagukat, kapcsolatba léphetnek a többiekkel, kommentárokkal, megjegyzésekkel láthatják el és kiegészíthetik az archívumban összegyűjtött anyagot. Egy olyan platformról van szó, amely egyszerre archívum és közösségi tér, a kutatás tárgya és eredménye.

A kutatás középpontjában a berlini magyarok különböző – elsősorban generációs alapon szerveződő – csoportjai állnak. 2016. október 15. és december 15. között két hónapot töltöttem Berlinben. Kutatásom a hungarológia egyik hagyományos területéhez, a külföldön élő magyar közösségek – jelen esetben a különböző berlini magyar csoportok – kortárs társadalomtudományos (kulturális antropológiai) vizsgálatához kapcsolódott, ugyanakkor megpróbáltam mind tematikailag (főként a digitális antropológia legfontosabb elméleti alapvetéseit felhasználva), mind módszertanilag újfajta kérdésfelvetésekkel közelíteni e klasszikus témához. Így kiemelt figyelmet kaptak a tudományos megismerés újfajta módszereit támogató technológiák és módszertani eszközök, egyebek mellett a közösségi aktivitásra támaszkodó kulturális térképezési kezdeményezések (*community-led cultural mapping initiatives*).⁴

A terepkutatások során összegyűjtött több mint 30 interjú tanúsága szerint 10-12 évenként szinte menetrendszerűen, a társadalmi-politikai változásokkal összefüggésben átalakulnak a különböző csoportok mindennapi életbeli orientációi, a városi térhez, társadalomhoz való viszonyuk, megváltozik mediális környezetük, médiahasználatuk.⁵ Így van ez az egyes berlini magyar csoportok esetében is, akik az elmúlt időszakokban intenzíven hoztak létre különböző kulturális-művészeti produktumokat, alakítottak ki különféle tudás- és ismeretformákat, s foglalmaztak meg cselekvési stratégiákat a várospolitikai képviselőivel, intézményrendszerével kapcsolatban. A városi térben az e csoportok által létrehozott helyszínek (szalonok, boltok, kiállítóhelyek, kávézók, vendéglők, koncerthelyszínek stb.) több funkciót is elláttak: kulturális gyakorlatokat tettek lehetővé, kapcsolatok kialakításához teremtettek lehetőségeket, s a saját helyzetre vonatkozó kulturális elképzeléseiket is megfogalmazták.

Ugyanakkor e csoportok – s az általuk létrehozott tudás és ismeretformák – egyik fontos tulajdonsága a láthatatlanság, a többségi városi térben való feloldódás. A kutatás egyik jelentős feladata éppen e kulturális örökség, alternatív tudásrendszer összegyűjtése és láthatóvá tétele, amely egyszerre része a berlini várostörténetnek és a magyar kultúra- és társadalomtörténetnek. Annál is fontosabb ez az archiválási munka, mert az etnikai csoportok által létrehozott tudásformák, ismeretanyagok – megfelelő intézményesültség hiányában – illékony természetűek, hamar elhalványulnak, majd nyom nélkül eltűnnek. Mindeközben fontos ismereteket közvetítenek a magyar társadalom meghatározott csoportjairól, illetőleg arról, mit is jelent részt venni egy nyugat-európai nagyvárosi társadalomban, kultúrájában, mindennapi életében, hozzájárulni az itt zajló (jelentés)termelési folyamatokhoz.

Jelen projekt összekapcsol egymással több, egymástól látszólag távol eső kulturális-társadalmi területet: így a múlt archiválását és a jövőbeli tervezést, a privát emlékezetet és a nyilvános eseményeket, az absztrakt városi-térbeli struktúrákat és a személyes-érzéki jelenségeket. Ennek megfelelően több diszciplináris területet is érintett a kutatás, az értelmezés és a prezentáció folyamatában: a kulturális térképezés (*cultural mapping*), a városi-közösségi archeológia (*community archeology*) és vizuális archívumképzés, a közösségi (közösségalapú) tervezés (*crowdsourced planning*) egyaránt fontos fogalmakat és jól használható módszereket kínálnak.

⁴ Jelen szövegben elsősorban a módszertan és az alapelvek bemutatására törekszem, az eredmények ismertetése egy másik tanulmány feladata lesz.

⁵ Néhány fontosabb, a nagyvárosi mobilitást formáló politikai keretfeltétel: 1989–1990: a kelet-közép-európai politikai rendszerváltás; 2004: Magyarország belépése az Európai Unióba; 2011: a német munkaerőpiac megnyitása.

A módszer: a kulturális térképezés

A kulturális térképezés egy fiatal és feltörekvő interdiszciplináris terület, amely nagyon különböző típusú aktivitásokat foglal magába. Egyszerre része (a statisztika mellett) a városmenedzsment, a városirányítás tradicionális eszközkészletének, mint ahogy fontos eszköz a központi irányítással szemben fellépő, adott területhez való jogokat megfogalmazó „bennszülött csoportok” kezében is.⁶ Kapcsolódhatnak hozzá különböző művészeti aktivitások, ugyanakkor az akadémiai tudástermelés számára is kitüntetett fontossággal bír, de tekinthető akár valamely csoporthoz kötődő, sajátos társadalmi gyakorlatnak. A folyamat eredményeképpen létrejövő térképek a földrajzi tér absztrakt olvasatát kínálják a szemlélőik számára, miközben a térképeken reprezentált adatok mögött megjelennek az „átélt társadalmi tér” (*lived social space*) materiális és szimbolikus folyamatai, cselekvésláncolatai is. A kulturális térképezés törekedhet egy hierarchikus nézőpontból megfogalmazott térolvasatra – vagy ahogyan a geográfus Denis Cosgrove megfogalmazta: „az igazság és az autoritás változatos igényeinek létrehozására” (Cosgrove 2008: 168) –, de tekinthető egy praktikus, a lakosság különböző csoportjait megszólítani képes, a részvételalapú tervezést és fejlesztést segítő eszköznek. Egy nagyon pragmatikus meghatározás szerint a kulturális térképezés nem más, mint „információk gyűjtésének, rögzítésének, elemzésének és szintetizálásának folyamata, aminek segítségével le tudjuk írni egy adott közösség vagy csoport kulturális erőforrásait, hálózatait, kapcsolatait és használati mintázatait” (Stewart 2007: 8).

Az utóbbi években – nem függetlenül a politika, a kormányzás területein végbement „részvételi forradalomtól” – elsősorban e tevékenység dialogikus potenciálja, azaz kommunikációs dimenziója került az érdeklődés előterébe. Hiszen a kulturális térképezés képes nagyon különböző társadalmi csoportok mobilizálására, képes arra, hogy kommunikációs hidakat hozzon létre a városi társadalom különféle szereplői között (önkormányzat, lokális közösségek, civil szervezetek). Sok esetben már nem is az eredmény, a megalkotott térkép az igazán lényeges, sokkal fontosabb maga a folyamat, a térképkészítés gyakorlatainak sorozata. Ezekre a gyakorlatokra tekint úgy az újabb szakirodalom, mint *etnográfiai eszközre*, amely képes arra, hogy megismertessen adott terület, lokális közösség individuális percepciójával, s betekintést adjon „azokba a módozatokba, ahogy a személyes narratívák és életutak, az ezeket formáló tényezők, az osztályhoz tartozás, a habitus, az életkor, a társadalmi nem létrehozzák a hely, a kultúra és az identitás egyedi és gyakran egymásnak ellentmondó geográfiáit (Roberts és Cohen 2015: 171).

A városi etnikai csoportok két módon kerültek a városi önkormányzatok adatgyűjtési, statisztika- és térképkészítési tevékenységeinek érdeklődési körébe. Egyrészt a kilencvenes évektől kezdve az eszközalapú közösségfejlesztési és tervezési rendszerek meghonosodása következtében egyre nagyobb hangsúlyt kapott az infrastrukturális és szociális

6 Két különböző definíció támasztja alá a kulturális térképezés különböző szektorokon átívelő, illetve a bennszülött csoport számára fontos identifikációt és érdekérvényesítési lehetőséget kínáló szerepét: „A kvalitatív és kvantitatív elemeket egyaránt magába foglaló kulturális térképezést [...] a tudományos, közösségi, ipari és kormányzati szektorok közelítésének eszközeként és katalizátoraként, illetve képességek, tudások és érdekek konvergenciájának gyümölcscsőző kontextusaként értelmezték” (Duxbury, Garrett-Petts és MacLennan 2015: 7), másrészt „a kulturális térképezésre olyan tevékenységként tekintettek, mellyel a közösségek és az őket létrehozó érdek-közösségek azonosítják és rögzítik egy földrajzi terület lakóinak kulturális gyakorlatait és erőforrásait, beleértve olyan eszmei tartalmakat, mint a tér és társadalmi értékek rájuk jellemző értelmezései” (Duxbury, Garrett-Petts és MacLennan 2015: 7).

területek mellett a kulturális szférában zajló folyamatok megismerése. Mivel a tervezés professzionalizálódása következtében a kultúra egyre nagyobb területeit vonta maga alá a stratégiai fejlesztés, a várostervezés, hamar jelentkezett az az igény, hogy azok a lokális kulturális javak is rákerülhessenek erre a térképre, amelyek például egy egyesülethez, valamifajta civil kezdeményezéshez, illetőleg egy etnikai csoporthoz kapcsolódtak. A különböző csoportok láthatóságának problémája nem csak az elismerésért, elfogadtatásért folytatott küzdelem egyik fejezete volt, hanem praktikus célok is meghúzódtak mögötte. Fontos volt ugyanis ezen érintett csoportok számára, hogy a későbbiekben, a tervezés konkrét lépéseinek elindulásakor, már az ő elképzeléseikkel is számolni lehessen.

A másik folyamat a városfejlődés aktuális trendjeihez, egyebek mellett a „kreatív város” koncepciójának kialakulásához kapcsolódik (Florida 2005). Ugyancsak a kilencvenes években egyre több város menedzsmentje felismerte, hogy a globális versenyhelyzet miatt egyre fontosabb a város láthatóságának növelése, különböző egyedi helyek, identitásmarkerek kiemelése, elsősorban a turisták, a befektetők és a jól képzett munkaerő odacsábítása miatt (Taylor, Evans és Frasen 1996). A „kreatív város” koncepciójában megfogalmazott elvek alátámasztására a kutatók (illetőleg a különböző ügynökségek) sok esetben különböző térképeket használtak, amelyek célja minden esetben a hely egyediségének, sajátosságának kiemelése és kommunikációja volt. Ebben a bekeretezési és identifikációs folyamatban a hely materiális adottságainak, infrastrukturális felszereltségének rögzítésén túl fontos szerepet játszottak a városbeli lokális kultúrák (szubkultúrák, sajátos foglalkozási csoportok, etnikai közösségek stb.). Az ő mindennapi életbeli tevékenységük során létrehozott nem materiális, nem kézzelfogható javak ugyanis markánsan hozzájárulnak a hely sajátosságának megteremtéséhez, így a kreatív városokra jellemző markerek között előszeretettel hivatkoznak az ő gyakorlataikra is (Szijártó 2010: 155–166).

A digitalizáció

A kulturális térképezés folyamatát alapjában véve alakította át a digitális technológiák elterjedése. A hálózati technológiák megváltoztatták a városi élet megszervezésének, irányításának kereteit, a különböző városi színtereken (köztereken, utakon, épületekben) zajló folyamatok tervezésének és ellenőrzésének feltételrendszerét (Székely 2015: 7–127; Fejérdi és Z. Karvalics 2015: 113–127). Ezek a technológiák szinte automatikusan szállítják azokat a közlekedésre, energiafogyasztásra, népességszámra és -összetételre stb. vonatkozó adatokat, amelyek lehetővé teszik a városokban zajló tevékenységek, aktivitások felleltározását, az információk tárolását, esetleges megosztását. Ezen információk egyre nagyobb része sorolható az ún. „nyílt adatokhoz”. Ezek „olyan adatok, amelyeket bárki szabadon felhasználhat, újrahasznosíthat és terjeszthet, legfeljebb a forrásra történő hivatkozás, illetve az eredetivel azonos vagy hasonló licenccfeltételekkel történő továbbadás írható elő” (vö. WC3 Magyar Iroda 2016: 7). Ezeket a nyílt adatokat különböző – általában a városi önkormányzatok által létrehozott – *nyitott archívumok* tárolják.

A város működésére vonatkozó információk körül hirtelen támadt nyilvánosság nem a véletlen műve (Salamin 2015). Kifejeződik benne az önkormányzatok azon reménye, hogy a hálózati technológiák által létrehozott nyílt adatok közvetlenül hasznosíthatóak lesznek a város működtetésében: „A várakozások szerint a városok az új információforrások által új felismerésekre, innovatív megoldásokra és alkalmazási lehetőségekre tesznek szert, melynek nyomán

valódi, a gazdaság fellendülését és az életszínvonal növekedését magával hozó álláshelyek létesülnek” (Harrison és Donnelly 2011: 6). Például úgy, hogy e technológiák révén a városi lakosság nagyobb része lesz megszólítható és bevonható a döntés-előkészítés folyamatába. Vagy úgy, hogy a nyilvános információkötegek jobban megérthetővé teszik a városi élet kereteit kialakító, dinamikus folyamatokat. Az *Open Government Data Initiatives* [Nyitott Kormányadatok Kezdeményezések] számának ugrásszerű megnövekedése jól mutatja, hogy a városfejlődés jövőbeli trendjeinek meghatározásakor az önkormányzatok stratégiai szerepet tulajdonítanak a nyílt adatoknak. A „smart city” fogalom felbukkanása, majd elterjedése a közbeszéd különböző fórumain pedig arra utal, hogy a hálózati technológiák és a városirányítás és -tervezés közötti összefüggések iránt már a szélesebb társadalmi közvélemény is érdeklődést mutat.⁷

A smart city felfogások

A „smart city” értelmezése kapcsán hagyományosan két irányzatot szokás elkülöníteni. Az ún. *funkcionalista megközelítések* leginkább a városi hálózatokon kvázi automatikusan generálódó (közlekedéssel, áram-, víz- és energiafogyasztással kapcsolatos) adatokkal foglalkoznak. Ezeket az információkötegeket főként azért tartják fontosnak, mert segítségével eredményesen modellezhető az emberek, a tárgyak, az információk mozgása a városi térben. A leginkább ingatlanfejlesztők, tervezőmérnökök és építészek által képviselt funkcionalista megközelítéseket a város rendszerszerű felfogása jellemzi, a városi infrastruktúrára vonatkozó adatok csak ilyen módon, rendszerben szemlélve képesek – alapos monitorozás és elemzés után – a város működtetésének intelligensebbé, hatékonyabbá tételére. Összefoglalóan megállapítható, hogy e megközelítés mögött „az egyes teljesítmények termelésének és elosztásának egy optimalizált *top-down* értelmezése áll” (Flade 2015: 85),⁸ amely holisztikus olvasatot hoz létre a városi térben zajló folyamatokról, a városi élet megszerveződésének módjairól („mikéntjéről”), középpontba állítva a város működésének problémáját (Dessewffy és Láng 2015: 157–230; Csaba 2016: 23–82).

Emellett létezik a „smart city” fogalomkörén belül egy másik irányzat is, amely ugyancsak előszeretettel dolgozik nyílt adatokkal, s célja sem különbözik számottevően a funkcionalista megközelítésektől. Ugyanakkor az idesorolható kutatások elsősorban a „big data” világán túl létező individuális nische-ekre koncentrálnak, így például a telekocsirendszerek (*car sharing*), a városi kertészkedés (*urban gardening*) és más hasonló partícipatív gyakorlatok állnak figyelmük középpontjában. Céljuk pedig nem más, mint az e gyakorlatok hátterében álló immateriális infrastruktúra (*intangible assets*), a kulturális, intellektuális tőke feltárása (Neirotti 2014: 25–36). Ezek a megközelítések inkább *mikroszkopikus* jellegűek, a szereplőket állítják középpontba, mintegy „belenagyítanak” a funkcionalista megközelítések által felvázolt holisztikus városképbe, hiszen csak ezen a módon válnak megválaszolhatóvá a városi térben zajló folyamatok „miértjét” firtató kérdések.

7 A terület ugyanakkor nem mentes a vitáktól. Ezekre itt nincs mód kitérni, csak néhányat említek meg érdekességképpen: a mindennapi élet számos területét összekapcsoló város mennyiben jelenti egyúttal az ellenőrzés városának, a felügyelet sokszor láthatatlan technikáinak kiterjedését; mennyiben rakódnak a hagyományos társadalmi egyenlőtlenségekre újfajta, a digitális világhoz való hozzáférésekből származó egyenlőtlenségek.

8 A megközelítés kritikusai is ezt emelik ki: mivel az irányzat célja egy újfajta menedzsmentpotenciál kialakítása a fenntartható városfejlődés vonatkozásában, ezért túlságosan is a város irányításának szintjére koncentrálódik, a lakosság bevonásának kérdéseivel nem igazán foglalkozik (Flade 2015).

A kutatók ebben az esetben is a városi folyamatok mélyebb megértésére, a városi nyilvánosság, a döntéshozatali folyamatok kiszélesítésére, a nagyobb társadalmi részvétel feltételeinek megteremtésére törekednek. Ugyanakkor egy másfajta városfelfogás áll tevékenységük hátterében. Eszerint a város komplex rendszere nem írható le csupán a funkcióira korlátozva, a városi élet több mint részeinek pusztá összessége: megszámlálhatatlan mindennapi gyakorlatot, egyéni és kollektív döntést foglal magába. Az itt előkerülő „adatok” természete más, mint a hálózatokon kvázi automatikusan generálódó, nyers, feldolgozatlan szám- és karaktersorok. A szakirodalom ezeket a városi kulturális örökség létrehozásában is kulcsszerepet játszó tényezőket „*immateriális városi adatoknak*” (*intangible urban data*) nevezi (Nilsson és Wiman 2015).

A közösségi digitális archívumok

A város nyílt adatait használó, mikrofolyamatokat vizsgáló megközelítések között fontos szerepet játszanak a városi kulturális örökséggel, a *közösségi archívumokkal* foglalkozó kutatások. Közismert tény, hogy az archívum alapvető szerepet játszik a társadalom alaprendezőelveiként szolgáló időkategóriák – a múlt, a jelen és a jövő – megerősítésében. Azt a feltevést is számos elemzés igazolja (Derrida és Ernst 2008), hogy az archívum nem csupán semleges tartály, amely megőrzi a múlt eseményeit, hanem hatalmi pozícióval is rendelkezik, meghatározza a múlthoz való hozzáférés feltételeit, szelektálva a történések között. Az archiválási tevékenység nem csupán a múlt rögzítése miatt fontos, hanem azért is, mert ez a folyamat a városról rendelkezésre álló ismeretek bővüléséhez vezethet. Újabb, eddig láthatatlan tudásrendszerek kerülhetnek be a város kulturális örökségébe, amelyek aztán jól felhasználhatók a jövőbeli tervezési folyamatokban. Ezért az utóbbi idők archívumépítései kapcsán egyre többször megfogalmazódó követelmény a hozzáférés demokratizálása (a részvétel, a kollaboráció folyamatainak a segítségével), az örökségképzés minél szélesebb bázisának kialakítása. A kutatók egy része éppen a digitális technológiáktól várja, hogy megteremtse majd az archívumok létrehozásának demokratikus feltételrendszerét annak érdekében, hogy a különböző, korábban marginalizált csoportok is bekapcsolódhassanak a kulturális örökségképzés, archiválás korábban zárt, hierarchikusan szerveződő folyamataiba.

Ebbe a keretbe illeszthetők be azok a városi kulturális örökséggel kapcsolatos kutatások, amelyek középpontjában az etnikai csoportok (diaszpórák) különböző archiválási gyakorlatai, illetve az általuk létrehozott adatok állnak. Olyan közösségekről van szó, amelyek a többségi városi térben nem igazán láthatóak, ráadásul generációsan is meglehetősen tagoltak, jelentős értékrendszer- és életvitelbeli szakadékok húzódnak az egyes csoportosulások között. Ugyanakkor fontos tulajdonságuk, hogy valamennyi csoport létrehoz – hol a város reális terében, hol az internet digitális terében, hol mindkettőben – olyan helyszíneket, amelyek alapvető szerepet töltenek be identitásuk létrehozásában és megjelenítésében: a mindennapok megszervezését segítő kulturális gyakorlatok kiindulópontjait jelentik, lehetőségeket teremtenek a szociális háló kialakításához, sőt felületet kínálnak arra is, hogy saját magukról, önnön etnicitásukról létrehozott elképzeléseket fogalmazzanak meg és tegyenek láthatóvá.

Ezek a helyszínek (kulturális események helyei, vallási színterek, boltok, koncerttermek, kávézók, fórumok, FB-csoportok, és a sort még lehetne folytatni) – Elisabet M. Nilsson és Veronica Wiman norvég etnográfusok korábban már említett tanulmánya alapján (Nilsson és Wiman 2015) – olyan *performatív emlékezeti színhelyeknek* tekinthetők, amelyeken látha-

tóvá válik e csoportok tagjainak kulturális háttere, speciális tapasztalata, tudáskészlete. Ezek azok az ismeretek – a csoport performatív emlékezete mint a város kulturális örökségének fontos alkotóeleme –, amelyek az archiválási folyamat során e csoportok tagjaival közösen összegyűjtésre, tárolásra és megosztásra kerülnek.

A berlini terep

A városi hálózatokon keletkező adatok és a várostervezés összekapcsolása Berlinben is aktuális probléma. A város 2016 őszén tette elérhetővé az infrastruktúra működésére vonatkozó adatait a szélesebb nyilvánosság előtt. Noha a városháza projektért felelős szakembere elsősorban a kulturális területre vonatkozó adatok fontosságát hangsúlyozta (a kulturális intézmények geoadatai, a kulturális költségvetés és támogatás mértéke, a látogatókutatás adatai), az általa megfogalmazott elv érvényes a város működésének más (pl. a népességmozgásokat érintő) területeire is: „Az adatokat megközelíthetővé és újra felhasználhatóvá akarjuk tenni. Az állampolgár fizette meg létrehozásuk költségeit, ezért lehetővé kell tenni, hogy ugyanő hozzá is férhessen ezekhez” (lásd OpenDataBerlin 2016).⁹

Ahhoz, hogy ez a sokféle adat, adatgyűjtési és felhasználási kezdeményezés egységes keretbe illeszthető legyen, a szenátus várostervezési osztálya, a kerületek és a Berlin-brandenburgi Statisztikai Hivatal (*Amt für Statistik Berlin-Brandenburg*) 2006-ban közösen létrehozta egy *Életvilágok terei* elnevezésű térképet (*Lebensweltlich orientierten Räume – LOR*). A térkép fő célja az életvilágbeli homogenitás leképezése volt, azaz nem a közlekedés tervezése uralja és hozzá létre a térhierarchiát, hanem az egységes építészeti struktúrák, miliók, lakosságszám és természetes határok figyelembevétele mentén határozták meg az alapstruktúrát. A berlini szenátus 2006. augusztus 1-i határozata kimondta, hogy mindenféle demográfiai, társadalmi tervezéshez, előrejelzéshez, megfigyeléshez ezeket az új térbeli alapelveket kell figyelembe venni, mint ahogyan a statisztikai hivatal adatfelvételeit is ebbe a térképbe kell beilleszteni.

Ennek eredményeképpen létrejött egy városi nyílt adatokon alapuló, ún. interaktív OpenStreetMap [Nyilvános Utcaterkép].¹⁰ A térkép forrásait a Berlin-brandenburgi Statisztikai Hivatal által összegyűjtött különböző statisztikai adatok – így a 2007 és 2015 közötti demográfiai felmérések – jelentik. Ezeket a statisztikai adatokat az OpenDataBerlin projekt keretében hozták nyilvánosságra.¹¹ A LOR elvein alapuló alaptérkép Berlint 447 lakóövezetre („szomszédságra”) osztja, melyek különböző klaszterekbe (megkülönböztető jegyekkel rendelkező csoportokba) sorolhatók. A csoportosítás során az alábbi változókat veszi figyelembe: nem, életkor, migrációs háttér, a lakóházak minősége, mióta élnek azon a környéken. Ezen a módon lehetőség nyílik a város különböző kerületeit, szomszédságait jellemző etnikai összetétel vizsgálatára, mégpedig egy interaktív adatvizualizációs eljárás segítségével. Az egyes lakóövezetek fölé húzott kurzor láthatóvá teszi a klaszterbe sorolás legfontosabb alapelveit, az etnikai összetételt, a lakóházak állományát stb.

⁹ Interneten: <http://daten.berlin.de/interaktion/artikel/open-data-%E2%80%93-berliner-kulturverwaltung-%C3%B6ffnet-ihre-daten> (2018. augusztus 22.).

¹⁰ A 2004-ben megalapított OpenStreetMap projekt célja egy olyan szabad, ingyenesen felhasználható világtérkép létrehozása volt, amelyen különböző adatok összegyűjthetők (utcákról, házakról, folyókról, erdőkről s bármilyen másról, mely térképen ábrázolható).

¹¹ Interneten: <https://daten.berlin.de/> (2018. augusztus 13.).

Több látványos továbbfejlesztés, applikáció is megvalósult e térképhez kapcsolódva, ezek közül kettőt érdemes itt kiemelni. Az *Interactive Berlin: Clustering Neighbourhoods* [Interaktív Berlin: szomszédságok csoportosítása] elnevezésű applikáció egy nagyon egyszerű, a mindennapokban sokszor feltett kérdésre próbál választ adni: mivel magyarázható az a tény, hogy egyes kerületeket vonzóznak, másokat ellenben riasztónak találunk; miért hasonlít az egyik terület a másikra, vagy éppen miért különbözik tőle.¹² Az alkalmazás statisztikai adatok felhasználása alapján 5 változó segítségével állapít meg klasztereket s határoz meg különböző kerülettípusokat. Az *Interactive Berlin: Where do you Live?* [Interaktív Berlin: Te hol laksz?] applikáció hátterében is egy nagyon egyszerű, a mindennapi tapasztalatokon alapuló kérdés áll: „mondd meg, hogy ki vagy, megmondom, hol élsz!“. Az applikáció abban segít, hogy (akár egy beszélgetés során összegyűjtött) minimális személyes információ alapján, a nyilvános felületeken elérhető adatokat felhasználva, anonim táblázatok segítségével megjósolhassuk, nagy valószínűséggel hol lakhat Berlin 447 szomszédsága közül az interjúalany, a beszélgetőtárs.¹³

Ez a kulturális térképezési technológia felhasználható a városi etnikai csoportok kutatása során (Insole és Piccini 2013: 31–43), így a Berlinben élő magyar csoportok történetének, viszonyrendszerének, örökségének bemutatásához is megfelelő keretet kínálhat.¹⁴ Mivel egészen a kilencvenes évek elejéig visszamenőleg rendelkezünk a Berlinbe irányuló bevándorlást, illetőleg a magyar etnikai csoportok városban belüli elhelyezkedését rögzítő adatokkal, ezért egy idővonal mentén jól vizualizálható a statisztikai hivatal által „magyarként” azonosított csoportok térbeli elhelyezkedése, ennek változásai, és a nagy berlini térképre felrajzolható a „magyar” migráció története és jelene. Ezen túl pedig az is bemutatatható és kontextualizálható, milyen nagyobb, jellegzetes mobilitási folyamatokba illeszkedik bele e csoportok térbeli mozgása. Mennyiben tekinthető egyedinek, mennyiben hordoz általános jegyeket a „magyarként” azonosított csoportok városi-térbeli mobilitása?

Az alaptérképhez különböző rétegek (*layers*) illeszthetők, amelyeket a felhasználó szabadon tud ki-, illetve bekapcsolni. A rétegek valójában nem mások, mint különböző tartalmakat vagy kronologikus metszeteket középpontba állító és megjelenítő térképszelvények. Céljuk egyrészt az, hogy „belenagyítsanak” az alaptérkép által megjelenített városi-térbeli folyamatokba, bemutassák és értelmezzék azok különböző aspektusait. Másrészt e layerek segítségével azonosítható, hogy milyen sajátos jegyek fedezhetők fel a „magyarként” azonosított csoportok berlini jelenlétében, hogyan hoznak létre különböző helyeket, alakítanak ki kapcsolathálókat, fogalmaznak meg sajátos városolvasatokat. A layerek felkínálják használok számára az interaktivitás lehetőségét, részvételre, együttműködésre invitálnak: az adott felületeken új helyek kijelölése kezdeményezhető, ezekhez releváns információk kapcsolhatók, illetve a már feltöltött adatokhoz vélemények, kritikák, kiegészítések is megfogalmazhatók.¹⁵

12 Lásd az interneten: <http://www.100-percent.net/projects/berlin#about> (2018. augusztus 12.).

13 Lásd az interneten: http://www.100-percent.net/projects/berlin_residence#about (2018. augusztus 10.).

14 E tanulmány alapvető szándéka, hogy felvesse egy ilyen kulturális térképezési folyamat létrehozásának szükségességét, tisztázza legfontosabb alapelveit, elméleti, módszertani kontextusait. A konkrét megvalósítás pályázati és infrastrukturális lehetőségektől függ.

15 A bristoli projekt kapcsán így fogalmazták meg az egy hasonló térkép felépítéséhez szükséges alapvető folyamatokat: „A tervezési folyamatban használható elemzések elkészítéséhez az etnográfiai módszereket az otthoni/amatőr filmek digitalizálásával és archiválásával kapcsolatos technikai szakértelemmel és erőforrásokkal összekapcsoló hosszabb távú projektre van szükség, illetve arra, hogy a közösségek és az egyének online és személyes hozzájárását is kapjanak ezekhez az archívumokhoz” (Insole és Piccini 2013: 41).

Összefoglalás

A tanulmány középpontjában egy olyan kísérleti jellegű projekttervezet állt, amely a társadalomtudományok egyik klasszikus területét, a nagyvárosi etnikai közösségek kutatását próbálja újrafogalmazni az elmúlt évtizedek társadalmi-politikai-mediális-kulturális változásai nyomán előállt új helyzetben. Két nagyobb problémát tárgyal részletesebben: milyen módon lehet válaszolni a digitalizációval, illetőleg a részvételi forradalommal előállt új helyzetre.

A tanulmány a kulturális térképezés legfontosabb alapelveit és módszertanát erőteljesen felhasználva, az alábbi elvek mentén mutatta be egy kísérleti projekt megvalósításának lehetőségfeltételeit:

1. A projekt az etnikai csoport(ok) mindennapi életének és a város történetének közös pontjait vizsgálja, különös figyelmet fordítva a médiahasználat dimenziójára.
2. A projekt egyszerre van jelen az offline és az online világban, s mindeközben ráirányítja a figyelmet a közöttük zajló interakciókra is. A kutatási tevékenység két egymással is kapcsolatban álló területen történik egyszerre, mind a csoportok által használt társadalmi terek, mind az általuk létrehozott online felületek alapvető referenciapontot jelentenek. A reális városi, térbeli, társadalmi struktúrák és az online felületek digitális tartalmi közötti viszony tematizálása mind a kutatási tevékenység során, mind az eredmények megjelenítésekor fontos szerepet játszik.
3. A projekt kollaboratív elvek mentén épül fel. Az adatok gyűjtése, rendszerezése és interpretációja nem kizárólag a kutatást végző személyek kompetenciája, hanem a vizsgált csoportok tagjai számára is felkínált lehetőség. Azaz a projekt hangsúlyosan épít a részvételre, arra, hogy a kutatás minden szakaszában együttműködéseket hozzon létre a különböző (offline és online létező) csoportokkal, tagjaikkal, képviselőikkel.
4. A kutatás (alkalmazás) irányvektorában egyszerre van jelen a múlt és a jövő. Noha a projektben fontos szerepet játszik a múlt kulturális örökségének feltárása, archiválása és nyilvánossá tétele, az így létrehozott ismeretek/tudás mégis a jövő alakíthatóságának szempontjából fontos igazán. Hogyan illeszthetők be a várostervezés aktuális folyamataiba az etnikai csoport(ok) által létrehozott tudások, milyen módon formálhatják ezek az ismeretek a jövő várostervezeteit, alakíthatják az urbanisztikai gondolkodást? – ez az itt felmerülő egyik legfontosabb kérdés.
5. A kutatás nem (archívumokba) zárt adatokat hoz létre, hanem mindenki számára hozzáférhető nyílt adatokra is támaszkodva egy nyilvános felületet épít fel. Miközben a (szóbeli, vizuális és tárgyi) források felkutatása, összegyűjtése, prototipizálása, elrendezése egy klasszikus archiválási folyamat képét idézi fel, a projekt célja – nyílt adatok felhasználása révén – egy digitális platform létrehozása. Fontos célkitűzés, hogy az e platformon létrejövő nyitott archívum adatait bárki szabadon felhasználhassa, kiegészíthesse és megoszthassa.
6. A projekt végeredménye nem lezárt egység, hanem modellszerűen továbbépíthető, bővíthető tudásstruktúra. A nagyvárosi mobilitás e sajátos metszetére vonatkozó ismeretek továbbépítése történhet az adott csoport vonatkozásában, azaz a digitális platformhoz újabb és újabb rétegek kapcsolhatók, amelyek másfajta aspektusokból mutatják be az etnikai csoport és a városi tér között zajló interakciókat. Másrészt a modellszerű építkezés kiterjedhet a szomszédos területekre is, bemutatva, hogy más etnikai csoportok esetében hogyan megy végbe ugyanez a folyamat.

Hivatkozott irodalom

- Bojadžijev, Manuela és Regina Römhild (2014): Was kommt nach dem "transnational turn"? Perspektiven für eine kritische Migrationsforschung. In *Vom Rand ins Zentrum. Perspektiven einer kritischen Migrationsforschung*. Labor Migration (szerk.). Berlin: Panama Verlag, 10–25.
- Çağlar, Ayşe (2002): Media Corporatism and Cosmopolitanism. In *Conceiving Cosmopolitanism. Theory, Context, and Practice*. Steven Vertovec és Robin Cohen (szerk.). Oxford: New York, 180–190.
- Cosgrove, Denis (2008): Cultural Cartography: Maps and Mapping in Cultural Geography. *Annales de Géographie* 660–661: 159–178. Interneten: http://www.cairn.info/article.php?ID_ARTICLE=AG_660_0159#re21no81 (letöltve: 2017. október 16.). DOI: <https://doi.org/10.3917/ag.660.0159>.
- Csaba Ders (2016): Egy okos Pécs felé. *Információs Társadalom* 16(3): 23–82. DOI: 10.22503/infars.XVI.2016.3.2.
- Császár Balázs (2013): A részvétel fogalom társadalomelméleti összefüggései. *Belvedere Meridionale* 25(3): 15–30. DOI <https://doi.org/10.14232/belv.2013.3.2>.
- Derrida, Jacques és Wolfgang Ernst (2008): *Az archívum kínzó vágya – Archívumok morajlása*. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Dessewffy Tibor és Láng László (szerk.) (2015): Big Data és szociológia (blokk). *Replika* 92–93: 157–230.
- Diminescu, Dana (2008): The Connected Migrant: an Epistemological Manifesto. *Social Science Information* 47(4): 565–579. DOI: <https://doi.org/10.1177/0539018408096447>.
- Duxbury, Nancy, W. F. Garrett-Petts és David MacLennan (2015): Cultural Mapping as Cultural Inquiry. Introduction to an Emerging Field of Practice. In *Cultural Mapping as Cultural Inquiry*. Nancy Duxbury, W. F. Garrett-Petts és David MacLennan (szerk.). New York – London: Routledge – Taylor & Francis, 1–45.
- Editorial (2014): Stadt und Migration – Neue Forschungsansätze zu citizenship, Macht und agency. *sub/urban. Zeitschrift für kritische Stadtforschung* 2(3): 5–13.
- Fejérdi Tamás és Z. Karvalics László (2015): Kis- és közepes városok kulturális reziliencia-súlypontjai. *Replika* 94: 113–127.
- Flade, Antje (szerk.) (2015): *Stadt und Gesellschaft im Fokus aktueller Stadtforschung Konzepte*. Herausforderungen, Perspektiven. Wiesbaden: Springer Fachmedien.
- Florida, Richard (2005): *Cities and the Creative Class*. New York: Routledge.
- Glick Schiller, Nina, Linda Basch és Christina Blanc Szanton (1992): Transnationalismus. Ein neuer analytischer Rahmen zum Verständnis von Migration. In *Transnationale Staatsbürgerschaft*. Kleger, Heinz (szerk.). Frankfurt a. M.: Campus Verlag, 81–108.
- Glick Schiller, Nina, Ayşe Çağlar és Thaddeus C. Guldbrandsen (2006): Jenseits der „ethnischen Gruppe“ als Objekt des Wissens. In *Die Macht des Lokalen in einer Welt ohne Grenzen*. Berking, Helmuth (szerk.). Frankfurt a. M.: Campus Verlag, 105–144.
- Harrison, Collin és Ian Abott Donnelly (2011): *A Theory of Smart Cities*. Proceedings of the 55th Annual Meeting of the ISSS – 2011, Hull, UK, 6. Interneten: <http://journals.iss.org/index.php/proceedings55th/article/view/1703> (letöltve: 2017. október 16.).
- Hepp, Andreas és Caroline Düvel (2010): Die kommunikative Vernetzung in der Diaspora: Integrations- und Segregationspotenziale der Aneignung digitaler Medien in ethnischen Migrationsgemeinschaften. In *Alltag in den Medien – Medien im Alltag*. Jutta Röser Tanja Thomas és Corina Peil (szerk.). Opladen: Westdeutscher Verlag, 261–282.
- Insole, Peter és Angela Piccini (2013): Your Place or Mine? Crowdsourced Planning, Moving Image Archives and Community Archaeology. *Archäologische Informationen* 36: 31–43. DOI: <https://doi.org/10.11588/ai.2013.0.15380>.
- Interactive Berlin: Clustering Neighbourhoods. (applikáció) Interneten: <http://www.100-percent.net/projects/berlin#about> (letöltve: 2018. augusztus 12.).
- Interactive Berlin: Where do you Live? (applikáció) Interneten: http://www.100-percent.net/projects/berlin_residence#about (letöltve: 2018. augusztus 10.).
- Jenkins, Henry (2006): *Convergence Culture. Where Old and New Media Collide*. New York – London: New York University Press.
- Krätke, Stefan (2001): Berlin: Towards a Global City? *Urban Studies* 38(10): 1777–1799. DOI: <https://doi.org/10.1080/00420980120084859>.
- Neirotti, Paolo, Alberto De Marco, Anna Corinna Cagliano, Giulio Mangano, Francesco Scorrano (2014): Current Trends in Smart City Initiatives: Some Stylized Facts. *Cities* 38: 25–36. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cities.2013.12.010>.
- Nilsson, Elisabet M. Veronica Wiman (2015): *Urban Archiving for Smarter Cities*. *Archival Practices beyond Open data*. Conference proceedings, Culture and Computing. Kyoto University, Japan.

- OpenDataBerlin (2016). Interneten: <https://daten.berlin.de/> (letöltve: 2018. augusztus 13.).
- Roberts, Les és Sara Cohen (2015): Mapping Cultures. Spatial Anthropology and Popular Cultural Memory. In *Cultural Mapping as Cultural Inquiry*. Nancy Duxbury, W. F. Garrett-Petts és David MacLennan (szerk). New York – London: Routledge – Taylor & Francis, 170–193.
- Salamín, Géza (szerk.) (2015): *Cities in Action Reflecting Global Economic Challenges and Technological Trends with Special Reference to the Smart City Concept*. Budapest: Magyar Urbanisztikai Társaság.
- sub\urban. zeitschrift für kritische stadtforschung (2014): (Stadt und Migration – Neue Forschungsansätze zu citizenship, Macht und agency). Interneten: <http://www.zeitschrift-suburban.de/sys/index.php/suburban/> (letöltve: 2018. szeptember 8.).
- Székely Iván (szerk.) (2015): Reziliencia és társadalom (blokk). *Replika* 94: 7–127.
- Szijártó Zsolt (2011): Koncepció és kontextus. Az EKF-projekt és Pécs. In *Elemző értékelés a Pécs 2010 Európa Kulturális Fővárosa program tapasztalatairól*. Pécs, 155–166.
- Taylor, Ian, Karen Evans és Penny Frasen (1996): *Tale of Two Cities: Global Change, Local Feeling, and Everyday Life in the North Of England: A Study in Manchester and Sheffield*. London – New York: Routledge.
- Terkessidis, Mark (2015): *Kollaboration*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Vertovec, Steven (2007): Super-diversity and its Implications. *Ethnic and Racial Studies* 29(6): 1024–1054. DOI: <https://doi.org/10.1080/01419870701599465>.
- Vertovec, Steven (szerk.) (2010): *Anthropology of Migration and Multiculturalism. New Directions*. New York: Routledge.
- WC3 Magyar Iroda 2016 [2012]: Nyílt Adatok kézikönyv 1.0.1 kiadás. Open Knowledge Foundation. Interneten: http://www.w3c.hu/forditasok/Open-Data-Handbook/OpenDataHandbook_hu.pdf (letöltve: 2018. szeptember 5.).

Bódi Jenő

Kávéház és piactér

A berlini magyarok online zsánerei

Tanulmányomban a Berlinben élő magyarok két online csoportját hasonlítom össze.¹ A Berlini magyarok – csevegés című fórum 2004-ben indult a MagyarOnline.net Németországhoz kapcsolódó témái között. 2017 közepén 1511 hozzászólást tartalmazott, de az ezt megelőző négy évben már csak három új bejegyzés született: nagyjából 2012–2013 után megszűnt az élet a fórumban. Ez a szintér a kétezres évek közepén volt különösen aktív, a bejegyzések nagyjából kétharmadát ebben az időszakban írták, 2006 végétől viszont már megritkultak a felhasználók hozzászólásai. A csoporttagok párbeszéde is utal rá, hogy az iWiW használatának elterjedése miatt a berlini magyarok online terei is erre a platformra kerültek át. Néhány évvel később, 2012–2014 körül több, a Berlinben élő magyaroknak szóló Facebook-csoport is indult: például a Berlin Calling 2012 őszén, a Berlini magyarok nevű csoport 2014 márciusában.² Érdekes, hogy ez az időszak nemcsak a németországi munkavállalás liberalizálásával, így a Magyarországról német területekre irányuló migráció hirtelen növekedésével (Blaskó és Gödri 2014), hanem a médiakörnyezet megváltozásával is egybeesik: a 2014-ben bezárt iWiW-et akkoriban már egyre kevesebben látogatták, javában zajlott ugyanis a Facebook magyarországi térhódítása.

Ezen online felületek kapcsán elsősorban arra vagyok kíváncsi, hogy megfigyelhető-e a felhasználók által létrehozott tartalmak vándorlása az egyik platformról a másikra való váltás során, vagy esetleg a különböző platformokon a diaszpórához ugyan köthető, de eltérő tartalmak alakulnak ki. A kutatásom középpontjában a Daniel Miller képviselte digitális antropológia (Miller és Horst 2012) „zsáner” fogalma áll (Miller 2011: x), ami különösen alkal-

1 A tanulmány az OTKA 116551 számú, „Az internetes forgalomirányító szolgáltatások szabályozási kérdései” című kutatásának támogatásával jött létre.

2 A *Berlini Magyarok* 2017 végén 7501 tagot és valamivel több mint 15 100 bejegyzést, míg a *Berlin Calling* 3682 tag 6945 bejegyzését tartalmazta (2017. december 26-ai adatok).

mas az online és offline kommunikáció közötti folyamatosság (Miller et al. 2016: 100–113), az online térben megjelenő offline tartalmak megragadására. Tanulmányom első részében a fogalom értelmezését mutatom be a digitális antropológia megközelítése felől, miközben foglalkozom a diaszpórák médiahasználatát vizsgáló digitális antropológiai, médiaetnográfiai kutatásokkal is. Segítségükkel arra keresem a választ, hogy milyen szerepet játszanak a diaszpórák mindennapi életében az utóbbi évtizedekben megjelenő új digitális médiumok. Ezután saját tartalomelemzésem alapján a berlini magyar diaszpóra³ előbb említett online tereit vizsgálom a rájuk jellemző kommunikációs zsánerek szempontjából: a MagyarOnline.net berlini fórumát a „kávéház”, míg a Berlini magyarok Facebook-csoportot a „piactér” zsánerével azonosítom.

Hétköznapis zsánerek az online térben

„Az emberek nem közösségimédia-platformokat használnak, hanem a viselkedés kulturálisan meghatározott zsánerei zajlanak e szíjakon” – így összegzik Daniel Miller és szerzőtársai könyvük végén a legutóbbi médiaantropológiai kutatásuk eredményét, melyet kilenc, többnyire nem nyugati társadalmakban lévő terepen végeztek 2012 és 2015 között (Miller et al. 2016: 211). E munka címe is arra utal (*How the World Changed Social Media* [Hogyan változtatta meg a világ a közösségi médiát]), hogy a különböző szociokulturális közegekben élő csoportok – melyek lehetnek annyira tradicionálisak, mint a dél-indiai terep kasztjai, vagy éppen újonnan létrejövők, mint az észak-kínai iparvárosokba beköltöző faluról származó munkásoké – hogyan formálják saját képükre a közösségi médiát. Azonban a nyolc ország kilenc terepén vizsgált lokális médiahasználati gyakorlatok közül egyik se tekinthető teljesebbnek,⁴ „eredetibbnek” a másiknál.

Daniel Miller már a Facebook trinidadai használatával foglalkozó könyvében is hangsúlyozta (Miller 2011: 158), hogy az internetes közösségi oldalak használatának vizsgálata során leginkább a médiahasználat és a kommunikáció állandósuló módjait, mintegy zsánereit lehet megfigyelni, amelyek akár egyik régebbi platformról könnyen átkerülhetnek egy újonnan létrejövő másikra. Egy új közösségi médiaplatform megjelenése után gyorsan elkezdődik a hasonló kommunikációs zsánerek megszilárdulása, létrejönnek a médiahasználat normái a helyes és illő viselkedésről (Miller et al. 2016: 6; Horst és Miller 2012: 107–108). A zsáner, azaz műfaj fogalmát Miller nem (média)narratológiai értelemben használja,⁵

3 Tanulmányomnak nem célja a diaszpóra – összetett és bonyolult (lásd erről bővebben Fejős 2005) – fogalmának tisztázása, s azzal sem foglalkozom, hogy a berlini magyarok mennyire tekinthetők egyáltalán diaszpórának. A fogalom Fejős Zoltán által – Walter Connor nyomán – említett „laza definíciójának” nyilván eleget tesznek (Fejős 2005: 20): „egy népek óhazán kívül élő része”. Eszerint a diaszpórák a migráció során jönnek létre, és erős kapcsolatok tartanak fent a származási országgal (Fejős 2005: 13). A fogalom definiálását az a szemantikai átalakulás is megnehezíti, melynek hatására a diaszpórákban már nem a szülőföldről való szétszóródás és veszteségélmény kifejezőit látjuk, hanem az utóbbi évtizedek posztkolonális, kulturális antropológiai elméleteinek hatására az új identitásformák kialakításának lehetőségét. Ennek következtében a diaszpórák kutatása nem lokalizálni igyekszik azokat, lényegi vonásaik keresése helyett a kulturális határokon átlépő kapcsolatok és keveredés iránt érdeklődik (Clifford 2000).

4 Nyilván ez a megállapítás ahhoz a törekvéshez kapcsolódik, amely a médiakutatás nyugati társadalmak, kultúrák iránti elfogultságára mutat rá, s ezzel szemben próbálja meg azt mintegy „dewesternizálni”. Erre a problémára már az ezredfordulón a Curran és Park által szerkesztett kötet felhívta a figyelmet (Curran és Park 2000).

5 Azaz nem a történetmondás, elbeszélés elemzésének nézőpontjából (lásd erről bővebben Keszeg 2011, különösen 71–86), melynek medianarratológiai válfaja az iránt érdeklődik, hogy adott médiumok jellemzői hogyan befolyásolják az elbeszélte történeteket, azok műfajait (Maksa 2008: 80).

inkább a Goffman által kidolgozott keretelemzéséhez (Miller et al. 2016: 103–105) és a beszéd etnográfijához kapcsolja: a fogalom alatt tulajdonképpen azokat a tartalmakat érti, amelyek egy társadalmi beszédhelyzethez illeszkednek, ezért konvenciók, normák és közös értelmezések által erősen meghatározottak (Miller 2016: 20). A fogalom segítségével az offline és online kommunikáció világai a viselkedés, a szerepjátékok során létrejövő olyan hétköznapi színterekhez hasonlóan értelmezhetők, mint például egy iskolai tanterem vagy egy kocsmá (Miller et al. 2016: 103–104).

Millerék kutatása a különféle terepeken használt közösségi médiumokban megjelenő társas viselkedés többféle zsánerét mutatja be, amelyek gyakran jellemzők egy helyi kultúrára. Így bizonyult fontos zsánernek például a kínai közösségi médiumokban az étkezés, az angliai terepen a kocsmázás, Trinidadon⁶ a bulizás, a partik, Indiában a családi események, Olaszországban pedig a nyilvános terekhez kapcsolódó tevékenységek. A közösségi média műfajai arra utalnak, hogy bár a Facebook és a hasonló internetes felületek kutatása és magyarázata többnyire azok mediális jellegzetességeire irányult, legalább annyira fontosak az ott megjelenő, a médiahasználat kulturális kontextusából származó tartalmak. Hiszen a digitális antropológia álláspontja szerint „a közösségi média arra mutat rá, hogy az események helye változik meg, nem pedig az, ahogy azok megtörténnek” (Miller et al. 2016: 211).

A közösségi média egyre sokszínűbb platformjai azonban különböző léptékű társadalmi kapcsolatokhoz is kötődnek.⁷ Daniel Millerék kutatása szerint a közösségi média ezen új eszközei a csoportszintű kommunikáció új módjait eredményezik, amelyek a privát és a nyilvános szférák között egyre szélesedő térben helyezkednek el. Korábban a hétköznapi életet a nyilvános műsorszóró médiumok és a privát, szemtől szemben történő kommunikáció formáinak ellentéte jellemezte. Az internet a mediatisált csoportszintű kommunikáció formáit alakította ki, az internetes közösségi médiumok utóbbi években burjánzó platformjai pedig ezt a csoportszintű kommunikációt újítják meg ismétlődően. Fontos hangsúlyozni, hogy ezek a privát és nyilvános szférák közötti skálán egészen különböző helyzetet foglalnak el, elmosva ezzel a privát és a publikus tér között korábban élesen kirajzolódó határt (Miller et al. 2016: 10). A kutatásukat összegző kötet bevezető fejezete a közösségi média eszközeinek e skálázhatóságát az angliai kutatási terep példáján keresztül mutatja be (Miller et al. 2016: 1–8). Itt egy kérdőíves vizsgálat során két és fél ezer diákot kérdeztek meg a közösségi média használatáról. A kutatási eredmények jól érzékeltetik,⁸ hogy a kortárs médiakörnyezetben a különféle eszközök és platformok segítségével hogyan épülnek fel eltérő

6 Például Miller korábbi kutatása bemutatja, hogy a trinidadiaiak által a Facebookon közzétett posztok jellemző zsánerei: a hírek megosztása (amelyek a nemzetközi hírektől a helyi fiesztákig vagy iskolai eseményekig terjedhetnek), a hétköznapi élet banális eseményeinek közzététele, aforizmák és életbölcsesek terjesztése, viccek megosztása (Miller 2011: 212). Ugyanitt Miller arról is ír, hogy e zsánerek stílusát többnyire a helyiek által fontosnak tartott alapértékek jellemzik: a trinidadiaiak Facebook-posztjainak többsége az erotikus jelleg és a humor között próbál egyensúlyt teremteni.

7 A „skálázhatóságot” danay boyd is a közösségi média egyik alapvető affordanciájának tartja (boyd 2011: 46).

8 A 2013-ban egy London környéki településen 2496 – 11 és 18 év közötti – diák megkérdezésével végzett kérdőíves kutatásuk alapján a társas kommunikáció skálájának első léptékét a kiscsoportos kommunikáció olyan eszköze jelenti, mint a Snapchat, amely elsősorban a barátok közötti, gyakran bizalmas információk megosztására szolgál. Ehhez képest a Whatsapp már elsősorban helyi iskolai osztályokban létrejövő közösségeket fog össze, jellemzően inkább a fiúk között szerveződőket. A kutatási eredmények szerint a Twitter az iskolákon belüli nyilvánosság eszközeként értelmezhető, jellemző műfaja az iskolatársak közötti viccelődés, évődés. A Facebookon zajló kommunikáció pedig tágabb körrel, leginkább az iskolán túli világgal való kapcsolattartásra szolgál. A társadalmi kapcsolatok skáláján a legszélesebb csoport pedig az Instagramhoz kötődik, amely nemcsak az azonos iskolába járók társaságát fogja át, hanem gyakorta teljesen ismeretlen, idegen személyek képeinek követésére, kedvelésére is használják az angliai tizenévesek (Miller et al. 2016: 2–6).

léptékű társas kapcsolatok egy kívülről egységesnek látszó csoporton, korosztályon belül is. Ugyanakkor adott platformokon belül is a különböző társadalmi helyzetben lévő csoportoknak köszönhetően egészen eltérő használati módok, zsánerek alakulhatnak ki: például az ugyanazon a London környéki településen élő fiúk a Twittert – ahol a szüleik, szemben a Facebookkal, nincsenek jelen – leginkább az egymással való tréfálkozásra, egymás ugratására használták, míg a helyi idősebb korosztályhoz tartozó twitterezők ezt a platformot a közéleti eseményekkel kapcsolatos információszerzés eszközeként kezelik (Miller 2016: 43). Szintén e terep kapcsán például Miller hosszasan hasonlítja össze helybeli fiatal fiúk és lányok eltérő vizuális zsánereit, amelyek különféle platformokhoz kötődnek: a fiúk a Twitteren zajlik, és meglehetősen maszkulin tréfák, ugratások jellemzik gyakran mémek formájában, míg az Instagramot használó lányok vizuális műfaját a hétköznapi élet és a fogyasztási tárgyak visszafogottabb és komolyabb esztétikai élvezete jellemzi a telefonjukkal készített képek segítségével (Miller 2016: 46–84).

A digitális antropológia szerint tehát a közösségi médiumok különféle platformjai és a rajtuk megjelenő tartalmak közül az utóbbiak a fontosabbak,⁹ hiszen a hétköznapi élet zsánerei megelőzik, ám túl is élik adott technológiák, platformok változásait (Miller et al. 2016: 6), melyek legtöbbször nem képesek megváltoztatni a mindennapi életben zajló cselekvések kereteit, a beszélgetések műfajait (Miller 2016: 20). Így gyakorlatilag a közösségi média eltérő platformjai vagy adott platformok különböző csoportok által kialakított zsánerei olyan színteret – mintegy „niche-t” – biztosítanak a felhasználók számára, amelyek segítségével a különféle léptékű társas kapcsolataikat kezelhetik (Miller et al. 2016: 104).

Migráció és médiahasználat: a „polimédia” jelensége

Különösen érdekes, hogy a diaszpórák médiahasználatának kutatása jelentős részben szintén a digitális antropológia irányzatához kapcsolódik. Korábban a transznacionális migráció és a média viszonyát vizsgáló kutatások elsősorban a különféle identitások megjelenítésére és a médiaszövegek termelésére fókuszáltak. Ilyen például Ruxandra Trandafoiu munkája (Trandafoiu 2013) is a román online diaszpóráról. A „netnográfiai” módszerrel – azaz a nyugat-európai román diaszpórához köthető honlapok fórumaiban folyó diskurzusok résztvevő megfigyelését online és offline interjúkkal kiegészítve – készült kutatás során nagy mennyiségű online szöveget elemez, elsősorban az identitás megélése szempontjából. Nem igazán érdeklí a média szerepe a migráció folyamatában, amit az is magyarázhat, hogy kutatása az előző évtized médiakörnyezetében készült, azaz a közösségi oldalak térhódítása előtt.

Ugyanakkor média és migráció viszonyát már a kilencvenes években – azaz tulajdonképpen a tömegmédia uralmának utolsó időszakában – tematizálta Daniel Dayan egy tanulmányában, ahol azzal foglalkozott, hogy a diaszpórák életében, elszigeteltségük oldásában a nagy médiumok mellett fontos szerepük van az ún. „kis médiumoknak”: az egymásnak küldött leveleknek, fényképeknek, kazettáknak, majd videófelvételeknek (Dayan 1999), ame-

9 Az különösen érdekes, hogy a kilencvenes évek televíziózással foglalkozó médiaetnográfiai kutatásai számára pedig éppen a médiatartalmak kérdése volt marginális. Ezt a televíziózás kettős artikulációja magyarázza, azaz a nyilvános és a privát közötti közvetítő szerepe. Hiszen a korszak kutatói – mint például Silverstone (1994) – azt vizsgálták, hogy a médiát mint technológiát és fogyasztási tárgyat hogyan használják a család és otthon közegében, milyen privát jelentéseket társítanak annak nyilvános üzeneteihez (Hartmann 2006: 85–91).

lyek a családi kapcsolatok és rítusok fenntartását tették lehetővé. Daniel Miller és Mircea Madianou a polimédiát vizsgáló kutatásuk során (Madianou és Miller 2012: 53–68) azzal foglalkoztak, hogy egymástól elszigetelt családtagok között milyen szerepet játszanak e kis médiumok a folyamatos jelenlét érzetének, a személyesség és az egymás iránti érzelmeknek a fenntartásában. Tulajdonképpen ezek a kis médiumok tekinthetők az általuk polimédiának nevezett kortárs médiakörnyezet előzményeinek is, hiszen a hétköznapi, kis léptékű, privát kapcsolatok fenntartására kínáltak kezdetleges kommunikációs eszköztárat.

Miller és Madianou azt vizsgálták, hogy a kortárs médiakörnyezet létrejötte hogyan befolyásolja a migrációt. Nagy-Britanniában élő filippínó gazdasági migráns nők és Fülöp-szigeteken élő családtagjaik között kutatták azt, hogy az új digitális médiumok hétköznapi használata hogyan alakította át az otthon élő családtagokkal fenntartott kapcsolatokat, s ezen keresztül a családanyai szerepet, s magát a migrációt is¹⁰ – azaz tulajdonképpen a család és a migráció medializációja érdekelte őket. A polimédia fogalmával arra utalnak, hogy a kortárs digitális médiumok mindegyike már csak egy összetett médiakörnyezet részeként érthető meg, amelyen belül a médiumok használatát az egymáshoz való viszonyuk határozza meg. A polimédia nem azonos a multimédiával: utóbbi a médiumok párhuzamos használatára utal, ezzel azonban elfedi a polimédia valódi jellemzőjét, az alternatív médiahasználat lehetőségét. Vagyis azt, hogy a polimédia a felhasználókat állandóan választásokra, adott médiumok, technológiák közti eligazodásra kényszeríti. A médiakutatás egyik fontos feladata már éppen e folyamat megértése. Több digitális antropológiai tanulmány is azt hangsúlyozza, hogy erre leginkább a médiaantropológiai szemlélet a legalkalmasabb, amely a médiahasználatot annak tágabb szociokulturális környezetének részeként igyekszik megérteni. Hiszen a sokféle médiatechnológia közti választás jóval egyénibb,¹¹ egyre kevésbé külső kényszerek vagy technológia által meghatározott (Madianou 2014: 330–331; Miller 2011: 200–202; Miller et al. 2016: 4).

Miller és Madianou munkája a migráció kutatásának abba a paradigmaváltásába illeszkedik, amelyet Dana Diminescu 2008-ban megjelent tanulmánya, alcíme szerint „episztemológiai kiáltványa”, képvisel. Diminescu szerint a migráns alakjának korábbi felfogása – amelyet a témával foglalkozó intézmények és tudományterületek egyaránt képviseltek – a mozgás és rögzültség szembeállításán alapult, amely mára nem megfelelő a kortárs migráció magyarázatához. A korábbi fogalmi ellentétet a térbeli mobilitás számtalan új jelensége tette használhatatlanná: például az átmeneti letelepedés és a turizmus új és gyakran keveredő formái vagy az üzleti utazások változatos módjai. A mozgás ezen kortárs kultúrája ráadásul teljesen összefonódik az új médiakörnyezettel, hiszen a távoli kapcsolatok fenntartása rutin-

10 Azt állapították meg (Madianou 2014), hogy az új médiumok a Fülöp-szigetéről kiinduló migráció új formáját alakították ki. Korábban a migrációt a férfiak csoportja uralta, mert a női migráció – s ennek következtében a családtól való elszakadás – ellentmondott az uralkodó helyi családi és nemi szerepeknek, normáknak. Ezzel szemben az internet, az okostelefon és az olcsó netbookok elterjedése a média iránti optimizmust alakított ki. Ez támogatja a női migrációt, hiszen a korábbi kommunikációs formákkal szemben (mint a postán küldött levelek és magnókazetták, drága telefonhívások) az újak lehetővé teszik, hogy a nők a családtól való térbeli elszakadás ellenére is részt vegyenek annak mindennapi életében.

11 Madianou példákat is említ ezzel kapcsolatban (Madianou 2014: 330–331). Ilyen az, amikor a filippínó kamaszok az édesanyjukkal való kapcsolattartás során gondosan kerülték a vizuális eszközök használatát akkor, amikor nem akarták, hogy a szülő olyasmit vegyen észre a külsejükön – például egy új tetoválást –, amivel nem feltétlenül értene egyet. Azaz a médiatechnológiák biztosította lehetőségekhez és korlátokhoz, vagyis affordanciákhoz, alkalmazkodva a családon belüli viszonyok éppúgy meghatározhatják a médiahasználat formáit, mint ahogy a polimédia korszakában a családi életbe való bekapcsolódás a médiumok közti választást is feltételezi.

ná vált, s ennek köszönhetően a letelepedéshez, a befogadó és az otthoni kultúrához fűződő viszonyoknak is új stratégiái alakulnak ki. „A régi mottó: emigrálj, és vágd el a kötelekeket; ma: cirkulálj, és tartsd a kapcsolatot” – írja a kortárs migrációról Diminescu (2008: 568), miközben azt javasolja, hogy az – előző otthonától – „elszakadt migráns” alakját a „kapcsolatban álló migránssal” kellene felváltani. Azt is hangsúlyozza, hogy mindezek következtében a migrációkutatás feladata is egyre inkább a migráns „e-gyakorlatok” vizsgálata lehetne.

A kortárs világban zajló migráció azonban nemcsak abban az értelemben nem egyirányú, visszafordíthatatlan út, hogy az új digitális médiumok használata lehetővé teszi a korábbi otthonokkal való állandó kapcsolattartást, hanem azért is, mert a migráció egyre kevésbé jelent állandó letelepedettséget – inkább folyamatos mozgás a különböző helyek között. A migrációkutatás e Dana Diminescu által meghirdetett paradigmaváltása mögött felismerhető a John Urry által képviselt „mobilitásfordulat” hatása (Urry 2007), amely irányzat egyébként éppen a megújuló migrációkutatással közösen képviseli a társadalmat térbeli „tartályként” értelmező módszertani nacionalizmus kritikáját.¹² Ez az „új mobilitásparadigma” azt vizsgálja, hogy a (késő) modern társadalmak hogyan szerveződnek a térbeli mozgás különféle – egyszerre társadalmi és technológiai – rendszerei köré, milyen különböző mobilitásformák alakultak ki, és ezek hogyan kapcsolódnak egymáshoz. Ennek során a különböző kommunikációs folyamatok, a média is a térbeli mobilitás megvalósulásaként értelmezhető (Urry 2007: 47–48), éppen a kommunikáció transzlokális jellege miatt (Hepp 2008: 137–138).

Andreas Hepp egyik kutatásában az áramlások terének hálózati kommunikációs perspektíváját (Castells 2005 [1990]: 494–552) a helybeliségre irányuló fenomenológiai nézőponttal (Massey 1994) kiegészítve vizsgálta a Németországban élő török, orosz és marokkói diaszpóra tagjainak médiahasználatát (Hepp 2009). Kutatásában ennek szerepével foglalkozott a kommunikációs terek kialakításában: elkülönítette egymástól az otthon domesztikus világát, a (fél)nyilvános helyeket és a mobilitás átmeneti helyeit. A „domesztikus világ” médiahasználatára a családtagokkal és barátokkal folytatott közeli kapcsolatok kezelése jellemző, melynek hangsúlyos feladata a közeli és távoli személyek közötti különbségtétel, azaz a privát szféra határának megalkotása (Hepp 2009: 334–338). Ez a „kapcsolatmenedzsment” ugyanakkor gyakran magukra a különféle médiumokra irányul, ahogy a családon belüli egyezkedések tárgya nagyon sokszor éppen a megfelelő kommunikációs eszközök kiválasztása és használata, ahogy erre Madianou és Miller is rámutattak. A domesztikus világokhoz képest „máshol tereknek” (*elsewhere*) nevezte Hepp azokat a kommunikációs tereket, melyek többnyire a nyilvános helyekben zajló médiahasználat során jönnek létre (Hepp 2009: 338–343). Ezek célja egyrészt a kommunikációs költségek kezelése, másrészt a családi kapcsolaton túli diaszporikus kapcsolatok közösségépítése. Hepp egy évtizeddel ezelőtti kutatása során úgy találta, hogy a bevándorlók esetében e szempontok gyakran olyan nyilvános helyek igénybevételeit indokolták, mint a szabad internetelérést kínáló kávézók, telefonboltok. E helyeket többnyire szintén a diaszpóra tagjai működtetik, s jelentős szerepük van a lokális diaszporikus közösség építésében is: sokszor éppen a diaszpórához tartozók közös helyszíni médiafogyasztásának köszönhetően. De nemcsak a városi nyilvános helyek válhatnak „más-hol” típusú kommunikációs terekké, hanem a magánlakások privát terei is, amikor hasonló

12 Erről Ulrich Beck – Anthony D. Smith nyomán – a kilencvenes években a globalizáció és transznacionalizmus kapcsán beszélt (Beck 2005: 75), majd egy későbbi írásában hasonlóan módszertani nacionalizmusnak értelmezte a gyakran negatív társadalmi diskurzusokba ágyazódó migráció és a pozitívan értékelt térbeli mobilitás fogalmainak megkülönböztetését is (Beck 2008: 29).

célből családtagok vagy baráti közösségek egymás otthonában gyűlnek össze. A kommunikációs terek harmadik, Hepp által „valahol” (*somewhere*) típusúnak nevezett terei a mobilmédiahoz kapcsolódnak, s ezért a médiahasználat alkalmilag, főleg közlekedés közben használt tereit jelentik.¹³

Hepp azoknak a kényszereknek a szerepét is hangsúlyozta, amelyek az új médiatechnológiák használatát motiválták a németországi török, orosz és marokkói diaszpóra tagjai között. Az általa bemutatott esetek¹⁴ és kényszerek a mobilitás növekvő szerepéhez kapcsolódnak: nyilvánvaló, hogy a mindennapok során a növekvő mértékű térbeli mozgás a különféle médiatechnológiák gyakoribb használatával jár együtt. Érdekes ugyanakkor, hogy Daniel Miller digitális antropológiai kutatásaiban inkább olyan esetekkel foglalkozik sokat, amikor a digitális média használatát nem a mobilitás, hanem éppen a helyhez kötöttség kényszere motiválja.¹⁵ Miller több írásában utal e probléma kapcsán arra, hogy a közösségi médiának, a Facebooknak gyakran kompenzáló szerepe van a társadalmi életben: egyaránt használható a gyengülő közösségek, kapcsolatok erősítésére, vagy ha ezek éppen túlságosan erősek, segítheti a lokális kényszerek alóli felszabadulást (Miller 2011: 184; Miller et al. 2016: 192).

A fórum és a Facebook-csoport elemzéséről

A MON fórumának Berlini magyarok – csevegés címmel a 2000-es évek közepén megnyitott topikja és a majdnem egy évtizeddel később létrejött Berlini magyarok nevű Facebook-csoport nemcsak a kommunikációs eszközök eltérő affordanciái miatt különböznek, hanem ezeket ma már a médiatörténet, illetve a Magyarországról Nyugat-Európába irányuló migráció különböző korszakaihoz is köthetjük. Hiszen a fórum és a Facebook-csoport aktív működése között eltelt időben, ahogy tanulmányom elején említettem, egyszerre jelent meg új médiakörnyezetként a polimédia, vált hétköznapivá az internethasználat, jöttek létre a közösségi médiumok (boyd és Ellison 2008). Másfelől ugyanebben az időszakban a Németországba irányuló migráció is kiszélesedett, bizonyos értelemben tömegessé vált.¹⁶ Így feltételezhetjük, hogy a berlini magyar diaszpóra egykori fórumában, illetve legnagyobb mai Facebook-csoportjában egészen eltérő, a migrációs élethelyzethez köthető zsánereket figyelhetünk meg.

A tanulmányom következő, empirikus részében azt a tartalomelemzést mutatom be, amelyet a MON Berlini magyarok oldal csevegés fóruma, illetve a Berlini magyarok Facebook-csoport online tereiben végeztem. Az előbbi fórum esetében valamennyi, azaz 2004 és 2016 között született, összesen 1511 hozzászólást vizsgáltam. A Facebook-csoport esetében egy

13 Ennek jó példái lehetnek a diaszpórák tagjai által a városban való közlekedés közben kialakított „zenei buborékok” vagy azok a telefonhívások, amelyek a térbeli helyzet egymás közti megosztására irányulnak (Hepp 2009: 343–345).

14 Ilyen kényszer példája a török férfi esete, akit új – állandó utazással együtt járó – munkája miatt kötelezett a munkaadója mobiltelefon és laptop használatára. Vagy egy szintén török fiúé, aki azért kezdett el mobiltelefont használni, mert a helyi hip-hop szubkultúra tagjává vált, s szeretne volna a város különböző részein lakó új barátait könnyebben elérni (Hepp 2008: 137–138).

15 Miller közösségi médiával foglalkozó kutatásának egyik helyszíne – a London környéki terepén – éppen egy hospice ház volt (Miller 2016: 137–147).

16 A migrációs statisztikák alapján 2011 után, a német és osztrák munkaerőpiaci korlátozások felszámolását követően, évente már legalább 100 ezer fő távozott Magyarországról az európai célországokba (Blaskó és Gödri 2014: 272).

tetszőlegesen kiválasztott hónap, 2017 októberének 337 darab Facebook-bejegyzését és az azokra érkezett 1261 kommentárt dolgoztam fel. Mint láttuk, a zsáner fogalmán a digitális antropológia azokat az online és offline térben megjelenő tartalmakat érti, amelyek aközben alakulnak ki, ahogy a média beágyazódik a hétköznapi élet különféle helyzeteibe. Azaz adott csoport(ok) sajátos tereiben zajló tevékenységeinek része lesz, miközben a zsánerekben a helyes viselkedés egészen eltérő normái alakulnak ki. Ezek feltárása érdekében az alábbiakban nem csak a fórum és a Facebook-csoport felületein két különböző időszakban zajló kommunikáció tartalomelemzésének eredményeit ismertetem,¹⁷ hanem annak szoros olvasására, értelmezésére is törekszem. Ennek során a szóba kerülő témák és helyek mellett foglalkozom a fórumban és a Facebook-csoportban kialakult normákkal is.

A Berlini magyarok Facebook-csoport elemzése egyszerre mutat rá az online tér, így a Facebook önmagában való kutatásának és a tartalomelemzésnek mint módszertani eszköznek a korlátaira is. Ahogy bemutatom, a berlini magyarok Facebookon folyó kommunikációja tematikus szempontból sokkal nehezebben megragadható, heterogénebb, nem jellemzi olyan egyértelmű beszédtema, mint a fórum esetében. A Facebook-csoport e tematikus sokféleségét, bizonyos értelemben kaotikusságát a témák banális mindennapisága, a Facebooknak a mindennapi élet gyakorlataiba való beágyazottsága okozza. Ezért a Berlini magyarok csoportban a német fővárosban élő magyarok hétköznapi életének csak töredékeit figyelhetjük meg, melyek akkor lennének magyarázhatók, ha – a digitális antropológiai kutatásokhoz hasonlóan – párhuzamosan vizsgálnánk az offline és online tereket – utóbbiakat mint a hétköznapi élet mára már magától értetődő színtereit. Kutatásom a digitális antropológiai kutatásokkal ellentétben médiacentrikus, hiszen kizárólag internetes felületekkel foglalkozom, s ez erőteljes korlátokat szab az értelmezés során.¹⁸

Tanulmányom ezen összetett viszonyrendszer egyik aspektusát, a média és migráció viszonyát, s ennek is csupán egyik szeletét vizsgálja: a Berlinben élő magyarok online kommunikációs terének megváltozását, a teret jellemző zsánerek átalakulását a közösségi médiumok megjelenését követően. Elemzésem konkrét célja az, hogy a berlini diaszpóra példáján keresztül bemutassa, hogyan kompenzálják a hétköznapiak során a migrációs élethelyzet jellemző hiányait a fórum és a Facebook mint sajátos „kis médiumok”. A fórum – általam „kávéházinak” nevezett – zsánere esetében ez a kompenzáló szerep a diaszpóra helyi tagjai közötti kapcsolatok létrehozását szolgálja. A Facebook-csoport „piactéri” zsánere inkább a hétköznapi élet költségeinek kezeléséhez kapcsolódik, ahogy a Facebook különféle fogyasztási gyakorlatokhoz kapcsolódó tárgyak, szolgáltatások, információk megosztásának helyévé válik. Eközben azonban a közösségi médium szerepet játszik a mindennapi élet rutinjának fenntartásában, helyreállításában is.

17 A tartalomelemzés során a fórumban és a Facebook-csoportban szóba kerülő témákat és helyeket kódoltam, ennek eredményét az 1–2. és a 3–4. *diagramok* mutatják be. A kategóriákat az empirikus anyag áttekintése után alakítottam ki. A helyeket jellemző kategóriák között a csoportok mellett konkrét helyek is szerepelnek, mint a Collegium Hungaricum Berlin, amiket sokszor említettek és fontosak a berlini magyar diaszpóra számára.

18 Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy elemzésem egy nagyobb kutatás része, melynek célja a város, a migráció és a média összefüggéseinek feltárása a berlini magyar diaszpóra példáján keresztül. Ahogy Szijártó Zsolt tanulmánya kiemeli a berlini magyarok között végzett empirikus kutatása nyomán, a társadalmi és politikai változások hatására az előbb említett három aspektus mindegyike nagyjából 10–12 évenként megváltozik: új médiumok jelennek meg, átalakul a városi kultúra és annak reprezentációja, a migráció pedig a politikai környezet változása miatt új csoportokat érint (Szijártó 2018).

A Magyaronline.net (MON) 2002 óta létező weboldalát legjobban az alapító önmeghatározása jellemzi, amelyet a MON Facebook-oldalán¹⁹ egy hozzászólásra adott válaszként fogalmazott meg 2013. április 17-én: „...a MON egy 11 éve létező külföldi magyar oldal, szerkesztői mind külföldön élnek, az oldal politikamentes, és természetesen nem kapcsolódik semmilyen magyarországi szervezethez, párthoz, vállalkozáshoz. [...] A tartalom pedig túlmutatott/ túlmutat a lakás-állás-kivándorlás háromszögön.” Az oldalon olvasható bemutatkozás szerint ennek célcsoportja nemcsak a Kárpát-medencén kívül élő „hárommillió tagú közösség”, hanem szólni kívánnak „az anyaországiakhoz is, akik eddig – megfelelő lehetőség hiányában – nem kaphattak hiteles képet életünkről”.²⁰ Ennek érdekében az oldal „hasznos tudnivalókkal, érdekes információkkal, olvasmánnyal” igyekszik egyszerre „szolgáltatni” és „szórakoztatni”, másrészt segíteni próbálja az olvasók „barátokra találását”, egy „virtuális közösség” kialakítását. A különböző országok lokális fórumai között²¹ – közel 34 ezer hozzászólással – a németországi messze a legnépszerűbb volt. Itt nagyjából 1500 hozzászólást (hsz.) tartalmaztak a berlini és a frankfurti topikok, vagyis érdekes módon kevesebbet, mint a düsseldorfi (2896 hsz.) és a nürnbergi csoportok (3834 hsz.). A MON-fórumok a 2010-es évek közepétől inaktívak; talán csak néhány olyan – igaz, ritkán frissülő – kivétel van, mint a tagok általános csevegő topikja,²² vagy éppen a Szakácskönyv rovat.²³

Az 1. és 2. *diagramon* láthatjuk, hogy a MON berlini csevegés fő témáját különféle programok jelentették, a helyek közül pedig elsősorban kávézók, vendéglátóhelyek kerültek szóba. Ezt jól magyarázza, hogy a fórum elsősorban a diaszpóra helybeli tagjai közötti kapcsolatépítés, s ennek érdekében személyes találkozók szervezésének eszköze volt. „Lassan vagyunk annyian, hogy spontán jövő pénteken 19-én összefussunk egy kávéra!”²⁴ – hangzott el az első hozzászólások között 2004 végén. E találkozók helyszíne többször a Collegium Hungaricum által üzemeltetett egykori Balázs mozi kávézója volt, amely a fórumtagok törzshelyének is tekinthető ebben az időszakban. Az internetes fórum felülete lehetőséget adott a találkozók koordinációjára, melynek sajátos rituáléját követhetjük végig, különösen a 2004 és 2006 közötti időszakban. Ez hosszas egyeztetéssel kezdődött a helyszín és az időpont megválasztása kapcsán, a távol maradók előzetes – vagy időnként utólagos – szabadkozásán át a találkozón történtek későbbi megbeszéléséig. Gyakori volt az is, hogy a fórum valamelyik tagja egy éppen aktuális berlini program meglátogatásának ötletét vetette fel a többiek számára: elsősorban filmvetítéseket vagy kiállításmegnyitókat ajánlottak egymásnak, amelyeket sokszor a „magyar intézetben”, a berlini Collegium Hungaricumban, azaz a CHB-ben rendeztek.

19 <https://www.facebook.com/magyaronline.net/> (letöltve: 2018. január 26.).

20 <http://www.magyaronline.net/cikk.php?id=22> (letöltve: 2018. január 26.).

21 A MON különféle, ma már nyilván elavult vagy nem működő szolgáltatásokat is nyújtott: chatet, hírlevelet, illetve a magyar diaszpóra helyi közösségeinek, szervezeteinek, médiumainak stb. országok szerint csoportosított listáját is kínálta. A weboldal legfontosabb része azonban nyilvánvalóan a fórum volt, melynek „törzsasztal” rováta általános témákat fogott össze: például „kultúra”, „humor” vagy „család és szabadidő”. Itt a legnépszerűbb kulturális topikban a tagok publicisztikai, szépirodalmi jellegű írásai éppúgy megjelentek, mint ahogy lehetőség volt tágabb kulturális témakörök megvitatására is: mondjuk a nyelvhelyességtől a koncertélményekig.

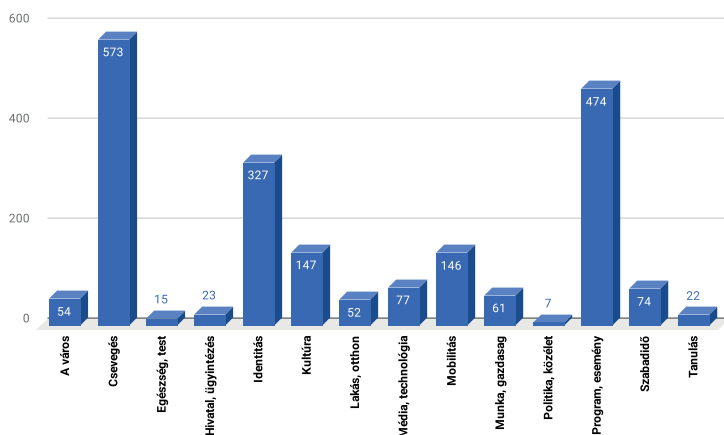
22 <http://magyaronline.net/forum/viewtopic.php?topic=759&forum=23&4259> (letöltve: 2018. január 26.).

23 <http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?topic=1408&forum=27&495> (letöltve: 2018. január 26.).

24 <http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?mode=viewtopic&topic=1769&forum=4&start=1470> (letöltve: 2018. január 26.).

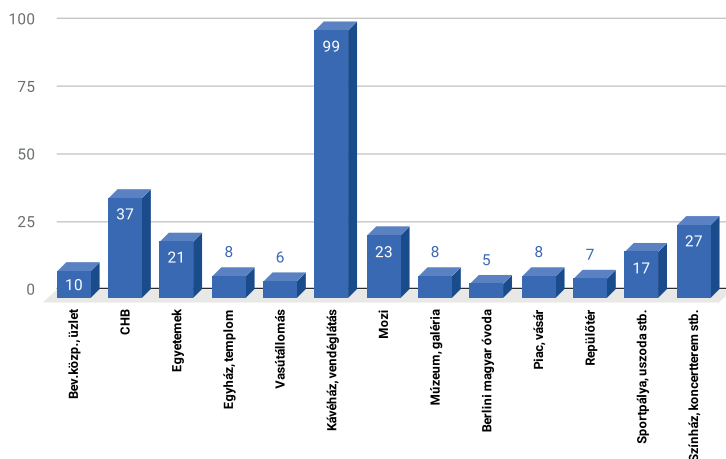
A fórum legaktívabb tagja révén többször merült fel eseményként a „Berlini Magyar Nyelvű Protestáns Gyülekezet” istentisztelete is. A kulturális témák arányát a fórumban egyrészt éppen a közösen meglátogatott programoknak a résztvevők általi utólagos megbeszélése magyarázza, másrészt az is, hogy a fórumban előszeretettel osztották meg egymással saját kulturális élményeiket. Szóba került többek közt például a CHB József Attila-estje, Spielberg éppen a mozikban vetített filmje, berlini színházakban futó darabok, s ezek kapcsán akár Richard Wagner vagy Bertolt Brecht művészete.

1. diagram: A MON Berlini magyarok – csevegés nevű fórumának témái

Forrás: A szerző saját szerkesztése (2018)

2. diagram: A MON Berlini magyarok – csevegés nevű fórumában szóba került helyek

Forrás: A szerző saját szerkesztése (2018)

A fórum régi bejegyzéseiből az is kiderül, hogy a tagok néha egyéb szabadidős összejöveteleket is szerveztek: például télen korcsolyázni mentek, nyáron néhányan kenutúrára vettek részt, illetve előfordult, hogy valamelyik tag otthonában vacsorán látta vendégül a többieket. A fórumot az értelmiségi jellegű, sokszor magaskultúrával kapcsolatos csevegés mellett időnként, például a fenti szabadidős programok vagy a közös kávézások megbeszélése során, egy olyan kedélyes hangnem szötte át, amely évdésbe vagy tréfálkozásba is átválthatott. Az 1. diagramon a csevegés tematikus kategóriája többnyire hasonló fórumbejegyzésekre utal. „Kriszta által alább leírt külsőben egy mosolygós, kedves fiatal nő azonnal felismerte a konspiratív asztaltársaságot a DDR T-shirtről, amit West-Berlinben kevesen hordanak.”²⁵ – írta az egyik résztvevő még 2004 novemberének végén az első berlini MON-os találkozó után. Hasonlóan viccelődtek a „dress code”, az elvárt öltözködés kapcsán egy 2005-ös közös kávézás előtt: „De a diszkréten 1db kek csikkal es ket keresztbetett teniszütő-mintával diszitett fehér tenisz zokni mehet a barna cipőhöz? Csak kerdezem...”²⁶ E hangnem kialakulását nyilván a csoport viszonylag kis mérete is lehetővé tette, ami néha szóba is került a fórumban, amikor például egy-egy új tag kérdésére („számolgom, kb. hány ember írogat itt, kb. 20, nem?”) válaszolva erről beszéltek: „Volt itt már kérem kávéösszeroffenés Berlinben, ahol heten voltunk MON-osok.”²⁷ Az előbbi idézettel egy 2005. áprilisi kávézásra, az utóbbival pedig egy 2006. januári közös vacsorára utaltak: „Melinda, csak 3/4 3-kor adtuk fel a reményt, addig pedig nagyszerűen beszélgettünk – tizenketten – kiváló koszt és jó hangulat mellett.”²⁸ Fontos megjegyezni, ahogy az első idézet is rámutat, hogy a fórumban a csoporthoz tartozás tudata is megjelent, néha előfordult, hogy önmagukat a berlini diaszpóra egészétől elkülönítve „MON-osként” emlegették. A tagok közel egy évtizedes fórumbeli aktivitása kapcsán feltűnő, hogy az 1511 összes hozzászólás közül 1050-et az első bő két év alatt, 2004 novembere és 2006 vége között írtak, a 223 összes felhasználó közül 82-en.²⁹

A fórumban zajló diskurzus értelmezésének fontos szempontja az anonimitás és személyesség kérdése, amire külön is kitérek majd a berlini diaszpóra általam elemzett online tereiben érvényesülő normák kapcsán. A MON Berlini csevegés előző példái is utalnak a fórum első időszakára jellemző személyességre, amely többször is jól érzékelhető volt. Például volt, aki megosztotta a csoporttal gyermeke születésének híret, másvalaki az aktuális egészségi állapotát, ami nyilván valamelyik közös találkozón való megjelenését gátolta, de szóba került egy-egy új munkahely, s ekkoriban jellemző volt a fórumban a karácsonyi és újévi jókívánások sora is. A fórum személyes jellegét a csevegés egy másik jellemző eleme biztosította: az új tagok bemutatkozása. Ez nyilván különböző mértékben személyes információk megosztását is feltételezte önmagukról: „Kedves berlini Mindenki! A honlapomon találhatok rolam bővebb infok: (...) Már szept. 11 -ota itt vagyok kelet-Berlinben, egészen pontosan Marzahnban. Megmondom őszinten nektek, örülök, h. egy teljesen összeszokott társaságot

25 <http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?topic=1769&forum=4&start=1440> (letöltve: 2018. január 26.).

26 <http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?mode=viewtopic&topic=1769&forum=4&start=1320> (letöltve: 2018. január 26.).

27 <http://magyaronline.net/forum/viewtopic.php?topic=1769&forum=4&start=1080> (letöltve: 2018. január 26.).

28 <http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?topic=1769&forum=4&start=870> (letöltve: 2018. január 26.).

29 A fórumban egy évtized alatt 15-en voltak, akik 25 vagy annál több alkalommal, és ezek közül 5-en, akik 50-nél többször szóltak hozzá.

találtam itt, es ha lenne valami érdekes program ajánlatotok szívesen részt venne rajta...³⁰
– írta egy új tag 2005 márciusában. A következő 2006-os bemutatkozás pedig arra mutat rá, hogy a fórumhoz csatlakozás okaként többször az egyedüllétet, a társaság vagy éppen csak a „magyar szó hiányát” jelölték meg:

Sziasztok! Nemrég költöztem Berlinbe és egyre jobban hiányzik egy kis magyar beszélgetés, ezért is örültem annyira, amikor rátaláltam erre a fórumra. Szívesen részt vennék a programjaitokon (persze csak ha nem zártkörűek), hogy végre megismerjem az itt élő magyarokat. Szóval, ha valakinek lenne kedve egy kicsit dumcsizni egy kávé (vagy bármi mellett), akkor munka után bármikor ráérek. Aprópó munka: én nemrég jártam végig a munka keresés, munkavállalási engedély és a bürokrácia fantasztikus útjait. Mondhatom tanulságos volt. Szükség esetén szívesen megosztom tapasztalataimat!:) Üdv!³¹

Az előbbi példa részben arra is utal, hogy a diaszpórák tagjaihoz kötődő fórumok felületének – ahogy például Trandafoiu kutatása is bemutatta (Trandafoiu 2013) – állandó témáját jelentik az identitás különféle kérdései. A MON berlini fórumában már a bemutatkozás során is gyakran előkerül a nyelv problémája, többször azért, mert a fórum segítségével Berlinben élő magyar szülők a kisgyerekeiknek keresnek olyan játszótársat, akinek társaságában azok az anyanyelvüket is gyakorolhatják: „van egy már majdnem két éves fiam, akinek (hasonló életkorú!) magyar játszópajtást keresek, akivel magyarul tudna kommunikálni. A német egyre jobban megy neki, de a magyar szavak gyakorlás híján kezdenek kihalni benne”.³² A téma másik aspektusát jelenti, hogy a fórumban zajló csevegés során többször szóba kerültek a nemzeti identitás megélésének banális, hétköznapi elemei. Ezek kapcsán nyilván főleg nemzeti jellegűnek vélt ételek elkészítéséről, alapanyagaik beszerzéséről volt szó.

A múltkor toltam a családnak amolyan igazi balatoni halászelevet (abszolút eredeti alapanyagokból). Annyira jól sikerült, hogy nekem alig maradt. Aztán meséltem nekik a meggyes-túrós rétesről, de ez mese is maradt, mert számomra eléggé idegőrlő mutatvány volna megcsinálni. Szóval tud valaki olyan helyet itt Berlinben, ahol ilyesmit készen lehet kapni? Klasszikus magyar desszert, valahol csak sütik idekint is.³³

– írták a fórumban, ahol hasonló problémák kapcsán vitatták meg különféle zöldségek és fűszerek beszerzésének módjait, az ezeket árusító berlini piacokat, üzleteket (2. *diagram*).

A következő, 2005 májusában feltett kérdés arra is rámutat, hogy az identitás témájáról szóló beszélgetést gyakran keretezte a kultúrák közötti összehasonlítás szempontja: „Evett-e már valaki »bolti nemet kocsonyát« uborka izesites nélkül?”³⁴ Nyilván ennek során nemcsak a gasztronómiai különbségekről értekeztek a fórumban, hanem a német és magyar mentalitás közötti eltérésekről is, amelyek a hétköznapi élet több színterén is érzékelhetők. Például a munka- vagy lakótársakkal, esetleg „házinénikkel” való kapcsolat során vagy akár sorban

30 <http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?mode=viewtopic&topic=1769&forum=4k&start=1380> (letöltve: 2018. január 26.).

31 <http://magyaronline.net/forum/viewtopic.php?mode=viewtopic&topic=1769&forum=4&start=510> (letöltve: 2018. január 26.).

32 <http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?mode=viewtopic&topic=1769&forum=4k&start=1050> (letöltve: 2018. január 26.).

33 <https://goo.gl/5R9ziC> (2018. január 26.).

34 <http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?topic=1769&forum=4&start=1230> (letöltve: 2018. január 26.).

állás közben: „En pl nagyon birom bennuk, hogy milyen turelemmel allnak sorba. Postanal, boltban, akarhol. Meteres kigyozo sor, ami nalunk mar lincshangulatot eredményezne, itt senkinek meg a szeme se rebben. Csak en toporgok mindig turelmetlenül, folyton az oramat lesve...”³⁵ A diaszporikus identitás e banális aspektusait legjobban a külföldön élő magyarok örökzöld problémája, a Tűró Rudihoz jutás kérdése összegzi. Ennek beszerezhetőségéről és helyettesíthetőségéről, valamint a különböző változatok ízének eltéréséről hosszasan csevegtek 2006 februárjában, amit végül az egyik fórumozó így summázott: „En mint turorudi-fuggo nehezen hiszem el, hogy van barmi is – főleg, ami nem magyar eredetu –, ami megkozelitoleg is olyan, mint a mi turorudink. Engem mindenfele turotolelekekkel ne akarjatok meggyozni.”³⁶

Az eddig említettekhez képest kevésbé került szóba a fórumban Berlin, a nagyváros témája. „Latom egész tisztos kis tarsasag gyult össze, bar nem is csoda egy ilyen inspiralo es igazan multikulturalis varosban”³⁷ – írta egy új tag 2004 végén. A városi kultúrára való hasonló, közvetlen reflektálás nem igazán volt megfigyelhető a MON berlini fórumában. A tagok a német fővárosról legtöbbször olyan turisták kérdése nyomán beszéltek, akik rövid időre utaztak oda, s elindulásuk előtt érdekes módon a berlini diaszpóra tagjaitól kértek tippet, tanácsokat: akár egy adott témájú múzeum, akár éttermek keresése kapcsán. 2006 márciusában például egy turista kérdése nyomán hosszan diskuráltak az Alexanderplatzon található tévétoronyról mint látványosságról: egyaránt beszéltek a városi látképről és az ott működő étterem színvonaláról. Szintén a városról szóló fejtegetésekre vezetett valamelyik csoporttag lakáskereséssel foglalkozó posztja: „Most koltozom at Braunschweigbol Berlinbe, abszolot nem ismerem a varost es surgosen lakast kell talalnom, tudna valaki arrol tajekoztatni, hogy hova nem szabad koltozni? Es melyik kerulet, negyed szamit jo kornyeknek?” Erre a kérdésre 2005 nyarán a csoport több évtizede Berlinben élő alapítója – aki munkája miatt eleve jól ismeri a város ingatlanpiacát – hosszú üzenetben válaszolt,³⁸ bemutatva röviden a városnegyedek társadalmi és ingatlanpiaci jellemzőit is. Például Kreuzbergről azt írta: „multikulti, részben lerobbant, de sok szép részlettel, régi, gyönyörű házzal, értelmiségiek is kedvelik”.

E példák arra mutatnak rá, hogy a városi helyek hogyan kapcsolódnak a térbeli mobilitás – akár a városon belüli, akár Berlin és Magyarország közötti – különböző léptékű formáihoz. Ahogy az 1. *diagramon* látható, a helyváltoztatás témája a fórum egészét átszövi. Ez ráadásul nem egységes tapasztalatként jelenik meg, hanem a mozgás szinte valamennyi formája szóba kerül a tagok közötti diskurzus során: a Berlinbe költözés mellett sokszor az időnkénti hazautazás, néhány esetben a hazaköltözés is. A turizmus többféle válfaját is megfigyelhettük a fórumban: a Berlinbe utazó magyarországi turisták mellett felbukkannak olyan – más országok magyar diaszpóráihoz tartozó – MON-tagok, akik Berlinbe látogatnak. De időnként maguk a berlini magyarok is turistává válnak, akár csak egy városkörnyéki kirándulás vagy egy távolabbi országba utazás során. A munkához kötődő mobilitás egyik formáját képvisel-

35 <http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?mode=viewtopic&topic=1769&forum=4k&start=1050> (letöltve: 2018. január 26.).

36 <http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?mode=viewtopic&topic=1769&forum=4Denesne&start=810> (letöltve: 2018. január 26.).

37 <http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?topic=1769&forum=4&start=1440> (letöltve: 2018. január 26.).

38 <http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?mode=viewtopic&topic=1769&forum=4&start=1200> (letöltve: 2018. január 26.).

te az a fórumozó, aki hamburgi munkahelye mellett párhuzamosan Berlinben is dolgozott időnként. Néha pedig egy-egy rövid kiküldetésen Berlinben dolgozó magyar kereste a berlini magyarok társaságát a fórum segítségével. A fórum online terében is jól érzékelhető, hogy egy diaszpóra közössége a mobilitás számtalan formáját egyesíti. Például azt is látjuk, hogy a fórum terében nemcsak új tagok jelentek meg, hanem mások hosszabb-rövidebb berlini tartózkodás után haza is költöztek, amint az alábbi tag személyes elköszönése is mutatja egy 2006. decemberi bejegyzésben:³⁹

Tisztelettel jelentem, hogy immáron magyar földről, bár még nem teljesen otthonról szólok hozzátok. Ugyanis hazaköltözöm, remélem, végleges jelleggel [...] Mindent összefoglalva, nagyon örülök, hogy megismerhettem Benneteket, köszönet [...] a Fórumért, aminek köszönhetően nagyon sok kedves embert ismerhettem meg személyesen is. A jövőre nézve nem ígerek semmit, először is komoly adag munka vár, de azért megpróbálok időnként valami életjelet adni magamról. Még egyszer köszönöm nektek a kedves közös élményeket! Aki lélekben kicsit berlini magyar is marad mindig...

A MON-osok a médiáról: „mi lenne, ha függő lennénk?”

A diaszpórák tagjai, a migrációs élethelyzetben lévők gyakran válnak az új kommunikációs technológiák korai adaptálóivá (Morley 2017: 183). Mivel a Berlini magyarok – csevegés fórum és általában a MON is a diaszpóra tagjainak lokális kapcsolatteremtésére szolgált, ezért a fórum aktív időszakában, 2005–2006-ban többször került szóba az új és változó médiakörnyezet, a mobiltelefon használata, és különösen az internet.⁴⁰ Hiszen a közös programok koordinációja az internet folyamatos használatát, a fórum követését igényelte, ami akkoriban nem volt magától értetődő. A fórum kezdetén a tagok közötti egyeztetés nem is volt zökkenőmentes, például 2005-ben nem ismerték meg egymást egyik találkozójukon.

Mivel en tegnap fel4kor megleptem a dolgozobol, mar nem neztem az online-t... nem tudtam, h mindenki abbrechenelte a meetinget! Emiatt szepen ott alltam a szo szerint esoben fagyban kb. 40percet a Filmbühne előtt, aztan mikor meg 18:40kor is (magamat is beszámolva) 1 ember volt ott, ezert elmentem magammal haza es összeröfentem... kiraly volt!

– panaszkodott „ThomasDeNemGottschalk” felhasználó egy elmaradt találkozó miatt.⁴¹ Másvalaki viszont felvilágosította, hogy azt megtartották:

Pedig az osszeroffenes kiraly volt, vegul ketten voltunk Norbertel. Azt hiszem mindenkeppen eredményesnek mondható az eszmecsere, ami kb. 1/2 11-ig tartott. Thomasakarmi, azt hiszem lattalak teged, akkor meg egyedül voltam (bent egy kisasztalnál egy papírra írogattam), csak addigra kisse elment a batorságom, mert már 2 magányos embert kerdeztem meg hogy magyarok e.

39 <https://goo.gl/Rm67PG> (letöltve: 2018. január 26.).

40 A MON általános fórumai között külön topikok is foglalkoztak médiatechnológiai kérdésekkel, például számítástechnikával vagy éppen a magyar televíziós adások külföldi vételének problémájával.

41 <http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?mode=viewtopic&topic=1769&forum=4&start=1260> (letöltve: 2018. január 26.).

Az eset nyilván az internethasználat elszigeteltségéről is szól, amely ekkor még nem volt folyamatos, nem kötődött a mobilitáshoz, az online jelenlét helyszíne sokszor a munkahely volt.

Az internetről mint új és szokatlan technológiáról szóló megjegyzéseik az annak veszélyeire figyelmeztető, moralizáló diskurzus nézeteit visszhangozták: „az az igazság hogy én így is nagyon rá vagyok »kattanva« az internetre és nem akarok egész nap rajta ülni már így is függő lettem, illetve engem most csak az itt élő magyarok érdekelnek hogy mi történik velük néha egy két teli vagy telefon meg egy két okosság amit hallhatok, illetve mondhatok”⁴² – írta egy fórumozó 2005 májusában. Ugyanekkor másvalaki is hasonlóan fogalmazott:

Azt hiszem a blogok megjelenése az utolsó keszdomes az információt betegesen habzsoló embereknek: innentől kezdve nincs menekülés a monitor elöl. [...] Bar nem vagyok internetfuggo, megis megneztem irtatok e valamit pont ebben az oraban. Mi lenne ha fuggo lennek? Azt hiszem pont ezert nem akartam itthonra internetet, vitezul ellen is altam 3 evig. De vegul a csoport nyomasa...

Az alábbi hozzászólás 2006 januárjából azt fejezi ki, hogy az internet használata nem szabadidős tevékenység, hanem még a munka kötelességekkel átitatott világának része:⁴³ „A hétfélig szabad program – mint a mellékelt ábra is mutatja (értsd gép előtt vagyok..) – munkába torkollott.”

Az eddigi példák alapján egyértelműen látszik, hogy a fórum „kávéházi” zsánerében hogyan szövődtek össze egymással az offline és az online tevékenységek. Az internet segítségével találkozókát szerveztek, ezeket gyakran megbeszélték, értékelték egymás között, miközben a fórum témája a berlini kulturális élet vagy a város, a diaszpóra közössége volt, az ott zajló párbeszédet pedig a személyesség, az anonimitás kerülése jellemezte. Ugyanakkor talán éppen az internethasználat térben és időben való korlátozottsága, a hétköznapi élet tevékenységeitől való elkülönültsége, másrészt a technológia által közvetített kommunikációra vonatkozó hétköznapi ideológiák miatt a fórum tagjai legtöbbször az online és offline kommunikációról, mint egymástól élesen elválasztott világokról beszéltek.

A fórum kapcsán egyetlen témáról érdemes még szót ejteni, amely már valamennyire áttevett a berlini diaszpóra Facebookon jelenlévő csoportjai felé. A MON Berlini magyarok – csevegési felületén a fent bemutatott témák mellett előfordultak olyan egyéb kérdések, amelyek a mindennapi élet megoldandó problémáival, a hiányzó információk beszerzésével kapcsolatosak, s melyek mintegy kivezetnek a „kávéházi” zsáner értelmiségi disputájából. Már 2004-ben, az első bejegyzések között valaki egy németországi gyorsforgatás ügyintézéséről kérdezte a csoporttagokat, de később is előkerültek hasonló kérdések, kérések. Ezek olykor a két ország közötti közlekedésre vonatkoztak, például a tagok fuvar igényelték. Továbbá kerestek vagy éppen eladásra kínáltak felesleges tárgyakat, például kerékpárt vagy bútort. Mások fogorvos vagy nyelviskola iránt érdeklődtek, de voltak, akik a munkahelyük álláshirdetését tették közzé.

A következő részben azzal foglalkozom, hogy a mindennapi élethez kötődő hasonló tartalmak mennyire jellemzik a Berlini Magyarok elnevezésű Facebook-csoportot. 2007 után megváltozott a fórum felületén zajló aktivitás: ritkábbak lettek a hozzászólások, eltűntek a

42 <http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?mode=viewtopic&topic=1769&forum=4&start=1260> (letöltve: 2018. január 26.).

43 <http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?mode=viewtopic&topic=1769&forum=4&Szerpl&start=840> (letöltve: 2018. január 26.).

korábbi magot alkotó tagok, nem alakultak ki hosszas párbeszéddek. „Na mi van a berlini ungarnokkal? nagy csend van itt, de azért íme egy kis koncert hirdetés”⁴⁴ – kérdezték már 2007 első felében, mire válaszként a csoport legaktívabb tagja ezt az új közösségi oldal, az iWiW hatásával magyarázta: „Azért maradtunk még néhányan. Az a benyomásom, hogy a maradékok 35 alatti tagjai elsősorban az iWiW berlini rovaibaiban nyilvánulnak meg.”⁴⁵ Ekkoriban például valaki „Alt Mariendorfban egy konditerem címet” keresett,⁴⁶ 2009-ben egy másik fórumozó olyan újságot, „ahol hirdetést lehet olvasni, és feladni”.⁴⁷ A moderálás miatt a berlini fórumot nyilván nem lepték el a hirdetések, a programajánlók azonban továbbra is jellemzők voltak 2013-ig, a fórum életének teljes megszűnéséig. Viszont az új tagok rövid bemutatkozásából látható, hogy a fórumban zajló aktivitás többnyire néhány frissen Berlinbe érkezett magyar alkalmi hozzászólására egyszerűsödött.

A Facebook-csoport mint piacter

Az előbb elemzett fórumhoz képest a Facebook és a közösségi oldalak jóval összetettebb platformok, tulajdonképpen különböző kommunikációs eszközök sajátos készleteként értelmezhetők (Ellison és Vitak 2015: 222). Miller számára ez azt jelenti, hogy a Facebook önmagában is polimédia (Miller 2011: 200–201), hiszen egyszerre többféle kommunikációs eszközzel szemben nyújt – nyilván a privát és nyilvános skáláján különbözőképpen elhelyezkedő – alternatívát. A közösségi médiumok affordanciáival danah boyd (2011) foglalkozott, aki azonban inkább a hálózati kommunikációs eszközökre általában érvényes affordanciák, mint az állandóság, másolhatóság, skálázhatóság és kereshetőség alapján tárgyalta azokat. Tanulmányában viszont említ olyan jellemzőket, amelyek a közösségi oldalak sajátosságai: a (fél)nyilvános profil, a kapcsolatok listája és a csoportszintű kommunikáció többféle lehetősége a kommenttől az üzenőfalig (boyd 2011: 43). Madianou és Miller a boyd által említett affordanciákat a hozzáférhetőség és láthatóság szempontjával egészítik ki, ami azt eredményezi, hogy a közösségi médiában viszonylag kevésbé ellenőrizhető, ki fér hozzá a megosztott tartalmakhoz, azok könnyebben publikussá válhatnak (Madianou és Miller 2012: 115).

Ezek az affordanciák, technológiai jellemzők nyilvánvalóan kapcsolódnak azokhoz a kutatásokhoz, amelyek a közösségi média szerepét vizsgálták a társadalmi tőke megszerzésében. Vitak és Ellison szerint (2013: 252) a Facebook kommunikációs affordanciái különösen az információs jellegű kérések, információhiányon alapuló problémák megoldását könnyítik meg, amelyek az „áthidaló társadalmi tőkéhez” kapcsolhatók. Vagyis a közösségi médiumok gyenge kötései olyan problémák kapcsán használjuk információs forrásként, amelyeket az erős kapcsolataink segítségével nem tudunk megoldani (Vitak és Ellison 2013: 247). Caroline Haythornthwaite az internet hétköznapi életbe integrálódása kapcsán már 2005-ben hangsúlyozta a gyenge kötések fontos szerepe mellett a látens kötések kialakulásának jelentőségét a hálózati kommunikáció során. Ezek olyan kapcsolatok, amelyeket a technológia tesz

⁴⁴ <https://goo.gl/hT9L2q> (letöltve: 2018. január 26.).

⁴⁵ <http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?mode=viewtopic&topic=1769&forum=4&start=390> (letöltve: 2018. január 26.).

⁴⁶ <http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?mode=viewtopic&topic=1769&forum=4&start=420> (letöltve: 2018. január 26.).

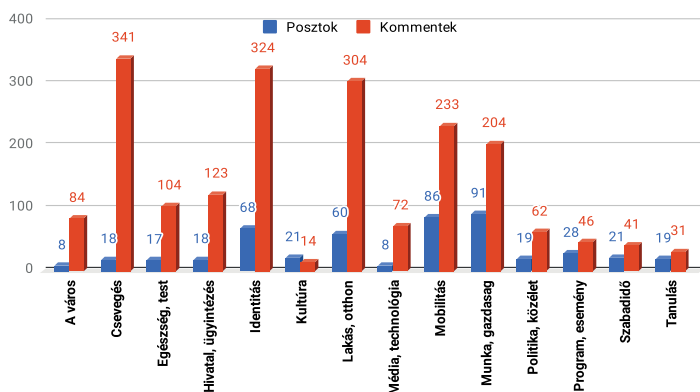
⁴⁷ <http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?mode=viewtopic&topic=1769&forum=4&start=360> (letöltve: 2018. január 26.).

lehetővé, de társadalmilag még nem aktívak, viszont gyenge vagy akár erős kapcsolatokká válhatnak (Haythornthwaite 2005: 137).

Az alábbiakban azt mutatom be, hogy a Berlini magyarok nevű Facebook-csoport kommunikációs zsánerének célja a fórumon megfigyelt diaszporikus kapcsolatépítés,⁴⁸ azaz erős kötések létrehozása helyett inkább gyenge kötések kialakítása, amelyek hétköznapi információk keresése, tárgyak és szolgáltatások cseréje során valósulnak meg, jellemzően idegenek között. Ezért használom a „piactér” metaforáját a zsáner jellemzésére. Erre utal a csoport eltérő léptéke is, amely jóval szélesebb, tömegesebb, mint a fórumé. A fórumot egy évtized alatt használó 223 személlyel szemben a Facebook-csoportban az általam vizsgált egyetlen hónap alatt 490-en nyilvánultak meg: 337 bejegyzést és 1261 kommentet írtak. E számokból látszik, hogy a közel félezer felhasználó aktivitása azonban viszonylag alacsony, egy főre átlagosan 3,5 megnyilvánulás jut. A csoportban egy hónap alatt mindössze két személy volt aktív – egyikük a csoport alapítója és moderátora –, nagyjából 50 alkalommal, viszont 307 felhasználó csak egyszer vagy kétszer „szólt meg” 2017 októberében.

A 3. diagram segítségével a csoport 2017. októberi bejegyzéseinek és hozzászólásainak tematikus jellemzőit tekinthetjük át. Szembeötlő a témák heterogenitása a fórumhoz képest, amely e szempontból jóval koncentráltabb volt. A Berlini magyarok nevű Facebook-csoportban négy fontosabb témát is találunk, melyek kiemelkednek a többi közül: a főleg Berlin és Magyarország közötti közlekedéssel, azaz általában fuvarmegosztással foglalkozó „mobilitás” kategóriája; a többnyire lakáskereséssel és -kiadással kapcsolatos bejegyzések; a munkát kereső és kínáló posztok; valamint ilyen az identitás témája is, ami a fórumban zajló diskurzus számára is fontos volt. A Facebook-csoportban nemcsak a nyelvtanulással kapcsolatos bejegyzések, kommentárok miatt szerepel többször ez a probléma, hanem azért is, mert más témák kapcsán is gyakran felvetődik. Főleg a munkával kapcsolatos posztok gyakori résztémáját jelenti ez a kérdés, de az is előfordult például, hogy egy Berlinben praktizáló, magyarul beszélő orvost kereső bejegyzés után alakult ki vita két hozzászóló között a nyelvtudásra vonatkozóan.

3. diagram: A Berlini magyarok nevű Facebook-csoport témái 2017 októberében

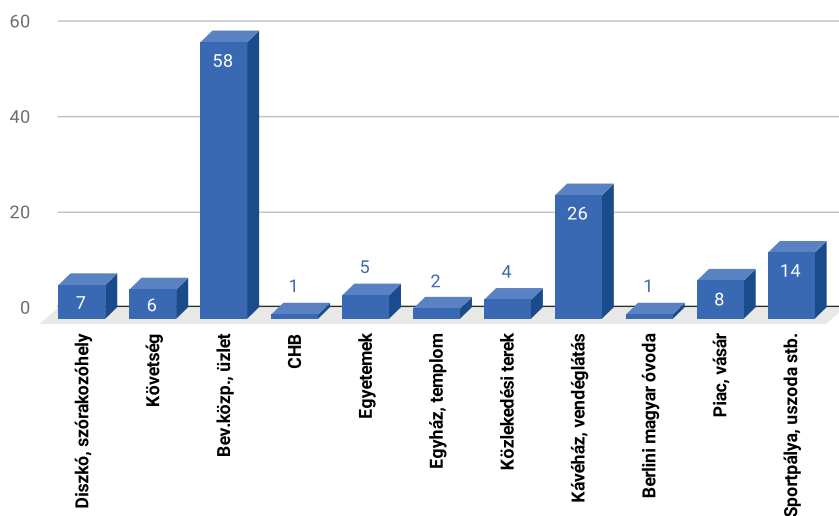

Forrás: szerző saját szerkesztése (2018)

48 <https://www.facebook.com/groups/256717747768272/> (letöltve: 2018. január 26.). Az alábbiakban a Facebook-csoportból származó idézetekre a szövegben nem hivatkozom külön.

A fórumhoz képest feltűnő a programok, események és nyilván ezzel összefüggésben a kulturális témák alacsonyabb aránya a Facebook-csoportban. Egy hónap alatt 17 alkalommal osztottak meg kulturális programokat, eseményeket, és tízszer hívták a többi csoporttagot a fórum zsánerét jellemző spontán délutáni kávézásra, meccsnézésre „sörözéssel egybekötve”, bulizásra vagy éppen „hosszabb-rövidebb futásra” az egyik berlini parkban. A hasonló bejegyzések egy évtizeddel korábban a fórumban se voltak gyakoribbak adott időszak alatt, de ezek mennyisége a Facebook-csoport üzenőfalán már sokkal kevésbé észrevehető; ráadásul viszonylag kevesen is reagáltak ezekre. A 4. *diagram* az egy hónap alatt a csoport kommunikációja során szóba került nyilvános helyeket mutatja be. Ez jól alátámasztja az előbbieket: nem vagy alig említődnek olyan kulturális intézmények, mint színházak, mozik vagy éppen a CHB, a diaszpóra hagyományos találkozóhelye. Fontosabbak a szabadidő, a szórakozás más helyei: például diszkók vagy edzőtermek. A kávéházakhoz képest pedig legtöbbször különféle üzletek és boltok kerülnek szóba a csoportban, azaz a fogyasztás terei.

4. *diagram*: A Berlini magyarok Facebook-csoportban említett nyilvános helyek (2017. október)

Forrás: A szerző saját szerkesztése (2018)

A fórumban zajló kommunikációs zsáner elsődleges célja az identitás megélése, az anyanyelv gyakorlása és ennek érdekében offline kapcsolatok kialakítása, nyilvános helyeken zajló találkozások megszervezése volt. A Facebook-csoport sokkal banálisabban, a megszokott hétköznapi tevékenységek, fogyasztási vagy éppen szabadidős, a testtel kapcsolatos gyakorlatok (újra)alakításán keresztül köthető a migrációs élethelyzethez. A helybeliség aspektusa felől inkább kapcsolódik az otthonhoz, a háztartáshoz vagy olyan nyilvános helyekhez, amelyek a fogyasztás és más szabadidős tevékenységek terei. Ennek áttekintése során a témák heterogenitása mellett számomra elsősorban azt volt érdekes, hogy a Facebook-csoportban zajló kommunikációt valamiféle, a tartalomelemzés számsoraival kevésbé érzékeltethető, ám a hétköznapi életben nagyon gyakran megfigyelhető rende(ze)tlenség jellemzi. Ez a fórum

egy évtizeddel ezelőtti értelmiségi, a diaszporikus identitás és offline kapcsolatok létrehozása körül szerveződő „kávéházi” zsánéréhez képest még jobban feltűnő. A Facebook e hétköznapi piacterét az alábbiakban kétféleképpen értelmezem: egyrészt a benne megjelenő tárgyak, másrészt a mindennapiságot biztosító rutinok szempontjából, amely témák egyaránt fontosak nemcsak az anyagi kultúra, a fogyasztás kutatása, hanem a média etnográfája számára is.

Összedobott cuccok – a Facebook fekete doboza

A Berlini magyarok elnevezésű Facebook-csoport online terében megjelenő megosztások tematikus heterogenitását, rendezetlenségét jól illusztrálja néhány sajátos példa is. Ilyen az egyik 2017. októberi poszt, amelyben egy csoporttag egy bőrönd képét tette közé mindenféle magyarázat nélkül. Mások természetesen találgatni kezdték a tárgy rejtélyét: hiszen az lehet akár egy elveszett vagy éppen eladásra szánt, megunt, felesleges holmi. Az ezzel kapcsolatos információhiányt humorosan kezelték, egyikük például képzőművészeti alkotásként értékelte a tárgyat: „Tájkép bőrönddel. Ismeretlen művész. Késő tegnap esti”. Első látásra hasonló annak a férfinak a 2017. október 22-i posztja, aki egy viszonylag ismert fájdalomcsillapító olyan kiszerezését kereste, amely egy adott időszámban jár le. Ő viszont meg is osztotta az értetlenkedő kommentelőkkel („mindenhol ezt látom már hónapok óta és nagyon nem értem! hááát mááááá méééé ???” – kérdezték tőle például) bejegyzése titkát: a gyógyszer újabb változata, szerinte egy megváltozott hatóanyag miatt, kevésbé hat a gerincsérvére. A fórummal ellentétben a Facebook-csoportban folyó kommunikáció nagy része tehát nem kötődik a diaszporikus identitáshoz, valamint a privát és publikus szférák közötti skálán is máshol helyezhető el. A Facebook-posztok nagyobb részének inkább egyéni relevanciája van; privát, banális, hétköznapi eseményekhez kapcsolódnak. A berlini magyarok a 2017 októberében írt bejegyzéseikben egyaránt keresnek például vadászati szakértőt, vőfélyt, karmestert, csontkovácsot, ipari alpinistát és elveszett kutyát; van, aki a benőtt körmét kezeltené, más egy lökhárítót szeretne Magyarországról Berlinbe juttatni. 2017. október 28-án egy felhasználó arról osztott meg egy videót a csoportban, hogyan kell szétszerelni és megtisztítani egy golyócsapágyat – erre senki sem reagált.

Orvar Löfgren, svéd etnográfus egyik tanulmányának tárgya éppen az utazás, helyváltoztatás jellegzetes kelléke, a bőrönd és az azzal kapcsolatos hétköznapi gyakorlat, a pakolás (Löfgren 2016). Szerinte a bőröndök és utazótáskák affordanciája, azaz a bennük elhelyezhető tárgyak korlátozottsága mellett azok másik jellemzője a bennük lévő dolgok összedobott jellege.⁴⁹ Ezért a bőröndök az identitás, az otthon és életstílus személyre szabott kifejeződéseként értelmezhetők, a tartalmaik „a meghittség és gyakran a diszkréció új auráját hozzák létre” (Löfgren 2016: 69). Nem véletlenül beszél tehát Löfgren egy másik írá-

49 Löfgren itt egyébként a kritikai geográfus, Doreen Massey által a kulturálisan heterogén nagyvárosi nyilvános tér jellemzésére használt „throwntogetherness” fogalmára utal. Massey ennek segítségével a városi helyeket olyan találkozási eseményekként értelmezte, melyek különböző, akár természeti, társadalmi vagy éppen kulturális folyamatok gyakran váratlan találkozásait, egymás mellett létezését, s ezzel együtt a helyek sajátos egyediségét eredményezik (Massey 2005: 149–162). A holland kutató, Koen Leurs már a Facebook digitális terével kapcsolatban vizsgálta ezt a jelenséget, amikor egy kutatása során azzal foglalkozott (Leurs 2014), hogy London egyik etnikailag sokszínű városrészében élő, különböző migrációs hátterű fiatalok Facebook-kapcsolataiban megjelenik-e az őket körülvevő nagyvárosi tér kulturális heterogenitása.

sában (Löfgren 2014) a mindennapi élet „fekete dobozáról”.⁵⁰ Szerinte a hétköznapi élet medializációjának kérdését többnyire a technológiai változások hatásával azonosítják, noha az etnográfia számára az új digitális médiumok hétköznapi életben játszott szerepére irányuló kérdés inkább megfordítva érdekes:⁵¹ vagyis az, hogy „a hétköznapi hogyan forradalmasíthatja az új technológiákat?” (Löfgren 2014: 81). S noha a mindennapi élet témája az etnográfusok számára is meglehetősen fontos, Löfgren szerint mégis meglepően keveset tudnak ennek működéséről: például a kortárs társadalomtudósok előszeretettel használnak a téma kapcsán olyan fogalmakat, amelyek a mindennapi élet fragmentáltságát fejezik ki. Azonban a probléma szerinte inkább az otthonainkban lévő, a hétköznapi fogyasztáshoz kötődő tárgyak túlburjánzásához köthető, ahhoz, hogy „a legtöbb nyugati otthon olyan tárgyak és készülékek, felszerelések és eszközök valóságos dzsungle, amelyeket minden rendelkezésre álló helyre bezsűfoltak” (Löfgren 2014: 83).

E problémával kapcsolatban állapítja meg Löfgren, hogy a mindennapi élet medializálódása tulajdonképpen azt jelenti, hogy a kommunikációs eszközök is részei annak a jelenségnek, ahogy az otthonok terében különféle tevékenységek és tárgyak váratlan és gyakran improvizatív módon kapcsolódnak össze. „Az arckrémes tubus ajtóátmasztékká válik, a bidé a samponok tárolóhelyévé, a vasalódeszka pedig laptop-munkaállomássá” (Löfgren 2014: 91), miközben szinte az összes háztartási tevékenységhez társulhat a média használata. Löfgren szerint a fogyasztói társadalom tárgyi világában a „multitasking” jelensége jóval megelőzi a számítógép és az internet megjelenését. A 20. század elejétől kezdve egymás után megjelenő „új” médiumok etnográfiai kutatása nagyrészt éppen arra törekedett, hogy bemutassa, hogyan kombinálódik a médiahasználat más hétköznapi tevékenységekkel.⁵² Ezt a jelenséget Bausinger a „médiavilágunk szürrealizmusának” nevezte (Bausinger 1984: 351), miközben azt is hangsúlyozta, hogy ennek során nem is lehet megkülönböztetni az elsődlegesnek vagy másodlagosnak tekinthető cselekvéseket.

Löfgren szerint a mindennapi élet megértését az segítheti, ha annak töredékessége, a tárgyak összekuszáltsága helyett párhuzamosan foglalkozunk azok materiális és érzelmi aspektusaival is. Ez a szemlélet a mindennapi élet kutatásának tárgyát az otthon, a háztartás szférájában találja meg. Egy olyan térben, amelyet a káosz és rend ellentéte jellemez, azaz a különféle tárgyak mindennapi szerepe, jelentése és használata körüli folyamatos egyezkedések és küzdelmek. Ahogy ezt jól kifejezi Löfgrennek a művészeti életből vett példája: a svéd művész, Lotta Sjöberg 2009-ben *Family Living – the True Story* [Családi élet – igaz történet] címmel a Facebookon indított egy projektet,⁵³ amelyben a saját rendetlen lakásáról készült fényképeket tette közzé. Ez 2018 elejére egy közel 70 ezer tagot számláló Facebook-csoporttá vált, ahol a résztvevők a saját lakásukban éppen uralkodó káosz képeit osztják meg egymás-

50 Ahogy Slater megjegyzi, a „fekete doboz” problémája a mindennapi élet gyakorlatával foglalkozó elméletek népszerű témája (Slater 2013: 49), amellyel kapcsolatban Löfgren egy másik képzőművészeti példát is említ, Klara Lidén svéd művész 2007-es stockholmi kiállítását. Ő az otthonában tárolt valamennyi holmiját mutatta be „óriási halomba rakva, mintha raktározásra vagy megsemmisítésre várnának. A háztartási tárgyak új szomszédokhoz préselődtek: a bicikli egy matraccal gabalyodott össze, egy gördeszka a mosdóhoz dőlt. Piszkos ruhák, CD-k, számlák, kábelek, párnahuzatok, kórházi leletek...” (Löfgren 2014: 82).

51 Ahogy erre klasszikussá vált médiaetnográfiai esszéjében Bausinger – még a hagyományos médiumok kapcsán – felhívta a figyelmet (Bausinger 1984).

52 S nyilván ez a probléma jelenti a fogyasztás- (Warde 2005) és a médiakutatás (Coudry 2004) „praxisfordulatának” kiindulópontját.

53 <https://www.facebook.com/groups/87500194530/> (letöltve: 2018. január. 18.).

sal – azonban a kommentárok jelentős része Löfgren szerint éppen a rendetlenség miatt kialakult büntudat érzésével szembeni küzdelmet fejezi ki (Löfgren 2014: 90).

Ehhez nagyon hasonlóan vizsgálta a média, s különösen a televíziózás szerepét az otthonosság létrehozásában Roger Silverstone két évtizeddel ezelőtti írásaiban. Silverstone-nak a média otthoni használatát tárgyaló kutatásai azzal foglalkoztak, hogy annak milyen szerepe van nemcsak a háztartás morális gazdaságában, hanem a családi kapcsolatok kialakításában (Silverstone 1994: 24–51). Ennek során a médiahasználat más fogyasztási tevékenységekkel együtt része azoknak a gyakorlatoknak, amelyeket az otthon és a külvilág közötti szüntelen tranzakciók jellemeznek: tárgyak és ismeretek körforgása a privát és a nyilvános szférák között. Ugyanebben az időszakban a tévé és a rádió, azaz a műsorszóró médiumok fenomenológiájával foglalkozó Paddy Scannell a mindennapiság (*dailyness*) problémáját vizsgálta hasonlóan. Vagyis azt, hogy a hétköznapi rutinok megteremtésében egyre inkább szerepet játszanak az ismétlődő fogyasztási gyakorlatok, vagy éppen a közlekedés mellett a 20. században létrejött, a program tervezett ismétlődésén alapuló műsorszóró média is (Scannell 1995: 6–8; Moores 2005: 16–19). Silverstone ezt a témát Giddens strukturálódási elmélete alapján is értelmezte, amikor rámutatott arra, hogy ezeknek a rutinszerűen ismétlődő gyakorlatoknak is fontos szerepük van a mindennapi élet – Giddens fogalmával élve, „ontológiai biztonságérzetének” – kialakításában (Silverstone 1994: 5–8).

Mindennapiság a Facebook-csoportban: hiányzó ízek, zúgó fülek, kieső járatok

Utóbbi nézőpontok felől a Berlini magyarok elnevezésű Facebook-csoport – tematikusan meglehetősen rendezetlennek és kaotikusnak tűnő – zsánerét értelmezhetjük olyan tevékenységként, melynek célja nagyon sokszor az, hogy a Facebook-kapcsolatok segítségével helyreállítsák, vagy legalább megvitassák a hétköznapi élet különféle okokból megszakadt normális, rutinszerű folyamatát. Például annak során, hogy a csoporttagok kisebb megbetegedések, egészségügyi problémák – mint benőtt körmök vagy egy másik esetben fülzúgás – kapcsán (magyar) orvosokat keresnek, vagy éppen a megszokott ételek elkészítéséhez szükséges ismerős alapanyagokat próbálják felkutatni berlini üzletekben. Többször előfordul, hogy szabadidős rutintevékenységek olyan helyeit keresik, mint egy-egy edzőterem vagy éppen „magyar diszkó”. Október végén valaki az ünnepek megülése iránt érdeklődött: „Egy kérdés lenne holnap unnepe van e berlinben vagy ott ma tartják e a minden szenteket? Weddingben lakunk.” Más jellemző példa: egyik Németországban élő magyar a Facebook-csoport segítségével a Magyarországon felejtett szemüvegét próbálta Berlinbe juttatni.

Az általam vizsgált hónap során a legtöbbet bejegyzés az alábbi kérdés volt: „Szép jó estét mindenkinek! Tudja valaki esetleg, hogy töltött káposztához savanyúkáposztát tudok valahol venni? Én nem láttam eddig sehol csak a székelykáposztához valót.” A kérdésre válaszoló 60 kommentelő segítségével nem csak az derült ki a bejegyzés alatti kommentek folyamában, hogy a berlini „török boltok” mellett a nagyobb üzletláncokban is kapható a keresett termék, hanem az is, hogy a különféle változatok íze mennyire hasonlítható a „magyar piacon” kaphatóhoz. Ráadásul a kommentelők között az egyik szóba került élelmiszerlánc dolgozója is felbukkant, aki rögvest el is magyarázta, hogy „a hűtőben is szoktuk tárolni, de megtalálod a gyümölcskonzerveknél, ha ugyanaz az elrendezés, ami a mi boltunkba... ami elvileg úgy van”.

A 2017 októberének elején Berlinben tomboló időjárási ciklonhoz kapcsolódik az időszak egy másik népszerű, 24 fő által kommentált posztja, mely a berlini U-Bahn egyik állomásán a vihar okozta járatkimaradások miatt összezsúfolt tömeget ábrázoló fénykép volt. Itt a csoporttagok párbeszéde a felborult közlekedésről, az elszenvedett késésekről szólt. „Holnap reggelre remélem, hogy az SBahn működni fog... ma is meg volt a sport, két óra erőltetett menet hazafelé...” – írta egy kommentelő. Egy másik népszerű bejegyzés az egyik Berlinből Budapestre tartó fapados repülőjárat – szintén az időjárás okozta – pozsonyi kényszerű landolásával s a légitársaság elégtelen szolgáltatásával foglalkozott: a Facebook-poszt szerzője a csoportban utastársakat keresett, akikkel az esetleges kártérítésről egyeztetett volna. E példák már arra utalnak, hogy a mindennapi élet rutinjának érzékelésében milyen fontos szerepet játszik a technológiai környezet, melynek része a média.

Az infrastruktúrának a városi életben betöltött szerepét kutató Stephen Graham jegyzi meg, hogy a nyugati társadalmakban a mindennapi élet zavartalan működését biztosító technológiák csak akkor válnak láthatóvá az átlagemberek számára, ha éppen működésképtelenek (Graham 2009: 6–9). Például a fórummal ellentétben a Facebook-csoportban 2017 októberében az új médiatechnológiák témája már szinte teljesen marginális. Egy európai nagyváros lakói számára az összetett médiakörnyezet éppen a kézenfekvő, megszokott jellege miatt nem észrevehető: a 337 bejegyzés közül mindössze 8 poszt (rész)témája. Ezek főleg nem működő eszközökkel kapcsolatosak: például több csoporttag számára is gondot okozott az egyik internetes telefonszolgáltató kártyájának üzembe helyezése.

A Berlini magyarok nevű Facebook-csoport tematikus rendezetlensége mögött a mindennapi világ látszólagos töredékessége áll. Az ott felbukkanó információkéréseket, sokszor banális problémákat voltaképpen nagyon heterogén fogyasztási és médiahasználati gyakorlatok eredményezik – ezek a Facebook felől szemlélve különböző hétköznapi világok „feke-te dobozaiból” kitüremkedő töredékeknek látszanak. A posztok egy része azonban felfedi azt is, hogy a rendezetlenség mögött a hétköznapi tevékenységek rutinja vagy éppen annak megszakadása rejlik, melynek megteremtésében, helyreállításában nemcsak a társas kapcsolatok, a fogyasztás, hanem a közlekedési és kommunikációs technológiák is szerepet játszanak. Hiszen a digitális antropológia irányzatának is egyik fontos törekvése, hogy bemutassa, hogyan olvad össze az online digitális világ az offline hétköznapi világgal: ezek a társadalmi élet egyenrangú szinterei, ezért a „valódi” és a „virtuális” megkülönböztetése tarthatatlan (Miller és Horst 2012: 12–13; Wittel 2001: 62–63).⁵⁴

„Basszus, ez olyan, mint egy apróhirdetés” – normák a digitális térben

Az antropológia szemléletmódja a közösségi média tanulmányozását a mindennapi élet társadalmi kapcsolatainak feltárásával segítheti, hiszen a normativitás, vagyis azoknak a sza-

⁵⁴ E megállapítás jó példája egy olyan régi médium, mint a vezetékes telefon, melynek jelenléte annyira természetes napjainkban, hogy senkinek se jutna eszébe a mindennapi élettől elválasztva értelmezni a telefonos „on-phone” világot. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy az „offline” és „online” kommunikáció szembeállítását Millerék digitális antropológiai kutatásának szinte valamennyi terepén jellemzi a digitális médiával kapcsolatos hétköznapi gondolkodást. Legérdekesebb példát erre a dél-indiai kutatási terepük nyújtja, ahol még az olyan digitális platform segítségével zajló kapcsolatokat is offline kommunikációként értelmeznék a helybeliek, mint a WhatsApp (Miller et al. 2016: 100–101).

bályoknak a vizsgálata, amelyek megkülönböztetik egymástól az elvárt, a helyes és a helytelen viselkedést, e tudományág egyik meghatározó kérdése (Miller et al. 2016: 22). Horst és Miller szerint a digitális kultúra egyik legfontosabb jellemzője nem egyszerűen a technológiai változások sebessége, hanem magától értetődővé válásuk gyorsasága a használatukkal kapcsolatos normák kialakulásával együtt (Horst és Miller 2012: 107). Az alábbiakban azt mutatom be, hogy a normativitás, azaz a csoporttagoktól elvárt viselkedés problémája a fórum és Facebook-csoport esetében egyrészt hogyan kapcsolódik a csoporttagok közötti együttműködés, aktivitás kérdéséhez, másrészt a hirdetések megjelenéséhez. Az online tér kommercializálódás elleni megvédése a fórum esetében a csoportban zajló diskurzus során látványosan megjelenik, míg a berlini magyar Facebook-csoportoknál – éppen az oldalak viszonylagos kommercializáltsága miatt – ez inkább rejtett moderátori feladat.

Mint láttuk korábban, a MON berlini fórumának egyik legfontosabb jellemzője a Facebook-csoporthoz képest a tematikus fókuszáltsága volt. Ezt a fórumban elsősorban a moderátor érvényesítette, akinek az egyik legfontosabb feladata az volt, hogy minden téma, diskurzus a fórum megfelelő színterében legyen. Többször is beavatkozott a csoporttagok diskurzusába, jelezte, ha egy éppen megkezdődő párbeszédet áthelyez a megfelelő „topikba”. A moderátor szerepe ennek során a hagyományos sajtó szerkesztőjére emlékeztet; volt olyan fórumozó, aki őt tréfásan „T. Főszerkesztő Ur”-ként emlegette. A fórum tematikus egységét másrészt a tagok is biztosították, akik, érzékelve a moderátori jelenlétet, többször saját magukat is fegyelmezték, ha tematikusan eltértek a fórum céljától, például egy látott filmről, a gyerekek nyelvtanulásáról vagy akár egy receptről szóló eszmecsere során, akkor megállapodtak abban, hogy azt a megfelelő MON-topikban folytatják a berlini fórum helyett.

A fórum terében erőteljesen érvényesülő további normák a csoport életébe való aktív bevonódásra, jelenlétre vonatkoznak. Ez erőteljes különbség a Facebook berlini magyar online tereihez képest: nyilván azért is, mert a fórum fő szerepe az offline jelenlét és találkozás szervezése volt. Ez a fórum új tagjainak rövid bemutatkozását feltételezte, mely gyakorlat az online teret köti össze az offline, hétköznapi világgal. Ennek kapcsán fontos megemlíteni, hogy a Berlini magyarok – csevegés elnevezésű fórum az igazán aktív időszakában, az első két-három év során jelentős mértékben az egyik csoporttag körül szerveződött, aki a berlini MON-topik legaktívabb felhasználója is volt. Neve az impresszumban is szerepel a szerkesztők között a MagyarOnline.net oldalán, ahol egyébként aktív publicisztikai tevékenységet is kifejtett: például filmkritikákat, kulturális eseményekről szóló beszámolókat írt a fórum ezzel foglalkozó „rovatában”. Emellett az offline térben is aktív, nemcsak jelenlétével a csoporttalálkozókon, hanem mert az utóbbi évtizedekben a helyi magyar diaszpóra közéletének egyik kulcsfigurája a Berlini Szalon szervezőjeként, vendéglátójaként. A szalon évente pár alkalommal megrendezett eseményeket jelent, amelyek „irodalmi vagy egyéb szerzői estek, beszélgetések társadalomtudósokkal, érdekes közéleti emberekkel, de előfordulnak színházi produkciók is”⁵⁵

A MON e szerkesztője a fórumban való jelenléte idején többször is erőteljes normákat közvetített a többi csoporttag felé, amelyek az online térben való aktivitásra és a hirdetések megjelenésére is vonatkoztak. Utóbbiak közzétételét egyébként tiltotta a fórum szabályzata, amelyet regisztrációkor minden tag meg is kapott e-mailben. 2010 júniusában a fórumban hirdetni szándékozó egyik új tag számára a „kapcsolatteremtés” és az „üzleti hirdetés” szem-

55 Ahogy az esemény honlapja írja: www.berlini-szalon.de (letöltve: 2018. január 26.).

beállításával indokolta utóbbiak tiltását. 2005 májusában egy alkalmi fórumozót, akinek meglehetősen rövid bemutatkozására a többi fórumozó egyáltalán nem reagált, s ezért ő modortalan stílusban felháborodott, így intette rendre:⁵⁶ „Hagyj fel ezzel a konzum-magatartással, hogy idelibbensz, elvárod, hogy mások jelentkezzenek, miközben Te fenntartod a jogot magadnak, hogy a »kínálatból« mazsolázz. Ha bemegyünk az ajtón, célszerű bemutatkozni. Ezt nemcsak a jómodor követeli meg, hanem így is észszerű.” Az eset kapcsán kialakult rövid párbeszéd során a fórumban ezt az általa elítélt magatartást az „anonymitás” kérdéséhez kötötte, mely szerint „a MON-ra hálisnak kevésbé jellemző”. Az új csoporttagok bemutatkozásának normája folyamatosan érvényesült a csoportban, például 2010 áprilisában egy felületes hozzászólásra írta: „lassan kezdem elveszíteni a türelmemet”.⁵⁷ Ugyanakkor 2013 márciusában az egyik új tag bemutatkozása arra mutat rá, hogy egy internetes fórum nyilvános terében a formális köszöntésen túl nem feltétlenül magától értetődő a rövid, ám mégis személyes bejegyzések létrehozása: „basszus, ez olyan, mint egy apróhirdetés”⁵⁸ – írta hirtelen önmagára reflektálva a „Heléna25” felhasználó a saját pár mondatos bemutatkozása közben. Másfelől a fórum első éveinek személyes jellegű diskurzusa egy új felhasználóban azt az érzést is kelthette, hogy az megsérti saját privát szféráját. 2005 végén fogalmazta meg valaki a neki szegezett – például a végzettségére, hobbjára, baráti körére vonatkozó – kérdésekre válaszként: „kozerdeku kérdésekre gondoltam... maganjellegu informaciokat inkább maganlevelben... az udvozetlet koszonettel veszem”.⁵⁹

A Berling Calling, azaz a berlini magyarok másik Facebook-csoportjának alapítója a vele készített interjúban arról beszélt,⁶⁰ hogy a csoportban a moderálás bevezetését és a legaktívabb csoporttagok közül egy moderátori csapat létrehozását is a hirdetések indokolták: „volt olyan, aki megsértődött, mert többszöri reklámozás után kiraktuk a csoportból, volt, akit meg az sértett meg, hogy kezd nagyon sok lenni a reklámtartalom”. Azt is elmondta, hogy a csoport jellege, tulajdonképpen zsánere megváltozott az eltelt évek során. Az eredeti szándéktól eltérően, a kreatív, kulturális iparágakban tevékenykedő berlini magyarok színteréből „egy ilyen nem különösebben célzott vegyesbolt [lett], ahol információ cserél gazdát”. Viszont egyik fő törekvésük volt megakadályozni, hogy „egy reklámfelületté váljunk. Az akartuk, hogy ez megmaradjon a magyar orientált közösségnek a nem profit orientált információközpontja”. A Berlin Callingot éppen a Berlini magyarok elnevezésű Facebook-csoport általa érzékelt „kezeletlenségével” állította szembe, amely „nem annyira szűri ki azokat a posztokat, amik hirdetések”.

Utóbbi csoport Facebookon olvasható leírása szerint a tagok csak „privát ajánlatokat” tehetnek közzé hirdetésként. A hónap 337 bejegyzése közül 90 db hirdetésként azonosítható, azaz céljuk anyagi haszonszerzés. Ezek közül a legtöbb (26 db) különféle munkalehetőségeket hirdetett: nemcsak Berlinben, hanem szerte Németországban. Viszonylag sok (14 db) Facebook-poszt kínált utaz(tat)ást, gyakran reklámoztak nyelvtanítást vagy fordítást, kiadó

56 <http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?mode=viewtopic&topic=1769&forum=4&start=1230> (letöltve: 2018. január 26.).

57 <http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?mode=viewtopic&topic=1769&forum=4&start=300> (letöltve: 2018. január 26.).

58 <http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?topic=1769&forum=4&start=1522> (letöltve: 2018. január 26.).

59 <http://www.magyaronline.net/forum/viewtopic.php?topic=1769&forum=4&start=960> (letöltve: 2018. január 26.).

60 Interjú M. M.-mel (2017. április 28.).

lakásokat és különféle szolgáltatásokat: online pszichológiai tanácsadást éppúgy, mint németországi hivatalos ügyek intézése során igénybe vehető segítséget. És nyilván találkozhatunk a csoportban eladó tárgyak, holmik hirdetéseivel: gépjárművet, gyerekruhákat éppúgy eladtak volna, mint az egyik hirdető által saját maga készített, kalocsai mintás, hímmzett mellényt. S bár a csoport leírása határozottan tilt bizonyos hirdetéseket („SEMMI MLM, Utaztatók hirdetési”), már az előbbi példák is mutatják, hogy a posztok között rendszeresen felbukkantak ilyenek: egy kisbuszos vállalkozás hetente ajánlott Nyugat-Európa és Erdély közötti szállítást, s ezzel együtt „autószállítást is vállal”. Az egyik csoporttag többször hirdetett 2017 októberében Avon termékeket, s a csoport üzenőfalán szintén nagyjából hetente jelent meg egy „télből a nyárra” csábító tenerifei utazás reklámja.

Az apróhirdetesként könnyen azonosítható példákkal ellentétben jóval érdekesebbek az e szempontból meglehetősen bizonytalan státuszú bejegyzések, amelyek arra utalnak, hogy a kölcsönösségen, megosztáson alapuló Facebook-posztok és a profitorientált hirdetések közötti határ nem feltétlenül egyértelmű. 2017 októberében az egyik tag egy bank szolgáltatásait ajánlja a többiek figyelmébe: „oda vagyok az innovatív megoldásokért (...) felfedeztem, hogy számos üzletben (Penny, REWE...) a kasszánál vásárlás és kártya nélkül is vehetek fel készpénzt és fizethetek is be!”. A tanulmányom előző részében – a Facebook kapcsán – bemutatott esetekhez hasonlóan e bejegyzés közzétételének pontos szándékát egyéni helyzetének ismerete hiányában nem egyszerű eldönteni: a szerző lelkes ügyfél, vagy a bank túlbuzgó alkalmazottja?

Ettől némileg eltérnek azok a példák, amikor a Facebook-csoportban hirdetést közzétévő nem kereskedelmi szándékú tartalomnak álcázza saját bejegyzését. Az Alpok térségével foglalkozó egyik Facebook-oldal többször is publikálta a hónap folyamán saját turisztikai tárgyú posztjait a csoportban, de a figyelmes Facebook-felhasználó könnyen észreveheti, hogy ezt az oldalt az Alpok egyik üdülőhelyén lévő, magyarok által működtetett panzió kezeli. A Berlini magyarok nevű Facebook-csoport egyik tagja rendszeresen osztja meg akár bejegyzések, akár kommentek formájában a nemetugyek.de – németországi letelepedéssel kapcsolatos információkat közlő – portál cikkeit. Ezzel nyilván egyszerre növeli az oldal látogatottságát, ugyanakkor az éppen felmerülő témák szempontjából hasznos, praktikus segítséget is ad a csoporttagok számára.

Ezek alapján jól érzékelhetjük a fórum „kávéházi” és a Facebook-csoport „piactéri” zsanerének egészen eltérő viszonyát a felületeiken megjelenő hirdetésekhez. A fórum meghatározó csoporttagja és a moderátor is negatívan reagáltak a csoport együttműködését, értékrendjét veszélyeztető, a csoport terébe behatolásnak látszó hirdetésekre. Ezzel szemben a Facebook-csoportok alapelvei csak a kifejezetten üzleti jellegű hirdetések közlését zárják ki. Viszont a Berlin Callinggal szemben a Berlini magyarok felületén ez az alapelv látszólag nem érvényesül, a moderáció tulajdonképpen nem észrevehető. Ugyanakkor érdemes megjegyezni ezzel kapcsolatban, hogy a felhasználók a Facebook-csoportnak a fórumhoz képest jóval nagyobb léptékű, tematikusan rendezetlen terében nyilván könnyen megtehetik, hogy nem reagálnak az ilyen posztokra: 2017 októberében a hirdetést tartalmazó 90 bejegyzés összesen csak 70 kommentet kapott. A hirdetések e mellőzöttsége rámutat arra is, hogy a csoporttagok szándéka elsősorban mégis az egymással való kollaboráció. Az általam vizsgált egy hónap alatt csak néhányszor alakult ki nézeteltérés a Facebook-posztok kommentelői között: ezek közül két esetben is éppen az együttműködés hiányát kérték számon egymáson különböző kérdések megválaszolása közben.

A fórumban és a Facebook-csoportok terében a hirdetések kezelése kapcsán kialakult különbségek egy hierarchiát is kirajzolnak a (pre)digitális gyakorlatok között. A MON berlini fórumában a barátságok kialakítása és a hirdetések terjesztése között húzódott annak határa, hogy mi elfogadható és mi nem, noha találtunk ettől eltérő példát: barátok, ismerősök között bizonyos esetben elfogadható volt a saját hirdetések megosztása. A két Facebook-csoport terében pedig ez a határ a magánjellegű, nem profitorientált és az üzletinek tűnő hirdetések között van. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy a Berlini magyarok csoport esetében ez nem igazán érvényesül, viszonylag sok hirdetést látni a hírfolyamban. A gyakorlatok hierarchiája tehát a kapcsolatteremtéstől, barátkozástól az ismerősök közötti magáncélú hirdetésektől az ismeretlen, tágabb világ privát hirdetésein át a teljesen személytelen, anonim üzleti célú hirdetésig terjed. Nyilvánvaló, hogy ez a hierarchia nem a migrációs zsánerek sajátja, hanem az (offline) életvilágnak azt a skálázottságát mutatja, ami az autentikusnak vélt, őszinte kapcsolatokról a kortársak anonim világáig terjed.⁶¹

Összegzés

Tanulmányom a berlini magyar diaszpóra két online kommunikációs terét a 2000-es évek első és második évtizedéből egy olyan kutatás részeként mutatta be, melynek célja a berlini magyar diaszpórán keresztül értelmezni a nagyváros, a média és a migráció összefüggérendszerét. Elemzésem e három aspektus közül a média és a migráció viszonyával foglalkozott, s elsősorban az online média változására, az abban megjelenő zsánerekre összpontosított: arra, hogy a fórum „kávéházi” zsánerét a közösségi médiában a „piactér” zsánere váltja fel. Röviden érdemes azonban a fenti összefüggérendszer másik két aspektusával is foglalkozni, azaz a város és a migráció szempontjaival, hiszen a két zsánert jellemző kommunikáció elemzése során részben képet kaptunk a német főváros és az ott megjelenő magyar bevándorlók viszonyáról is. Ennek nyomán felvetődhet az a kérdés, hogy a zsánerek mennyire tekinthetők a lokalitás vagy éppen a mobilitás zsánerének, hiszen kialakulásukat éppen az befolyásolja, hogy a diaszpóra különböző társadalmi-kulturális háttérű csoportjai miként sajátítják el a nagyvárosi életet, lakják be annak offline és online tereit.

A MON Berlini magyarok – csevegés nevű felület zsánerét könnyű azonosítani egy értelmiségi csoport tevékenységeként. Erre utalnak a fórumban szóba kerülő témák, így az identitás, a városi kultúra helyei, a párbeszéd sokszor ironikus és személyes stílusa, az ezt szabályozó, a kommersz tartalmak kizárására irányuló normák vagy a reflexió a médiahasználatra. Mindez jól beleilleszthető abba a képbe, amely Berlint egyszerre ábrázolja a kreatívok metropoliszraként és olyan multikulturális nagyvárosként, amely különféle etnikai, kulturális csoportokat fogad magába (Szijártó 2018). Ennek része az is, hogy különböző korszakokban a magyar értelmiség adott csoportjai is megjelennek a városi kultúra színpadán, e tevékenységük pedig egyre inkább medialiszálódik, új médiumok közegében is megragadható. Mint láttuk, a MON-fórum „kávéházi” zsánerének előképét, formai keretét egyszerűre jelentheti a tematikusan is rendezett, szerkesztett újság, másrészt a viszonylag hosszabb csoportos üzenetküldés, amely események szervezésére és közös megbeszélésére különösen

61 Hasonlóan ahhoz, ahogy a hétköznapi világ társadalmi felépítését elemző tudásszociológiai irányzat már a 20. század közepén értelmezte ezt a problémát (Schütz és Luckmann 1984 [1973]).

alkalmas. Ezek mintegy formát adnak a hétköznapi élet jellemző zsánerének, mely ebben az esetben a diaszpóra tagjainak baráti találkozóit, legtöbb esetben kávéházi csevegését jelenti – több évtizedes előzményként és tulajdonképpen intézményesített, értelmiségi formaként pedig a Berliini Szalont.

A Berliini magyarok nevű Facebook-csoport zsánere esetében teljesen eltérő kereteket, témákat és helyeket figyelhettünk meg. A 2010-es évek médiakörnyezete, a polimédia azt eredményezte, hogy a médiahasználat összekapcsolódott a hétköznapi élet banális fogyasztási gyakorlataival és helyeivel. A Facebook-csoport kommunikációját az ezekhez kapcsolódó információkérések, tárgyak és szolgáltatások cseréje, adásvételek jellemzik. Ahogy ennek kapcsán már említettem, a média annak a fogyasztói társadalmakban egyre jobban elburjánzó tárgyi környezetnek a része, aminek tárgyai a hétköznapi rutinok fenntartásában játszanak szerepet. A Berliini magyarok elnevezésű Facebook-csoportban azt is észrevehettük, hogy a felhasználók posztjai részben a mindennapi élet „normál” menetének megszokásához kötődnek; a Facebook ezek megoldásának, megvitatásának lehet az eszköze. Éppen ezért a fórummal ellentétben a Facebook-csoport Berlinhez mint lokalitáshoz kevésbé köthető; előbbi jellemzői miatt az meglehetősen hasonló a különböző nyugat-európai városok és régiók magyar diaszpóráinak tagjait összekapcsolni szándékozó lokális Facebook-csoportokhoz.

Az 1. táblázat⁶² a tanulmányban bemutatott fő szempontok alapján hasonlítja össze a berliini magyar diaszpóra e két online zsánerét: a skálázhatóság, vagyis azok privát és nyilvános szférák közötti elhelyezkedése; a kompenzáló szerep, amelyet e zsánerek a diaszpóra hétköznapi életében játszanak; a szóba kerülő fontosabb témák és helyek, valamint a csoportok normatív keretei alapján.

1. táblázat: A berliini magyar diaszpóra két online zsánerének jellemzői

	MON – „Berliini magyarok – csevegés” (2004–)	FB – „Berliini magyarok” (2014–)
Zsáner	„Kávéház”	„Piactér”
Cél	Erős kötések: barátkozás, ismerkedés	Gyenge kötések: tárgyak, szolgáltatások, információk cseréje
Lépték	Kiscsoport: 1511 hsz., 225 felhasználó, de kb. 10 fős találkozások az első két évben	Szinte anonim „tömeg”: 7501 tag, 15 100 FB-poszt (2017. október: 490 felhasználó által 337 poszt és 1261 komment)
Fő témák	Programok, találkozók szervezése, identitás, városi kultúra	Munka, mobilitás, lakás, nyelvtudás
Helyek	Kávéházak, kulturális intézmények	Üzletek, sportcélú terek
Normák	Tematikus rendezettség, bevonódás	Hirdetések problémája

Forrás: A szerző saját szerkesztése (2018)

62 A táblázatban lévő számok 2017. december végi adatokat tükröznek.

A digitális antropológiai kutatások fontos eredménye, hogy bemutatják, ahogy a közösségi média hatására a hálózati kommunikáció világa egyre hétköznapibbá válik. Azaz, ahogy fentebb idéztem Löfgren gondolatát, nem a technológia forradalmasítja a hétköznapokat, hanem mintegy a hétköznapok veszik birtokukba a technológiát. Hiszen például a digitális médiumok működésük során nem feltétlenül egy olyan online, virtuális világot alakítanak ki, amely élesen elválasztható az offline kommunikáció mindennapi világtól, s ezzel együtt a hálózati térben a hétköznapi élet csoportjai, normái sem veszítik el jelentőségüket az egyén-központú hálózati kapcsolatok felértékelődése miatt (Miller et al. 2016: 20–21). A táblázatot áttekintve is láthatjuk, hogy a digitális médiát a mindennapi élet témái, az ott zajló cselekvések uralják, amelyek olyan nagyon sajátos, adott kulturális kontextusokra jellemző hétköznapi zsánerek formájában jelennek meg akár internetes fórumok, akár közösségi médiumok felületein, mint a MON Berlini magyarok – csevegés nevű fórum „kávéházi” vagy a Berlini magyarok elnevezésű Facebook-csoport „piactéri” zsánere.

Hivatkozott irodalom

- Bausinger, Hermann (1984): Media, Technology and Daily Life. *Media, Culture and Society* (6): 343–351.
- Beck, Ulrich (2005): *Mi a globalizáció? A globalizmus tévedései – válaszok a globalizációra*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Beck, Ulrich (2008): Mobility and the Cosmopolitan Perspective. In *Tracing Mobilities. Towards a Cosmopolitan Perspective*. Weert Canzler, Vincent Kaufmann és Sven Kesselring (szerk.). Aldershot – Burlington: Ashgate, 25–36.
- Blaskó Zsuzsa és Gödri Irén (2014): Kivándorlás Magyarországról: szelekció és célország-választás az „új migránsok” körében. *Demográfia* 57(4): 271–307.
- boyd, danah m. (2011): Social Network Sites as Networked Publics: Affordances, Dynamics, and Implications. In *A Networked Self*. Zizi Papacharissi (szerk.). New York: Routledge, 39–58.
- boyd, danah m. és Nicole B. Ellison (2008): Social Network Sites: Definition, History and Scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication* 13: 210–230. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2007.00393.x>.
- Castells, Manuel (2005 [1990]): *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora I*. Budapest: Gondolat – Infónia, 494–552.
- Clifford, James (2000): Diaszpóra. *Magyar Lettre Internationale* (39): 12–17.
- Couldry, Nick (2004): Theorising Media as Practice. *Journal of Social Semiotics* 14(2): 115–132. DOI: <https://doi.org/10.1080/1035033042000238295>.
- Curran, James és Myung-Jin Park (szerk.) (2000): *De-Westernizing Media Studies*. London – New York: Routledge.
- Dayan, Daniel (1999): Media and Diasporas. In *Television and Common Knowledge*. Jostein Gripsrud (szerk.). London – New York: Routledge, 18–33.
- Diminescu, Dana (2008): The Connected Migrant: An Epistemological Manifesto. *Social Science Information* 47(4): 565–579. DOI: <https://doi.org/10.1177/0539018408096447>.
- Ellison, Nicole B. és Jessica Vitak (2015): Social Network Site Affordances and Their Relationship to Social Capital Processes. In *The Handbook of the Psychology of Communication Technology*. S. Shyam Sundar (szerk.). Chichester: John Wiley & Sons, 205–227.
- Fejős Zoltán (2005): Diaszpóra és az „amerikai magyarok” – háttér egy fogalom alkalmazhatóságához. In *Tanulmányok a diaszpóráról*. Kovács Nóra (szerk.). Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 9–24.
- Graham, Stephen (2009): When Infrastructures Fail. In *Disrupted Cities. When Infrastructure Fails*. Stephen Graham (szerk.). London – New York: Routledge, 1–26.
- Hartmann, Maren (2006): The Triple Articulation of ICTs. Media as Technological Objects, Symbolic Environments and Individual Texts. In *Domestication of Media and Technology*. Thomas Berker, Maren Hartmann, Yves Punie és Katie Ward (szerk.). Maidenhead, UK – New York: Open University Press, 80–102.

- Haythornthwaite, Caroline (2005): Social Networks and Internet Connectivity Effects. *Information, Communication & Society* 8(2): 125–147. DOI: <https://doi.org/10.1080/13691180500146185>.
- Hepp, Andreas (2008): Communicative Mobility After the Mobile Phone: The Appropriation of Media Technology in Diasporic Communities. In *After the Mobile Phone*. Maren Hartmann, Patrick Rossler és Joachim Hofflich (szerk.). New York: Peter Lang, 131–152.
- Hepp, Andreas (2009): Localities of Diasporic Communicative Spaces: Material Aspects of Translocal Mediated Networking. *The Communication Review* 12): 327–348. DOI: <https://doi.org/10.1080/10714420903344451>.
- Horst, Heather és Daniel Miller (2012): Normativity and Materiality: A View from Digital Anthropology. *Media International Australia* 145(1): 103–111. DOI: <https://doi.org/10.1.1.184.5809&rep=rep1&type=pdf>.
- Keszeg Vilmos (2011): *A történetmondás antropológiája. Egyetemi jegyzet*. Kolozsvár: KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék.
- Leurs, Koen (2014): Digital Thrown-togetherness: Young Londoners Negotiating Urban Politics of Difference and Encounter on Facebook. *Popular Communication* 12(4): 251–265. DOI: <https://doi.org/10.1080/15405702.2014.960569>.
- Löfgren, Orvar (2014): The Black Box of Everyday Life: Entanglements of Stuff, Affects and Activities. *Cultural Analysis* 13): 77–98.
- Löfgren, Orvar (2016): Containing the Past, the Present and the Future: Packing a Suitcase. *Narodna Umjetnost. Croatian Journal of Ethnology and Folklore Research* 53(1): 59–74. DOI: <https://doi.org/10.15176/vol53no103>.
- Madianou, Mirca (2014): Polymedia Communication and Mediatized Migration: an Ethnographic Approach. In *Mediatization of Communication*. Knut Lundby (szerk.). Berlin – Boston: Walter de Gruyter, 323–346.
- Madianou, Mirca és Daniel Miller (2012): *Migration and New Media. Transnational Families and Polymedia*. London – New York: Routledge.
- Maksa Gyula (2008): A médianarratológia mint második generációs médiumelmélet. In *Reflexiók és mélyfúrások*. Havasréti József és Szijártó Zsolt (szerk.). Budapest – Pécs: Gondolat Kiadó – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 69–96.
- Massey, Doreen (1994): *Space, Place, and Gender*. Cambridge: Polity Press.
- Massey, Doreen (2005): *For Space*. London – Thousands Oak, CA: Sage.
- Miller Daniel (2011): *Tales from Facebook*. Cambridge – Malden, MA: Polity.
- Miller, Daniel (2016): *Social Media in an English Village. Or How to Keep People at Just the Right Distance*. London: UCL Press.
- Miller, Daniel és Heather Horst (2012): The Digital and the Human: A Prospectus for Digital Anthropology. In *Digital Anthropology*. Horst, Heather és Daniel Miller (szerk.). London: Berg, 3–35.
- Miller, Daniel, Elisabetta Costa, Nell Haynes, Tom McDonald, Razvan Nicolescu, Jolynna Sinanan, Juliano Spyer, Shriram Venkatraman és Xinyuan Wang (2016): *How the World Changed Social Media*. London: UCL Press.
- Moore, Shaun (2005): *Media/Theory: Thinking about Media and Communications*. London: Routledge.
- Morley, David (2017): *Communications and Mobility. The Migrant, the Mobile Phone, and the Container Box*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Scannell, Paddy (1995): For a Phenomenology of Radio and Television. *Journal of Communication* 45(3): 4–19. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1995.tb00741.x>.
- Schütz, Alfred és Thomas Luckmann (1984 [1973]): Az életvilág struktúrái. In *Fenomenológia a társadalomtudományban*. Hernádi Miklós (szerk.). Budapest: Gondolat, 269–320.
- Silverstone, Roger (1994): *Television and Everyday Life*. London – New York: Routledge.
- Slater, Don (2013): *New Media, Development, Globalization: Making Connections in the Global South*. London: Polity Press.
- Szijártó Zsolt (2018): Új kihívások a városi etnikaiközösség-kutatások előtt: a digitalizáció és a kollaboráció. *Replika* jelen szám.
- Trandafioiu, Ruxandra (2013): *Diaspora Online: Identity Politics and Romanian Migrants*. New York: Berghahn Books.
- Urry, John (2007): *Mobilities*. London: Polity Press.
- Vitak, Jessica és Nicole B. Ellison (2013): 'There's a Network Out There You Might as Well Tap': Exploring the Benefits of and Barriers to Exchanging Informational and Support-based Resources on Facebook. *New Media Society* 15(2): 243–259. DOI: <https://doi.org/10.1177/1461444812451566>.
- Warde, Alan (2005): Consumption and Theories of Practice. *Journal of Consumer Culture* 5(2): 131–153. DOI: <https://doi.org/10.1177/14695405050503090>.
- Wittel, Andreas (2001): Toward a Network Sociality. *Theory, Culture & Society* 18(6): 51–76. DOI: <https://doi.org/10.1177/026327601018006003>.

INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM

Alapítva: 2001

SZAKTUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

Megjelent az Információs Társadalom legújabb, 2018/3-4. száma

A folyóiratban közölt művek a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően használhatók.

A tartalomból:

TANULMÁNYOK

Pokol Béla: Az emberi lét rétegei és a robotika kérdései

Vári László: Szabadság határokkal, avagy európai útmutató a szólásszabadság jogszerű gyakorlásához

Eszenyi Borbély Mária: A magyar települési könyvtárakban dolgozó könyvtárosok digitális kompetenciájának állapota: egy országos reprezentatív vizsgálat eredményei

Szász Antónia - Kiss Gábor: Jelszövisszafejtő programok oktatási célú felhasználása és hatásuk az információbiztonsági tudatosságra

Urbanovics Anna - Sasvári Péter: Az Egyesült Királyságban működő kiberbiztonsági képzésekre bevont oktatók tudományos teljesítményének elemzése
Kovács Elvira - Major Lenke - Námesztovszki Zsolt - Kovács Cintia - Karuović Dijana: Inicális tesztek mint a tanulói teljesítményt prognosztizáló eszközök

MŰHELY

Képes Gábor: A számítóközpontoktól a digitális esélyegyenlőségig. Az NJSZT első 50 éve

RECENZÍÓK

Pintér Róbert: A jövő rajtunk múlik! WTF?!

Fabó Edit - Sara Petroccia: A metakonvergens geofúzió és a kialakuló hiperpolgárság

Beke Ottó - Samu János: Az internetes kommunikáció és média új kézikönyve

infonia

Kapható az Írók Boltjában
(1061 Budapest, Andrássy út 45.)

és elérhető online:

<http://www.informaciostarsadalom.hu>

g
GONDOLAT

A feminista mozgalom politikai gazdaságtana

Barna Emília, Csányi Gergely,
Gagy Ágnes és Gerőcs Tamás¹

A rendszerváltozás utáni magyar feminista mozgalom globális, történeti perspektívából

Az alábbi cikkben² a rendszerváltozás utáni kelet-európai és azon belül a magyar feminizmus kialakulását a globális egyenlőtlen történeti fejlődés részeként értelmezzük. Ez a megközelítés eltér azoktól a nyugati és magyar szakirodalomban máig fősodró értelmezési keretektől, amelyek a feminista mozgalmak kérdését elsősorban a nyugati, fehér, középosztálybeli nők pozíciójával és történeti küzdelmeivel összefüggésben tárgyalják, és e mozgalmak mintáját vetítik rá a globális térben máshol helyet elfoglaló feminista küzdelmekre. Az általunk feltett kérdés, hasonlóan a fekete, mesztic vagy indiai feministák kérdésfelvetéséhez (ld. pl. Anzaldúa 1987; Carby 2007; Collins 2000; Shiva 1988), az, hogy hogyan értelmezzük a kelet-európai feminizmus pozícióit és lehetőségeit a globális egyenlőtlen fejlődésben kialakult nemzetközi munkamegosztás tágabb keretében, és hogyan kezeljük e szempontból a nyugati, fehér, középosztálybeli nők eltérő tapasztalataira alapozó feminizmus megismerési eszközeit.

Megközelítésünkben a *gender* az emberek közt fennálló társadalmi viszonyrendszer nemi aspektusa. A feminizmusok az e viszonyrendszer konkrét vagy szimbolikus megváltoztatására irányuló progresszív társadalmi mozgalmak. Továbbá megközelítésünk alapvető gondolata, hogy egy adott korszak adott társadalmának jelenségeit – így a nőiség tapasztalatát és a feminista mozgalmakat – nem önmagukban, hanem annak a tágabb viszonyrendszernek a kontextusában kell vizsgálnunk, amelynek részei. Az általunk választott kontextus, ami- ben az alábbiakban fogjuk értelmezni ezeknek a mozgalmaknak a lehetőségeit, a „hosszú 16. századtól” kialakuló, az egész glóbuszra kiterjedő egyre szorosabban integrálódó tőkés áruterelési és munkamegosztási rendszer, röviden a kapitalista világrendszer. E globálisan

¹ A cikk szerzői a Helyzet Műhely tagjai, a cikk Helyzet Műhelyben folyó kollektív tudástermelés keretében íródott.

² A cikk a *The Future of the European Union: Feminist Perspectives from East-Central Europe* (Kováts 2017a) című kötetben angol nyelven megjelent tanulmányunk (Barna et al. 2017) jelentősen kibővített és átirat magyar nyelvű változata.

összekapcsolt árutermelési rendszerben a nemzetközi munkamegosztás egyenlőtlen fejlődése következményeként meghatározhatók centrum-, félperifériás és perifériális pozíciók. E megnevezések arra vonatkoznak, hogy adott államok, társadalmak belső szerkezete hogyan kapcsolódik a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt pozíciójához. A tőkés világrendszer kialakulásában ugyanakkor megkülönböztethetők különböző történeti ciklusok, egyrészről a felhalmozás módozatai, illetve az azokat lehetővé tevő termelési, társadalmi, politikai berendezkedések szerint. Másrészről, hogy e ciklusokban a rendszer egésze fölött mely politikai entitás – állam vagy regionális szervezet – élvezi a legnagyobb kontrollt, azaz van hegemon pozícióban. Harmadrészről, hogy a globális felhalmozási ciklus adott korszakban felívelő szakaszban van vagy éppen hanyatlik és válságban van.

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk meg, hogy a nyugati centrumbeli és a keleti feminizmus egymáshoz való viszonya hogyan alakult ki a kelet-európai országok – elsősorban Magyarország – legújabb kori világgazdasági integrációja során, amit az 1970-es évektől datálunk. A nemzetközi munkamegosztás egyenlőtlen társadalmi fejlődését tehát az alábbiakban a feminista mozgalmak helyben kialakult törekvéseiből és ezek nemzetközi interakcióiból vizsgáljuk meg. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy ez a globális interakció – a világgazdasági integráció részeként – hogyan befolyásolta a kelet-európai feminista mozgalmak és aktivisták saját lehetőségeikre és abban saját társadalmi kontextusukra vonatkozó tájékozódását.

Szerkezetét tekintve cikkünkben először rögzítjük elméleti keretünket, hogy hogyan értelmezhető a nőiség strukturális pozícióként. Majd vázlatosan bemutatjuk a nyugat-európai és észak-amerikai nemi viszonyokat és feminizmusokat részint a II. világháború után kialakuló észak-amerikai hegemonia prosperáló időszakában, de nagyobb hangsúlyt az 1970-es évektől jelenlevő nemzetközi politikai és kulturális hegemonia válságidőszakának szentelünk, amivel párhuzamosan a kelet-európai országok lassú visszacsatlakozása is beindult a tőkés világgazdaságba. Ezt követően bemutatjuk a rendszerváltozás utáni magyar feminizmust a kelet-európai félperiféria tőkés világrendszerbe való formális visszacsatlakozásának kontextusában. Végül bemutatjuk a magyar feminizmusban végbemenő változásokat a 2008-as világgazdasági válságot követően kibontakozó társadalmi és mozgalmi átrendeződés után.

A nőiség mint strukturális pozíció

A nőiség társadalmi konstrukcióját e tanulmány a társadalmi munkamegosztás, valamint az e munkamegosztást legitimáló és fenntartó szimbolikus és materiális intézmények összefüggésében értelmezi. A női munka pozíciójának meghatározásában – szemben azzal az értelmezéssel, ami szerint a nem (formális) bér munkát végzők az a felesleges népesség, amely nem felelt meg a kapitalista fejlődésen belül a sikeresség mércéjének és ezért kiszorult a modernizációból – Wallerstein (1983) értelmezését követjük, aki szerint a kapitalista világrendszerben a felhalmozás alapjául szolgáló munkaforma a nem a bér munka típusú munka (Dunaway 2012: 100). Ha kizárólag bér munkára alapulna a felhalmozás a tőkés világgazdaságban, az nagyon gyorsan profitválságba, és feltehetően a társadalmi rendszer egészének válságába torkollana. A megtermelt értéktöbblet jelentős részét ugyanis bér formájában vissza kellene osztani, ami ellentmond a tőkés felhalmozás logikájának, így a teljes (világméretű) proletarizáció költségei rendszerszinten megfizethetetlenek (uo.). Ebben az értelmezésben a nem bér munka jellegű munka nem kevésbé kapitalista, mint a bér munka;

éppen a kapitalista viszonyok között megmaradó nem bér munka jellegű munka teszi lehetővé a (részleges) proletarizálódást. Ellentétben a kapitalizmus kialakulását a bér munka elterjedéséhez kötő elképzelésekkel, a globális kapitalizmus története során a bér munkások többsége is csak félig proletarizálódott, a fenntartáshoz szükséges javak és szolgáltatások egy részét a bér gazdaságon kívülről szerzi.

Ahogy a globális árutermelési láncok szakirodalma rámutat (Dunaway 2012; Gereffi és Korzeniewicz 1994; Hopkins és Wallerstein 1986; Smith, Wallerstein et al. 1984), az informális és formális munka közötti viszony hierarchikus: amikor a társadalmi reprodukcióban a háztartások a formális bérjövédelmet informális munkával pótolják ki, a tőke szempontjából az informális munka támogatja a formális munka költségét, így hozzájárul az értékfelhalmozáshoz a lánc magasabb szintjein. Az árutermelési lánc nem csupán egy sor térbeli pont, amikben egy piacképes termék létrehozása érdekében mechanikus folyamatok zajlanak, hanem egymást követő egyenlőtlen cserék összetett sorozatából áll. Minden árucseré egyenlőtlen ebben a láncolatban, mert már a termelési eszközök eloszlása is egyenlőtlen, nemcsak a nagyobb gazdasági csomópontok között, hanem minden egyes csomóponton belül is (Dunaway 2001, 2012). Ez az egyenlőtlen hatás nemcsak globális (centrum és periféria közötti) viszonylatban érvényesül, hanem lokálisan, a háztartásokon belül és között is. A háztartás olyan gazdasági egység, amelyben a munkaeőt képviselő „munkás” az informális munka és a formális munka összekapcsolódásával reprodukálódik (Dunaway 2001, 2012; Werlhof 1988). Így a háztartások sokmillió olyan strukturális egységet képviselnek a világ gazdaságon belül, amelyek lehetővé teszik a tőke számára, hogy az elrejtse az informális munka hozzájárulása által termelődött értéktöbblet szisztematikus kivonását (Dunaway 2012).

Az informális munka tökenyeresség számára elengedhetetlen ingyenes vagy „olcsó” (olcsóvá tett; Moore 2015) hozzájárulását csak az ezt a munkát végzők elnyomásán keresztül lehet hosszú távon fenntartani. Ez a fajta elnyomás a nemzetközi munkamegosztás hierarchiájából következik, és történetileg számos formát öltött tértől és időtől függően: jellemzően rabszolgák, nem fehér bőrűek (*people of color*), különböző etnikai csoportok, földművesek, nők, lányok és gyerekek kizsákmányolásán keresztül. E munkások kizsákmányolása jellemzően a formális (bér) munka viszonyának szerződéses megjelenésén kívül történik, a hierarchikus viszonyok különböző, legális vagy illegális, informális és gyakran erőszakos formáiba integrálva. A tőkés felhalmozás történetében alapvető fontosságú olcsóvá tett erőforrás a női reprodukív munka. A háztartási viszonyon belül a női reprodukív munka jellemzően a férfimunka alárendelt kiegészítőjeként funkcionál. Az egyenlőtlen háztartási viszonyok beágyazottsága a felhalmozás alapvető folyamataiba ellentmond a szeretet és gondoskodás ugyancsak alapvető logikájának a háztartáson belül, s ezen ellentmondás feszültségében a háztartás a kapitalizmuson belüli emberi élet csatáit és kompromisszumait magában foglaló tereppé válik. A háztartáson belüli hierarchikus munkamegosztás a férfi bér munkás és a háziasszony között a kapitalista munkamegosztás alapvető ideáltípusa, akkor is, ha a formális munkaviszonyok szabályozása láthatatlanná teszi a háziasszony munkáját. A házimunka valójában egyrésről minden kapitalista élet rejtett forrása (M. Dalla Costa és G. F. Dalla Costa 1999: 176), másrésről a formális munka *pufferje*, mely válságidőszakokban mérsékeli a formális pozíciók számának csökkenéséből származó bér kiesést a túlélés költségeiben (Dunaway 2012). Ezáltal a „háziasszony” a kapitalista termelés kulcsfontosságú aktora, aki a globális termelés különböző ciklusaiban és pozícióiban különbözőképpen ágyazódik be a gazdasági-társadalmi viszonyokba.

Nemi viszonyok és feminizmus a második világháború utáni globális konjunktúra időszakában Nyugat-Európában és Észak-Amerikában

A két világháború idején (a korábbi, brit hegemonia alatt szerveződő globális felhalmozási ciklus válságidőszakának utolsó évtizedeiben) Európában és Észak-Amerikában a nők minden korábbinál nagyobb mértékben integrálódtak a formális munkaerőpiacba. Részben ennek következményeként vezették be a legtöbb európai államban az általános választójogot. Közvetlenül a háború után sok nő újra kiesett a munkaerőpiacról és a háztartásba szorult vissza (May 2008), de a politikai cselekvés tere relatíve nyílt maradt.

A második világháborút követő három évtized a globális felhalmozás felívelő szakasza volt. Nyugat-Európa újjáépítésével párhuzamosan az Egyesült Államok felügyelete alatt indult be az államközi kapcsolatok restaurációja és az új világrend kialakítása. A létrejövő új világrend az Egyesült Államok hegemoniájára épült, aminek alapja a gazdasági ereje mellett (a világ jövedelmének nagyjából felét az Egyesült Államok termelte ekkor) katonai ereje, valamint a hidegháború idején az euroatlanti térség kulturális, társadalmi és nemzetközi kapcsolatait integrálni képes ereje volt (Arrighi és Silver 1999). Az Egyesült Államok hegemoniája – az eredeti gramscianus hegemoniafogalom értelmében – nem pusztán gazdasági vagy katonai uralmat jelentett, hanem egy komplex geopolitikai intézményrendszert, ami ideológiai és kulturális eszközökkel is lehetővé tette, hogy a nemzetközi kapcsolatok helyreállítása a globális tőkés társadalmi és gazdasági viszonyok kiterjesztésével párhuzamosan menjen végbe.

Ebben az expanzív korszakban a társadalmi viszonyok is gyökeresen átalakultak. Az ipari tömegtermelés és a felpörgő urbanizáció teret nyitott a fordista standardizált termelési viszonyoknak, illetve a fogyasztói társadalmi modell világpiacot kitágító elterjedésének (Harvey 1989: 141–172). A társadalmi átalakulás nemcsak a termelés és fogyasztás területén volt látványos, de a háztartáson belüli munkamegosztás szerkezetét is átalakította, ezzel pedig a társadalmi nemek köré épülő szerepelvárások is elkezdtek megváltozni. Az 1950-es évek közepétől a '60-as évek végéig a háztartási modellekre legnagyobb hatással a formális munkaerőpiaci intézmények, azon belül is a bér munkaviszonyok kiterjedése és a nők munkaerőpiaci szerepvállalása volt. A háborút követő pár év után – mely időszakban sok nő szorult vissza a formális munkaerőpiacról a háztartásba – Nyugat-Európában az '50-es évek közepére, az Egyesült Államokban a '60-as évek elejére a társadalmi reprodukció mechanizmusai nagymértékben eltolódtak a háztartás körüli informális és fizetetlen munka felől a formális bér munkaalapú munkaerőpiac irányába. Ugyan e két munkaforma komplementer jellege továbbra is fennmaradt, de a társadalmi reprodukción belüli összekapcsolódásuk mikéntje, arányaik és szerkezetük jelentősen átalakult ebben az időszakban, ami elsősorban a nők nagyarányú munkába állásával és az ezzel együtt járó tömegfogyasztás sémáinak elterjedésével járt együtt.

Ebben az időszakban indult a nyugati feminizmus úgynevezett második hulláma, amit Európában Simone de Beauvoir, illetve a hatvanas évektől az Egyesült Államokban kezdetben elsősorban Betty Friedan neve fémjelzett, bár a mozgalom – ahogyan arra lent kitérünk – különböző irányzatokra tagolódott. Hangsúlyoznunk kell, hogy mindez az Egyesült Államok hegemoniája alatt újjászervezett globális világrend felívelő szakaszában történt, amikor a termelés és fogyasztás új mintázatai kikényszerítették a formális bér munkaviszonyok elterjedését. E mozgalomban a nők által a világháborúk idején és az ötvenes években elnyert

erősebb politikai pozíció együtt járt a munka nemi alapú elosztására irányuló követelésekkel, beleértve ebbe az informális és háztartási munkát.

Nemi viszonyok és feminizmus a hosszú lejtmenet időszakában Nyugat-Európában és Észak-Amerikában

A háztartáson belüli formális és informális munka kombinációjának alakulására nézve az egyik legjelentősebb tényező a konjunktúra- és válságidőszakok váltakozása. Válság alatt a tőke nyomást gyakorol a formális bérekre, ami megnöveli az informális munka által nyújtott támogatások jelentőségét. A háztartásoknak növelniük kell reprodukciójuk informális komponensét (Portes 1983). Az eszközök, amelyeket az állam alkalmaz, amikor a formális és informális munka viszonyába beavatkozik, meghatározzák a háztartási stratégiák feltételeit ilyen kontextusokban. A háztartás, a munka és a nemi viszonyok politikálása ezekben az időszakokban befolyásolja, hogy a háztartások által felszívott rendszerszerű feszültségek hogyan jelennek meg a formális politikában és a társadalmi alkufolyamatok egyéb szintjein.

A második világháború utáni globális felhalmozási ciklus expanzív korszakának végét és az amerikai hegemonia válságának kezdetét az annak alapjául szolgáló fordista termelési és társadalmi rendszerek kimerülése idézte elő. Arrighi és Silver (1999), illetve Brenner (2006) az 1970-es évek kezdetétől azonosítják be az amerikai hegemonia válságának tüneteit, majd az azt követő ún. „hosszú lejtmenet” időszakát. A válság első körben a nemzetközi pénzügyi szférában jelentkezett: az USA-nak egyre komolyabb erőfeszítéseibe került, hogy a fizetési mérlegében keletkező hiányt pótolni tudja, és ezáltal legyen képes fenntartani a globális hadiipari apparátusát, ami hegemoniájának egyik alapját képezte. Ezek az erőfeszítések a nemzetközi pénzügyi rendszer egészének átalakulásához vezettek. A dollár aranyra válthatóságát Richard Nixon amerikai elnök 1971-ben felmondta, ezzel pedig a dollár hegemoniájára épülő Bretton Woods-i pénzügyi rendszer véget ért. A váltás valamennyi nyugati kormányt igazodásra kényszerítette. A munkaerőpiac kiterjesztése lendületét veszítette, sőt egyre inkább megrekedett. Az egyes társadalmi szereplők, így az államok és vállalatok, vagy éppen a háztartások eltérő stratégiákat követtek, melyek sok esetben egymás kárára valósultak meg. Arrighi (1994) arra hívja fel a figyelmet, hogy míg a felívelő korszakban egy összességében pozitív összegű játék jellemezte a világ gazdasági szereplők kapcsolatait, addig a válság időszakában ez negatívvá változott. Az egyes társadalmi szereplők felhalmozásban elfoglalt pozíciójának fenntartása egyre inkább csak egymás kárára volt megvalósítható. A nyugati jóléti modellek alapjául szolgáló társadalmi kiegyezés a legtöbb helyen bomlani kezdett, és helyét egy a korábnál kompetitívebb munkaerőpiac vette át. Mindez a háztartások fogyasztási szokásait is befolyásolta, mivel számos korábbi szociális juttatást az állam visszavágott. A szervezett munkásságot érő támadások, a növekvő munkanélküliség és a társadalmi egyenlőtlenségek megugrása a háztartások körüli és az azok közötti munkamegosztásra is hatással volt, átalakította reprodukzív viszonyaikat. A formális intézmények válsága miatt újra megnőtt az informális reprodukciós sémák, tehát az úgynevezett „női munka” szerepe.

A hatvanas évek végén és a hetvenes években, részben e folyamatokra reakcióként, a korábban elnyert erősebb politikai pozíció és a válság hatások találkozásaként az Egyesült Államokban a rassz- és genderalapú munkamegosztásra fókuszáló autonóm harcokkal jellemezhető feminista mozgalom erősödött meg, amelyet a feketék mozgalma vezetett

(Mitchell 2013). Ez a mozgalom a korábbi feminista hullámokhoz hasonlóan egy tágabb, globális rendszerellenes mozgalmi hullámba ágyazódott, amely erősen érezte hatását „Latin-Amerikától Indokínáig”, és a szocialista blokkban is (Watkins 2018: 3). A mozgalomban a nők „annak érdekében harcoltak a reprodukív és szexuális szabadságért, hogy elnyerjék az irányítást a termelőeszköz (azaz a saját testük) felett” (Mies 1986: 52–53, idézi Mitchell 2013) – ami magába foglalta a strukturális kritikát, de legalábbis annak lehetőségét. Ebben az időben az Egyesült Államokban mind a „radikális”, mind a „szocialista” feministák a házasság és a család intézményeinek eltörlését követelték (Watkins 2018: 3; lásd például *The Feminists* 1970 [1969]; Millett 1970 [1968]), egyes írások a nemek közötti viszonyt kifejezetten osztályviszonyként definiálták (*The Feminists* 1970 [1969]). Fraser szintén amellett érvel, hogy a második hullámos feminizmus legalábbis részben úgy tekintett a nők alárendelődésére, mint ami rendszerszerű és strukturális alapú, és ezért a bér munka helyett a nők által végzett fizetetlen gondoskodási munkát helyezte középpontjába (Fraser 2009: 103–105). Ez a fókusz pedig együtt járt a „rendszer szintű átalakulás mellett való közös elköteleződéssel” (Fraser 2009: 104).

Ugyanakkor e keretizések mellett egyszerre volt jelen egyrészt az „egyenlő munkáért egyenlő bért” mozgalom, amelynek céljai a kapitalista viszonyok reprodukcióján belül a tőke nyereségének korlátozott újraelosztásáért való harcra korlátozódtak (Mitchell 2013). Másrészt, még erőteljesebben, a Kennedy, Johnson és Nixon, valamint pénzügyileg a Ford Alapítvány által is támogatott, ideológiailag pedig a Milton Friedman körül csoportosuló neoliberális gondolkodók által szentesített „diszkriminációellenesség és egyenlő esélyek” modell, amely a nőkre kihasználatlan erőforrásként tekintett, és a diszkriminációmentes munkaerőpiac gazdasági hatékonyságát hangsúlyozta (Watkins 2018: 4–7).³ Watkins szerint az 1966-ban Betty Friedan és mások által alapított National Organization of Women (NOW) is ebbe a vonalba illeszkedett: célja „a nők teljes értékű részvétele volt az amerikai társadalom fősodrában” (National Organization for Women 1966, idézi Watkins 2018: 4). Azaz ez utóbbi irányzatok a feminista reformot egyértelműen a kapitalista rendszeren belül képzelték el.

Az említett radikálisabb vonal által képviselt közös „női” tapasztalatot – amelyben a „nőiség” termelési pozícióként értelmeződött – illették később kritikával a fekete feministák, elsősorban az interszekcionalitás fogalmán⁴ keresztül, ami, bár a fehér feminizmus hegemon pozíciójának középpontból való kizárását célozta, az identitáson alapuló politika előretöréséhez is hozzásegített. Az úgynevezett második hullámos feminizmus tehát, bár lehetővé tette a strukturális kritikát, egyúttal annak az identitáspolitikának is megteremtette az ideológiai alapjait, amelyet a következő évtizedekben a feminizmus liberális fordulata megerősít-

3 Amint arra Watkins rámutat, a diszkriminációellenes modell a növekvő afroamerikai ellenállás semlegesítésére született meg, és kezdetben egyáltalán nem foglalkozott a nem aspektusával vagy a nők szükségleteivel. Másrészről Nixon elnöksége alatt a zero tolerancia elvén keresztül a bűnözés, a drogok elleni „háború” eszközként vált. Nixon kriminalizáláson és bebörtönzésen alapuló programja a szegényeket, köztük a szegény nőket célozta, különös tekintettel a feketeire, és a rendőrség rasszista gyakorlatai különösen megnehezítették a fekete nők számára, hogy a háztartásierőszak-, illetve nemierőszak-eseteket jelentsék. Tehát a feketék közül célponttá vált mindenki, aki nem tudott a Nixon által „fekete kapitalizmusnak” nevezett rendszerbe sikeresen integrálódni (Watkins 2018: 6–7).

4 Az interszekcionalitás fogalmát Crenshaw (1989) használta először egy olyan szövegben, amely jogi kontextusban fogalmazta meg a diszkriminációellenesség modelljének kritikáját. Az interszekcionalitás gondolatosságának azonban fontos előzményét jelentették a hatvanas és hetvenes évek olyan alulról szerveződő fekete feminista mozgalmi, mint a Combahee River Collective (*The Combahee River Collective Statement*, 1977).

tett, és amely végül – az úgynevezett harmadik hullámos⁵ feminizmus idejére – kiszorította a nőiség strukturális értelmezését.

A hetvenes évek olajválságát követően a centrumállamokban a rendszer folyamatos turbulenciáját a nyolcvanas és kilencvenes évek során a jóléti állam leépítésével, a termelésben pedig költségcsökkentési versennyel próbálták kontrollálni, amelynek következményeként a centrumtőke által működtetett ipari üzemeket hatalmas mértékben telepítették át a félperifériára és a perifériára. A költségcsökkentés másrészt az olcsóbb helyi munkaerő felé való eltolódást is magába foglalta, ami nyugaton növelte a női és a migráns munka súlyát. A nők erőteljesebb munkaerőpiaci integrációjának ezen új hullámával párhuzamosan csökkentek a jóléti szolgáltatások, így a reprodukív munkafolyamatok informalizálódtak és (vissza)kerültek a háztartásokon belülre. Ebben az értelemben a nők olcsó munkaereje a formális foglalkoztatásban, illetve informális munkájuk a társadalmi reprodukció szférájában volt az, ami pótolta a jóléti infrastruktúrát. Ez jelentős szerepet játszott a hetvenes évek válságának kezelésében (Federici 2017), illetve az ezt követő megszorításokkal teli évtizedekben is a sokkhatás *pufferjeként* működött. A nők e többletmunkájának garanciája pedig a munka kontextusaként működő egyenlőtlen szocioökonómiai viszonyoknak a fenntartása volt. A megváltozott nemzetállami, államközi és transznacionális viszonyok hatással voltak a feminista mozgalomra is. A nyolcvanas és kilencvenes évek folyamán Fraser megfogalmazásában a mozgalom fókuszja eltolódott az „újraelosztástól” az identitás és különbözőség „elismerése” felé, miközben a feminizmus tágabb mozgalmi környezetében a kultúrákritika fokozatosan elvette a teret a politikai gazdaságtani kritikától (Fraser 2009: 108). Watkins leírása szerint a hetvenes évektől szerveződött a feminizmus nemzetközi színtere. Ennek legprominensebb intézménye az ENSZ által szervezett, négyszer megrendezett világkonferencia (World Conference on Women) volt. Az első, 1975-ös mexikói konferencia idején e színtéren még az olajdollároknak köszönhetően megerősödött afrikai és arab országok, valamint a szovjet blokk uralma érvényesült az Egyesült Államok ellenében (Watkins 2018: 13–14). Az amerikai feminizmus a nemzetközi mozgalomban csak azután vált uralkodóvá, hogy a periféria országai az adósságválság következtében elveszítették képviselői erejüket a nemzetközi testületekben, s a helyi mozgalmak a globális fejlesztési programok (pályázati rendszerek, mikrohitel- és ösztöndíjprogramok stb.) által előírányzott NGO-logika hatása alá kerültek. Watkins 1979-re, a globális neoliberalizmus hivatalos elindításával egy időre teszi az amerikai feminizmus globális fordulatát (Watkins 2018: 14), ami az amerikai feminizmus értelmezési keretének világméretűre tágítását jelentette, és amely együtt járt az Egyesült Államok növekvő befolyásával a nemzetközi színtéren. Ettől kezdve vált igazán meghatározóvá az amerikai feminizmus fősodrában elhelyezkedő diszkriminációellenesség irányvonala a nemzetközi feminizmusban, olyan, a neoliberális gazdaságpolitikába illeszkedő fejlesztési eszközök, illetve célok mellett, mint a mikrohitel és a nők foglalkozási mobilitása (Watkins 2018: 14). A nemzetközi konferenciák és más szerveződések mellett az NGO-k

5 Meglátásunk szerint a feminizmus különböző hullámainak kanonizált, tankönyvivé merevedett megkülönböztetése elfedi azt a folyamatot, ahogy a mozgalom célkitűzései beágyazódnak a fennálló viszonyokba. Megközelítésünkben nem az úgynevezett második és harmadik hullámos feminizmus különbségei önmagukban a lényegesek, hanem, hogy a második hullámos feminizmus hogyan idomul fókuszaiiban, céljaiban és episztemológiájában a transznacionális strukturális dinamikákhoz.

szolgáltak ennek közvetítőjeként, bár – ahogyan Watkins hangsúlyozza – a periférián sokszor a helyi viszonyokhoz formáltak és kisajátították az amerikai feminizmus törekvéseit. A diszkriminációellenes irányvonalnak mindenesetre ideológiai tekintetben megfelelő alá-támasztásul szolgált az identitás-, illetve elismeréspolitiká.

A második hullámos nyugati feminizmuson belüli elmozdulás tehát tágabb politikai-gazdasági folyamatok részét képezte, amely során az 1968–69-es mozgalmak rendszerellenes ideológiája adaptálódott és a válság után a kapitalista szerveződés új formáinak legitimálására szolgált. Ahogyan arra Boltanski és Chiapello (2005) rámutatnak, nyugaton az 1968-as mozgalmak gazdasági követeléseit – és eredményeit – aláásta a költségcsökkentések és az üzemek „kiszervezése” és áthelyezése, ami a nyugati szakszervezetek korábbi társadalmi és politikai hatalmát is csökkentette. Ezalatt 1968 kulturális követeléseit – strukturális-politikai aspektusaiktól megfosztva – a kapitalista rezsimek neoliberális újraszerveződésének legitimációjára használták. Az egyéni választás, a szabadság, a kreativitás szlogenjei és az identitáspolitika egy új posztmodern ideológiai rendszerbe integrálódtak, amely a fordista társadalmi rend neoliberalizációját tükrözte. Ahogyan a strukturális kritikát a társadalom-elemzésben felváltotta a kultúrát és a jelentést az elemzés központjába helyező „kulturális fordulat”, az Egyesült Államokban az akadémiai feminizmusból is egyre inkább kiszorult az egyébként itt a hatvanas évektől otthonra lelő rendszerkritikus, a társadalmi és politikai reprodukció aspektusait középpontba helyező megközelítés, és többek között a Ford Alapítvány által pénzügyileg is megtámogatva (Watkins 2018: 4) a kilencvenes évekre kiépült az identitáspolitika hegemoniája. Ezt jól mutatja a reprezentációnak, a választáson alapuló egyenlő esélyeknek és hasonló problémáknak szentelt figyelem. A nők munkaerőpiaci és reprodukatív terheiből adódó többletmunkája és az egyenlőtlen szocioökonómiai viszonyok fenntartása közötti összefüggésre alig reflektálnak a liberális feminizmus ama áramlatai, amelyek a munkahelyi egyenlőségre és szimbolikus elismerésre, azaz a felső pozíciók nők számára való elérhetőségére fókuszálnak.

Azzal a szimbolikus és materiális veszteséggel párhuzamosan, amelyet a neoliberális fordulat következtében nyugaton a dolgozó nők elszenvedtek, a globális neoliberalizáció a jobb helyzetben lévő nyugati nők számára lehetővé tette, hogy megszabaduljanak kettős terhüktől azáltal, hogy a házimunkát a félperifériáról és a perifériáról bevándorló nőkre hárítják. A globális válság hatásaira adott reakcióként a perifériáról és a félperifériáról származó női bevándorló népesség a nyugati jóléti államok által elhagyott reprodukatív funkciókat töltötte be alacsonyabb költséggráfordítással. Erre való hajlandóságukat a centrum és periféria között lévő jövedelmi egyenlőtlenség biztosította, valamint a válság által létrehozott szükséghelyzet, amely arra kényszerítette őket, hogy családjaikat a távolról hazaküldött fizetés révén tartsák el. Ez a folyamat a nők között széles körben egy újfajta „úrnő-szolgálólány” viszonyt hozott létre (Federici 2012 [1999]). A kilencvenes években Magyarországról is nagy számban vándoroltak ki ideiglenesen fiatal nők nyugati országokba, elsősorban az Egyesült Királyságba, bentlakásos „bébisitter”, illetve au-pair munkakörökbe, számtalan erre szakosodott munkaközvetítő ügynökség alakult. E folyamatokkal párhuzamosan a kilencvenes évekre a feminista mozgalom fősodra „a női haladás és a nemi igazságosság új románcává” vált, a női emancipációt a kétkeresős családban elképzelve és ily módon megerősítve a kapitalizmus bér munka-központúságát (Fraser 2009: 110–111), egyúttal elrejtve mind a bevándorló nő, mind a nyugati munkásosztálybeli nő informális hozzájárulását a termeléshez.

A tőkés világrendszer perifériájának modernizációja során a kapitalista munkaviszonyok és folyamatok sosem a szabad munkaerőre alapozva jöttek létre (Linden 2008). Ehelyett egy olyan iparosított és proletarizált munkaerő alakult ki, amelynek újratermelését továbbra is az informális munka nélkülözhetetlen hozzájárulása biztosította. Amellett, hogy a nem teljesen proletarizálódott munka alapvető fontosságú a kapitalista világrendszer számára, mivel a legnagyobb nyereség akkor keletkezik, amikor a nem bérjellegű munka hozzájárulása csökken, hogy a bér munkások bérköltségét (Wallerstein 1976: 279), a félperifériákra különösen jellemző, hogy e viszonyok együtt vannak jelen a háztartásokban. Az ilyen, ún. félproletár háztartás a kelet-európai félperifériára is jellemző háztartásforma (Dunaway 2012), melyben a bérből származó jövedelmek a háztartási reprodukció szintje alá csökkenthetők, mivel a háztartás a bérjővedelmet kiegészíti más jövedelemtermelő tevékenységgel (Wallerstein 1995: 5–6). A háztartáson belül termelődött érték elvonását pedig elleplezi az az intézményesített mítosz, hogy a háztartáson belül nem keletkezik többlet, amit el lehetne nyerni (Secombe 1974: 29; Wallerstein 1983: 24). Ez a globális munka túlnyomó részére jellemző kombinációja a formális és informális munkának túlmutat a háztartási feladatok kérdésén, amelyekre a kétkeresős proletarizált családokra fókuszáló nyugati feminista irodalom utal: ezek mellett beletartozik jelentős mértékű produktív munka is, ami biztosítja a túlélés és a reprodukció materiális feltételeit. A kelet-európai régió történetében a globális kapitalista folyamatba való integráció támogatása a formális és informális munka ilyenfajta kombinációival máig kulcsfontosságú szerepet játszik. A nők háztartási munkája és az informális háztartási kiegészítések elengedhetetlenek voltak a szocialista iparosításhoz (Konrád és Szélényi 2000; Vigvári és Geröcs 2017), és ez maradt az egyik fő csatorna, amely a posztoszocialista megszorítások, valamint a társadalmi polarizáció sokkjait fel tudta szívni.

A szocialista időszakban Kelet-Európában a hivatalos, államosított feminista politikán kívül gyakorlatilag nem létezett explicit feminista aktivizmus, eltekintve egy-egy rövid ideig tartó értelmiségi megmozdulástól a hetvenes években. Bár egyes szerzők (pl. Bulgáriával kapcsolatban Ghodsee [2012], Magyarországgal és Romániával kapcsolatban Popa [2009]) az utóbbi években szocialista nőszervezeteket feministaként értelmezték újra, Funk (2014) kritikát fogalmaz meg ezekkel az értelmezésekkel kapcsolatban, részletesen rámutatva egyrészt, hogy e nőszervezetek nem voltak folytonosak a megelőző időszak feminista szervezeteivel – Magyarországon például 1945 és 1950 között „jóval több mint ötven” feminista, illetve nőszervezetet zártak be, lehetetlenítettek el vagy pedig olvasztottak be a Magyar Nők Demokratikus Szövetségébe (Funk 2014: 347; Pető 2003: 167–172). Másrészt amellet érvelve, hogy az államosított feminista szervezetek tagjai nem rendelkeztek számottevő ágenciával, valójában nem tudták a nők érdekeit képviselni, és amennyiben létezett ellenállásuk, az passzív volt.⁶ Így a szocializmus korai időszakában az MNDSZ leginkább azoknak a

6 Funk arra is felhívja a figyelmet, hogy nem mindegy, a szocializmus mely időszakát vizsgáljuk: az 1945 és 1953–55 közötti időszak a hatalom konszolidációjának időszaka volt, amelyben egyrészt nem volt egységes a nőszervezetek tagsága, másrészt a kommunista nők még nagy lelkesedéssel, tetterővel álltak hozzá a nők ügyeinek képviseletéhez. Továbbá a nagyobb törések időszakai – az 1968-as prágai tavasz vagy Lengyelországban az 1980-as évek eleje – is lendületet adtak a cselekvésnek (Funk 2014: 348–349). Ghodsee (2015) viszontválaszában Funk szűk, individualizált feminizmusértelmezését illeti kritikával, és az „államfeminizmus” és a „szupranacionális feminizmus” fogalmainak relevanciája mellett érvel.

politikáknak az ideológiai legitimitásához járult hozzá, melyek a félperifériás betagozódásra jellemző formális és informális munka közötti feszültség enyhítésére és a formális és informális női munka iparba csatornázásának támogatására, illetve a gyerekvállalási hajlandóság serkentésére irányultak.⁷ Például „[a] dolgozó nép anyagi és kulturális színvonalának növekedése érdekében” (1949. évi XXV. törvény) a párt az óvodai férőhelyek számát az 1949. évihez képest 1954-re 40%-kal akarta növelni. Ez ugyan nem sikerült, de 1950-ben a Népgazdasági Tanács 153-as számú rendelete alapján valamennyi, 250-nél több női munkavállalót foglalkoztató vállalat számára kötelezővé tette az úgynevezett kisbölcsődék létrehozását. 1950 és 1975 között pedig megtriplázódott az óvodai férőhelyek száma – habár az óvodák így is túlszűfoltak maradtak (Aczél 2012: 40–41). De ide sorolható még az alapvető gyerekcikk (pl. pelenka) árának központi „olcsósítása” is. Mindemellett, ahogy arra Funk mellett Ferge is rámutat, a szocialista rendszer jóléti intézkedéseit – beleértve a nemi viszonyokra hatókat is – „a lakosság »pártunk és kormányunk« ajándékaként kapta: kérnie nem kellett, bíráltnia, követelnie nem lehetett” (Ferge 2017: 94).

A kelet-európai félperiféria formális reintegrációja és a rendszerváltozás utáni feminizmus

Az európai integráció beindulása a második világháború utáni globális konjunktúrához kapcsolódott. Az Egyesült Államok politikai ambíciói mellett az amerikai vállalatok nemzetköziesedése serkentette ezt az integrációs folyamatot. Az amerikai cégek globális célkitűzéseinek egyik legfontosabb terepévé azért válhatott Nyugat-Európa, mert a háború utáni újjáépítésben lehetőség nyílt a korábban szétszabdalt európai piacok és az azok köré épült infrastruktúrák összekapcsolására. Az integrációt felhajtó erők közül a globális és regionális termelési hálózatok összekapcsolódása vált az egyik legdinamikusabbá. Ezek az összekapcsolódó hálózatok a nyersanyag (szén és acél) utánpótlásának piacaiból, a közös mezőgazdaság területéről, illetve a kor úttörő technológiáinak megosztásából nőttek ki. Az utóbbi fejlesztése a közlekedésben és az energiaszektorban indult el látványosan az 1950-es és ’60-as évektől kezdve, például az EURATOM és az Európai Szén- és Acélközösség megalapításával. Az integráció kezdetén a piacok közösségi szabályozása volt a legfontosabb koordinációs kérdés. Biztosítani kellett a közös vámszabályokat, a versenyjog, valamint a tőke, munka, áruk és szolgáltatások szabad áramlásának lehetőségét. E területek és a hozzájuk kapcsolódó koordinációs mechanizmusok képezték és képzik még ma is az európai integráció alapelemeit. A felívelő korszakban a társadalmi viszonyok globálisan szerveződtek újra, ugyanakkor e folyamatok összekapcsolódása, valamint beágyazódásuk a helyi történelmi viszonyokba rendkívül egyenlőtlenül zajlott, és a korábbi történelmi egyenlőtlenségek alapján, azok újratermelésével hoztak létre új politikai intézményeket Nyugat- és Kelet-Európában egyaránt. Ezek közül is a nyugat-európai államok szupranacionális integrációja volt az

7 Ami a regionális különbségeket illeti, fontos kivétel Jugoszlávia, ahol a hetvenes években létezett egy Belgrádban, Zágrábban és Ljubljánban koncentrálódó, nagyrészt egyetemisták által vezetett informális feminista mozgalom, amelyhez számos esemény és szerveződés kapcsolódott, beleértve egy 1978-as belgrádi nemzetközi konferenciát, majd az 1987-ben megalakuló Jugoszláv Feminista Hálózatot (Lóránd 2012, 2015; Knežević 2008). Egy további kivétel Magyarországon négy feminista aktivista szerveződése 1973-ban a tervezett abortuszszigorítás ellen (Fábián 2009).

egyik intézményes újítás, közben Kelet-Európában kiépültek az államszocialista rezsimek, sőt ezen országok között is megindult egy integrációs folyamat, ami viszont a későbbiekben kifulladás (Geröcs és Pinkasz 2018).

A '70-es évektől kezdődő válságfolyamatok nem hagyták érintetlenül az Európai Közösség működését sem. Ahogy Böröcz (2018) hangsúlyozza, a nyugat-európai országok a gyarmataik elvesztése után az európai integráció eszközével próbálták meg kompenzálni a korábban elvesztett globális politikai és gazdasági súlyukat. Az 1980-as évekre az integrációs válságkezelésnek két formája alakult ki. Az egyik az integráció mélyítését célozta, ami mind a monetáris unió kérdését, mind pedig a regionális politikákat (hatékonyabb területi újraelosztást, a társadalmi kohézió erősítését) az előtérbe emelte. Az európai válságkezelés másik fontos eszköze pedig a bővítés volt (Geröcs és Jelinek 2018): az európai centrumországok vállalatainak új piacokra és jól képzett, olcsó munkaerőre volt szükségük ahhoz, hogy termelésüket az élesedő világpiaci versenyhez tudják igazítani. Az 1980-as években ez a szükséglet vezérelte a dél-európai félperiféria három országára kiterjedő bővítést. Ezen országok politikai és gazdasági intézményei ugyanakkor jelentősen eltértek az EK-t alkotó centrumországokétól. A bővítéssel olyan államok kerültek a közösségen belülre, amelyekkel együtt a világgazdaság centrum-periféria viszonyainak aszimmetriája az EK-n belül is megjelent. A hidegháborút követően a kelet-európai államok is e bővítési folyamat részeseivé váltak. Ezen országok politikai és gazdasági öröksége még nagyobb mértékben tért el a nyugat-európai centrum intézményi hagyományától. A kelet-európai bővítés és a monetáris integráció az 1990-es évektől kezdődően indult be, de csak a 2000-es években vált teljessé.⁸ Az európai félperiféria országaival való kibővülésnek köszönhetően az EK, majd az integráció mélyülésével létrejövő Európai Unió a világgazdaság egyik fontos erőközpontjává vált a 2000-es évekre.

A centrumországok olcsó munkaerő-szükséglete és a rendszerváltozás utáni magyar feminizmus összefüggésének kapcsán fontos kitérnünk egyrészt arra, hogy Magyarországon egy alacsonyan szabályozott időszak, majd az úgynevezett „Ratkó-korszak” után 1956-tól az anya kérésére gyakorlatilag feltétel nélkül engedélyezték a terhességek művi megszakítását, ami – eltérően a nyugati országoktól – egészen a nyolcvanas évekig a családtervezés legfontosabb eszközévé vált. Az 1960-as évek elejére világviszonylatban is hazánkban volt a legalacsonyabb a születési ráta.

Az 1959 és 1973 közötti 15 év mindegyikében több terhességmegszakítás történt, mint amennyi gyermek ezekben az években világra jött. Az 1970-es évek közepének „baby boomját” részben az abortuszengedélyezési eljárás szigorítása eredményezte, de a születésszám emelkedéséhez a 20 évvel korábban született nagy létszámú nemzedékek szülőképes korba lépése és fokozott gyermekvállalása is hozzájárult. A művi vetélések számának jelentős visszaesése, majd mérsékeltbb ütemű csökkenése az 1980-as évek elejéig tartott, majd ismét emelkedett. Az 1981. évi 78,4 ezer műtéttel szemben az évtized végére már 90 ezer fölé emelkedett a magzatelhajtások száma (KSH 2018).

Közben a teljes termékenységi arányszám a '80-as évek közepére 1,7 körüli mélypontra süllyedt. Ahogy azt fent írtuk, a világgazdaságba való formális visszaintegrálódás a gyakorlatban leginkább azt jelentette, hogy – a piaci funkció mellett – a centrumországok saját

8 Akkor úgy tűnt, hogy ezzel a több körös bővítési hullámmal, valamint a gazdasági és monetáris integrációval az Európai Unió stabilizálni tudta helyzetét. Ez a politikai illúzió a 2008-as világválsággal egyértelműen elveszett, azóta mind a térségen belüli centrum-periféria viszonyok, mind a monetáris integráció feszültségei egy újabb válságba sodorták az integrációt.

termelési láncok átstrukturálása során bekapcsolták a láncokba a kelet-európai területeket is, jellemzően alacsony hozzáadott értékű pozíciókban. Máshogy fogalmazva, a terület leginkább olcsó munkaerővel integrálódott vissza formálisan a világrendszerbe. Az olcsó munkaerő hosszú távú reprodukciója, és az azt részint materiálisan, részint szimbolikusan gátló abortusz ezért is vált kiemelten fontos politikai témává a rendszerváltozás időszakában.

Másrészről, hogy a szocializmus utolsó időszakában erősödött fel az úgynevezett „civil társadalom”-diskurzus. A „civil társadalom” eszméje egyszerre volt a szocialista államhatalom kritikája a szocializmuson belül és azon kívül. Egyrészt e fogalom mentén kapcsolódtak össze a szocializmus belső és külső kritikái – jórészt persze köszönhetően a fogalom kívülről jövő importjának. Másrészről e kritika, mint az állampolgárok önszervezéshez való joga, szoros összefüggésben jött létre a szabad piaci kritikával, mint az állampolgárok (globális) piacon való szabad részvételének a jogával. A „civil társadalom” eszméje így szorosan kapcsolódott a nyugathoz való felzárkózás eszményéhez – mind belső, mind külső elvárás-ként. A rendszerváltozás után elindult a civil szervezetek formális megalakulásának első hulláma, és noha a narratíva szintjén a civil társadalom az emberek önszerveződésének szférája volt, az önszerveződést annak pályázatokban és projektekben létrejövő materiális feltételei igencsak beszűkítették (Gagyi 2018).

Az 1990-es évek elején – a szocialista szociálpolitika összeomlásával, a munkanélküliség radikális megugrásával, a GDP 1993-as mélypontra zuhanásával együtt – a korábbi államosított feminista politika intézményei elkezdtek leépülni, Kelet-Európa-szerte megszokták a feminista civil csoportok és szerveződések is. Ezek egy jelentős része az abortusz ügyére összpontosított – Magyarországon a Feminista Hálózat szervezett tüntetést, illetve gyűjtött aláírásokat a törvény szigorítása ellen, első alkalommal 1990-ben, majd 1992-ben a parlamenti abortuszvitaival párhuzamosan. Talán e tiltakozásnak is köszönhetően az Országgyűlés végül a kevésbé szigorú törvényjavaslatot szavazta meg (Kulcsár 2014: 120). Bár a kilencvenes évek során a feminista mozgalmak nemzetközi támogatottsága, különös tekintettel a pénzügyi támogatásra, korlátozott maradt, a magyarországi abortuszszigorítás elleni tiltakozás kivételt jelentett, mivel a San Franciscó-i Global Fund for Women támogatásában is részesült (Fábián 2014: 7). Azt mondhatjuk, hogy (legalábbis részben) mind az abortusztörvény megszigorítására irányuló politikai törekvések, mind az azokat meggátolni próbáló civil mozgalmak a kelet-európai régió tőkés világgazdaságba való formális visszaintegrálódása kontextusában értelmezhetőek.

Továbbá az európai integráció narratívája magába foglalta, hogy a felzárkózás sikeressége a félperifériás államok kulturális sajátosságain múlik. Más szóval magába foglalta a centrumállamok szimbolikus felsőbbrendűségét – kulturális hegemoniáját – és az elvárást, hogy a félperifériális államok is képesek utolérni a centrumállamokat. Tehát a felzárkózás a centrumállamokhoz való morális és rátermettségbeli hasonlóság eléréseként értelmeződött, a felzárkózás akadályoztatottsága pedig morális és rátermettségbeli hiátusként (Böröcz 2006). A centrumtól való materiális függőség és ez a szimbolikus alárendeltség együtt határozták meg a kelet-európai és a magyar feminizmus belső szerkezetét és episztemológiai keretét. A '90-es években már megkezdődött Kelet-Európába a „brókerként”, illetve a „keleti feministák” „edukátoraként” működő nyugati feministák beáramlása jellemzően az USA-ból, az Egyesült Királyságból és Olaszországból. Emellett a kelet-európai országok képviseltették magukat az ENSZ által 1995-ben összehívott, negyedik, pekingi nőkonferencián. Watkins szerint ez az utolsó nagy nőkonferencia volt az, amelyen „az USA diplomáciai győzelme beteljesedett”: a fő témák többek között a nők szerepének erősítése (*empowerment*) és a

kereskedelmi liberalizáció, illetve a nyitott, dinamikus piacokhoz való hozzáférés voltak, a családot pedig a társadalom alapvető egységeként definiálták, amelyet meg kell erősíteni (Watkins 2018: 4). A pekingi konferencia Cselekvési Platformjából (Platform for Action) a szex és reprodukció kérdései teljesen kimaradtak (helyette ezek az 1994-es kairói Nemzetközi Népesedési és Fejlesztési Konferencián tematizálódtak). A nyugati feminista aktorok és modellek beáramlása egy olyan tágabb, a posztoszocialista fordulatot követő folyamat részeként értelmezhető, amit Janos (2000) „hegemón gyámkodásnak” nevez: mint a régió történetében általában, a regionális politikai függőségi helyzetben történő változás a politikai és civil diskurzusoktól és intézményektől függő átszervezést jelentette. A régió visszaintegrálódásának részeként importálták nyugati demokráciák modelljeit és gyakorlatait a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank, majd később az EU csatlakozási követelményei mellett kulturális és NGO-programokon keresztül.

Ahogy fent megállapítottuk, bizonyos mértékig már a hetvenes években, de a kilencvenes évekre a nyugati feminista mozgalom „elveszítette forradalmi szemléletét. Nem a globális szemléletmód, hanem a különböző jogok követelése, a diszkriminációk, a nők elleni erőszak jelenségeinek leleplezése vált fontossá. Elveszett a teljes rendszer termelésének és újratermelődésének vizsgálata” (Thévenin 2015: 13). Így nem meglepő, hogy kelet-európai átültetésének folyamatában a nyugati feminista mozgalom ugyancsak vak maradt azokra a strukturális és politikai különbségekre, amelyek a centrum és a kelet-európai félperiféria eltérő helyzetéből adódnak a globális felhalmozás rendszerén belül. A kilencvenes évektől kezdve a keleti feministák számára egyértelmű tapasztalat volt, hogy a nyugati feminista „brókereken” keresztül importált célkitűzések, attitűdök, valamint a teljes episztémológiai keret, amely csak bizonyos ügyek tematizálását tette lehetővé, távol áll saját élettapasztalataiktól. Míg a nyugat-európai és észak-amerikai feminizmus mögött több évtizedes harc állt a nők felsőoktatásba való bekerüléséért és munkaerőpiaci elhelyezkedéséért, addig a legaltalanosabb kelet-európai női tapasztalat a kettős teher, a túlterheltség, vagyis a teljes állás és a (természetesen „nőinek” vett) otthoni reprodukciós feladatok összeegyeztethetlensége volt (Wallace 1995: 48). Ugyanakkor a nyugati feministák szemében a különbségek a keleti feministák morális elmaradottságaként tűntek fel – ez az értelmezés már a kilencvenes évek kezdetén jelen volt a keleti feministák körében, és szégyenérzet vagy önirónia formájában nyilvánult meg. Wöhrer szerint „a »Kelet« és a »Nyugat« közötti különbségtétel nemcsak olyan dichotómia, amit számos, az 1990-es években született szövegben használnak, de a legegységesebb és legfontosabb különbség is a nők között” – felülírva olyan egyéb aspektusokat, mint az osztály, a rassz, az életkor vagy a szexualitás (Wöhrer 2005: 6). Acsády magyarországi kontextusban szintén megállapítja, hogy

„[e]gy időben [a kilencvenes években – B. E. és tsai.] sikk volt feminista körökben a felsőbbrendűségi pátoztól duzzadó, a kelet-európai kulturális különbségeket meg nem értő amerikai nőket szidni, akik fel nem foghatják, hogy kelet-európai társaik miért akarnak csinosak lenni és a férfiaknak tetszeni, miért festik magukat, miért örülnek úgy, hogy a nyugati kozmetikumok elérhetőkké váltak, miért ragaszkodnak annyira a családjukhoz, miért nem akarnak politikusok lenni, és miért pironkodnak még mindig, amikor pénzt kérő pályázati űrlapokat töltenek ki” (Acsády 2000: 175).

Wöhrer hasonló megállapításokat tesz Csehországra és Szlovákiára vonatkozóan. Wallace értelmezésében a kelet-európai nők az anyaságot hangsúlyozták, egy „feminin” alternatívát, és viszszaütastították a hagyományosan férfiszerepeket a munkában és a politikában (Wallace 1995: 47).

Kezdetben a nőmozgalom kritikusan reflektált e folyamatra annak a nők jólétére nézve káros hatásai miatt. Fábíán (2014) az egyrészt helyi beágyazottsággal rendelkező, másrészt gazdasági problémát bemutató feminista aktivizmus példajaként tárgyalja, hogy nők – közöttük sokan idősebbek – hogyan szervezkedtek Magyarországon, amikor a kormány 1993–94-ben a nyugdíjkorhatár emelését tervezte. Ez a fajta aktivizmus nem kereste a nemzetközi pénzügyi vagy ideológiai támogatást, hiszen a részt vevő nők jól tudták, hogy a nyugdíjkorhatár emelésének és a jóléti juttatások csökkentésének tervei részét képezik a magyar kormány nemzetközi pénzügyi szervezetek elvárásaira adott válaszainak – a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank „fenyegető ellenfelekként” tűntek fel (Fábíán 2014: 13–17). Végül, amikor a kilencvenes évek végén, illetve a kétezres évek elején sok más korabeli progresszív mozgalom „NGO-sodásához” hasonlóan a kelet-európai feminista mozgalom is nyugat- és észak-európai forrásoktól kezdett szinte abszolút függőségi viszonyba kerülni, a pozíciókra való ilyen reflexió eltűnt vagy kulturális-morális elmaradottságként nyilvánult meg.

Magyarországra vonatkozóan Fábíán (2014) tehát szembeállítja a feminizmus első poszt-szocialista hullámát a másodikkal, amely már a nyugati feminista fősodorba ágyazott, EU-s pályázatokon, nemzetközi NGO-kon, programokon, konferenciákon keresztül csatornázott, beleértve az ENSZ nők elleni diszkriminációval foglalkozó bizottságát (CEDAW), amelyet Zwingel a „nemzetközi nőjogi diskurzus legmeghatározóbb és legszilárdabb szervének” nevez (2002: 115). Ennek eredményeképpen a 2000-es évekbe a nők elleni erőszak (VAW – *violence against women*) vált a mozgalom egyetlen meghatározó ügyévé és kulcsifejezésévé: „Abbéli törekvésükben, hogy elkerüljék a női jogok számos kulturálisan különböző interpretációját, az aktivisták egy közös platformra kezdtek el összpontosítani: a testi integritás szentségére” (Fábíán 2014: 17–18). A „nők elleni erőszak” a háztartási erőszaknak elsősorban egy kulturalista megközelítését fémjelzte (lásd például: „az erőszak kultúrája”), ami egyértelműen egy olyan diskurzív keretet erősít, amely többé-kevésbé érzéketlen mind a globális hatalmi viszonyokra, mind a genderalapú munkamegosztásra. Magyarországon a háztartási erőszakot elszenvető nők részére telefonos segélyvonalat működtető NaNE (Nők a Nőkért Együtt az Erőszak Ellen), egy olyan szervezet, amelynek gyökerei a Feminista Hálózatig nyúlnak vissza, kulcsfontosságú ágenszévé vált a nők elleni erőszak uralkodó keretének. Fábíán megjegyzi, hogy a NaNE aktivistái maguk is panaszkodtak arról, hogy az EU-s pályázatok ideológiai keretezése nem teszi számukra lehetővé a gazdasági erőszak tematizálását (Fábíán 2014: 21). Ugyanakkor, bár a NaNE törekszik a gazdasági erőszak tematizálására vagy például a Patent Jogvédő Egyesület hangsúlyt fektet az igazságügyi rendszer kritikájára, mindezeknek a tágabb gazdasági viszonyrendszerekbe való beágyazottságát nem tematizálják.

A fentiek alapján megállapítható a kontraszt egyrészt a helyi fókuszú, gazdasági ügyeket is artikuláló kezdeti mozgalmak, amelyek még a nyugathoz való „felzárkózás” politikai projektjét is kritikával illették – ahogyan azt a nyugdíjkorhatárral kapcsolatos tiltakozások esetében láttuk –, másrészt pedig a kétezres évek feminista aktivizmusa között, amely elsődlegesen a nemzetközi emberi jogi alapú ideológiai keretbe integrálódott. A nyugati liberális feminizmus episztemológiájának belsővé tételével, ami a nyugati liberális ideológiák általános elsajátításának részeként történt a poszt-szocialista fejlődés első évtizedeiben, a kelet-európai feminizmus egyfajta „dupla vakságot” vállalt magára. Először is, a nyugati liberális feminista hagyományhoz kapcsolódva nem látja a függőség szocioökonómiai viszonyait, amelyek meghatározzák a törvény előtt „egyenlő” állampolgárok közötti különbségeket, illetve

a produktív és reprodukív munka és a hatalom egyenlőtlen eloszlását. Másodszor pedig a nyugati, osztályvaksággal jellemezhető feminista modell kelet-európai belsővé tétele elrejt a félperifériás genderviszonyok specifikusságait és a globális felhalmozási folyamat különböző pozícióiban érvényesülő genderviszonyok között meglévő hierarchikus relációkat. A kizárólag emberi jogi keretezésre és a globális hierarchiákra való reflexió hiánya csak ráerősít az erőforrásfüggés, a nyugati donorokra való hagyatkozás és az „NGO-sodás” (Fábián 2014), más szóval az „NGO-feminizmus” függési rendszerére (Guenther 2011). Mindezek miatt az sok tekintetben alkalmatlan a félperifériás háztartás genderalapú problémáinak megfogalmazására, és képtelen reagálni rájuk. A háztartási erőszak és az abortuszhoz való hozzáférés ugyan tematizálódnak, de egy olyan emberi jogi keretben értelmeződnek, amely vak egyrészről arra, hogy az abortuszhoz való hozzáférés a félperifériás munka reprodukciójának problémájába ágyazódik, másrészről, hogy a háztartási erőszak a háztartásokban végbemennő belső kizsákmányolás és a nemzetközi munkamegosztást egyre jobban átformáló globális értékláncok hierarchijába való beágyazódás kontextusában értelmezhető.

Magyarországi feminizmus a 2008-as válság után

A 2008-as világgazdasági válság felszínre hozta azt a problémát, hogy az egyenlőtlenségek az európai integrációval nem tűntek el, sőt mélyültek, illetve új formában jelentkeztek. A korábbi globális hegemonia, ami egyfelől a világháború utáni rendből, másfelől az 1970-es évek válságkezeléséből épült ki, most újra válságba sodródott (Éber, Gagy, Geröcs, Jelinek és Pinkasz 2014). Míg Dél-Európában a válság politikai földrendést okozott, a középosztály szervezett mozgalmakba tömörülve próbálta megkérdőjelezni az Unió által elvárt megszorításokat, addig a kelet-európai félperiférián a társadalmi csoportok nem tudtak egy erős centrista mozgalomba tömörülni. A hosszú lejtmenet kései korszakának válságából a hegemonia ellenerei, eddig főleg a kelet-európai jobboldali erők tudtak leginkább erőt kovácsolni a konzervatív retorika radikalizálásával. A nyugati demokratikus minták morális hegemoniája, amely a civil társadalom erejére és a plurális és demokratikus társadalmi berendezkedésre épült volna, most e csoportok által kérdőjeleződött meg. A hegemonia válsága tehát nem pusztán a gazdaság és politika szférájában jelentkezett, hanem a világrendszer egyenlőtlen történelmi fejlődése miatt a „morális geopolitikában” (Böröcz 2006) is felszínre tört. Ezek az erők újfajta társadalmi és politikai víziót hirdettek meg, amiben nem csak az Unió gazdasági modelljét, sőt elsősorban nem azt kérdőjelezték meg, hanem olyan szimbolikus erővel is bíró területeken fogalmazták meg politikai krédójukat, mint a nemek társadalmi szerepének restaurációja⁹, illetve a társadalmi reprodukcióban vállalt szerepek kérdésköre. Az új jobboldali populizmus egyik központi eleme az „antigenderizmus”, mely a korábbi liberális „politikailag korrekt” kereteket forgatja ki (Kováts és Pöim 2015; Grzebalska, Kováts és Pető 2017). Mindez értelmezhető úgy, mint a válsággal előálló új munkaerőpiaci helyzetre adott reakció, mely egyrészről legitimációs diskurzusa a nők kivezetésének a munkaerőpiacról és a munkaerjük kizárólag a háztartás szférájába való visszaintegrálásának, másrészről a munkaerőpiacról kiszorult vagy a kiszorulás folyamatos veszélyének kitett férfiak szexuális felsőbbrendűségükkel való szimbolikus kompenzációjának.

⁹ Ennek legújabb megnyilvánulása a társadalmi nemek tanulmánya mesterképzési szak törlése a felsőoktatásban szerezhető képesítések jegyzékéből.

Az azonban, hogy a 2008-as válsággal a centrumhoz való felzárkózás lehetőségébe vetett hit megingott, számos diskurzust – és ellendiskurzust – indított el a jobboldalin kívül is, melyek a politikai cselekvés szűk tere miatt – a kormányzati retorikát leszámítva – politikai cselekvésbe alig tudnak átfordulni. Így ezek a diskurzusok a szimbolikus térbe „szorulva” feszülnek egymásnak. Magyarországon a számos diskurzus között felerősödött a rendszer-szemléletű, strukturalista baloldali feminista diskurzus is, mely egyrésről a nemi viszonyok politikájának tekintetében a nyugati társadalomtudományokban általában is érzékelhető baloldali kritikai tendencia megerősödésével párhuzamosan felerősödő, a liberális feminizmust kritizáló, azon a rendszerszemléletet számon kérő hangok importja, másrésről a magyar nők speciális, a nemzetállamon belüli és a világrendszerben való helyzetének – főként értelmiségi pozícióból való – tematizálása.

Az utóbbi években két fontos ilyen vita kristályosodott ki Magyarországon, melyek közül mindkettő nyugaton is zajlik: az úgynevezett szexmunka-prostitúció vita, illetve a transzpolitika-transzaktivizmus körüli vita. A szexmunka versus prostitúció vitában a liberális oldal a „szexmunka” teljes dekriminalizációja és a szexmunka választhatósága mellett érvel, megkülönböztetve a szexmunkát szabad akaratukból végzőket a prostitúcióra kényszerítettektől. Megoldási javaslataiban az ártalomcsökkentésre és a szabályozásra, valamint a szakszervezetiség megszervezésére helyezi a hangsúlyt. Magyarországon elsősorban a 2000-ben alakult Szexmunkások Érdekvédelmi Egyesülete (SZEXE) képviseli markánsan ezt az álláspontot. Ezzel szemben a prostitúció teljes megszüntetését célul kitűző, úgynevezett abolicionista álláspont a prostitúciót a nők férfiak általi kizsákmányolásának, illetve a férfiak által a nőknél elkövetett rendszerszerű erőszak megnyilvánulásának tartja, amely perspektívából az önkéntesség nem értelmezhető. Magyarországon ezt az álláspontot képviseli többek között a NaNE is. A vita nemzetközi kontextusát keretezi az Amnesty International 2015-ben bejelentett döntése, hogy szorgalmazza a szexmunka dekriminalizációját, amely döntés a nemzetközi aktivista szintén és a magyarországi feminista közegekben is tiltakozást váltott ki.

A prostitúcióvita speciális megismeréspozícióját az adja, hogy a Nyugat-Európában dolgozó prostituáltak legnagyobb része kelet-európai, ezáltal jól rávilágít a nemzetközi munkamegosztás egyenlőtlen jellegére. A nyugat-európai és a – sok esetben az ország nyelvét is alig beszélő, a nyugatiakhoz képest jellemzően alacsonyabb áron, hazai futtatóknak dolgozó – kelet-európai prostituáltak munkakörülményei között jellemzően lényeges különbségek vannak (Corrin 2005) – a liberális legalizációs diskurzus éppen ezeket az egyenlőtlenségeket fedi el. Még ha a rendszer tágabb összefüggései nem is rajzolódnak ki, a jelenség tematizálódik a tágabb társadalmi diskurzus szintjén, mint például a 2017-ben megjelent *Kéjtaca. Magyar szex euróért* (Munk 2017) című könyvben. Összességében a felzárkózásba vetett hit meggyengülésével a nemzetközi munkamegosztás és így a migrációs prostitúció is új perspektívába került, ami új lendületet adott a prostitúciós vitának a 2008 utáni közegben.

A transzaktivizmussal kapcsolatos vita elsődlegesen a transzaktivizmus és a feminizmus viszonyáról szól. A liberális megközelítés mind a feminizmust, mind az LMBTQ-t, illetve kimondottan a transzneműek jogaiért folytatott aktivizmust emberi jogi keretben képzelel el és összeegyeztethetőnek tartja. A baloldali kritika rámutat, hogy a transzaktivizmusban megjelenő férfiasság- és női(es)ség narratívák ellentétesek a feminista alapvetésekkel, melyek szerint a férfiasság és a nőiség társadalmi konstrukciók. Eszerint egyfelől nem lehet például „férfitestben élő nőnek születni”, másfelől a nők társadalmi elnyomásának a biológiai nemük az alapja, ami termelési pozíciót jelöl ki számukra, ez pedig nem „választás” vagy

identifikáció kérdése. De általában is rámutat az emberi jogi megközelítés korlátaira, illetve a női jogok és az LMBTQ-jogok ellentmondásosságára olyan ügyeknél, mint a béranyaság, ami tipikus példája a női test kizsákmányolásának (Mészáros 2017).

Magyarországon a liberális hegemonia világméretű válságának részeként ma élesen szemben áll – legalábbis szimbolikus szinten – egyrészt egy az Európai Uniót, a politikailag korrekt beszédmódot és általában a liberális progresszióba vetett konszenzusos hitet megkérdőjelező, a liberális globális elitnek ellen irányuló diskurzus, amely 2010 óta elsősorban a saját hegemoniáját kiépítő kormányzat diskurzusa, másrészt egy a felzárkózás lehetőségét fenntartó, progresszív, liberális emberjogi diskurzus. Az előbbi a feminizmus különböző megjelenési formáit és a nemek konstrukciójáról folytatott diskurzust „genderideológiának” bélyegzi és számon kéri rajta azokat a problémákat, amelyekre a hetvenes évektől, de különösen 2008 után a liberális konszenzus – a progresszió eltérő ütemű, de univerzális ígérete – nem tudott választ adni. A második az emberi jogi keretben, az interszekcionalitás és az identitáspolitika jegyében és az egyre inkluzívabban differenciált LMBTQ+ mozgalommal szimbiozisan jelöli ki a feminizmus útját, a második hullámos feminizmus pályáján haladva. A két diskurzus viszonyát jellemzi, hogy az első a másodikat „hazaárulónak”, míg a liberális progresszió önmagát „tagadás alá nem vonható erkölcsi értéknek” pozicionálja (Kováts 2017b), így e diskurzusok nemcsak szemben állnak egymással, de nem is ismerik el a másikat legitimnek. E diskurzív erőterben, melyben minden diskurzus egyedül önmagát jelöli meg legitimként, a strukturális pozíciókat tematizáló, rendszerszemléletű feminista diskurzus nehezen tudja pozicionálni magát az aktivista szcénában és a politikai diskurzusban. Míg a jobboldali diskurzus számára ez a pozíció nem válik el a liberálistól és a „genderideológia” részeként tűnik fel, a liberális diskurzusban úgy jelenik meg, mint ami megkérdőjelezi a liberális progressziót, és ezáltal a felzárkózás gátjaként és a jobboldal kollaboránsaként működik.

A fent említett vitákban történő állásfoglalás közvetlenül is kihat a civil szervezetek működésére, hiszen befolyásolja a források elosztását. 2016-ban például a Nyílt Társadalom Alapítványok támogatásában részesült a Szexmunkások Emberi Jogaiért Alapítvány (több kategóriában), a SZEKE és a Transvanilla Transznemű Egyesület (*Nyílt Társadalom Alapítványok – Magyar támogatottaink 2016*). Mindez egy a civil szervezetek közötti, EU-s támogatásokért folyó, fokozódóan kiélezett versenyhelyzetben történik.

A feminista diskurzus meghatározó fórumává váltak Magyarországon a Friedrich Ebert-Stiftung feminista rendezvényei, amelyeket az alapítvány budapesti irodája rendszeresen szervez 2012-től az egész térségben, de főleg Budapesten. A FES alapvetően a hagyományos nyugati szociáldemokrata közpolitikák mentén szerveződik, ami a status quo fenntartásán, a tőke-munka antagonizmus mérséklésén, illetve a jóléti követelések fogantatásán nyugszik. Ugyanakkor a 2008-as válság utáni környezet hatásának tekinthető például, hogy a FES budapesti rendezvényein a 2010-es évek közepe óta gyakran megjelennek a status quót bíráló, rendszerkritikus feminista diskurzusok. A FES erőforrásainak felhasználásában így lokális szinten a politikai irány gyakran megváltozik, és a szociáldemokrata kritikától a rendszerszemléletű kritika felé mozdul el. Máshogy fogalmazva: a centrumtapasztalatokra építő, a jóléti intézmények visszaállítását célzó retorika és a megvalósításához szükséges előforrásokat úgy importálják, hogy a retorikába „belekeverednek” a félperifériás tapasztalatokra épülő elemek. Jó példa erre a FES társszervezésében 2017-ben rendezett, az EU jövőjéről szóló esemény, melyen az EU szociális reformját sürgető véleményekkel szemben

többségben voltak az arra rámutató hangok, hogy az EU alapvetően egy materiális gazdasági szövetség, melynek így csak annyiban van szociálpolitikája, amennyiben az a transznacionális munkamegosztás *status quo*-ját hivatott fenntartani (Turai 2017).

Továbbá elmondható, hogy részben a FES-rendezvényeken keresztül – a külföldi trendeknek megfelelően – a feminista mozgalmon belül tematizálódott a „gondoskodási válság”. A *gondoskodási válság* az a folyamat, amelynek során a háztartások túléléséhez szükséges gondozási, ápolási és érzelmi munkák a háztartásokra, és főleg a háztartások nőtagjaira terhelődnek, amely munkák meghaladják a háztartások és nőtagjaik erejét és idejét. A *gondoskodási válság* keretezés kifejezetten alkalmas a gazdasági válságra és a félperifériás betagozódásra jellemző reprodukív viszonyok megragadására, ezáltal pedig a dupla vakság meghaladására tett kísérletként értelmezhető.

Összességében¹⁰ megállapítható, hogy 2008-at követően a gazdasági és hegemoniaválság Magyarországon bizonyos mértékben lokálisan is kitermelte a rendszerkritikát.¹¹ Viszont egyrészt hangsúlyozni kell, hogy a válság hatására szükségszerűen beindulnak diskurzusok, és bizonyos tág értelemben vett kritikai diskurzus is, mely magában foglalja a baloldali mellett a jobboldali és a liberális kritikát is, de a szűk értelemben rendszerkritikus vagy strukturalista diskurzusok megerősödése esetleges. Másrészt, hogy az NGO-sodott aktivizmus ugyanakkor a támogatásoktól való függőségek rendszerében jellemzően továbbra is liberális, illetve emberi jogi keretezésű maradt.

Összefoglalás és továbbhaladási irányok

A tanulmány a nyugati és a kelet-európai feminizmus közti viszonyt tekintette át az USA hegemoniája által fémjelzett második világháború utáni globális kapitalista felhalmozási ciklus hosszú lejtmenetének kezdetétől. E viszonyra nézve két kulcsfontosságú momentumot emeltünk ki: egyrészt a '60-as–70-es évek során a nyugati női munkaerő pozíciójának megerősödése kapcsán létrejött materialista feminista kritika háttérbe szorulását az 1968-as mozgalmi hullám neoliberais kooptációja során, másfelől pedig a nyugati feminizmus ezen identitáspolitikai, illetve emberi jogi változatának a materiális és episztemológiai szempontból egyaránt alávetett pozícióból történő elsajátítását a kelet-európai rendszerváltások során. A tanulmány azt hangsúlyozta, hogy a kelet-európai feminizmus szempontjából ez az elsajátítás egyfajta „dupla vakságot” eredményezett, mivel az identitáspolitikai/emberi jogi keret egyfelől elfedte azokat a szocioökonómiai viszonyokat, amelyek a nők alárendeltségét a törvény előtti „egyenlőség” körülményei között is fenntartják, másrészt pedig nem tette értelmezhetővé a helyi genderviszonyok azon sajátosságait, amelyek a globális felhalmozási folyamatokban elfoglalt félperifériás pozícióra jellemzőek. A cikk utolsó részében a feminizmussal kapcsolatos magyarországi viták 2008 utáni fejlődésében mutatunk rá olyan

10 A 2008 utáni magyar feminizmus fókuszait a teljesség igénye nélkül tárgyaljuk. A nők elleni erőszak témáján belül a legtöbb figyelmet a párkapcsolati erőszak kapja, elsősorban a már említett kulturális keretezésben – bár fontos, hogy az utóbbi években erősödött a szülészeti, tehát intézményes erőszakot tematizáló mozgalom is. A nők elleni erőszak mellett a feminista aktivizmus további főáramú, folyamatosan nagyszámú írást és egyéb médiaproduktumot generáló témája a reprezentáció, beleértve a nők médiareprezentációjának témáját (szexizmus a médiában) és a politikai részvételt (kvótakérdés) is.

11 E lokális rendszerkritika expanziója részének tekinthető a Helyzet Műhely is, melynek e cikk szerzői is tagjai.

momentumokra, amelyek feltörni látszanak e „dupla vakság” kereteit, s a globális (gender)-hierarchiáknak a jelenlegi válságfolyamatokon belül mobilizálódó aspektusaira reagálnak.

A cikk által követett szempontrendszerből a helyi feminista politikára nézve azt tartjuk relevánsnak, ha ezek a politikák a helyi női munkaerőnek és női életnek a globális felhalmozás rendszerébe ágyazott helyi meghatározottságára irányulnak, ha tehát a hatalom és kizsákmányolás formái ellen – a helyi viszonyokra és a helyi viszonyok globális beágyazottságára reflexíven – lépnek fel.

Gregor Anikó és Kováts Eszter 2018-as (egy a magyar lakosságra reprezentatív survey jellegű kutatást is magába foglaló) kutatásának kutatásieredmény-összefoglalójából jól látszik bizonyos – a félperifériákra jellemző – strukturális folytonosság, hogy a magyar nők mai napig legfontosabb problémája a formális munka és az informális gondoskodás kettős terhének viselése (Gregor és Kováts 2018). Ami interakcionális vagy fenomenológiai szinten a nőkkel szembeni kettős szerepelvárásként jelenik meg, az a transznacionális struktúrák szintjén a globális felhalmozás súlya egyenlőtlen nemi eloszlásának egy a félperifériára különösen jellemző formája. Annak megfelelően, ahogy a jelenlegi jobboldali rezsim a nemzeti tőkés felhalmozást a magyar munkaerő – a nemzetközi munkamegosztást átformáló globális értékláncok alsóbb szintjein történő – kiárusításával igyekszik kombinálni – a társadalmi reprodukció költségeinek erőteljes kiszervezése mellett –, a rezsim nőpolitikája a munkaerő-reprodukció és a reprodukzív, gondoskodó munka irányába helyez az eddigieknél is erősebb nyomást a magyar nőkre. A rezsim szimbolikus politikája egyértelműen a nők reprodukatív és háztartási funkcióját helyezi előtérbe a társadalmi részvétel egyéb funkcióihoz képest (női politikusok elenyésző száma, „nőügyek” degradálása), és a „genderideológia” elleni szimbolikus küzdelemhez a konkrét kormányzati intézkedések sora társul (kötelező szülőgondozás, CSOK).¹² Ha a nőkkel szembeni szimbolikus kijelentéseket és szerepelvárásokat e tágabb gazdasági beágyazottság részeként értelmezzük, az egyenlő szimbolikus bánásmód és a munkahelyi egyenlőség követelményei nem látszanak elegendőnek ahhoz, hogy ellensúlyozni tudják azokat a terheket, amelyek a globális felhalmozás helyi formájában a magyar nőkre hárulnak. Hogyan gondolhatjuk el egy olyan feminista mozgalom gyakorlatát, amely a kapitalista válság nemi munkamegosztásban lecsapódó aspektusát célozza meg?

A nemzetközi mozgalmi gyakorlatban e szempontból releváns példa lehet a globális munkamegosztás reprodukatív terheit elsősorban viselő globális perifériák és globális vidék mozgalmi, amelyek a természeti és társadalmi reprodukció tétjeit gyakran egyazon program vagy „kozmovízió” formájában fogalmazzák meg (Altmann 2013), és a természetes erőforrások és bennszülött társadalmak védelmének célját azzal a gyakorlattal kombinálják, ami a női reprodukatív munkát kiemeli a globális felhalmozási hierarchiákban játszott alávetett szerepéből, és a társadalmi újratermelés központi tényezőjeként ismeri el. Mivel a globális tőke reprodukatív költségeit nagy arányban a globális vidék női munkaereje viseli, a globális vidék emancipációs mozgalmaiban a feminizmus és az élelmiszer-önrendelkezés céljai szervesen összekapcsolódnak – ezt nevezi a Via Campesina nemzetközi mozgalom a „paraszti és népi feminizmus” ideáljának (La Via Campesina 2017). Ez a fajta mozgalmaszervezési modell a feminista politikát a nők által végzett reprodukatív munka mindennapi gyakorlatával közvetlen összefüggésben, arra építve gondolja el. A nemzetközi feminista mozgalom másik vonatkozó példája a ’60-as–70-es évek materialista nyugati feminizmusának azon gyakorla-

12 Lakhatási támogatás, melynek mértéke a gyermekek számától függ.

ta, hogy tevékenységét a mozgalmi részvétel napi gyakorlatára építette, politikai erejét elsősorban a valós részvétel köreire és hálózataira alapozva, és nem annyira a (professzionális) képviselőt külső finanszírozástól függő formáira. E példákhoz hasonlóan elgondolható egy olyan, a mindennapi érintkezésben megalapozott feminista mozgalom modellje, amely a fél-perifériás háztartásnak a termelésben betöltött szerepére épít. Ez jelenleg Magyarországon kifejtett, szervezett formában nem létezik, bár a mindennapi reprodukzív szervezés szintjén gyakran tetten érhetjük. A magyar feminista mozgalom jövője szempontjából kulcskérdés lehet, hogy mennyiben sikerül a feminizmust a reprodukzív munka szintjén hálózatokban működő, ezek erejére építő és ezeket megerősítő mozgalommá tenni.

Hivatkozott irodalom

- Acsády Judit (2000): „Kellett nekünk feminizmus?” „Nyugati” gondolatok hazai fogadtatása. In *A zárva várt nyugalom. Kulturális globalizáció Magyarországon*. Kovács János Máttyás (szerk.). Budapest: Sík Kiadó, 166–188.
- Aczél Zsófia (2012): Üzemi óvodák 1945 és 1975 között. *Iskolakultúra* 2012(5): 37–55.
- Altmann, Philipp (2013): Good Life as a Social Movement Proposal for Natural Resource Use: The Indigenous Movement in Ecuador. *Consilience. The Journal of Sustainable Development* 10(1): 59–71.
- Anzaldúa, Gloria (1987): *Borderlands. La Frontera*. San Francisco: Aunt Lute.
- Arrighi, Giovanni (1994): *The Long Twentieth Century. Money, Power and the Origins of Our Times*. London – New York: Verso.
- Arrighi, Giovanni és Beverly J. Silver (1999): *Chaos and Governance in the Modern World System*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Barna Emília, Csányi Gergely, Gagy Ágnes és Geröcs Tamás (2017): East-Central-European Feminist Activism in the Context of Uneven Development in the EU, and Ways to Move Forward. In *The Future of The European Union. Feminist Perspectives from East-Central Europe*. Kovács Eszter (szerk.). Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung, 69–79.
- Boltanski, Luc és Eve Chiapello (2005): The New Spirit of Capitalism. *International Journal of Politics, Culture, and Society* 18(3–4): 161–188.
- Böröcz József (2006): Goodness is Elsewhere. The Rule of European Difference. *Comparative Studies in Society and History* 48(1): 110–138.
- Böröcz József (2018): *Az EU és a világ. Kritikai elemzés*. Budapest: Kalligram.
- Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence. The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. London: Verso.
- Carby, Hazel (2007): White Woman Listen! Black Feminism and the Boundaries of Sisterhood. In *CCCS Selected Working Papers, Vol 2*. Ann Gray, Jan Campbell, Mark Erickson, Stuart Hanson és Helen Wood (szerk.). Abingdon: Routledge, 753–774.
- Collins, Patricia Hill (2000): *Black Feminist Thought*. New York és London: Routledge.
- The Combahee River Collective Statement* (1977). Interneten: <http://circuitous.org/scraps/combahee.html> (letöltve: 2018. október 6.).
- Corrin, Chris (2005): Transnational Road for Traffic. Analysing Trafficking in Women from and through Central and Eastern Europe. *Europe-Asia Studies* 57(4): 543–560.
- Crenshaw, Kimberlé (1989): Demarginalizing the Intersection of Race and Sex. A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics. *University of Chicago Legal Forum* 1989(1): 139–167.
- Dalla Costa, Mariarosa és Giovanna F. Dalla Costa (1999): *Women, Development and Labor of Reproduction*. Trenton: Africa World Press.
- Dunaway, Wilma. A. (2001): The Double Register of History. Situating the Forgotten Woman and her Household in Capitalist Commodity Chains. *Journal of World-Systems Research* 7(1): 2–31.
- Dunaway, Wilma. A. (2012): The Semiproletarian Household over the Longue Durée of the Modern World-System. In *The Longue Durée and World-Systems Analysis*. Richard E. Lee (szerk.). Albany: SUNY Press, 97–136.
- Éber Márk, Gagy Ágnes, Geröcs Tamás, Jelinek Csaba és Pinkasz András (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat* (21): 10–63.
- Fábian, Katalin (2009): *Contemporary Women's Movements in Hungary. Globalization, Democracy and Gender Equality*. Washington D. C.: The Woodrow Wilson Center Press.

- Fábíán, Katalin (2014): Disciplining the “Second World”. The Relationship between Transnational and Local Forces in Contemporary Hungarian Women’s Social Movements. *East European Politics* (30): 1–20.
- Federici, Silvia (2012 [1999]): Reproduction and Feminist Struggle in the New International Division of Labor. In *Revolution at Point Zero. Housework, Reproduction and Feminist Struggle*. Silvia Federici (szerk.): Oakland: PM Press. 65–75.
- Federici, Silvia (2017): The Reproduction Crisis and the Birth of a New “Out of Law” Proletariat (An Interview with Silvia Federici). *Left East* (2017. július 10.). Interneten: <http://www.criticatac.ro/lefeast/the-reproduction-crisis-and-the-birth-of-a-new-out-of-law-proletariat-an-interview-with-silvia-federici> (letöltve: 2018. május 17.).
- Ferge Zsuzsa (2017): *Magyar társadalom- és szociálpolitika 1990-2015*. Budapest: Osiris.
- The Feminists (1970 [1969]): The Feminists. A Political Organisation to Annihilate Sex Roles. In *Notes from the Second Year. Women’s Liberation. Major Writings of the Radical Feminists*. Shulamith Firestone és Anne Koedt (szerk.). New York: 114–118.
- Fraser, Nancy (2009): Feminism, Capitalism and the Cunning of History. *New Left Review* (56): 97–117.
- Funk, Nanette (2014): A Very Tangled Knot. Official State Socialist Women’s Organizations, Women’s Agency and Feminism in Eastern European State Socialism. *European Journal of Women’s Studies* 21(4): 344–360.
- Gagyí Ágnes (2018): *A válság politikái. Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Budapest: Napvilág.
- Gereffi, Gary és Miguel Korzeniewicz (1993): *Commodity Chains and Global Capitalism*. Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Gerőcs Tamás és Pinkasz András (2017): A KGST a világrendszerben. A szocializmus gazdaságtörténeti elemzése. *Eszmélet* (113): 15–36.
- Gerőcs Tamás és Jelinek Csaba (2018): *A Nemzeti Együttműködés Rendszere az Európai Unióban, Magyarország EU-integrációjáról – történeti szociológiai megközelítésben*. *Eszmélet* (118): 12–33.
- Ghodsee, Kristen (2012): Rethinking State Socialist Mass Women’s Organisations. The Committee of the Bulgarian Women’s Movement and the United Nations Decade for Women, 1975–1985. *Journal of Women’s History* 24(4): 49–73.
- Ghodsee, Kristen (2015): Untangling the Knot. A Response to Nanette Funk. *European Journal of Women’s Studies* 22(2): 248–252.
- Guenther, Katja M. (2011): The Possibilities and Pitfalls of NGO Feminism. Insights from Postsocialist Eastern Europe. *Signs* 36(4): 863–887.
- Gregor Anikó és Kovács Eszter (2018): *Nőügyek 2018. Társadalmi problémák és megoldási stratégiák*. Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Grzebalska, Weronika, Kovács Eszter és Pető Andrea (2017): Gender as Symbolic Glue. How ‘Gender’ Became an Umbrella Term for the Rejection of the (Neo)liberal Order. *Political Critique* (2017. január 13.). Interneten: <http://politicalcritique.org/long-read/2017/gender-as-symbolic-glue-how-gender-became-an-umbrella-term-for-the-rejection-of-the-neoliberal-order> (letöltve: 2018. május 26.).
- Harvey, David (1989): *The Condition of Postmodernity. An Inquiry into the Conditions of Cultural Change*. Oxford: Blackwell.
- Hopkins, Terence K. és Immanuel Wallerstein. (1986): Commodity Chains in the World-Economy prior to 1800. *Review (Fernand Braudel Center)* 10(1): 157–170.
- Janos, Andrew. C. (2000): *East Central Europe in the Modern World. The Politics of the Borderlands from Pre-to Postcommunism*. Stanford: Stanford University Press.
- Knežević, Đurđa (2008): Vég vagy új kezdet? In *A nők Horvátországban*. Andrea Feldman (szerk.). Budapest: Balassi.
- Konrád György és Szelényi Iván (2000) *Urbanizáció és területi gazdálkodás*. Budapest: JGYF Kiadó.
- Kovács Eszter (2017a): *The Future of The European Union. Feminist Perspectives from East-Central Europe*. Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Kovács Eszter (2017b): A konszenzusok felszámolása – Jobboldali populizmus és a „genderideológia” fenyegetése. *Fordulat* (22): 105–127.
- Kovács Eszter és Maari Pöim (2015): *Gender as Symbolic Glue*. Brüsszel: Foundation for European Progressive Studies; Friedrich-Ebert-Stiftung.
- KSH (2018): Terhességmegszakítások. Interneten: <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/terhessegmegsz16.pdf> (letöltve: 2018. május 26.).
- Kulcsár, Zsófia (2014): A rendszerváltás utáni (feminista) szerveződés kihívásai. *TNTeF* 4(1): 118–129.
- La Via Campesina (2017): *25 Years of Feminism in La Via Campesina. Reflections from Women’s Assembly at the VII International Conference*. Interneten: <https://viacampesina.org/en/25-years-feminism-la-via-campesina/> (letöltve: 2018. május 26.).
- Linden, van der Marcel (2008): *Workers of the World. Essays Toward a Global Labor History*. Leiden: Brill.
- Lóránd, Zsófia (2012): (Poszt-)szocialista poszt-feminizmus. *TNTeF* 2(2): 5–14.

- Lóránd, Zsófia (2015): „Nem osztálykérdés, nem biológiai meghatározottság”. A feminista ellenzék elméleti keretei a Tito alatti Jugoszláviában. *Eszmélet* (108): 131–150.
- May, Elaine Tyler (2008): *Homeward Bound. American Families in the Cold War Era*. New York: Basic Books.
- Mészáros, György (2017): Reconsidering the Identity Approach of the EU LGBT+ Architecture from Feminist Perspective. In *The Future of the European Union Feminist Perspectives from East-Central Europe*. Kováts Eszter (szerk.). Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Mies, Maria (1986): *Patriarchy and Accumulation on a World Scale. Women in the International Division of Labour*. London – New York: Zed Books.
- Millett, Kate (1970 [1968]): Sexual Politics. A Manifesto for Revolution. In *Notes from the Second Year. Women's Liberation. Major Writings of the Radical Feminists*. Shulamith Firestone és Anne Koedt (szerk.). New York, 111–112.
- Mitchell, Eve (2013): I am a Woman and a Human. A Marxist Feminist Critique of Intersectionality Theory. *Libcom.org*. Interneten: <https://libcom.org/library/i-am-woman-human-marxist-feminist-critique-intersectionality-theory-eve-mitchell> (letöltve: 2018. május 26.).
- Moore, Jason W. (2005): *Capitalism in the Web of Life. Ecology and the Accumulation of Capital*. London: Verso.
- Munk Veronika (2017): *Kéjutca – Magyar szex euróért*. Budapest: Bookline.
- National Organization for Women (1966): *Statement of Purpose*. Október 29.
- Nyílt Társadalom Alapítványok – Magyar támogattaink, 2016 (2016): Interneten: <https://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/open-society-hungarian-grantees-hu-20170303.pdf> (letöltve: 2018. május 26.).
- Pető Andrea (2003): *Women in Hungarian Politics, 1945–1951*. East European monographs. New York: Columbia University Press.
- Popa, Raluca Maria (2009): Translating Equality between Women and Men across Cold War Divides. Women Activists from Hungary and Romania and the Creation of International Women's Year. In *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*. Shana Penn and Jill Massino (szerk.). London: Palgrave Macmillan, 59–74.
- Portes, Alejandro (1983): The Informal Sector. Definition, Controversy, and Relation to National Development. *Review (Fernand Braudel Center)* 7(1): 151–174.
- Roberts, Michael (2016): *The Long Depression. Marxism and the Global Crisis of Capitalism*. Chicago: Haymarket Books.
- Secombe, Wally (1974): The Housewife and Her Labour under Capitalism. *New Left Review* (83): 22–41.
- Shiva, Vandana (1988): *Staying Alive. Women, Ecology, and Survival in India*. New Delhi: Kali for Women.
- Smith, Joan, Immanuel M. Wallerstein és Hans-Dieter Evers (1984): *Households and the World-Economy*. Beverly Hills: Sage.
- Thevenin, Nicole-Edith (2015): Az idológia hatalma – A feminizmus kritikai megközelítése. In *Feminista újhulám. A baloldali feminizmus ma*. Morva Judit és Posváncz Etelka (szerk.). Budapest: Közép-Európai Fejlesztési Egyesület, 5–24.
- Wallace, Claire (1995): Egy nyugati feminista Keleten. Furcsa sztereotípiák. 2000 (május): 46–50.
- Turai Eszter (2017): *Brüsszel +/- – Az EU jövője baloldali szemmel*. Interneten: http://www.fesbp.hu/common/pdf/Bericht20171122_HU.pdf (letöltve: 2018. május 26.).
- Vigvári András és Gerőcs Tamás (2017): The Concept of 'Peasant Embourgeoisement' in the Perspective of Different Historical Conjunctures. *Studia UBB Sociologia* 62(1)2017: 65–84.
- Wallerstein, Immanuel (1976): *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel (1983): *Historical Capitalism*. London: Verso.
- Wallerstein, Immanuel (1995): Response. Declining States, Declining Rights? *International Labor and Working Class History* (47): 24–27.
- Watkins, Susan (2018): Which Feminisms? *New Left Review* (109). Interneten: <https://newleftreview.org/II/109/susan-watkins-which-feminisms> (letöltve: 2018. május 26.).
- Werlhof, Cynthia Von (1988): Women's Work. The Blind Spot in the Critique of Political Economy. In *Women. The Last Colony*. Maria Mies, Veronika Bennholdt-Thomsen és Cynthia Von Werlhof (szerk.). London: Zed Press, 13–26.
- Wöhrer, Veronika (2005): Border Crossers. Gender Discourses between “East” and “West”. In *Gender and the (Post) 'East' / 'West' Divide*. Mihaela Frunză és Theodora-Eliza Văcărescu (szerk.). Kolozsvár: Limes.
- Zwingel, Susanne (2012): How Do Norms Travel? Theorizing International Women's Rights in Transnational Perspective. *International Studies Quarterly* (56): 115–129.

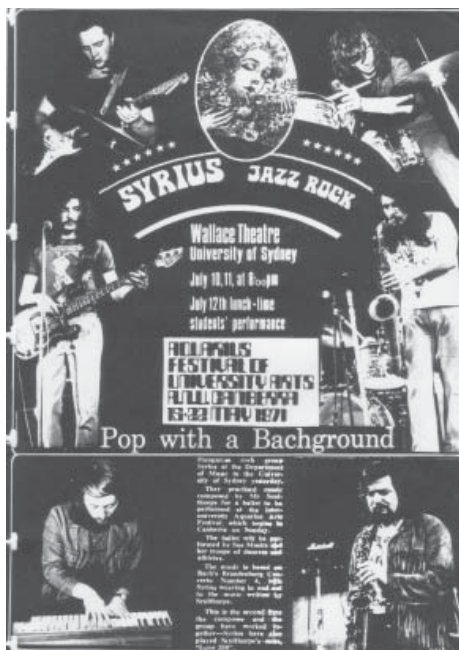
Syrius

KÖNNYÜZENE, TÁNCZENE, JAZZ

A Syrius az ausztráliai turné után

[illegible][illegible][illegible]

Egg Like a *Mytilus* egg, but
smaller (Fig. 1, 2, 3, 4).

A blokkborítón szereplő fotók Hegedűs György felvételei.
A koncertplakát forrása: Love 201 Schulthorpe Aquarius

Wagner Sára

Szocialista kereslet, kapitalista kínálat – és fordítva

Hozzáférés a Syrius-dokumentumokhoz (1970–1973)

„A Syrius-koncerteken »süvölt a forradalom szele« – szoktam volt mondani. Ahogy ott ültünk vagy feküdtünk a matracokon, és a világon át mindent magával söprően száguldott a zene, teljesen egyértelmű volt, hogy győztünk, hogy győzünk, hogy folyamatosan győz az Igazság – és holnap miénk a világ!”
(St.Turba Tamás)

Bevezetés

Jelen tanulmány a közel egy évet Ausztráliában töltő Syrius (1970–1973) kulturális státuszát vitatja. Célja pedig az, hogy megvizsgálja az együttes magyar recepciójában állandó motívumként jelenlevő, de megkérdőjelezhető underground jelző használatát, és annak lehetséges szerepét a kultúrpolitikai és a műfaji meghatározásban.¹ Az első részben, a Progresszív rock, avagy a magyar populáris zene magaskulturális öröksége című fejezetben az underground műfaji, az azt követő, Down to the underground: függő viszonyok című blokkban pedig kultúrpolitikai kategóriaként kerül előtérbe: a tanulmány előrehaladtával egyértelművé válik, hogy a két szempont elválaszthatatlan egymástól.

Az ausztrál dokumentumok paradox módon egyszerre erősítik meg és számolják fel a Syrius magyar underground státuszát. A jelző a szocialista populáris zeneiparban a zenekar periferikusságát hivatott jelölni. Érdekes, hogy az ausztrál sajtóanyagokban maga az underground szó nem kerül előtérbe, viszont zenéjük különlegessége, egyedisége („heavy”, „meg nem alkuvo” stb.), valamint jellemzően a jazz, rock és progresszív rock műfaji megjelölése igen. Kutatásom során előtérbe került a rajongói vagy amatőr do-it-yourself (a továbbiakban DIY) gyakorlatok hatása is a zenekar narratíváját kísérő dokumentumok létrehozásában. Fontos kérdéssé vált, hogy a rajongók és a közintézmények töredékes archiválási tevékeny-

¹ A zenekar tagjai: Orszáczky Jackie (ének, basszusgitár), Ráduly Mihály (szaxofon, fuvola), Pataki László (zeneszerző, billentyűs), Veszelinov András (dobos) és a Syrius alapítója, Baronits Zsolt (szaxofon).

sége hogyan értelmezhető a populáris és az underground ambivalens jelentéseinek kontextusában, párhuzamosan a szocialista és a kapitalista zeneipar rendszereiben.

Az underground Magyarországon a hetvenes évek fordulóján egymáshoz zeneileg és/vagy ideológiailag kapcsolódó zenekarokat, progresszív rockot, jazzrockot, a jazz további alműfajait fogyasztó közösséget és közönséget jelöl, mely olyan szintérként értelmezhető, melyben a Syrius, mint a műfajt jelölő együttes, központi helyet foglal el. A szintér fogalmának társadalomelméleti és -történeti jelentéséről, használatáról Tófalvy Tamás *Túl a szubkultúrán és vissza* című tanulmánykötetével átfogó szemlélét nyújtja a téma szakirodalmának amellett, hogy:

Gazdag elméleti és analitikai apparátust és naprakész tárgyi tudást mozgósít a zenei közösségek, a média és a technológia gyorsan változó egymásra hatásának árnyalt értelmezésében (Szemere 2017).

Hesmondhalghot idézve a szerző azt írja:

(...) egyik elterjedt koncepció sem [szubkultúra, szintér, törzs] tükrözi egyedül önmagában a zenei közösségek, csoportosulások természetét, ezért hasznosabbnak tűnhet egy már régóta meglévő fogalom, a műfaj felől megközelíteni a közösségek dinamikáját (Tófalvy 2017: 40).

Ez a megközelítés a Syriusnál azért is válik fontossá, mert a zenekar köré épülő közösség az online térben láthatóvá válik, és a rajongók emlékei testet öltenek, mely emlékek meghatározó részévé válnak a Syrius kulturális örökségként való meghatározásának. A progresszív rock, jazzrock műfajai felől szintén egyszerű megközelíteni a Syrius közönségét, recepcióját és zenetörténeti jelentőségét, különösen úgy, hogy az ezeket a műfajokat játszó magyar formációk száma, tekintettel a szocializmusra és a töredékes megőrzésre, kevés. A róluk szóló anekdoták szintén megjelennek az online platformokon, elsősorban a Syrius 1969–1973 Facebook-oldalon, a Volt egyszer egy beatkorszak blogon vagy a Rockmuseum Budapest Rockmúzeum zárt Facebook-csoportban, és időnként előkerülnek a szcénához kapcsolható képek és kommentekben kibontakozó történetek is például a Budapest régi képeken és a regifotok.hu Facebook-oldalokon is.

A tanulmány feltárja a Syrius-dokumentumok mentén a hivatalos (állami) és nem hivatalos (DIY) archiválási gyakorlat közti ambivalens viszonyt is. Mivel a változó politikai, gazdasági, ipari és társadalmi környezet befolyásolja a zenekar életművének mindenkori dokumentálását, hozzáférhetővé tételét és interpretációját, a dokumentáció vizsgálata rálátást ad az elmúlt évtizedek lassan formálódó – az állami kontrolltól függő – zeneiparának mechanizmusára és szerepére a Syrius recepciótörténetének alakulásában.

A Syrius státuszát egyrészt a mindenkori Syrius-dokumentumok (hanganyag, újságcikk, könyv, emlékkoncert-felvétel, plakát, belépőjegy stb.) létrehozásának körülményei, formai, tartalmi elemei és nyilvánossága, másrészt a korabeli sajtóban, ma pedig elsősorban az online platformokon megjelenő felhasználói/rajongói/kritikai diskurzus határozza meg. A sajtóságos pozíciót, melyet a zenekar a magyar zenetörténetben betölt, egyszerre szolgáltatják (1) az állami támogatásokkal létrejövő dokumentumok és az azokhoz való hozzáférés mértéke, valamint (2) a rajongók és kortárs zenészek elbeszélése és a megőrzésre irányuló tevékenysége. A szocialista állam támogató attitűdjének (lemezkiadás, stúdiófelvétel) ellenére a fennmaradt Syrius-hanganyagok nagy része a rajongói és a zenészi DIY-gyakorlatoknak köszönhető.

Az underground címke és a dokumentumok száma, valamint hozzáférhetősége összefüggésben állhat egymással, azonban annak ellenére, hogy a szöveges dokumentumokban a jelző vissza-visszatér, valójában a jelölés műfaji és kultúrpolitikai szempontból is helytelen. Az állami kontroll alatt álló szocialista könyv- és lapkiadás, miközben az undergroundként/alternatívként/progresszívként (a három jelző a magyar zene definiálásában felfogható egymás szinonimájaként) jelölte meg a zenekart, nyilvánosan elismerte és hirdette ausztrál sikerét és zenéjének összetettségét. Még az 1970-ben a Magyar Rádióban élő adásba kerülő Széttörtött álmok szvit (a formáció első saját műve) konferálásakor is az underground jelzővel illeti a bemondó a Syrius-zenét – ugyan szabadkozik, hogy nem jó szívvvel kategorizálja. A Syrius státuszának markáns jegye, különlegessége, hogy az együttes 1971-es ausztrál recepciójában is a megszokottól, így a mainstreamtől eltérő zenéje kifejezésén van a hangsúly, habár a történeti dokumentumok a mainstream progresszív rockhoz hasonlítják. A szocialista ifjúsági sajtó vagy a később tárgyalásra kerülő *Beat '70* (1970) kiadvány Syriust dicsérő írásai is érdekes perspektívával szolgálnak az underground magyar zenei élethez kötődő jelentésének kibontásához. Ha a mélyére ásunk a Syriusról szóló és a Syriust említő írott dokumentumoknak, az underground szó hetvenes évekbeli használatának magyar vonatkozású funkciója és jelentése elének tárulhat.

Ugyanakkor, a szocialista kultúrpolitikai gyakorlat, melynek eredményeképpen a Syriust méltató anyagok megjelentek a hasábokon, szöges ellentétben áll az underground „nem nyilvános” és „láthatatlan” jelentéseivel. Stephen Graham doktori disszertációját azzal kezdi, hogy az underground alatt a mainstream kulturális diskurzuson kívül eső „zenecsinálást” érti, mely jó kiindulási pontot ad a fogalom általános értelemben vett jelentésének kibontásához (Graham 2012). Az underground a pillanatnyilag mainstreamen kívülre eső vagy azzal szembenálló kulturális terméket, közeget, közönséget jelölheti. Annak ellenére, hogy magyar vonatkozásban az underground a mainstreammel, a szocialista kultúrpolitika támogatott zenekaraival való szembenállást hivatott megnevezni, a Syrius néhol, elsősorban a történeti dokumentumok és az elmúlt években megjelent zenei újságok és hetilapok toplistái által, mégis a mainstream sodrába kerül, ezzel felborítva az underground jelző jogos használatát. (Már az *Ifjúsági Magazin* 1970-es szuperegyüttes-válogatásában is szerepelt a Syrius három tagja.) A zenekart dokumentációja alapján kultúrpolitikailag az underground (tiltott/túrt) vagy a mainstream (támogatott) osztályokba főlegesen is kizárólagosan besorolni, hisz az egymásnak ellentmondó gyakorlatok hol az egyik, hol a másik osztályozást támasztják alá.

Tanulmányom felhasznált szakirodalmának elméleti bázisa az elmúlt években populáris zenetörténet és populáris zenei örökség témakörökben megjelent tematikus folyóiratokra, tanulmányokra, tanulmánykötetekre támaszkodik, melyek olyan nemzetközileg meghatározó kutatók nevéhez fűződnek, mint Andy Bennett és Sarah Baker, a Griffith University oktatói; Susanne Janssen és Amanda Brandellero, az Erasmus University Rotterdam oktatói vagy Sara Cohen.² Az underground fogalom használatát és jelentését részletesen járják körbe a portói egyetemen évről évre megrendezésre kerülő Keep it Simple, Make it Fast konferencia fellépői.³ A téma szakirodalmának további fontos irodalma a hamarosan megjelenő

2 Popular Music and Cultural Heritage, az *International Journal of Heritage Studies* tematikus száma; Popular Music, Cultural Memory and Heritage, a *Popular Music and Society* válogatása; *Sites of Popular Music Heritage* című tanulmánykötet.

3 A konferenciát a téma vezető kutatói rendezik, Paula Guerra, Tania Moreira és Stephen Graham.

DIY Cultures and Underground Music Scenes Routledge-tanulmánykötet Andy Bennett és Paula Guerra szerkesztésében, valamint a *Redefining Mainstream Popular Music* című tanulmánykötet, melyben külön figyelmet érdemel Alison Huber igen izgalmas *Mainstream as metaphor. Imagining Dominant Culture* című írása, amelyben Hebdi szubkultúráról szóló könyve is fontos szerepet kap. A szerző részletesen feltárja azokat a tényezőket, amelyek a mainstream fogalom használatát és jelentését meghatározzák, megváltoztatják, illetve felhívja a figyelmet a fogalom specifikus és átlátható jelentésének szükségszerűségére (Huber 2013). A magyar underground szcénáról szóló értekezésben is különösen fontos, hogy tudjuk, mit értünk a magyar populáris zene mainstream közege alatt. Általánosságban ugyan elmondható, hogy a magyar mainstream a jól ismert Illés-Omega-Metró-háromszög köré épül, ám, ha mélyebben megvizsgáljuk, ennél jóval összetettebb rendszer rajzolódik ki.

A Syrius kultúrpolitikai státuszmeghatározása körül felmerülő kérdések értő és részletes feltárása, valamint a téma elhelyezése a nemzetközi szakirodalmi bázis alapján egy tanulmánykötetnyi helyet igényelne. A tanulmány nem mélyül el a fogalmak nemzetközi szakirodalmakon alapuló meghatározásában és feltárásban, inkább azok specifikus szerepét, használatát és jelentését érzékelteti a Syrius esettanulmánya és a szocialista kultúrpolitika archiválási tevékenységének tárgyalása mentén.

Jó kiindulási pont a mainstream értelmezéséhez Huber tanulmányából a Tovey-hivatkozás, miszerint a mainstream zene az, amiről azt gondoljuk, hogy mindenki ismeri (Huber 2013: 9). Az évek során meglepődtem, hogy sokaknak, akikkel beszéltem, ismerős volt a Syrius zenekar neve, igaz, hogy nem feltétlen a legendás felállást értették alatta, hanem az előtte vagy utána létező Syrius-formációkat. Ez a jelenség felkeltette az érdeklődésemet, és hozzájárult az alábbi kérdés megfogalmazásához: kik, milyen jelentéseket párosítanak a zenekarhoz, és mi szolgáltatja ezeket a jelentéseket és a jelentések meghatározását szolgáló információkat? Stuart Hall azt vallja, hogy „a jelentést az adja, ahogy a dolgokat használjuk, amit mondunk, gondolunk és érzünk velük kapcsolatban – ahogy reprezentáljuk őket” (Hall 1997: 3). Paul du Gay szerint „a jelentések kulturális gyakorlatok által jönnek létre; nem csak úgy maguktól vannak jelen a dolgokban” (Du Gay 2013: 8). A rajongók részéről a Syrius underground jelzőjéhez tapadó ellenkulturális jelentést a sokszor láthatatlan hivatali személyek önkényes vagy véletlenszerű döntéseinek következményei határozták meg – főként a zenekar későbbi nyugati fellépéseinek blokkolása –, azonban a Syrius már a kezdetektől fogva (1970) műfajilag underground zenekarként jelent meg a sajtóban, és az évtizedek során ez az underground kategória kultúrpolitikai jelentést öltött magára.

Ahogy a Syrius-rajongókkal készített interjúimból és a közösségi médiás felületeken folytatott kutatásaimból világossá vált, a rajongói magatartások, jelentésmeghatározások és reflexiók általánosságban olyan szimbolikus jelentésekkel ruházzák fel az együttest, mint a lázadás, a szabadság, a korszak mainstream (és zeneileg értéktelenebb) populáris zenéjével és politikájával szembeni ellenállás, vagy a Nyugathoz való tartozás, melyek viszont az underground jelzőnek adnak létjogosultságot. Ezek a jelentések természetes módon olvadnak bele a hetvenes évekbeli magyar zenei élet egyik rétegének jelölésére használt underground fogalmába.

A korszakban szinte egyedülállóként közel egy évet Nyugaton turnézó Syrius a szocialista populáris zeneipar olyan specifikus példája, amely jelentős korabeli és kurrens dokumentációval támasztja alá a kultúrpolitika populáris zenéhez kötődő – és mai napig fennálló – ambivalens viszonyát, az archiválás töredékességét, valamint a magyar zenei műfajmeghatározás

hiányosságát. Habár, ahogy a tanulmány előrehaladtával a sorok között és mögött fel fog sejleni, a Syriusnál nem csak az underground, de még a populáris zenei osztályozás is megkérdőjelezhető.

Progresszív rock, avagy a magyar populáris zene magaskulturális öröksége

A kulturális státuszt a kultúrpolitika, a kulturális örökség, a műfaj, a demokratikus hozzájárulás és a recepció közös hálózata szolgáltatja. A kurrens nemzetközi populáris zenekutatás központi témája a populáris zene meghatározása örökségként, mely a kulturális hierarchia, a mainstream és az underground megkülönböztetésének, valamint a kánon alakulásának problémájához kapcsolható. Ehhez a kérdéskörhöz szorosan kötődik a személyes hivatottság, az érzelm kulcsszerepe az amatőr archiválásban, mely témáról érdekes és átfogó képet ad többek között A Labour of Love. The Affective Archives of Popular Music Culture című tanulmány. A szerzők, különösen Sarah Baker és Jez Collins kutatásai (például a Sustaining Popular Music's Material Culture in Community Archives and Museums vagy a Popular Music Heritage, Community Archives and the Challenge of Sustainability című publikációk) az amatőr archiválás motivációinak és módszereinek feltárására irányulnak, de a vizsgált projektek számottevő része intézményi keretek között, és/vagy (online) közösségi szinten, szervezett formában, önkéntesek segítségével valósul meg. Intézményi keret híján ennél is specifikusabb, nehezen látható archivista tevékenység őrzi a Syrius együtteshez kapcsolható dokumentumokat, emlékeket, melynek legnagyobb veszélye, ha a gyűjtő nem vállal felelősséget, és láthatatlanná teszi a kulturális örökséget. Ugyan sok Syrius-anyag kerül fel az online térbe a rajongók tarsolyából, de az online archiválás nem szervezett módon történik. Az általam üzemeltetett Facebook-oldal (Syrius 1969–1973) részben felfogható a Syrius archívumaként, mégis inkább csak egy hírportál, mivel csupán töredékes történetét beszélheti el a zenekarnak az átláthatóság és a visszakeresés lehetősége, valamint a jó minőségben feltöltött dokumentumok hiányában. A részben archívumként funkcionáló Facebook-csoportok viszontagságos helyzetére Baker és Collins is kitérnek tanulmányukban, azonban jelen írás nem erre a kérdéskörre fókuszál, hanem a Syrius-dokumentumokra. Mindenesetre az, hogy a legtöbb szocialista zenéhez kapcsolódó anyaghoz online közösségi oldalakon férhetünk hozzá, sokat elárul a kultúrpolitika populáris zenéhez való viszonyáról.

A kulturális hierarchiát és az archiválást Magyarországon a „három T” rendszere erősen befolyásolta, sőt a mai napig hatással van a hierarchia alakulására, az archiválás módszereire, hatékonyságára:⁴ a populáris zene örökségéről az érzelmektől fűtött, dokumentumokhoz ragaszkodó DIY-archivista tevékenység nélkül nem is beszélhetünk. A magyar szocialista zeneipar szereplőinek felosztásában a műfaji mainstream – underground/alternatív – populáris, valamint a kultúrpolitikai tiltott – támogatott – túrt osztályozási rendszerek jórészt fedik egymást (mainstream/populáris=támogatott, underground=túrt/tiltott) és bonyolítják a zenei műfajok logikus felosztását, meghatározását, a műfajok közönségsikerének, a lemezkiadások, rádióadások és újságcikkek, kritikák számában jelentkező népszerűségének fel-

4 Lásd többek között Eörsi László Ideológiai pragmatizmus és (Ön)cenzúra: A három „T” kultúrpolitikája című cikkét, Révész Sándor *Az Aczél-jelenség* című könyvét vagy Csatári Bence *A Kádár-rendszer könnyűzene-politikája* című disszertációját.

mérését. A kulturális örökség ugyan nem feltétlenül függ össze a számban mérhető sikerrel, de a dokumentumok mennyiségével és minőségével, valamint hozzáférhetőségével annál inkább. A Syrius a magyar progresszív rock és jazzrock domináns zenekaraként kap helyet a jazzszcéna történeti dokumentációjában is – ez a zenekart ki is szakítja populáris zenei státuszából. A Syrius, és bármely más korabeli együttes státuszmeghatározásában, kulturális örökségként való definiálásában izgalmas szempontot ad az általuk játszott műfaj – a Syrius esetében progresszív rock, jazzrock – dokumentumokkal mérhető sikeressége, népszerűsége, recepciója, más műfajokhoz való viszonyítása. Nehéz pontosan meghatározni kulturális termékek, zenekarok kulturális hierarchiában elfoglalt helyét, azonban a dokumentáció elemzése – különös tekintettel a sajtóra, a történeti művekre és a hanglemezekre – segít a lehetséges státuszmeghatározások értelmezésében, és össze is köthető a rajongói hozzáállással.

A kultúrára magasművészetként gondolunk, szembeállítva a populáris kultúrával (...) vagy tömegkultúrával (mely összefonódik a tömegmédia és tömegfogyasztás fogalmaival) (Du Gay 2013).

Mivel a szocializmusban az állami monopólium által a kulturális örökség termelése, kiválasztása és őrzése (hisz csak az lehet örökség, amit dokumentálnak) egybeesik a hanglezgyártással és koncertszervezéssel, a kulturális hierarchia alakulását másképp mozgatja az üzleti és kulturális megfontolás: a populáris zene sikerének elemzésénél, szemben a nyugati kapitalista rendszerekkel, az eladás, az eladhatóság és a közönségsiker perspektíváinak szerepe halványabb.

Roy Shuker populáris zenéről szóló könyvének bevezetőjében azt írja, hogy „a hagyományos tudományos gyakorlat az úgynevezett populáris zene fogalmát a piaci szempontból legsikeresebb műfajokkal felelteti meg, különösen nyugati kontextusban” (Shuker 2002: ix). Egy másik könyvében kiemeli, hogy a kilencvenes évek után

a populáris zenekutatás újhulláma [a szerző többek között Andy Bennett, Will Straw és Sara Cohen munkásságát említi] a rock- és a popzene központi szerepét felismeri, és úgy tekint rá, mint egy globális kulturális jelenségre, mely egy multimilliárdos iparhoz és sokrétű ifjúsági popkultúrához kapcsolódik, és [ifjúsági kultúra] hatással van a divat minden aspektusára (Shuker 2001: 2).

Hasonlóan Shukerhez, Brandellero és Janssen közös tanulmányukban a populáris kultúra kommercializmusát emelik ki, populáris zene alatt azt a zenei formát értik, mely

a kommerciális esztétikán alapul, a zeneipar és a tömegtermelés keretein belül jön létre, és a termelés, terjesztés és fogyasztás hármásától függ (Brandellero és Janssen 2014: 225).

A szocialista zeneipar működésének értelmezése azonban nehezen épülhetne a populáris zene és a fogyasztás közti szimbiotikus kapcsolatra. Ahogy a következő fejezetben a legnagyobb példányszámmal eladott Hungaroton jazzlemez listájánál is fel fog merülni, annak ellenére, hogy a hozzáférhető lemezeladási statisztikákból le lehet vonni bizonyos következtetéseket, ez még mindig csak töredékes képet ad a valóságról. Nem beszélve arról, hogy például az Országos Rendezői Iroda dokumentációja nélkül, mely eltűnt, lehetetlen pontosan rekonstruálni a zenészek pályáját és megírni a magyar populáris zene történetét.⁵

5 Ráksi Katalin, a Színházi Dolgozók Szakszervezetének ügyvezető titkáranak, a Művészeti Szakszervezetek Szövetség Szövetségi Tanács tagjának szóbeli közlése nyomán.

A populáris kultúra „örökségesítésének” folyamatát meghatározó szegmensekről, melyekhez szorosan kapcsolódik az üzleti megfontolás, a nemzetközi szakirodalom egybecsen-
gően vélekedik. Bennett, Janssen és Shuker is hangsúlyozzák a tömeggyártás, a kereskedelem
és a globalitás háromszögének kontextusát, ami miatt a populáris kultúrára sokáig nem te-
kintettek a kulturális örökség részeként: „a magaskultúrával szemben (...) az autenticitás hi-
ányának következtében (...) az autentikus kultúra antitéziseként” értelmezték (Baker 2015;
Bennett és Janssen 2016; Bennett 2015; Shuker 2001). A *The Routledge Companion to Popular
Music History and Heritage* (2018) kötet bevezetőjében a szerkesztők hangsúlyozzák is, hogy
még a populáris zenekutatók között sincs konszenzus a populáris zene és az örökség fogal-
mainak definiálásában. Felhívják a figyelmet arra is, hogy az egymástól eltérő definíciókkal
egyes zenei műfajok ki is szorulhatnak a populáris zene, így a kulturális örökség korpuszából
és a populáris zene dokumentációjából. Egyedi módon a szocializmusban a populáris zene
örökségként való meghatározásában a kulturális és a műfaji mérték kevésbé dominál, hiszen
a populáris zene az ifjúság nevelésének kultúrpolitikai eszköze, így gyakorlatilag, ha jobban
belegondolunk, kulturális örökségként való értéke és kezelése politikai, és ezért történeti
szinten is eleve elrendelt.

Andy Bennett John Storey *What is Popular Culture* című könyvére támaszkodva írja,
hogy a késő modernizmusban (ahol ugyanazzal a módszerrel vizsgáljuk a kultúra szegmen-
seit, legyen az magas vagy sem) a szigorú elitista megkülönböztetés tarthatatlanná válik
(Bennett 2015: 19), azonban, ahogy azt Atkinson hangsúlyozza (és Bennett *Popular Music
and the “Problem” of Heritage* című tanulmányában idézi is), a kritika nélküli osztályozás is
problémát okozhat (Atkinson 2008: 381). A hierarchia megőrzésre gyakorolt hatása a múlt
objektivitásra törekvő értelmezésének lehetőségét gátolja, hisz például egy zenekarról tízszer
annyi adat állhat rendelkezésre, mint egy másikról. Ráadásul, amíg a kapitalista rendszerben
az eladhatóság miatt valamelyest érthető a dokumentumok közti mennyiségi különbség, ad-
dig a szocialista kultúrpolitikai underground zenekarok nyilvános jelenlétének felmérésénél
– visszamenőleg a hivatalos dokumentumok hozzáféréseinek hiányában és a szféra szereplő-
inek szeszélyes visszaemlékezései miatt – nehéz azoknak az okoknak a nyomára bukkanni,
melyek a dokumentumok mennyiségét és a zenekarok sorsát valóban meghatározták.

Les Roberts és Sara Cohen az *Unauthorising Popular Music Heritage. Outline of a Cri-
tical Framework* című tanulmányának osztályozási rendszere az autorizáció mértékétől
függően a(z angol) populáris zenei örökség három típusát különbözteti meg: hivatalosan
jóváhagyott, önmagát jóváhagyó és nem jóváhagyott.⁶ A szerzők a társadalmi és kulturális
vonatkozásokat helyezik előtérbe, és figyelembe veszik a populáris zenei örökség gyakorlá-
nak különböző eseteit és kontextusait. Feltárják a három típus közti különbségeket, amivel jó
kiindulást szolgáltatnak a különböző emlékezetkultúrák és -politikák örökségfelfogásának
vizsgálatához (Roberts és Cohen 2013). Ahogy az a tanulmány gondolatmenetének kibon-
takoztása során láthatóvá válik, a legtöbb, jelenleg is kereskedelmi forgalomban lévő vagy
online ingyenesen elérhető Syrius-dokumentum (kivételesen a tanulmány végén tárgyalásra
kerülő, nemrég megjelent Orszáczky-kötet, melyhez csak könyvtárakban vagy feketén lehet
hozzájutni) a jóváhagyott és a magát jóváhagyó osztályok keresztmetszetében helyezhető

6 Eredeti elnevezés: officially authorised, self authorised, unauthorised. E kategorizáció fontosságára a *The
Routledge Companion to Popular Music History and Heritage* több tanulmánya is felhívja a figyelmet.

el, ugyanis az elmúlt években kiadott anyagok (pl. lemezek, filmek, könyvek, interjúk) nagy része rajongói vagy – a zenekar tagjainak kezdeményezésére – állami támogatással jött létre. Ez a jelenség a változó kultúrpolitikai gyakorlat és a rajongói igények között feszülő, egyfajta ambivalens függő viszonyra hívja fel a figyelmet. Utóbbi számon kéri visszamenőleg az előbbi, előbbi ugyan támogatja, de nem ellenőrzi az utóbbi autentikusságát, emiatt a közintézményi szinten történő kulturális örökségteremtés funkciója és működőképessége is kérdőre vonható. A Syrius jelenléte a szocialista állam által irányított kulturális szférában, valamint munkásságuk kapitalista rendszerben való őrzésének mikéntje által a populáris zene, az ún. populáris zenetörténet, a populáris zenefogyasztás és a populáris zene őrzésének magyarországi, időben és térben változó kulturális és társadalmi helyzete kritika tárgyává válhat.

Az együttes történetének értelmezése, zenéjének kultúrpolitikai és műfaji elhelyezése a magyar zenetörténetben elsősorban az azt közvetítő információkhoz való hozzáféréstől függ, melynek töredékessége és ellentmondásossága nem csak a Syrius kulturális státuszmeghatározását, de a progresszív rock, jazzrock iránti magyarországi kereslet kérdését is jelen írás központi problémájává teszi. A Syrius kulturális jóváhagyása évtizedek távlatában tárható fel, a megjelent dokumentumok időrendi felsorakoztatásával, tartalmi feladásával bemutatható, amit e tanulmány meg is valósít, ugyan nem a teljes dokumentációt felhasználva, de körültekintően kiválasztott anyagokon keresztül.

„Welcome back my friends to the show that never ends”

Mielőtt feltárnánk a Syrius műfaji, valamint a kultúrpolitika által szolgáltatott státuszát a zenekari dokumentáció releváns része alapján, fontos kitérni a progresszív rock és a hozzá köthető színtér meghatározására.

Kelefa Sanneh, a *The New Yorker* kritikusa a progresszív rock műfaját a magas- és alacsony-kultúra hibridjeként definiálja. Hangsúlyozza a közönség reakciójának fontosságát egy adott szcena kulturális meghatározásában, valamint a zene kiszolgáltatottságát a médianyilvánosságnak, mely szegmensek kölcsönösen függhetnek is egymástól (Sanneh 2017). A műfaj klasszikus zenével való összehasonlításában Dowd, Ryan és Tai Talk of Heritage: Critical Benchmarks and DIY Preservationism in Progressive Rock című tanulmányában az 1800-as évekből a harmonikus és a tradicionális, az 1900-as évekből a disszonáns és experimentalista jelleget emelik ki.

A művészi szándék a progresszív rockot egy olyan, tágabb korpuszba emelte, ahol a mainstream kritikák a populáris zene műfajaira (pl. pop, rock, rap) mint „művészetre” tekintettek (Dowd, Ryan és Tai 2016).

A szerzők arra is felhívják a figyelmet, hogy a kritikák a műfaj olyan jellemzőit emelték ki, mint az eredetiség, a történeti fontosság, az autenticitás és a teljesség; negatív kritikaként fogalmazódott meg azonban a műfaj eltávolodása a rock gyökereitől (Dowd, Ryan és Tai 2016).

A progresszív rock történetét kulturális és zenei aspektusok alapján feldolgozó szerzőpáros, Hegarty és Halliwell (2011) szintén az avantgárd művészethez, a klasszikus zenéhez és a népzenehez kötik a műfajt. Melançon és Carpenter (2015) a progresszivitás jelentését, valamint annak jelentőségét egyaránt kapcsolják a klasszikus és a populáris zenéhez. Tanulmányukban központi szerepet kapnak Adorno és Lucky egymással ellentétes, a progresszivitás

jelentéséről szóló értekezései. Az adornói kritikát támadják: ha csak a klasszikus zene lehet progresszív, de a progresszív rock populáris műfaj, akkor a hagyományos műfaji osztályozás nem alkalmazható. A szerzők megkérdőjelezik a populáris zene politikai és társadalmi szerepének tagadását is, hiszen a progresszív rocknál is releváns a műfaji és a politikai értelemben vett lázadás. Hivatkozásaik alapján kirajzolódik, hogy Lucky szerint a progresszív rock egyedi helyzetét „nem csak zenei, technológiai, technikai értelemben vett progresszivitása” (Melançon és Carpenter 2015) teremti meg – Théberge tanulmányában „az elektronikus szintetizált hangzást” a hatvanas évek „avantgárd sajátosságaként” jelöli –, hanem „az általa közvetített filozófia” is (Théberge 2001; Melançon és Carpenter 2015).

A Syrius zenetörténeti elhelyezésénél is lényegesek az ímént felsorolt perspektívák: műfaji és kultúrpolitikai szempontból is lázadásról, egyfajta forradalomról, forradalmi újításról van szó, és a zenekar a magyar populáris zene mainstream és underground zenekaraihoz képest jóval összetettebb, hangszeres tudást, a zenészek és a hallgatóság részéről egyaránt koncentrációt igénylő zenét játszott. Arról nem is beszélve, hogy azon kevés magyar zenekarok egyike, amely a mainstream progresszív rock nagyjai, többek között a The Spencer Davis Group, a King Crimson és a Chicago számainak interpretációit is repertoárjára tűzte.

Státusz, szimbólum, státuszszimbólum

A progresszív rock kulturális örökségként való értelmezésének kapcsán Andy Bennett *DIY Preservationism and Recorded Music* című, a brit progresszív rock DIY őrzéséről szóló tanulmánya jó viszonyítási pontot adhat az írás témájának. A brit progresszív rock szintén belül, ellentétben a néhány zenekaros magyarral, nagyságához mérten, a zenekarok népszerűsége alapján több vonal is kialakult, így természetes, hogy vannak, amelyek perifériára szorultak. Nyilvánvalóan a szcéná határán mozgó zenekarok státusza az, amely valamelyest hasonlatos a Syriuséhoz: előbbi a pár évig igen népszerű műfaj szcénáján belül tudott nehezen érvényesülni, míg utóbbi a magyar populáris zene mainstream vonalán kívülre szorult – amit egyébként jelen tanulmány egyrészről bizonyít, másrészről meg is kérdőjelez. Bennett tanulmányában a brit progresszív rock elveszett vagy elfelejtett részének megmentéséről van szó, azonban mégsem annyira elveszett, ha van mit megtalálni és kiadni.⁷ A magyar progresszív rock valóban periférián álló zenekairól, amelyeknek egyáltalán nem volt lehetőségük hanganyagok rögzítésére, még ha van is, aki tudhatja, hogy léteztek, a tevékenységükről nincs kézzel fogható bizonyítékunk. Persze ez a különbség a két színtér őrzése között a szocialista és kapitalista zeneipar különböző működései mechanizmusait jelzi, azonban az elgondolkodtató, hogy az élvonalbeli magyar progresszív zenekar, a Syrius esetében, ellentétben a brit progresszív rock perifériára szorult bandáival, alig van néhány online feltöltésre vagy offline kiadásra alkalmas hanganyag, és ha van is, a minősége miatt a zene esztétikai értékéből sokat veszít. A zajos, karcos felvételek egy szocialista társadalmi réteg zenehallgatási lehetőségeinek és felvételeinek körülményeit statuálják. (Szemes Botond Mire képes egy kazetta? A magyar Új Hullám mediális közege és cselekvőhálózata, a lepukkant hangzás esztétikája című tanulmányában ír a problémáról.) A brit példa jól érzékelteti a hiányos vagy nem megfelelő őrzés tétjét, hiszen a progresszív rock határra szorított együttesek doku-

⁷ Tanulmányában a Canterbury Sound DIY megőrzési gyakorlatait és az ahhoz szorosan kötődő Voiceprint Records kiadó tevékenységét mutatja be.

mentálásáért harcol, míg a Syrius nem szakszerű őrzésével nem csak egy zenekar, de a műfaj magyarországi reprezentációja is veszélybe kerül.

A DIY-megőrzés általánosságban a populáris zene hivatalos megőrzési formáin, az állami gyakorlatokon – magyar vonatkozásban a szocialista korszakban a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat és az ifjúsági sajtó, valamint a Zenemű Kiadó – kívül eső tevékenység. Bennett a DIY-őrzőket a gyártás és a fogyasztás metszetében helyet foglaló zeneipari szereplőkként (angolul a consumer és a producer szavak összekapcsolásaként „prosumers”) határozza meg, akik megteremtik a szükséges művészeti és kulturális autenticitásról szóló diskurzusokat, a populáris zenét örökségként mutatják be, és részt vállalnak az általuk preferált zene jelentésének létrehozásában: saját kritikai narratíváik által beszélik el a zene történetét (Bennett 2018: 165). Azt írja, hogy a web 2.0-ás környezetben megvalósuló rajongói diszkurzív gyakorlat vetette „papírra” a Canterbury Sound történetét, valamint e történet részévé emelt művészeket és zenéket is (Bennett 2018: 167). A Syrius narratívája DIY-archivisták magángyűjteményeinek köszönhetően rajzolható meg, habár ez a történetkonstruálás egyelőre szétszóró és felületes. Ezek a szakszerű gyűjtemények, mivel nem csak a Syriust gyűjtik, összetételükkel a nemzeti progresszív rock, jazzrock és jazz történetében helyezik el az együttes zenéjét. A gyűjtéssel azonban nem pótolhatják a zenekar széles körű dokumentációjának feltárását, ami egy együttes és a műfaj történetének megírásához elengedhetetlen.

Recepciója tükrében a Syrius különleges helyet foglal el a magyar zene hierarchiájában, ennél fogva nem csak a populáris zenekutatás, de az elmúlt években fejlődésnek indult jazz-kutatás témái között is helye van.⁸ Nem csak a *Széttört álmok. A Syrius együttes története* (2006) című könyv, de további, rajongók és zenészek által írt dokumentumok is gyakran jelölik meg zenéjük gyökereként Bartókot, Schönberget, Stravinskyt, helyenként még Bachot is. A történeti dokumentumok is összekapcsolják a jazz és a rock műfajokat, és természetesen a magyar progresszív rock origójaként jelölik meg a zenekart: mondhatni a műfaj vagy a műfajról való értekezés a Syrius nélkül nem is létezik. A jugoszláv *Képes Ifjúság* cikkében, melyben ugyan hibás adatok és nyelvtani hibák is találhatók, a szerző jól összegzi a Syrius akkori fogadtatását:

És amikor az együttes fúvós-szólistája, Ráduly Misi Montreaux-ben, a jazzfesztiválon szóló-fődíjat és egyéves bostoni ösztöndíjat nyert, már rebesgették: ez a kivezető út a beat-válságból. A jazz, a free-elemekkel ötvözött rock és valami egyéni plusz (Szatmári 1972).

A Syrius összekötése a klasszikus és jazz-zenével a rajongók tiszta vágyát fejezi ki, mégpedig azt, hogy az általuk nagyra tartott zenekart rajtuk kívül mások is elismerjék. Ez a hozzáállás egyrészt sokat elárul a hatvanas-hetvenes évek undergroundként, alternatívként és progresszívként jelölt magyar zenéjéhez kötődő társadalmi réteg kulturális felfogásáról és igényéről; másrészt a klasszikus zenével fémjelzett magaskultúra részeként definiálja a magyar viszonylatban progresszív rockként jelölt és sokra becsült zenét. A vágy, mely már a szocializmusban is utat tört magának, a dokumentumok (az offline kiadásoktól az online platformokig) növekvő számának köszönhetően az évtizedek során kézzel fogható nyomokat hagyott maga után. Meghatározza az underground/alternatív/progresszív scénához tartozó zenekarok narratíváját és az underground/alternatív/progresszív e színtérhez kapcsolódó je-

⁸ Lásd a *Replika* 101–102-es, jazztanulmányokkal foglalkozó számát.

lentéseit. A nyolcvanas évek new wave mozgalmai⁹ azonban élesen eltorzítják, vagy akár fel is számolják a politikai státuszként fellépő és a zenei műfajhoz kapcsolódó underground/alternatív/progresszív jelentése közti határt és különbséget.

A Syrius hierarchiában betöltött szerepének vitatásánál arról sem szabad megfeledkezni, hogy a zenekar jazzhez való kapcsolata nagyon is megalapozott: Ráduly Mihály, a jazz és a progresszív rock kiemelkedő alakja, aki díjakban is részesült jazzfesztiválokon különböző formációkkal, az 1970-es Montreux-i Jazzfesztiválon bostoni ösztöndíjat nyert. A sajtóban már a hatvanas évek második felétől rendszeresen írtak róla, itthon többek között Szabados Györggyel, Pege Aladárral játszott, valamint Orszáczky Jackie-vel, Szakcsi Lakatos Bélával, Kőszegi Imrével és Babos Gyulával Ausztráliából visszatérően a Rákfogó zenekarban lépett fel – utóbbi formációval igen rövid ideig. 1973 januárjában a *Rádió és Televízió Újság* is közöl egy képet, mely Orszáczky és Ráduly a Dzsesszklub című műsorban való szereplését dokumentálja. Jávorszky interjújában Ráduly azt is elmondja, hogy Amerikában

1979-ben George Jindával megalapították a Speed Limit nevű formációt. Georg Wadenius, a Blood, Sweat & Tears tagja gitározott, a basszusgitárosuk, T. M. Stevens később Miles Davisszel és John McLaughlinnal játszott, a dobosuk pedig Al Di Meolával (Ráduly 2017).

Az sem véletlen, hogy a divatos, magyar zenével kapcsolatos „leges” listák közös jellemzője (például legnagyobb magyar albumok, legendás magyar zenekarok stb.), hogy a Syrius a progresszív és a tiltás szinonimáival együtt, vagy ritkább esetben azok nélkül szerepel rajtuk – a kérdés már csak az, hogy kik mellé sorolják a zenekart.¹⁰ Az *Ifjúsági Magazin* szerkesztősége

1987-ben beszüntette az olvasók szavazatai alapján összeállított slágerlisták közlését, mert úgy találták, hogy a szavazatszámok egyre inkább elszakadnak a lemezeladási statisztikák által mutatott sorrendtől, és inkább csak az együttesek rajongótáborának szavazói buzgalmát tükrözik (Beszélő 1999).

Ez az idézet felhívja a figyelmet a bármilyen kritérium alapján összeállított listák képlékenységre, és arra, hogy tüzetesebben meg kell vizsgálni, milyen, és legfőképp kinek az értékrendszerét tükrözi a sorrend, ha nincsenek mögötte statisztikai adatok, habár nehéz nyomon követni, hogy adott szerkesztőségnek épp kik voltak a tagjai, akik a döntést meghozták. Az *Ifjúsági Magazin* listája, melynek felvezetője az imént idézett rész, mégis az olvasói vélemények alapján készült el, az első három helyen ebben a sorrendben: az LGT *Bumm* című albuma, az *István, a király* és *Az ördög álarcosbálja* – talán nem is meglepő, hogy a Syriuson kívül csak kimondottan mainstreamként elkönyvelt zenekarok albumai szerepelnek. A *We Love Budapest* nyolc legendás zenekart szemlélő angol nyelvű cikke még csak nem is más undergroundként számon tartott zenekarokat ás elő; az Illéssel, az Omegával és a Piramissal veszi egy kalap alá a Syriust, ami torzított képet mutat a magyar kultúra iránt érdeklődő külföldieknek a Kádár-korszak populáris zenéjéről és a zenei progresszivitás, alternativitás, „undegroundság” helyzetéről.

9 Lásd Szemere Anna *Up from the underground* című könyvét, ami sajnos magyar fordításban nem jelent meg, valamint Zombori Mónika „Tedd magad nyilvánossá”: New wave együttesek és a nyilvánosság korlátozása az 1980-as években című tanulmányát.

10 Íme minden idők 10 legjobb magyar lemeze (hvg.hu 2014); Íme minden idők harminc legjobb magyar rocklemeze és előadója (mno.hu 2015); Kik a magyar rocktörténet legjobbjai? (erdelyinaplo.hu 2015).

Minden országnak megvannak a maga „klasszikusai”, és ezalól bizony Magyarország sem kivétel – a jazzlegendáktól az ismert progrock képviselőig sok mindent kell számításba vennünk, ha az ország zenetörténetéről beszélünk. Habár ezek az együttesek különösebb hírnévre nem tettek szert a helyi szcénán kívül – több okból kifolyólag –, mivel az idő kompenzál, manapság az olyan zeneőrültek, mint például Andy Wotel, tudják, hogy annak idején a Bergendy az egyik legeredetibb zenekar volt Kelet-Európában. A következőkben bemutatjuk azoknak a magyar zenekaroknak a listáját, akiket bármilyen zenerajongónak hallgatnia érdemes (We Love Budapest 2018).

Ennek alapján úgy fest, mintha a Syriusszal egy lapon szerepelni státuszemelő hatással bírna, de az ilyen és ehhez hasonló írások, melyek szakszerű válogatás és magyarázat nélkül használják a progresszív, alternatív, underground fogalmakat, és azokat a Syriushoz kapcsolják, elmoszák a fogalmak egykori jelentését. A kritika nélküli újság- és történetírás, a releváns szakújságírás hiánya elrejtheti a magyar populáris zene sokszínűségét és összetettségét, és nem jelzi a széles körű, specifikus történeti feltárás fontosságát.

Kereslet és kínálat: progrock in Hungary

Ha az örökség a múlt a mában, és ha a jelenben értelmezzük, akkor olyan örökséget teremtünk, amelyet csak akarunk és elvárunk társadalmunk keresleti céljai eléréséhez (Graham 2002).

A Syrius underground státusza cáfolható műfaji szempontú vizsgálata során: az underground jelző zenei jelentése alapján belátható, hogy a progresszív rock, jazzrock műfajai azért kapcsolódtak az undergroundhoz, mert nem váltak – legalábbis a szocialista hanglemezgyártás kínálati szempontjából nézve – domináns műfajjá Magyarországon; annak ellenére sem, hogy kereslet volt rájuk. Annak fényében, hogy a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat a magyar nyelvű lemezeket preferálta, már az is meglepő, hogy egyáltalán kiadta a Syrius egyetlen, Ausztráliában rögzített nagylemezét, *Az ördög álarcosbálját*. Egy szocialista országban, ahol a zeneipar az állami monopólium alatt álló hanglemezkiadásra épült, a lemez megjelenése részben felszámolta a zenekar kultúrpolitikailag underground státuszát, mégis, az album nehézz hozzáférhetőségének (3000 példány), valamint zenéjük komplexitásának köszönhetően e státusz tulajdonképpen, leginkább műfaji szinten, „félíg” mégiscsak megmaradt.

A jazz, jazzrock népszerűségének kérdésével kapcsolatosan releváns adat, hogy a Hungaroton 1967 és 1990 közötti tényleges hanglemez-eladási statisztikája szerinti 31 albumos listáján, melyet Simon Géza Gábor *Magyar jazztörténet* című művében találhatunk meg, *Az ördög álarcosbálja* a 33 981 darabos eladással aranylemez-ként a második helyen szerepel. Ez a szám valószínűleg a három kiadás (1972, 1981, 1993) összesített adata. A listán szerepel még Szabó Gábor *Femme Fatale* című lemeze 30 613 darabos eladással, valamint *A fal mögött* Dész Lászlótól és Csík Gusztáv 1976-os lemeze, melyek a 10 000-es eladást épphogy csak nem érik el.¹¹ Ugyanakkor az adatokkal önmagukban nem sokra megyünk, hisz a magyar mainstream rocklemez eladásának pontos statisztikái nélkül, lévén üzleti titok, nincs viszonyítási alapunk pontosan megkülönböztetni a műfajok számokban mérhető népszerűségeit.

¹¹ Részletek Jávorszky *A magyar jazz története* című művének „Hetvenes évek – progresszió és mainstream” című fejezetében.

gének különbségét. Azon is sokat lehetne vitatkozni, hogy melyik album melyik alműfajhoz tartozik – a tanulmány szempontjából azonban az osztályozás nem releváns, pedig éppen az befolyásolhatta az állami dokumentálást. (Egyébként ausztrál cikkekből kiderül, hogy az eredeti *Devil's Masquerade* lemezt nem sokan vásárolták meg.)

A rendszerváltás utáni magyarországi jazz-, jazzrock- és progresszívrock-koncertek is sokat elárulnak a műfajokat preferáló magyar közönség igényeiről. Ha csak az elmúlt éveket nézzük a kulturális kereslet és kínálat szempontjából, megfigyelhetjük, hogy a nemzetközileg ismert és elismert jazz, jazzrock, progresszív rock legendás előadói koncertjeinek a legnagyobb férőhelyes magyar koncertermekben telt házas, stabil, hálás és többgenerációs magyar közönsége van. Az elsősorban a Get Closer és a Műpa, részben a Zeneakadémia által szervezett koncerteknek (és akkor az olyan vidéki nagyvárosokat, mint Veszprém, nem is említettük) köszönhetően a magyar közönség olyan, a hetvenes évektől kezdve aktív zeneszereket és zenei formációkat hallhat élőben, mint Keith Jarrett, Chick Corea, Wayne Shorter, John Patitucci, Charles Lyold, a Yellowjackets vagy a King Crimson – Keith Jarrett egyébként már 1972-ben is fellépett Magyarországon, a Traffic pedig 1968-ban.

A tárgyalt műfajok iránti keresletet igazolja a már rendszerváltás előtt, Böszörményi Gergely által alapított Stereo Shop (1983), valamint a húsz évvel később alapított Periferic Records kiadó tevékenységének sikeressége is. Böszörményi felmérte, hogy a progresszív rock hiánycikk, és mondván, ha neki fontos, biztos, hogy másnak is az, felszámolta a piaci rést. A mai napig a piacon jórészt perifériára szorult, főleg progresszív rock-, jazz- és folkanyagokat árul és/vagy ad ki, üzleti kapcsolatban áll a brit kiadóval is, melyről többek között az előző részben hivatkozott Bennett tanulmánya szól. Több kiadvány is pozitív külföldi kritikákat kapott az elmúlt években (Böszörményi 2018).

Közintézményi keretek között progresszív rockhoz és jazzrockhoz (így a Syriushoz is) először a FSZEK Rottenbiller utcai populáris zenei gyűjtemény létrejöttékor (1985) lehetett hozzáférni – nem meglepő, hogy a könyvtár a Stereo Shoppal üzleti kapcsolatban állt. A hiánypótlás a nyolcvanas évek óta töretlenül zajlik. Sokat elárul a történet, miszerint 1996-ban, amikor a Colosseum zenészei először jártak az országban, meg is lepődtek, hogy nyugat-európai közönségük számának többszöröse hallgatta meg őket Budapesten (Böszörményi 2018).

Ahogy általában is a progresszív rock/jazzrock lemezekre és koncertekre van kereslet, úgy egyes Syrius-dokumentumok is a rajongók vágyainak fontos tárgyát képezik. A *Recorder* 2015-ben listázta az ausztrál kiadású *Devil's Masquerade*-ot mint a legdrágább magyar lemez egyikét. A lemezből tudomásom szerint Magyarországon csak néhány példány példány forog magánkézben. Ezen a ponton válik a Syrius zenéjének fogyasztása a profitorientált zeneipar részévé a kapitalista korszakban. A félunderground státuszt szolgáltathatja az online hozzáférés is egy olyan zenekar esetében, melyet egészen a kilencvenes évekig a nehéz hozzáférés jellemezett. Egy másik viszonylag drága, kevés példányszámban megjelenő, már az online vásárlásban is elérhető dokumentum a nemrégiben kiadott Orszáczky-kötet, melyről a tanulmány zárásában írok.

A Syrius kultúrpolitikai krónikája felé

Mielőtt részletesen rátérnék a zenekar – sikerét is befolyásoló – kultúrpolitikai helyzetére Hammer (2017) metódusa mentén, a következőkben összegzem a fontosabb mérföldköve-

ket, ugyanis eddig részletesen nem esett szó az együttes különböző formációiról. Ez elengedhetetlen annak érdekében, hogy a Syrius együttes történetének és sikerének kontextusa világos legyen.

Időtől és tértől függően a Syrius egyaránt besorolható a kultúrpolitikai mainstream és az underground osztályba: a legendás felállás előtti és utáni Syrius az általuk játszott műfaj, stílus és a médiához való hozzáférés következtében támogatott és mainstreamként elfogadott zenét játszó együttesnek tekinthető. A státuszmeghatározást még az is bonyolítja, hogy az 1970–1973-as formáció a táncdal műfajának ismert szólistáit kísérte:

Kovács Katalin közös turnéra mentünk, az ORI-műsorokban pedig A-tól Z-ig, vagyis Aradszky Lászlótól Zárny Mártáig rengeteg táncdalénekest kísértünk. Sokszor szerepeltünk Hofival is egy műsorban (Ráduly 2017).

A zenekar előtörténete kapcsán érdemes figyelembe venni, hogy Pápay Faragó Jocival a Syrius 1968-ban nagy sikert ért el a Táncdalfesztiválon az Így mulat egy beates magyar úr című dallal, így nem meglepő, hogy a mai napig sokak ezzel azonosítják az együttest. Izgalmas – másrészt érthető – fordulat, hogy egy évvel később a legendás felállás története is a Táncdalfesztiválon kezdődött el (még Ráduly nélkül), ahol első saját szerzeményükkel, a Fáradt a nappal¹² debütáltak. Az utótörténetből fontos részlet, hogy az új Syrius *Széttört álmok* címmel adta ki lemezét annak ellenére, hogy az anyagnak se zeneileg, se dalszövegében nem volt köze az eredeti szöveghez. Sokan vannak, akik a lemezt a legendás felállásnak tulajdonítják, tavaly még a Syrius Legacy Széttört álmok-koncertjének a Műpa-kiadványban olvasható promóciós anyagában is elkövezték ezt a hibát.

Hammer szerint a szocialista korszak populáris zenei életét alakító hegemon struktúrák az azóta is aktívan játszó magyar zenekarok sikerét ma is meghatározzák. Tanulmányában az online fogyasztás mértékével mérte a sikerességet, és a zeneiparban több évtizede jelenlevő Neoton Família Youtube-nézettségének mennyiségi mutatójára (a szintén részben aktív nyolcvanas évek alternatív zenekaraival szemben) irányította figyelmét. A Hammer által alkalmazott elemzési keret fontos kiindulási pontként szolgál a téma feltárásához. A szerző tézise szerint

az 1970–80-as évek kultúrpolitikái sajátos módon egy kettős meghatározottság révén újratemelik magukat webkettes és webhármass környezetekben, ahol is az egyik magyarázó faktor a politikák konkrét hatása zenészek szakmai és üzleti karrierjére, míg a másik mechanizmus a szocializmus korszakában az audio- és videofelvételi technikák minősége által meghatározott könyörtelen emlékezetpolitika (Hammer 2017: 283).

A siker a korabeli lemezfelvételi lehetőségektől, a médiához való hozzáféréstől – ami értelmezésben jelenthet médiareprezentációt ugyanúgy, mint a technológiához való hozzáférést (rádió, hangszer, hangtechnikai eszközök) – és a hivatalos engedélyezéstől függ ma is (Hammer 2017). A Syrius populáris zenetörténetben való elhelyezéséhez és státuszának értelmezéséhez érdemes lenne összehasonlítani a különböző felállások médiamegjelenéseit, és

12 A Fáradt a nap a Szép lányok, ne sírjatok mellett a zenekar legpopulárisabb száma (már a befogadás „könyűségét” illetően).

megvizsgálni, hogy az egyes formációk befolyásolták-e egymás lehetőségeit, sikerét, de jelen tanulmány nem tárgyalja ezeket a kérdéseket. Annyit azonban érdemes megemlíteni, hogy nem meglepő módon az Így mulat egy beates magyar úr nézettsége (186 435) a legnagyobb, azt követi a legendás felállás legnépszerűbb felvétele, a Szép lányok, ne sírjatok (180 922), mely Mészáros Márta filmjének betétdala. A két felvétel 2008-ban lett feltöltve pár hét különbséggel, így elég pontos képet ad a helyzetről.¹³

Az 1970–1973 között játszó Syrius magyar médiamegjelenése és felvételi lehetőségeinek száma elenyésző a korszak mainstream együtteseéhez képest (pl. Illés, Omega, Metró), azonban a zenei hangzást alakító technikához való hozzáférésük (Hammond-orgona és az ausztrál nyugati stúdiókörülmények), valamint reprezentációjuk (angol nyelvű anyagok, képek, plakátok) sokkal erősebb, mint a tipikusan undergroundként jelölt magyar zenekaroké (pl. Tűzkerék vagy Kex). A Syrius népszerűsége is – ez esetben érdemes a sikeresség és a népszerűség fogalmait egymástól elhatárolni, a sikerességet az elismertségben, a népszerűséget a kereskedelmi siker mennyiségében mérni – mérhető az online nézettség számaival, ráadásul, az emlékenekarok tevékenysége miatt, kurrens tartalmak nosztalgikus fogyasztásáról is beszélhetünk. Mégis, a Syrius sikerességének és státuszának meghatározásánál a zenekar kulturális hierarchiában betöltött szerepe, a szakértő rajongói kritika és a zenei szakmában való elismertsége kerül előtérbe. A szakmai elismertség jele például, hogy a legfoglalkoztatottabb fiatal jazz-zenészekből álló Syrius Legacy¹⁴ már két lemezt is kiadott a zenekar előtti tisztelgés jeléül. Benkó Ákos, a zenekar dobosa és éneke a vele készített interjúmban ezzel kapcsolatban meg is fogalmazta, hogy

annál zseniálisabb, mint a Syrius Manic Depression előadása, nincs. Szerintem ha Hendrix halotta volna, azt mondta volna, hogy én így gondoltam el a Miles Davisszel azt a lemezt, ami sosem jelent meg (Benkó 2017).

Egy másik jó példa Bródy János méltatása, miszerint

az album az a fajta progresszivitás, aminek Magyarországon az egyik legjelentősebb képviselője a Syrius együttes volt, amelyik ezt kihasználta mindjárt az elején. Nem véletlenül (...) *Az ördög álarcosbálja* valami hihetetlen jól kitalált, megszervezett, zeneileg átgondolt és végig egy egységet alkot, abból nem tudsz kivenni egy számot, és azt mondani, hogy ez a Syrius (Bródy 2016).

Az *Australian Freedom Train, The Australian Progressive, Hard Rock and Blues Record Guide* című zenetörténeti kiadványban Ian McFarlane zenei szakújságíró 1996-ban így ír a zenekarról:

A Syrius egy kimagasló magyar jazzrock együttes, mely 1971 és 1972 körül egy ideig Ausztráliában élt. A zenekar egy ambiciózus albumot rögzített itt, amely egy többretegűen sajátos munka gyümölcse. Többnyire free jazz jellegű, egy kis progresszivitással és Blood, Sweat and Tears-hatással fűszerezve (McFarlane 1996: 16).

¹³ 2018. augusztus 6-án mért adatok.

¹⁴ Az együttes tagjai: Benkó Ákos ének, dob, Fonay Tibor basszusgitár, Vidákovich Izsák fuvola, szaxofon, Ludányi Tamás szaxofon, Pénzes Máté zongora, Hammond-orgona (2017-ig Tempfli Erik volt a billentyűs).

Annak érdekében, hogy további magyar dokumentumokkal is alátámasszam a Syrius történeti méltatását és érzékeltessem a progresszív rock és az underground jelző közti kapcsolat magyar megjelenését, a következőkben példákon keresztül prezentálom az írott dokumentumok Syrius műfaj- és státuszmeghatározásának formáit, időrendi sorrendben. A fejezetben szereplő dokumentumok: *Beat '70* (1970), a *Magyarock 1.* (1983) kötet Syriust taglaló része, a *Best Of The Hungarian Rockscene 1965–1971* kétlemezes LP-kiadás (2008),¹⁵ a *Szépírodalmi Figyelő*ben megjelent, a Syriusra hivatkozó *A mozgó nyelv* című (2014) tanulmány, Jávorszky Béla *A magyar jazz története* (2014) Syriust leíró részlet, valamint az Elhallgatott zenekarok projekt (2017).

Ahogy Szemere Anna az Ignác Ádám szerkesztésében megjelent, a magyar populáris zenetörténet hiánypótló *Populáris zene és államhatalom* című tanulmánykötete bevezetőjében írja,

a kormányzatnak a szórakoztató zene egyidejűleg jelentett államrendészeti és a rendszer identitását meghatározó esztétikai problémát. Ez a kitüntetett figyelem – paradox módon – jelentős társadalmi státusszal ruházta fel „a könnyű műfajok” művelőit, akár azért, mert megfelelően a nyilvánossághoz szükséges kíváncsalmaknak, országos népszerűsége, de legalábbis ismertségre tehetek szert; vagy éppen ellenkezőleg: mert peremre szorultak, betiltották őket, és ezért váltak híressé-hírhedtté (Szemere 2017: 9).

Kérdés, hogy milyen státuszról beszélhetünk a Syrius esetében az eddig felvázoltak tükrében úgy, hogy az állami kontroll alatt álló orgánumokban kizárólag méltató szavakat olvashatunk a zenekarról már a hetvenes években is. A Zenemű Kiadó 1970-ben kiadott *Beat '70* című gyűjteményében például az alábbi sorok nem csupán a zenekart dicsérik, de kritikával illetik a táncczenét és a mainstream rockot, szembeállítva azt a Syrius zenéjével:

Azt a stílust játsszák, amelyben a dallam nem könnyen megjegyezhető, populáris; a szövegeik nem a holdfényről, a kispadról édelegnek vagy egy vissza nem adott csók fölött érzett tragédiát emlegetnek. Témáik elgondolkodtatóak, nem mindennaposak, de mindenképpen illenek a muzsikához. Ha külföldi példákat keresgélnek, akkor azonnal az underground muzsika jutna az eszembe. Pontosabban King Crimson együttese, megspékelve egy csöpp Blood, Sweet and Tears-féle jazz-ízzel (Adamis 1970: 38).

Több mint egy évtizeddel későbbi mű a *Magyarock 1.* (1983), mely az 1958 és 1973 közötti időszak magyar rock- és jazz-zenéjének történetét igyekszik átfogóan megírni, valamint a műfajok nemzetközi és hazai gyökereit feltárni. Ez a kötet azért fontos, mert a legelső történeti szándékkal írt, évtizedeket átfogó mű, melynek mintegy javított verziója *A magyar rock története* első kötete (2005). Később *A magyar jazz története*ben is felbukkannak motívumok az 1983-as könyvből a Syriusról szóló részben, mely kötetről pár bekezdéssel később fogok írni. Visszatérve a Magyarrockhoz, *A Föld alól, föld alá (A magyar underground)* című fejezetben, melyből az alábbi részletet idézem, Sebők reflektálás nélkül írja le az angolszász

15 A lemez adatai elérhetők a discogs adatbázisában.

zenekarokat, és erre a szálra fűzi fel a magyarokat pár oldallal később (alfejezetek: Török Ádám, Liversing, Dogs, Meteor, Olympia, Radics, Tűzkerék). Az underground szcénát a következőképp tipizálja:

Az underground képviselői természetesen a rockzenében is szakítottak a populárisabb, intézményesült, commercializálódott formákkal, a divatos stílusokkal (...) a koncertek kereteinek kitágításával (...) avantgarde művészeti törekvésekkel hívták fel magukra a figyelmet (...) a nagy iparvárosok munkásnegyedeiből induló zenekarok (...) már tudatosan szakítottak a populárisabb zenei formákkal, és a fehér blues néven ismertté váló, alulról, és nem a hanglemeztársaságok irodasilóiban születő stílusirányzat a hatvanas évek végére színes új virágokat (...) hajtott (Sebők 1983: 175).

A Syrius csak egy későbbi, a Lázadástól a békekötésig: a hetvenes évek című fejezetben kerül elő, bár szerintem csak az évtizedek szerint beosztott tartalomjegyzék miatt. A Progresszív törekvések című alfejezetben Sebők olyan műfajokat kapcsol a progresszivitáshoz, mint a jazzrock, a folkrock, a hardrock és a szimfonikus rock. (Az, hogy a progresszivitás fogalma hogyan kapcsolódik a klasszikus és populáris zenei élethez, melyet pár szóban pedzeget is Sebők, egy külön könyv témája lehetne.) Több alfejezet után végül Széttört álmok cím (ezzel is kiemelve a Syrius jelentőségét) alatt eljutunk a hetvenes évek alternatív zenéjének szemléléhez, ahol már az artrock kifejezés is előkerül. Sok kérdést vet fel a könyv e fejezete, azonban szigorúan térjünk rá a Syriusra, akik a Szimfonikus rockot (Theatrum, V'73, Panta Rhei, Color, East) követő Dzsessz-rock cím alatt kaptak helyet (alfejezetek: Rákfogó, Orszáczky, Ráduly, Syrius, Mini, A konzis műhely, Interbass, Dimenzió, Saturnus, Supergroup).

A hetvenes évek elején Magyarországon a rockzenét megújító progresszív címkéjű stílusirányzatok közül a dzsessz-rocknak volt a legnagyobb befolyása, hatása a zenészekre, ugyanakkor mégis ez a stílusirányzat volt az, amely eredményeihez képest a legkisebb nyilvánosságot kapta és sorozatos kudarcok után a hamvába holt (Sebők 1983: 278).

Az ilyen gondolatok azonban dokumentumokkal és konkrét példákkal nincsenek alátámasztva, habár a szerző felhívja a figyelmet arra, hogy

(...) a Syrius pályafutásáról olyan kevés hangzó és írásos dokumentum áll rendelkezésünkre, hogy abból pontosan rekonstruálni ennek a korszakos zenekarnak a történetét nagyon nehéz és kockázatos. (...) A hetvenes évek elején újságíró, kritikus a Syrius zenéjének, a progresszív rock jelentőségének, jelenségének elemzésére nem vállalkozott (Sebők 1983: 288).

Azóta sok idő eltelt, de a zenekar és a magyar progresszív rock történetét részletesen körbejáró, munkásságukat a nemzetközi szinten elhelyező kritikai mű még mindig nem született, ahogy a műfaj és a zenekar dokumentációja sincs közintézményi szinten összegyűjtve és feldolgozva, ezzel kutathatóvá téve a témát. Ráadásul Sebők hibás adatokat is közölt kötetiben, például egy 1973. szeptemberi Syrius-koncertet (ahol Ráduly már ott sem volt) egy évvel korábbra datált.

A Syrius narratívájában kevésbé lényeges, holland kiadású best of lemez azért kerül a fejezetben tárgyalt dokumentumok közé, mert hasonlóan a pár fejezettel előbb említésre kerülő *We Love Budapest*-listához, jó példa a műfaj- és státuszmeghatározás torzítására. A lemeze

pont azok az együttesek hiányoznak, akikhez leginkább illene a lemez kiadójának vezetőjétől, Marthy Comuanstól származó gondolat, melyet Jávorszky emel ki a kiadványról szóló cikkében, mely a *Népszabadság* hasábjain jelent meg:

Képzeld el, hogy ez a nép egészen egyéni módon rajong a zenéért, nemcsak a cigánymuzsikáért, hanem Liszt és Bartók örökségéért is. S a hatvanas évek elején ezek a fiatalok úgy éltek Európa közepén, hogy közben a vasfüggönyön túl voltak. El tudod képzelni, milyen lehetett az ő rockzenéjük? (Comuans, idézi: Jávorszky 2008).

A Liversingen kívül az underground osztályba sorolt zenekarok (Kex, Mini, Syrius, Taurus, East stb.) nem szerepelnek az albumon, az Illés és a Metró viszont igen. A kulturális örökség szempontjából nem szerencsés az összeállítás és az idézet közti kapcsolat: nem csak torz képét adja a korszak zenéjének, de összemossa az egymástól egyébként zeneileg könnyen elválasztható mainstream és underground osztályokat – a bartóki hagyomány a történeti művekben elsősorban a népzenehez és a progresszív rockhoz kapcsolódik.

Ellenpélda a Sebők-kötettel szemben Jávorszky *A magyar jazz története* című könyve, melyet a magyar jazzszakma is nagyra tart. A szerző hiánypótló jegyzékét készítette el a magyar jazzszcéna egyéniségeinek, zenekarainak, törekvéseinek. A könyv A hetvenes évek – progresszió és mainstream fejezetében „már csak” a Syrius és a Mini fér el Szabados György, Pege Aladár nevei mellett. Jávorszky a *Magyarrock 1*-ből kiindulva azt írja, hogy „néhány kallódó rádiófelvétel, egy 1971 és 1973 közötti amatőr koncertfelvételekből válogatott tripla CD, néhány rövid interjú és későbbi visszaemlékezés – ennyi maradt utánuk”. Szerencsére azért vannak még jelentős dokumentumok – e tényt e tanulmány is bizonyítja –, melyek által rekonstruálható a történet és hallható a Syrius.

A hatvanas-hetvenes évek underground szcénát érintő dokumentálási kísérletének aktuális példája az *Elhallgatott zenekarok* című koncert- és dokumentumfilm (2017). A projekt azzal a céllal valósult meg, hogy bemutassa az „elhallgatott” együtteseket (Kex, Syrius, Bajtala, Taurus, Liversing, Atlasz, Scampolo, Aligátor, Tűzkerék, Atlantisz). A kezdeményezés egyébként, céljától eltérően, jelentősen hozzájárul a magyar populáris zenetörténet kultúrpolitikától függő osztályozásának fenntartásához: az elnyomás oldalára helyezi a felsorolt zenekarok narratíváit, nem szentelve figyelmet annak, hogy a különböző zenekarokhoz különböző történetek tartoznak, és sokkal bonyolultabb rendszer részei, minthogy az *elhallgatott* jelzővel kifejezhető lenne státuszuk. A film szubjektivitását, egyoldalú megközelítését megalapozza, hogy Kisfaludy András rendezte, aki maga is a Kex tagja volt. A projektet a Magyar Média Mecenatúra támogatta közel tízmillió forinttal. Ha egymás mellé tesszük Jávorszky könyvét és Kisfaludy filmjét, láthatóvá válik, hogy az objektivitásra törekvő elbeszélő narratíva és a szubjektív, az elismerés retrospektív bizonyítását szolgáló történetkonstruálás ütközik egymással. A film elsősorban nem a dokumentálást szolgálja, inkább revansot vesz a szocialista kultúrpolitikán. A projekt kapcsán kritika is megfogalmazható az állami támogatási rendszerrel szemben, mely sem ennél, sem a hasonló dokumentumoknál nem ellenőrzi a megőrzési gyakorlat szakmai mivoltát, ezzel megkérdőjelezve saját funkcióját és szerepét a kulturális életben. Hasonlóan számon kérhető az Orszáczky-kötet (2018) is, melynek kritikáját a tanulmány zárásaként fogalmazom meg.

Annak érdekében, hogy egy a Syriusra hivatkozó tudományos írásmű is a példák közé kerüljön, alább Szkárosi Endre *A mozgó nyelv* című tanulmányából idézek, melyben a szerző

tágabb kontextusba helyezi a progresszió jelentését, és általánosan fogalmazza meg a kultúrpolitika elnyomó működését.

Ezzel párhuzamosan haladt a progresszív, olykor radikális popzenei tevékenység (Liversing, Sakkmatt, Syrius stb.) kibontakozása – ezt azonban az államhatalom hamar konszolidálta és korrumpálta a politikai-gazdasági monopolhelyzetet élvező lemezkiadás, illetve a művészek külföldi (szinte kizárólag kelet-európai) turnéztatásának monopóliuma révén. A zenei progresszió így eltűnt (lásd erre nézve az Illés-zenekar paradigmatiszta karrierjét), erőteljes képviselői gyorsan konzumálódtak (...), alámerültek (...), meghaltak vagy emigráltak (Szkárosi 2014: 51).

Itt is az underground/progresszív/alternatív jelzők, fogalmak, műfajmegjelölések és az azokhoz kapcsolt zenekarok underground mítoszát és a fogalom jelentésvándorlását figyelhetjük meg a hetvenes évektől napjainkig. Az nem derül ki, hogy a szerző az Illés-zenekart miért kapcsolja a progresszióhoz, és azt se felejtjük el, ahogy már a poplistáknál is láthattuk, az is előfordulhat, hogy a Syriust a műfaji különbségeket félretéve könnyen befogadható dallamokat játszó zenekarok mellé sorolják.

A magyar populáris zenei progresszivitás kapcsán érdekes megvilágítás az alábbi idézet is, mely az Apostol együttesrel készített, 1983-as interjú felvezetőjében olvasható:

A Zeneakadémiát végző srácokból álló csapat azzal a szándékkal állt össze 1970-ben, hogy az akkori időszak egyik legprogresszívebb – a Chicago, a Chase és a Blood, Sweat and Tears együttes nevével fémjelzett – rockzenei irányzatát Magyarországon is meghonosítsa. Nem állt egyedül a törekvésben, hiszen a Syrius, a Kex, később a Theatrum is az igényes, értékes muzsikát tűzte a zászlajára. Hogy mennyire kiütközött a vállalkozás, az tavaly mutatkozott meg igazán: a műdalos operettes tömegigény rocktörténetünk 20. évében szinte minden progresszív szándékot elsőpörve nyitott utat a Limbó hintó- és a Szóljon hangosan az ének-típusú bazári csecsebecsékeknek. De amíg Orszáczky Jackie, Baksa Soós és társaik népi hősként élnek a rocktörténeti emlékeket ápolgatók szemében, ugyanazok az Apostol nevét mély elítéléssel emlegetik. A Syrius és a Kex ugyanis bedobta a törülközőt, így nimbusza tovább élhetett (*Ifjúsági Magazin* 1983).

A fejezet szemléje a megőrzés szempontjából jelentős anyagokat sorakoztat fel, azonban egyik sem szolgálhat releváns támaszként a téma átfogó elemzéséhez: a magyar populáris zenei örökség dokumentációja nem áll készen arra, hogy azt nemzetközi szinten is jegyezzék és értelmezzék.

Down to the underground: függő viszonyok

Az már a tanulmány előző, a műfaji meghatározásra fókuszáló részéből is kiderült, hogy a szocialista kultúrpolitika annak ellenére, hogy sok lemezfelvételi lehetőséggel nem kecsegtette a Syriust, teret engedett a zenekar munkásságáról szóló írásoknak, és annak, hogy az együttes története fennmaradjon és megvitathatóvá válhasson. A következőkben a dokumentálást meghatározó, a zenekar és a közönség közti kapcsolat, valamint a kultúrpolitikai gyakorlat kerül terítékre.

Amellett, hogy „az underground zenei szcénákat sokáig kizárólag a DIY kulturális gyakorlatok határozták meg” (Guerra 2015: 11), az egyik legjelentősebb mérce, mely alapján meghatározható a magyar rendszerváltás előtti underground, a kultúrpolitika által definiált

mainstream populáris zenei közegetől és az azt működtető gépezettől való függetlenségének mértéke. Ebben az értelemben underground zenéről akkor beszélhetünk, ha az egyáltalán nem része művelődési házakban és ifjúsági klubokban megrendezésre kerülő koncerteknek, a sajtónak és a lemezkiadásra épülő magyar zeneiparnak. Egy 1971-es ausztrál felvételen a riporter Orszáczky Jackie-től azt kérdezi, hogy túl avantgarde-e zenéjük az ausztrál közönség számára. A zenész válaszában kitér arra, hogy abban az időben Amerikában és Európában azok a zenekarok, akik hasonló zenét játszottak, kommerszek voltak, majd hozzáfűzi, hogy szerinte a közönség egyszerűen csak nem akarta megérteni őket (GTK 1971). Később naplójában ezt írja:

A szabadpiac nem olyan, mint otthon: az ORI igazgatója vagy a lemezgyári főnök haver, és erre a bázisra össze lehet rakni egy zenekart. A szabadpiacon olyasmit kell összerakni, ami a közönségnek kell. A nagy lemezcégek ott is manipulálnak, de a szart nem lehet eladni (Orszáczky 2018).

Orszáczky gondolatai egyfajta bizonytalanságra is utalnak: ő maga sem tudja pontosan, hol helyezze el a Syriust a szakma, a közönség, az ipar és a két kultúrpolitika ingoványos rendszerében.

Kőbányai *Beatünnep után* című könyvében megjelent interjúban a magyar közönséggel való kapcsolatairól Jackie így beszél:

A legjobb közönségünk a Syrius-klubba jön: legtöbben, vagy három-négyszázan, egy koncertet sem mulasztanak. Már arcról felismerem őket, néhány közülük még vidékre is elkísér. Szívós munkával alakítottuk ki ezt a törzsgárdát. Amikor összejött az együttes a Csanádi utcában, oda, inkább csak zenészek, olyan szakmai bemutató volt egy-egy este. Ők hozták magukkal az ismerősöket, barátait, nőjüket. Akik ottmaradtak, azokból alakult ki a mag. Lassan szaporodott a számuk százra, százötvenre. Az ausztráliai turnénk után nagyobb helyiséget tudtunk szerezni: a Műszaki Egyetem Rózsa Ferenc és Vásárhelyi Pál kollégiumait. Itt bővült tovább a táborunk. Előttük mindig nyugodtabban kezdek játszani, a kezdeti feszültséget alig érzem. Többségük elfogad bennünket és azt, amit csinálunk, ahogy élünk, részt is vesz benne. Nekik mindig öröm zenélni. Szintén a külföldi út hatására rengeteg meghívást kaptunk, köztük néhány ORI-fellépést. Sokféle közönség előtt léptünk fel az országban, Budapest külvárosaiban a legnehezebb, annyira el van látva bővlival, ha valami mást hallanak, úgy érzik, elrontották a szórakozásukat. Idetartoznak a fővároshoz közeli falvak, kisvárosok is. A Csepeli Ifjúsági Parkban, a Csiliben szenvedés játszani. Ellenséges, hideg arcok, keresztbefont karok, bekiabálások: „Hagyjátok abba!”, „Köszönjük, elég!”, „Kívül tágasabb!”. Görcsös idegességgel folytatjuk ilyenkor, még jóval a koncert után is bennünk marad a düh és a kielégítetlenség, lefekvés után sokáig nem tudok elaludni. Albertisán például ténylegesen abba kellett hagyni. A vidéki nagyvárosokban mindig van érdeklődő. Székesfehérváron – biztos az Alba Regia jazzfesztiválok hatására – például nagyon jó a közönség. Kisvárosokban, falvakban kulturáltan hallgatnak, vagy zajos tüntetésbe kezdenek ellenünk, mint Zalaszentgróton, ahol ilyesmiket vágtak a fejünkhez: „Miért nem maradtatok Ausztráliában?”, „Vágassátok le a hatátoakat!”, „Buzik”, „Miért nem tudtok úgy játszani, mint a többiek?”, „Nagyképűek”... Mi nem azért játszottunk másképp, mert különbözni akarunk, hanem mert ebben a zenében érezzük jól magunkat. Idáig jutottunk el majd’ egy évtizedes muzsikálás után (Kőbányai 1983).

A Syrius: „Shattered Dreams” in Aust. című ausztrál cikk az alábbi kritikával illeti a közönséget:

Egy másik dolog, mely elszigeteltségünkre és önteltségünkre utal, az a Caesar’s Cellarban hallható előző havi Syrius-koncert, ahol láthatóvá vált a helyi közönség zavarodottsága.

Hasonlóan nyilatkozik egy másik cikk írója a *High Times* című fanzine-ban:

A Syriusnak az észrevétlen, bejelentés nélküli ausztrál jelenléte bizonyítja, hogy valami nagyon nincs rendben az itteni szcénával.

Az idézett állítások a hallgatóságot, nyomokban az ausztrál mainstream sajtót okolják a Syrius perifériára szorult helyzetéért, ellenben a magyar közönség szerint a szocialista kultúrpolitika miatt nem vált a Syrius világhírű zenekarrá. A felfogásbeli ellentét (mitől underground az underground) a populáris zene és a popularitás fogalmának jelentését árnyalja, határait bővíti, és egy zenekar rövid, ám annál specifikusabb helyzetével példázza az underground jelentésének sokszínűségét és a fogalom túlhasználságát.

„Ma támogatjuk, holnap elkaszáljuk”: ambivalens döntési stratégia a Kádár-korban

A magyar médiamegjelenések, a Syrius státuszának, magyar zenetörténeti helyének és szerepének meghatározásában kulcstényező a szocialista állam kulturális és politikai működésében tetten érhető döntési mechanizmus ambivalenciája. A rendszer az általa undergroundként jelölt zenekar életművének létrejöttét és dokumentálását, ha töredékesen és időszakosan is, a médiamegjelenéseken kívül koncertlehetőségekkel és lemezkiadással is támogatta. Annak ellenére, hogy a Syriust először fél évre kiengedték Ausztráliába, majd pár hónappal meg is toldották a kintléteket, a későbbi nyugati meghívásokat a Nemzetközi Koncertigazgatóság (Interkoncert) eltussolta. Az Országos Rendezői Iroda meglepően sok koncertet szervezett a zenekarnak, habár, ahogy az egy korabeli Orszáczky-interjúból kiderül (Kőbányai 1982), sok koncerten a hallgatóság populárisabb zenére számított (például a Pápay-féle előző felálásra) és kifütyülte a zenészeket.

Baronits elmondása szerint *Az ördög álarcosbálja* két hónapig vezette a hanglemez-slágerlistát. Erdős Péter az üggyel kapcsolatban Acsay Juditnak a következőket mondta:

A populáris zenei műfajokban az volt a szempont, hogy ne okozunk botrányos hiányt. Mert igaz, el lehetett volna adni a Syrius együttestől 10 000 lemezt, de ha nem adtuk ki, senki nem reklamáta. Az a tízezer ember belenyugodott abba, hogy nem vesz Syrius-lemezt. Ha az Omegát meg az Illést nem adjuk ki megfelelő mennyiségben, botrány lett volna (Acsay 1990).

E némileg cinikus megjegyzés nem szolgál konkrét magyarázattal, de annál inkább rávilágít a döntések esetlegességére.

Szőnyi *Nyilván tartottak* című művében, melyben feldolgozza a populáris zenei étellel kapcsolatos ügynökjelentéseket, alig található anyag a Syriusszal kapcsolatban, ráadásul csak a Radics Béláról készült jelentések kapcsán kerül elő a zenekar neve. Nehezen tárható fel, hogy valójában a zenekarban veszélyt látott-e a politika, és tudatosan gátolta meg őket abban, hogy visszamenjenek Nyugatra, vagy inkább a korrupció rendszeréről van szó, egyszerűen arról, hogy nem fizettek a megfelelő embernek, aki döntési pozícióban volt. Baronits egy interjúbán fejtette ki, hogy ha egy lakás megvételéhez elegendő összeget letettek volna az asztalra, kiengedték volna őket (Budai et al. 2006: 112). Később Jackie élt is a lehetőséggel, és visszament Ausztráliába:

A John Hopkins nevű ürge, a menedzserük, küldött mindenféle információs anyagot az Interkoncertnek, én pedig vettem az illetékes úr kocsijába egy autórádiót és egy üveg whiskyt (Kőbányai 2009).

Az európai és amerikai koncerttervekről, valamint egy új lemezfelvétel tervéről ausztrál újságcikkek is tanúskodnak, ahogy az alábbi Baronits-idézet is – az interjú a diósgyőri fesztivál műsorfüzetében jelent meg 1973-ban:

Júniusban jugoszláv turnéra van meghívásunk, a ljubljanoi jazzfesztiválra, majd később Belgrádban és Szabadkán koncertezünk. Felmerült a lehetősége egy nyugat-európai, amerikai turnénak is. (...) Szeptemberben Londonba megyünk egy jazzrock klub meghívására néhány fellépésre (Budai et al. 2006: 127).

A terveket egy veszprémi interjú is bizonyítja:

Több útra nyílt lehetőség. Az egyik egy egy hónapos angliai út lenne, különböző dzsesszklubokban. A másik egy amerikai út lenne, de ezenkívül szó van arról is, hogy visszamegyünk Ausztráliába (Orszáczky 1973).

A magyar kultúrpolitika, pontosabban az Interkoncert blokkolta a Sirius nemzetközi sikerének lehetőségét. Nehéz arra a kérdésre választ adni, hogy valójában milyen célok vezérték a döntéshozókat. A *Széttört álmok* (Budai et al. 2006) című könyvben töredékes visszaemlékezések tanúskodnak arról, hogy a Hanglemezgyártó Vállalatnál Bors Jenőt és Erdős Pétert nem érdekelte a Sirius. Szintén a könyvben olvasható interjúban Erdöst így idézi Mándoki László: „A Syriust megszüntetjük, jött egy felkérés az imperialistáktól, majd kiküldjük a Locomotivot, mert őket szeretjük” (Budai et al. 2006: 161).¹⁶ Ugyanakkor Balogh Károly meglátása szerint az intézmények szemében bűnnek számított az önmenedzsment, amiben a Sirius nagyban jeleskedett: ez logikus következtetés a letiltás okára (Balogh 2018). Az talán még valamivel érdekesebb kérdés, hogy miért engedték ki a zenekart Ausztráliába, amire a hivatalos dokumentáció hiányában egyelőre nincs részletes válasz. Mindenesetre a zenekar legendás státusztát, az underground jelző jogosnak vélt használatát a történet előbb felvázolt része markánsan befolyásolja.

A státusztól a hozzáférésig: 1973–2018

A kulturális státusz meghatározásánál a rendszerváltás után hangsúlyossá váló aspektusokat is érdemes figyelembe venni. Ilyen a piaci jelenlét, de még inkább a közintézményi archívumok vagy a közmédia működése. Az intézmények, melyeknek az elmúlt években a populáris zene gyűjtőkörévé vált, nem tudnak megfelelni a kulturális örökség megőrzésére vonatkozó feladatuknak a rendszerváltás előtti közintézményi megőrzés hiányossága miatt. A néhány éve magánkezdemenyezésre alapított Rockmúzeum ugyan gyűjti a zenéhez kapcsolódó tárgyakat (ruhák, hangszerek, rádiók stb.), azonban csak olyan zenészek és rajongók segítségével számíthat, akik felajánlásaikkal bővítik a koncepció nélküli gyűjteményt. Közintézményi szinten a magyar populáris zenei örökség őrzéséhez hozzájárul az MTA Zenetudományi Intézet egy populáris zenei sajtóbibliográfia szerkesztésével; a Hangfoglaló Program (2017-ig Cseh Tamás Program) oral history gyűjtemény létrehozásával, blogírással, programok szervezésével; a nemzetközi Courage-projekt az ellenkulturális gyűjtemények digitális adatbázisának elkészítésére irányuló munkájával – ez a kiépülőben lévő hálózat láthatóvá teheti a

¹⁶ A Sirius helyett a Locomotiv GT lépett fel a lincolni Great Western Festivalon 1972. május 27-én.

magángyűjtemények egy részét is. A Hangfoglaló és a Rockmúzeum gyűjtési metodikáját és annak relevanciáját Barna Emília tanulmányában részletekbe menően bemutatja (Barna 2017). Ezek a platformok ugyan a megőrzést hivatottak megvalósítani, mégis, például a Recorder zenei újság online oldalán és a Volt egyszer egy beatkorszak blogon (a Recordert támogatja a Hangfoglaló, míg a Volt egyszer egy beatkorszak a saját blogja) megjelenő cikkek illusztrációinál többször is előfordult, hogy tévesen azonosították a képeken látható szereplőket és helyszíneket. Egy hibás adatközlés kapcsán a Rockmúzeum Facebook-csoportjában Nemes Nagy Péter, véleményem szerint Magyarország egyik legszakavatottabb blues- és rockszakértője jogosan jegyezte meg, jó dolog, hogy a fiatalabb generációt is érdekli a téma, de jó volna, ha megkérdéznének olyanokat is, akik ott voltak. A lektorálást sokkal komolyabban kéne vennie a témával foglalkozó fórumoknak és intézményeknek, mert így, céljukkal ellentétben, helytelen adatok maradnak fenn a korszakról – közintézményileg hitelesítve. Az említett platformok szerepe egyébként nem is releváns a Syrius-dokumentációban. A következő fejezetben azonban előkerülnek azok a digitálisan elérhető adatbázisok, melyek a dokumentáció egy részét elérhetővé teszik.

A történeti műveken túl: (nem) nyilvános dokumentumok

Eddig a dokumentumok tartalmi szempontú megközelítése játszott nagyobb szerepet, azonban a tanulmányt a Syrius narratívájában nagy jelentőséggel bíró, különböző típusú, magyar és ausztrál Syrius-dokumentumok nyilvános és földalatti hozzáférhetőségének szempontja alapján zárom le.

Ami az újságcikkeket illeti, mind a magyar, mind az ausztrál archívumokra igaz, hogy nem teljes körű a feldolgozottság, bizonyos szaklapok, folyóiratok formai-tartalmi feltárása még várat magára, azonban már jelenleg is igen sok anyag érhető el az Arcanum Digitális Tudománytár és a Trove (National Library of Australia) adatbázisaiban. Az üzleti vállalkozásként működő magyar Arcanumon keresztül olyan, a Syriusról cikket közlő ifjúsági lapokat tudunk elérni, mint az *Ifjúsági Magazin*, a *Magyar Ifjúság* vagy *A jövő mérnöke*. A magyar újságcikkek közötti keresésnél relevánssá válik a legendás felállás feloszlásának pontos dátuma is, mely Ráduly Mihály utazásának időpontjához köthető, tehát 1973. szeptember elejével határozható meg. A narratívában szerepet kaphatnak az adatbázisban megtalálható hírlapok, napilapok is (a *Népszabadság*, a *Népszava* és a *Magyar Nemzet*), melyekben kulcsszavas kereséssel főleg rövid híreket találunk a zenekarról, a zenekar koncertjeiről. Összességében a legtöbb cikk az említett ifjúsági lapok és a hírlapok esetében is az 1973 utáni formációról vagy azzal kapcsolatban született, de a legendás felállásról is számottevő a hírközlés. Különösen nagy az eltérés mennyiségben a *Népszava* esetében, ahol az 1970–1973. szeptember közötti formáció anyagának több mint háromszorosa a Syrius utolsó felállásáról szóló vagy a felállást említő cikkeknek a száma. A két felállás népszerűsége a megjelenő cikkek számában is mérhető, a mainstream és az underground osztályozás közti különbség valamelyest igazolható, de ez nem jelenti azt, hogy a számok alapján releváns lehetne a műfajmeghatározás más zenekarok esetében is. A harmadik formációról született a legtöbb írás, az első formáció és a nagy Syrius sajtómegjelenéseinek száma között nincs nagy különbség, ami a kultúrpolitika populáris zenéhez való viszonyának változását is jelezheti.

Míg a magyar Arcanum előfizetéshez kötött, addig az ausztrál nemzeti könyvtár adatbázisáról ingyenesen letölthetők digitalizált formában (az eredeti újság másolataként és digi-

tálisan kódolt formában is) a *The Canberra Times* című folyóiratban – több mint egy tucat – megjelent Syriusszal kapcsolatos cikkek, továbbá az olyan magazinokban közölt cikkek, mint a *Tharunka* vagy a *The Australian Women's Weekly*. Meglepően sok ausztrál anyag született 1970 és 1972 között a *GoSet* és a *Music Maker* magazinokban, melyek egyelőre az ausztrál adatbázisokban nem találhatók meg, azonban a DIY-magángyűjteményeknek köszönhetően hozzáférhető személyes Facebook-oldalakon a digitális másolatok egy része, igaz, elég rossz minőségben. (Talán érdekes kiegészítés lehet, hogy a *GoSet* magazin az ausztrál könyvtárakban is csak mikrofilmen érhető el.) A Syrius-könyvben is megjelenik néhány ausztrál cikk illusztrációként, csak épp nem olvashatók, így nem sok értelmük van.

Az *ördög álarcosbálján* kívül a Syrius-hanganyagok többségét az állam által irányított piacon kívül rögzítették. A zenekar magyar nyelvű szerzeményeit¹⁷ először csak a rendszerváltás utáni években adták ki: 1994-ben jelent meg a *Most, múlt, lesz*, 2006-ban a *Syrius 1971–2001*, évekkel később Ráduly gondozásában a *Syrius Anno Live* (2009) és a *Fáradt a nap* (2014) albumok.

A Syrius hivatalos hanganyagainak száma és az azokhoz való hozzáférés töredékessége elárulja a szocialista kultúrpolitika működéséről és a közintézmények archívumairól (különösen a Magyar Rádióról és Magyar Televízióról), hogy nem fektetettek kellő hangsúlyt se a megőrzésre, se a megosztásra – és sajnos ma sem teszik. Magánkezdeményezéseknek köszönhető az is, hogy a két orgánus zenei anyagai egyáltalán nyilvánosan elérhetővé váltak, és ez nem csak a populáris, de a klasszikus zenére is igaz. Jó példa erre Kocsis Krisztián Youtube-csatornája, ahova sok nyilvánosan rögzített felvételt tölt fel Kocsis Zoltán-dokumentációjából, melyek máshol nem érhetők el.

Az 1970 októberében adásba kerülő Széttört álmok szvit felvétele a rádió archívumában már a rendszerváltás előtt sem volt megtalálható. Az adást több hallgató is rögzítette, így feltehetőleg az egyik bootleg alapján jelent meg legelőször a Hungarotonnál a *Most, múlt, lesz* lemez részeként, igaz, hogy hangmérnöki hanyagság miatt meglehetősen rossz minőségben. Ahogy az a Syrius esetében világossá válik, árnyalva a szocialista kultúrpolitika ambivalens működését, a stúdiófelvétel még nem jelentette a lemezkiadás lehetőségét. Az 1973-ban, egy új album reményében, rögzített rádiófelvételek közül az Igazi tisztaság és a Hamlet a sólyom először csak 2006-ban jelent meg a *Syrius 1971–2001* című lemezen, a Zarándokok és a Magas fák közt pedig később, a *Syrius Anno Live* lemezen szerepel.

A Syriusról az egyetlen ismert magyar audiovizuális anyag az 1970-es Mészáros Márta-film, a *Szép lányok, ne sírjatok* jelenete. Van rá esély, hogy magánkézben található további koncertfelvételek, egy-egy kép árulkodik arról, hogy készülhettek ilyenek. Szomjas György *Magyar Vakáció* című rövidfilmjében is felcsendül improvizációs zene a Syriustól, azonban itt a zenekar nem jelenik meg a képeken. Mind a két felvétel elérhető a Youtube-on.

A Syrius történetét először elbeszélő könyv, a *Széttört álmok* 2006-ban jelent meg magánkiadásban. Ez a mű a Syrius tagjaival készített interjúkon túl a populáris és jazz-zenei szcéná tagjainak¹⁸ gondolatait közli, emellett sok illusztráció található benne a zenészekről, belépőjegyekről, albumborítóról és újságcikkekről. A könyv mellékleteként az ausztrál GTK audiovizuális felvételeihez és Novák Emil *Széttört álmok: Azok a legendás hetvenes évek*

17 Széttört álmok (1970); Nyitány és induló (Zarándokok), Hamlet a sólyom, Igazi tisztaságot, Magas fák közt (1973).

18 Többek között Szakcsi Lakatos Béla, Kőszegi Imre, Török Ádám.

és a *Syrius* című dokumentumfilmjéhez is hozzá lehetett jutni. A Nemzeti Audiovizuális Archívum (NAVA) a 2006 után adásba került audiovizuális anyagokat teszi hozzáférhetővé, így, mivel azóta nem került adásba, se a Novák-film, se az Orszáczkyval készült tévéinterjú nem elérhető. Más a helyzet a 2018-ban készült *Üzenet – Zenés üzenet* Orszáczky Jackie-nek című filmmel, melyet Czencz József rendezett a Magyar Média Mecenatúra támogatásával: az MTVA archívumában is hetekig elérhető volt ingyenesen.

Demokratikus hozzáférés?

Ugyan „az emlékezet demokratizálódásával az archiválás gyakorlásához való jog (...) nem kiváltság” (Brandellero és Janssen 2014), a DIY-megőrzés technológiai (a felvétel, az őrzés és a megosztás eszközei) feltételeivel, az archívumként is funkcionáló közösségi médiumok használatával gyakorlatilag bárki örökséget teremthet azáltal, hogy tartalmat rögzít és oszt meg. A tartalmakhoz való hozzájutás azonban ismeretséghez kötött, ráadásul bármikor eltűnhet, előre nem is mérhetjük fel, hogy évtizedek múltán hogyan és milyen formában érhetjük el ezeket az anyagokat. A felhasználó online tartalomhoz való hozzáféréseben ki van szolgáltatva a tárhely korlátjainak, tulajdonosainak és a technológiai fejlődésnek, a papíralapú dokumentumok esetében pedig a kiadónak. A tanulmány világossá teszi, hogy a *Syrius* esetében több olyan dokumentum is van, ami nehezen szerezhető be, vagy még mindig nem vált elérhetővé az érdeklődők számára kizárólag az archívumok hiányos és figyelmetlen munkája miatt.

A nemrégiben 12 CD-melléklettel, NKA-támogatással megjelenő Orszáczky-kötettel a zenész eddig kevesek által ismert hajónaplója, mely egyetlen dokumentumként jegyzi részletesen a zenekar ausztrál útjának helyszíneit dátummal, a közszolgálati megőrzési stratégia részévé vált. A dokumentum egyszerre jelzi az állami támogatás és magánkezdeményezés közti függő viszonyt, valamint a demokratikus hozzáférés és az örökség megőrzésének, megosztásának hiányosságát. Sajnos az a könyvre is igaz, amit a populáris zenével foglalkozó platformokról, a közintézményekkel kapcsolatosan jegyeztem meg. A kiadvány se a tudományos, se a könyvtártudomány által diktált megőrzési kritériumoknak nem felel meg: sem lektor, sem szakmai tanácsadó, sem jogi szakember nem kapott szerepet a könyv elkészítésében, ami nagyfokú felelőtlenség a kulturális örökség őrzése szempontjából. Ez azért is kínos, mert az állam ötmillió forinttal támogatta a megjelenést. A kulturális örökség „gazdasági és kulturális erőforrás” (Graham 2002: 1006), a magaskultúrával és a kanonizációval áll összefüggésben; létjogosultságának legfontosabb követelménye a rögzítés/megőrzés és a nyilvánosság/hozzáférhetővé tétel. A követelmények azonban visszatetszően teljesülnek a kiadásban. A kötet ugyan „nyilvánossá tesz” eddig nem ismert képeket és írásokat, így ezzel kiegészítve a *Syrius* történetét, ám érthetetlen módon korlátozza a hozzáférést, sőt bennfentessé teszi azt. A könyvet 300 példányban nyomták ki, és kereskedelmi forgalomban hivatalosan nem kapható. Látszólag nem gazdasági célból jelent meg a kötet, azonban fű alatt korlátozott számban, 20 000 Ft-ért azért megvásárolható, és már az online piacon is megjelent a discogs és a vatera oldalán, esetenként többszörös áron.

A kötet kiválóan statuálja a követelményként fellépő, új, a kép- és hanganyag minőségét javító technológiai lehetőségek megőrzést és fogyasztást javító fejlődését, vagyis inkább annak kihasználatlanságát. Sajnos nem csak a hanganyagok rossz minősége és a tipográfiai hibák miatt kritizálható a kiadás: a szöveg és a képek forrásai nincsenek feltüntetve.

Ahogy a legtöbb populáris zenei örökséggel foglalkozó kurrens tanulmány, úgy a *The Routledge Companion to Popular Music History and Heritage* című (2018) kötet is sok figyelmet szentel a rajongók megőrzői szerepének: a bevezető fejezet a történelem őrzőinek nevezi őket. Fontos kérdést vet fel ugyanakkor, hogy milyen következményei lehetnek annak, ha az őrzők bennfentesekként visszaélnék kiváltságukkal, azzal, hogy egyedüli birtokosai adott információnak, dokumentumnak; egyáltalán beszélhetünk-e visszaélésről abban az esetben, ha kisajátítják a kezükben levő anyagokat és önkényesen döntenek a sorsukról?

A könyv hibái ellenére nem meglepő, hogy az Orszáczky-könyvvel kapcsolatban, ahogy nő a megjelenésről szóló írások száma, úgy egyre többen veszik zokon, hogy nem tudják beszerezni. Érthetetlen a döntés, feltételezhető, hogy anyagi megfontolásokból, a szerzői jogi tisztázások nehézsége miatt választotta a kiadó ezt az utat. Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy a kiadvány szöveges része miért nem érhető el online, főleg úgy, hogy állami támogatással készült el.

Konklúzió

A Syrius történetének feltárásával körvonalazódik, hogy a mindenkori kultúrpolitika, a médiamegjelenések, lemez- és könyvkiadások és a koncertszervezés az évtizedek folyamán hogyan alakíthatja egy a szocializmus korszakában tevékenykedő zenekar és a zenekarhoz kötődő műfaj kulturális helyzetét. A nyugati lehetőségek befagyasztása a Syrius kultúrpolitikai underground státuszát ugyan bizonyítja és biztosítja is, de hivatalos dokumentumok nélkül az állami intézmények döntéseinek körülményei nem térképezhetők fel. A külföldi meghívások eltussolásának feltárásakor leginkább szóbeszédre, személyes visszaemlékezésekre hagyatkozhatunk, így nem csak a dokumentumok létrehozásánál és őrzésénél, de a zenekar történetének rekonstruálásánál is DIY-gyakorlatról beszélhetünk, amely nagyban járul hozzá a Syrius underground jelöléséhez.

A tanulmány azzal, hogy bemutatja egy magyar zenekar dokumentációjának viszontagságos sorsát, kérdőre is vonja a magyar populáris zenei dokumentáció közintézményi létrehozásának és megőrzésének hiányosságát, a műfajosztályozás szókészletének használatát, a jelenben az állami támogatással készült dokumentumok szakszerűtlen kiadását, melyek hatással vannak a kulturális hozzáférésre és a Syrius műfaji és kultúrpolitikai státuszának alakulására. A 2010-es években Syriust játszó – és a zenét lekottázó – emlékenekarok, a Frank Zappa Emlékenekar és a Syrius Legacy, valamint az Ivan & The Parazol egyestés Hommage á Syrius koncertje is fontos üzenet a kultúrpolitikának, mely befolyásolja nem csak a Syrius, de a Syriust játszó zenekarok műfajának meghatározását is. A zenekarok egymástól eltérő mértékben és minőségben, élő archívumként¹⁹ vállalják fel a megőrzés és a megosztás feladatát, a Syrius műfaji és kultúrpolitikai undergroundságának megtörését, a Syrius örökségének ápolását.²⁰

A retrospektív történeti dokumentumok jórészt állami támogatásokkal jöttek létre az elmúlt években. Ez a gyakorlat szinte jóvátételként értelmezhető, azonban sajnos a kiadások a

¹⁹ K. Horváth Zsolt szóbeli közlése nyomán.

²⁰ A Syrius Legacy két lemezkiadással (2015-ben *Az ördög álarcosbáljának*, 2017-ben a *Szét tört álmok szvitnek* a feldolgozását adták ki) a háta mögött különösen.

szakmai elvárásoknak (objektivitás, forráshasználat, átláthatóság, hitelesség, nyelvhelyesség) nem felelnek meg. A rendszerváltás utáni bootlegkiadást jól példázza, hogy 1994-ben rossz hangnemen adták ki a Széttört álmokat. Párhuzamosan azzal, hogy a médiaszereplés mint láthatóság megtöri az underground Syriushoz kapcsolt jelentését (mely fogalmat sajnos a média, még a szaksajtó is gyakran használja anélkül, hogy világossá tenné, mit is ért alatta), úgy töri meg a Syrius dokumentációja esetében az állami támogatás a DIY jelentőségét. 2018-ban (papíron) tízmillió forintot szánt a magyar állam Orszáczky munkásságának dokumentálására, azonban a dokumentumok hozzáférhetősége továbbra is akadályokba ütközik. A kiadások mögött levő szakmai hiányosság miatt továbbra sem látható át a magyar zenekarok és az általuk képviselt műfajok státuszrendszere, a dokumentumok létrehozásának célja. Nem csak maga a dokumentáció hiányzik égetően, de a magyar populáris zenét dokumentáló könyvek és cikkek szakértői kritikája is, mely összefüggésében tárja fel a műfaj- és státuszmeghatározás eszközeinek problematikus használatát, és feloldja az éles határt a jazz és a populáris zene között. Ha megfelelő színvonalú dokumentumok születnének, a rajongók nem csak jó minőségben férhetnének hozzá a populáris zene kulturális örökségéhez, de a magyar populáris zenetörténet nemzetközi szinten is érdekes kutatási területté válhatna.

Hivatkozott irodalom

- Adamis Anna (1970): *Beat '70*. Budapest: Zenemű Kiadó.
- Atkinson, David (2008): *The Heritage of Mundane Place. The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*. London, New York: Routledge.
- Baker, Sarah (2013): Teenybop and the Extraordinary Particularities of Mainstream Practice. In *Redefining Popular Music*. Sarah Baker, Andy Bennett és Jodie Taylor (szerk.). New York – London: Routledge, 14–25.
- Baker, Sarah és Jez Collins (2015): Sustaining Popular Music's Material Culture in Community Archives and Museums. *International Journal of Heritage Studies* 21(10): 983–996.
- Baker, Sarah és Jez Collins (2017): Popular Music Heritage, Community Archives and the Challenge of Sustainability. *International Journal of Cultural Studies* 20(5): 476–491.
- Barna, Emília (2018): Preserving Popular Music Heritage in Hungary. In *The Routledge Companion to Popular Music History and Heritage*. Sarah Baker, Catherine Strong, Lauren Istvándity és Zelmarie Cantillon (szerk.). London – New York: Routledge, 348–358.
- Bennett, Andy (2015): Popular Music and the 'Problem' of Heritage. In *Sites of Popular Music Heritage. Memories, Histories, Places*. Sara Cohen et al. (szerk.). London – New York: Routledge, 163–172.
- Bennett, Andy és Susanne Janssen (2016): Popular Music, Cultural Memory, and Heritage. *Popular Music and Society* 29(1): 1–7.
- Bennett, Andy (2018): DIY Preservationism and Recorded Music – Saving Lost Sounds. In *The Routledge Companion to Popular Music History and Heritage*. Sarah Baker, Catherine Strong, Lauren Istvándity és Zelmarie Cantillon (szerk.). London – New York: Routledge, 163–171.
- Brandellero, Amanda és Susanne Janssen (2014): Popular Music as Cultural Heritage. Scoping out the Field of Practice. *International Journal of Heritage Studies* 3(20): 224–241.
- Budai Ervin, Nemes Nagy Péter és Zoltán János (2006): *Széttört álmok. A Syrius együttes története*. Öröm: Staen Hungária.
- Cantillon, Zelmarie et al. (2018): Framing the Field of Popular Music History and Heritage Studies. In *The Routledge Companion to Popular Music History and Heritage*. Sarah Baker, Catherine Strong, Lauren Istvándity és Zelmarie Cantillon (szerk.). London – New York: Routledge, 1–10.
- Cohen, Sara és Les Roberts (2013): Unauthorising Popular Music Heritage. Outline of a Critical Framework. *International Journal of Heritage Studies* 3(20): 241–261.
- Conn, Paul (1996): *2000 Weeks. The First Thirty Years of Australian Rock and Roll and then Some*. Golden Square, Victoria: Moonlight Publications.

- Czippán György (1983): Nehéz a slágerektől búcsút venni. Beszélgetés az Apostol együttes tagjaival. *Ifjúsági Magazin* 19(3): 36–37.
- Dowd, Timothy J., Ryan Trent és Tai Yun (2016): Talk of Heritage. Critical Benchmarks and DIY Preservationism in Progressive Rock. *Popular Music and Society* 39(1): 97–125.
- Du Gay, Paul et al. (2013): *Doing Cultural Studies. The Story of The Sony Walkman*. London: Sage.
- Graham, Brian (2002): Heritage as Knowledge. Capital or Culture? *Urban Studies* 39(5–6): 1003–1017.
- Graham, Stephen (2012): *Notes from the Underground. A Cultural, Political, and Aesthetic Mapping of Underground Music*. (PhD-értekezés.) London: Goldsmiths College, University of London.
- Guerra, Paula és Tânia Moreira (szerk.) (2015): *Underground Music Scenes and DIY cultures. Keep it Simple, Make it Fast! An Approach to Underground Music Scenes*. Porto: University of Porto.
- Hammer Ferenc (2017): A dalok ugyanazok maradnak. A retro kultúrpolitika szerkezetei a magyar popzenében. In *Populáris zene és államhatalom. Tizenöt tanulmány*. Ignácz Ádám (szerk.). Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 282–297.
- Hegarty, Paul és Martin Halliwell (2011): *Beyond and Before. Progressive Rock since the 1960s*. New York – London: The Continuum International Publishing Group.
- Huber, Alison (2013): Mainstream as Metaphor. Imagining Dominant Culture. In *Redefining Mainstream Popular Music*. Sarah Baker, Andy Bennett és Jodie Taylor (szerk.). New York – Milton Park, UK: Routledge, 3–14.
- Jávorszky Béla (2014): *A magyar jazz története*. Budapest: Kossuth.
- Jávorszky Béla (2017): Interjú Ráduly Mihállyal. *Hangfoglaló Program*. Interneten: <https://hangfoglalo.hu/docs/RadulyMihaly.PDF> (letöltve: 2018. szeptember 1.).
- Jávorszky Béla (2008): Korai beat körkép. *Népszabadság*. Interneten: <http://nol.hu/archivum/archiv-506624-303222> (letöltve: 2018. szeptember 1.).
- Kent, David M. (2002): *The Place of Go-Set in Rock & Pop Music Culture in Australia, 1966 to 1974*. Canberra: University of Canberra.
- Kőbányai János (1986): *Beatünnep után*. Budapest: Gondolat.
- Long, Paul et al. (2017): A Labour of Love. The Affective Archives of Popular Music Culture. *Archives and Records* 38(1): 61–79.
- Melançon, Jérôme és Alexander Carpenter (2015): Is Progressive Rock Progressive? YES and Pink Floyd as Counterpoint to Adorno. *Rock Music Studies* 2(2): 125–147.
- O'Hara, Kenton és Barry Brown (szerk.) (2006): *Consuming Music Together. Social and Collaborative Aspects of Music Consumption Technologies*. Dordrecht: Springer.
- Sanneh, Kelefa (2017): *The Persistence of Prog Rock*. The New Yorker. Interneten: <https://www.newyorker.com/magazine/2017/06/19/the-persistence-of-prog-rock> (letöltve: 2018. szeptember 1.).
- Sebők János (1983): *Magyarrock I*. Budapest: Zenemű Kiadó.
- Shuker, Roy (2001): *Understanding Popular Music*. New York: Routledge.
- Shuker, Roy (2002): *Popular Music. The Key Concepts*. New York: Routledge.
- Simon Géza Gábor (1999): *Magyar Jazztörténet*. Budapest: Magyar Jazzkutatási Társaság.
- S. N. (1973): Zene. *Rádió és Televízió Újság* 18(1): 9.
- S. N. (1999): IM Lemezlista. *Beszélő Folyóirat* 4(2): 108.
- Szatmári J. István (1972): Kőbányától a kengurukig. *Képes Ifjúság*. Interneten: <https://passzio.hu/modules.php?name=News&file=print&sid=29666> (letöltve: 2018. szeptember 1.).
- Szemere Anna (2001): *Up from the Underground. The Culture of Rock Music in Postsocialist Hungary*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Szemes Botond (2017): Mire képes egy kazetta? A magyar Új Hullám mediális közege és cselekvőhálózata, a lepukkant hangzás esztétikája. *ELTE Média Tanszék*.
- Szkárosi Endre (2014): A mozgó nyelv. *Szépirodalmi Figyelő* 13(2): 41–55.
- Szőnyi Tamás (2005): *Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül, 1960–1990*. Budapest: Magyar Narancs – Tihanyi Rév.
- Théberge, Paul (2001): "Plugged in". Technology and Popular Music. In *The Cambridge Companion to Pop and Rock*. Simon Frith, Will Straw és John Street (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 1–25.
- Tófalvy Tamás (2017): *Populáris zenei színterek, műfajok és az internet*. Miskolc: Műút.
- Zombori Mónika (2017): „Tedd magad nyilvánossá” – New wave együttesek és a nyilvánosság korlátozása az 1980-as években. In *Populáris zene és államhatalom. Tizenöt tanulmány*. Ignácz Ádám (szerk.). Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 116–130.

Ausztrál dokumentumok

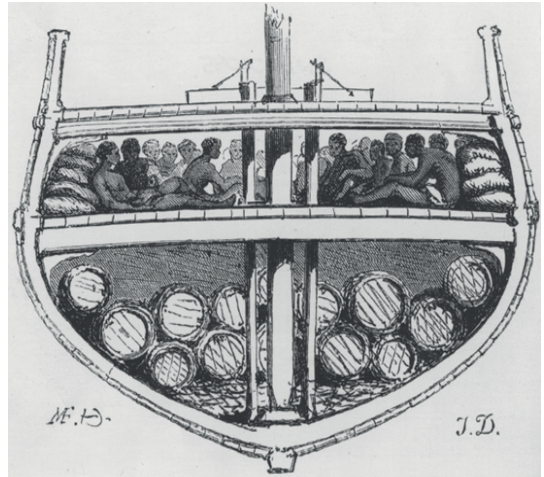
- History of Spin Records, Milesago. Interneten: <http://www.milesago.com/industry/spin.htm> (letöltve: 2018. január 22.).
- McFarlane, Ian (1996): *Australian Freedom Train, The Australian Progressive, Hard Rock and Blues Record Guide* 1(3) 16–17.
- S. N. (1969): Television for Teens and Twenties. *The Canberra Times* (augusztus 4.): 13.
Interneten: <https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/136947700#> (letöltve: 2018. január 22.).
- S. N. (1971): Syrius 'Shattered Dreams'. *Australian Music Maker* (február).
- S. N. (1971): Five tough Hungarians hit Sydney. *Mike Channel's Pop People* (január).
- S. N. (1971): 'Syrius: Hungary's top band'. 'Revolution' *High Times* 2(4): 40–41. Interneten: <http://ro.uow.edu.au/hightimes/4/> (letöltve: 2018. január 22.).
- Spin Records: Legendary Australian Record Label. Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=7hseJF0RnYA&t=15s> (letöltve: 2018. január 22.).

További online források

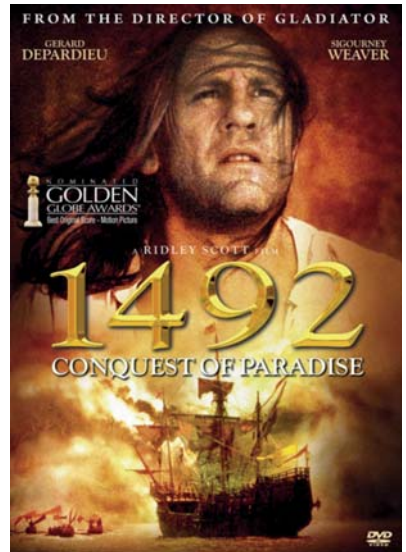
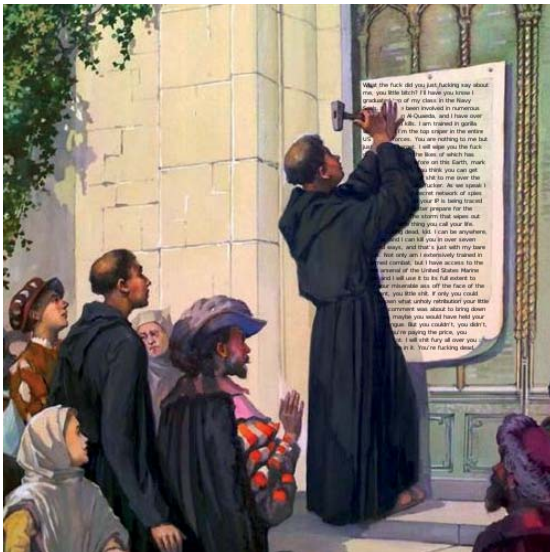
- Courage. Connection Collections, honlap. Interneten: <http://cultural-opposition.eu/> (letöltve: 2018. január 20.).
- Rockmuseum Budapest Rockmúzeum, zárt Facebook-csoport. Interneten: <https://www.facebook.com/groups/www.rockcsarnok.hu/> (letöltve: 2018. január 20.).
- Volt egyszer egy beatkorszak, Facebook-oldal. Interneten: <https://www.facebook.com/Volt-egyszer-egy-beatkorszak-914266328650606/> (letöltve: 2018. január 20.).
- Syrius 1969–1973, Facebook-oldal. Interneten: <https://www.facebook.com/Syrius-1969-1973-405003119654016/> (letöltve: 2018. január 20.).
- Magyar Music: 8 Legendary Hungarian Bands (2015), We Love Budapest. Interneten: <https://welovebudapest.com/en/toplists/magyar-music-8-legendary-hungarian-bands/> (letöltve: 2018. január 20.).
- Íme minden idők legjobb magyar rocklemeze és előadója (2015), Magyar Nemzet. Interneten: <http://mno.hu/grund/ime-minden-idok-harminc-legjobb-magyar-rocklemeze-es-eloadoja-1269276> (letöltve: 2018. január 20.).
- Minden idők legjobb magyar lemezei (2014), HVG. Interneten: http://hvg.hu/kultura/20141210_Minden_idok_legjobb_magyar_lemezei_hvgh (letöltve: 2018. január 20.).
- Kik a magyar rocktörténet legjobbjai? Erdélyi Napló. Interneten: <https://erdelyinaplo.ro/szabadido/kik-a-magyar-rocktortenet-legjobbjai> (letöltve: 2018. január 20.).
- Beszélgetések és levélváltások Ráduly Mihállyal, Bródy Jánossal, Böszörményi Gergellyel, Benkó Ákossal, Balogh Károllyal és Szentjóbý Tamással.

A Syrius diszkográfiája

- Devil's Masquerade* (1971), Spin Records SEL-934377
- Devil's Masquerade (I've Been This Down Before)* Single (1972), Spin Records EK-4463
- Az ördög álarcosbálja* (1972), Hungaroton LPX 17439
- Az ördög álarcosbálja* reprint (1981), Krém SLPX 17439
- Az ördög álarcosbálja* (1993), Gong HCD 17439
- Most, múlt, lesz* (1994), Gong HCD 37733
- Syrius 1971–2001* (2006), Darshan 2.
- Utolsó Kiadás – A Széttört álmok könyv mellékleteként jelent meg* (2006), Staen
- Syrius – The Last Concert* (2008), Hunnia Records HRCD 707
- Syrius – Anno Live* (2009), Fon-Trade Music SYR 7309
- Syrius – Fáradt a nap. A Syrius összes kislemezfelvétele és egyéb ritkaságok 1967–1977* (2014) GrundRecords GR 030

Búcsú az antropológiától

Claude Karnoouh

Búcsú az antropológiától

Néhány gondolat a radikális másság eltűnéséről¹

Visszatekintés

Mielőtt belevágnánk a témába, érdemes felidézünk, melyek voltak azok a legelső kihívások, amelyekkel a Nyugatnak a mássággal kapcsolatban szembe kellett néznie, és e kihívásokra milyen válaszokat adott. Csak ezt követően tudjuk majd meghatározni azokat a szakaszokat, amelyeken kialakulása során a ma antropológiának nevezett megismerési terület végigment. Ugyancsak fontos hangsúlyozni, hogy az antropológiáról itt nem a görög *anthroposz* szó értelmében fogunk beszélni – azaz nem általában az emberről, illetve az istenektől és ideáktól lényegében különböző emberrel fogunk foglalkozni. Az itt tárgyalt antropológia (amelyet az egyszerűség kedvéért nevezzünk *modern antropológiának* vagy „az antropológia tudományának”), amelynek létrejöttében az a példátlan megdöbbenés játszott szerepet, hogy léteznek olyan lények, amelyek a keresztény Nyugat és a muzulmán Kelet, illetve az ókor legkorábbi korszakaiból ismert afrikai területek lakóitól teljes mértékben és radikálisan eltérnek. Másképpen fogalmazva: arról van itt szó, ami a 15. század végén, illetve a 16. században az európaiak számára radikális másságként megjelenik. Soha nem látott eseménynek vagyunk ekkor tanúi: radikális változás megy végbe abban, ahogyan a keresztény nyugat a másikat megismeri, amely másik egyszerre tökéletesen emberi és mégis teljesen más, mint a keresztény európai ember. Már nem az arab hódítások, a keresztes háborúk vagy az Oszmán Birodalom ellen vívott háborúk hitetlen emberéről, hanem a pogány emberről van itt szó abban az értelemben, ahogyan Clément Marot, a *Pléiade* csoporthoz tartozó protestáns francia költő megfogalmazta: azokról a népekről beszélünk, akik hiedelmeiket és hitüket nem a Könyv vallásainak tanítételeire alapozzák. Amerika felfedezésével párhuzamosan paradox módon az indián lett a *par excellence* Másik megtestesítője. Jóllehet a katolikus gyarmatosítók az indiánok kiirtását tűzték ki célul, eközben erkölcsaik és szokásaik, az általuk beszélt nyelvek

¹ Elhangzott Bukarestben, 2017 júniusában.

aprólékos megfigyelése révén mégis megértésükre törekedtek, majd ezt követően elméletibb megközelítésben, miközben egyre több mindent fedeztek fel, az indiánokat szinkrón és diakrón módszerekkel vizsgálva a különböző népeket fejlettségük szempontjából hierarchiába próbálták rendezni, ami azt jelenti, hogy a felvilágosodás legtágabb jelentésének szellemében egy a nyugat-európai nagypolgárság helyzetétől legtávolabb eső népcsoportoktól az e helyzetet valamiképpen megközelítő népcsoportokig húzódó rangsort felállítani.² Így tehát három évszázadon át, míg a szubjektum filozófiája fokozatosan elfogadottá nem vált (előbb a descartes-i *ego cogitans* értelmében, aki kételyeiből kiindulva határozza meg a tárgyi/racionális világot, majd a kanti transzcendentális én értelmében, amely a racionalitást az alapján ítéli meg, hogy mi az, ami az emberi megértés számára hozzáférhető), amely maga hozza létre a tárgy valóságát, létrejöttek egy olyan önálló humán vagy társadalomtudomány alapjai, amely jóllehet gyakorlati megközelítésében különbözött a filozófiától, mégis abból eredeztethető: ez az, amit 1823-tól kezdve etnográfának, majd a 19. század utolsó harmadától antropológiának neveznek.

A történelmi pontosság kedvéért idézzük fel, hogy ez az egyszerre humanista és „tudományos” érdeklődés a Másik iránt, aki mégiscsak ember (ugyanakkor nem azonos a görögök által ténylegesen embernek tekintett barbárral, aki, mivel nem beszélt görögül, képtelen volt az istenekkel szót érteni), ahogyan a középkori hiedelmekben megjelenő különféle szörnyekhez, a kutyaemberhez vagy az emberarcú állatokhoz, nyakigláb lényekhez és démonokhoz, Góg és Magóg földjének vagy János pap vagy más, a kora reneszánszban Bosch festményein megjelenő fantasztikus teremtmények országának lakóihoz sem hasonlítható (Roux 1967; Baltrušaitis 1981). Ennek az érdeklődésnek a kialakulása ugyanis elválaszthatatlan Amerika meghódításától. Ez az oka annak, hogy ezek a felfogások és azok újfajta ábrázolásai a reneszánsz újra felfedezett naturalista képzeletvilágába illeszkednek.

Az is bizonyított tény, hogy a Közép-Kelet és a Közel-Kelet Afrikával fenntartott ókori kapcsolatainak története az egyiptomi időktől, sőt azt megelőzően a sumér kortól kezdve ugyanazokon az ismereteken nyugszik, amelyeknek a görögök és a rómaiak is a birtokába jutottak. A Szaharába és a szubszaharai fekete Afrikába tartó első középkori expedíciók, majd a dél-afrikai partvidék felfedezésére elsőként induló portugálok felderítő útjai során az európaiak ismét kapcsolatba kerülnek az afrikaiakkal, és kereskedelmi összeköttetéseket létesítenek velük, ideértve a transzatlanti rabszolga-kereskedelmet megelőző úgynevezett háromszög-kereskedelmet is, amelyből a velenceiek, a genovaiak és az arabok busás hasznot húztak, ahogyan azt az első keresztes háború során a frankok is tapasztalhatták. A dél-afrikai partvidék felfedezését célzó utolsó portugál expedíciók Amerika „felfedezése” előtt alig néhány évvel még javában folytak, ugyanakkor a berberek, az arabok és a feketék, akár harcosokként, akár pedig rabszolgákként, már az ókortól kezdve ismertek voltak a nyugati világ számára (a Nílus szudáni árterületéről származó egyiptomi dinasztiák egy része fekete bőrű volt, ahogyan Hannibál seregében is harcoltak feketék), és kapcsolataik az európaiakkal a középkorban végig fennmaradtak. Emellett, bár „vadembereknek” tartották őket, a fekete népesség jóval kisebb félelmet keltett az európai emberekben, mint a Közép-Ázsiából és Mongólia fennsíkjairól érkezett mongolok és tatárok. Ezek a feketék általában letelepedett életmódot folytattak (a vadászó-gyűjtögető busmanokat, hottentottákat, pigmeusokat

² A 19. századi liberális gondolkodók írásaiban gyakran találunk utalásokat, amelyek a munkásokat és a parasztokat a „vademberekhez” hasonlítják.

ekkor még nem ismerték), és többé-kevésbé királyi nemzetségekből, erősen hierarchikus patrilineáris dinasztiákból, állattenyésztő vagy pásztorkodó közösségekből származtak, és régóta kapcsolatban álltak a Földközi-tenger keleti régióinak nagy városi civilizációival. Hasonló volt a helyzet a 15. század végén az ázsiaiak, illetve az indiaiak esetében, Európának ugyanis „volt némi ismerete” ezekről a világokról. Természetesen ezek a népek egyik-másik testi jellemzőjükkel, ruházatukkal vagy éppen a ruházat hiányával, hétköznapi szokásaikkal olykor meglepetést okozhattak, ez a meglepődés azonban ekkor már régóta az európai tudás szerves részét képezte. Az 1492. október 12-én történtek azonban hamarosan egy földrengés erejével rázták meg az európai civilizációt, amely terjeszkedni kívánt, sokkal inkább, mint egykor a Római Birodalom vagy a sztyeppei népek birodalma, és egyre messzebbre próbálta meg kiterjeszteni politikai, gazdasági és kulturális uralmát. Azon a napon, amikor Kolumbusz felfedezte Amerikát, a világ, a mi bolygónk a modernné válás útjára lépett, a tengeri útvonalak egyetlen egységes teret hoztak létre, vagyis már ekkor elkezdett kialakulni az, amit öt évszázaddal később „globális falunak” fognak nevezni. Ettől kezdve – sőt egyre gyorsulva –, amint Magellán elhalad a Horn-fok mellett, és kelet felé eljut a Csendes-óceánig, hamarosan az összes földrész összeköttetésbe kerül egymással: Európa, az Atlanti-óceáni szigetek, a Csendes-óceán és az Indiai-óceán, ezáltal a nagyhatalmak közlekedési útvonalai és gazdasága a 16. század végére globálissá válik.

Ez a terjeszkedés – amely valójában a Nyugat utolsó terjeszkedése volt a világűr meghódítása előtt – az emberiség történetében először teremtett az európai ember számára közvetlen kapcsolatot egy új szereplővel, akihez hasonló sem az utazók, sem a felfedezők, sem a kereskedők, sem pedig a papok emlékeztében nem volt jelen:³ az indiánról, majd később az ausztráliai őslakosról, valamint a polinéziáról és a melanéziáról, vagyis a *par excellence* „vademberről” van itt szó. Akár letelepedett vagy nomád, növénytermesztő vagy vadász-gyűjtő életmódot folytat, a vadember legtöbbször – még a hidegnek mondható régiókban is – meztelenül jár. A maják, toltékok vagy aztékok, e hierarchikus és központosított birodalmi társadalmak tagjai a konkvisztádorok elmondásai alapján kifinomult szokásrenddel bírtak, ugyanakkor addig nem tapasztalt kegyetlenség is jellemezte őket, tömeges emberáldozatokat mutattak be, sokkal nagyobb mérvűeket, mint amelyekről az Arany Horda mongoljaival kapcsolatba került első európai papok és kereskedők beszámoltak, vagy épp azok, akik a saját uralmukat Mongólia fennsíkjaitól Oroszorszáig, Kelet-Szibériáig, Közép-Ázsiáig és Kínáig kiterjesztő kánok táboraiiban raboskodtak. Kétes értékű adományaikkal, tollaikkal és a legyőzött törzsekből kiválasztott rabszolganőikkel fura emberi szerzeteknek tűntek az aranyért és ezüstért lelkesedő hidalgók szemében. Meglehetősen furcsák ezek az indiánok! Gyakran emberevők voltak,⁴ mint a két évszázaddal később Cook kapitány és tengerészei által felfedezett hawaii polinézek, vagy ahogyan még később a tragikus sorsú misszionáriusok számára kiderült: a melanézek. Ezek az indiánok, néhány emlékezetes kivételtől eltekintve, készek voltak harcba szállni a nők és gyerekek (a legértékesebb javak) megszerzéséért, vagy hogy a szomszédos törzset megsejgyenítsék. Később ugyancsak igen furcsának tűnik majd

3 A vikingek partra szállásának Észak-Amerika északkeleti részén sem a parton, sem az emlékeztében nem maradt nyoma.

4 Lásd Lery 1980: 173–182, XV. fejezet: Comment les Américains traitent leurs prisonniers pris à la guerre et les cérémonies qu'ils observent tant pour les tuer que pour les manger. Az aztékoknál az isteneknek tett felajánlások közé sorolhatók az emberáldozatok is, amibe többek között az áldozat szívének kitépése, illetve az emberevés is beletartozott.

az az ausztráliai őslakos, aki talán a legarchaikusabb és legkevésbé ismert ember a történelemben, egyenesen a kései kőkorszakból származik, és semmiféle földművelési kultúrával nem rendelkezik, amikor a 18. század közepén a Botanika-öbölben először találkozunk vele: zord, egyszerű, szívós, aszketikus, akinek azon kívül, hogy a túlélés érdekében vadászik és vadon termő magokat gyűjt, legfőbb gondja egyfelől a szövetségek és rokonsági kapcsolatok összetett rendszerével való foglalatosság (vö. Lévi-Strauss 1949; Needham 1971), másfelől az a törekvés, hogy álmaiban egyfajta összefüggő értelmezést adjon a világ eredetéről, s azt lerajzolja vagy megfesse. E birodalmakban, törzsekben és klánokban a föld mint magántulajdon elképzelése nem volt jelen, sőt ezek közül a legarchaikusabbak még a földművelést sem ismerték. Ezek a vonások mind az európai, mind az ázsiai ember számára olyannyira érthetetlenek voltak, hogy az Észak-Amerika meghódítását legitimáló teológiai-gazdasági érvek között számos hivatalos okiratban előkelő helyen szerepel majd az a gondolat, hogy az indiánokat az Isten nem tartotta méltónak arra, hogy az általuk lakott Egyesült Államok földjét birtokba vegyék, s ehhez az érveléshez a nyugati ember a kálvinista és neoprotestáns teológiából jól ismert tant hívta segítségül, mely szerint az őslakosok nincsenek a föld megmunkálására predesztinálva.

Amerika felfedezése, avagy az archaikus világ alkonya

Azt az 1492. október 14-i napot, amikor először betettük a lábunkat az Újvilágba, az teszi *par excellence* modern eseménnyé (és alapító momentummá) (*Ereignis*), hogy Kolumbusz Kristóf az ő királyi megbízóihoz intézett első leveleiben, miután „felfedezte” a karib-tengeri szigetet (amelyet Hispaniolának nevezett el, vagyis a későbbi Haiti-Santo Domingót), megjegyzi, hogy nem látott a fentebb leírtakhoz hasonló, az egzotikum középkori ikonográfiájából ismert szörnyeket,⁵ melyek ábrázolásai például Jean de Mandeville 1356-ban kiadott *A világ csodáinak könyve* című munkájának (Mandeville 2001) 1526-os spanyol fordításában is továbbéltek.

Ezek az indiánok tehát semmiképpen sem szörnyek, hanem emberek, de olyannyira mások, hogy a nyugati ábrázolásokban – sokkal inkább, mint a feketék – a radikális másság első képviselőivé váltak. És ebbéli minőségükben, vagyis másokként, a már ismert emberi lényektől olyannyira különböző emberekként válhattak egyrészt a szerzetesek kvázi tudományos érdeklődésének tárgyaivá, másfelől, ezzel párhuzamosan, az „Isten által megtagadott” emberi alattvalókká, akiknek jogai pusztán a leghasznosabb munka, vagyis a rabszolgamunka elvégzésére korlátozódtak: „[...] és ahány rabszolgát csak kívánnak birtokolni [királyi

5 Lásd Kolumbusz 1997: 215, a Luis de Santangelnek címzett levelet, 1493. február 14-i keltezéssel: „Ezeket a szigeteket nem találtam emberi szörnyeket, ahogy sokan gondolták volna; éppen ellenkezőleg, nagyon szép szál embereket találtam; nem teljesen feketék, mint a guineaiak [Afrikában], hajuk egyenes, és nem olyan helyeken laknak, ahol a nap hevénél túlzsúfoltnak lennének téve [...] Szóval nem találtam nyomát a szörnyeknek, ha leszámítjuk az egyik, Karibnak nevezett szigetet, az Indiai-szigetek közül a másodikat, ahol félelmetes emberek laknak, akik emberhúst esznek.” Fél évszázaddal később, 1557-ben, egy fiatal francia kálvinista, aki a vallásháborúk elől menekült, a Guanabara-öböl (Rio de Janeiro) egyik szigetén a Coligny-erődben keresett menedéket, majd azt elhagyva egy évig tartó felfedezőútra indult a szárazföldről. A „vademberekkel” (nevezetesen a tupinambá törzsszel) való találkozásait így írja le: „[...] nem magasabbak, de nem is alacsonyabbak nálunk, európaiaknál; nincs tehát szörnysülöttről emlékeztető testük, ahogyan nincs semmi rendkívüli sem rajtuk” (Lery 1980: 105).

Fenségeim], hiszen ezek bálványimádók”.⁶ A nyugat történelmében ekkor az emberi fajon belül a keresztény mivolt az egyetlen megkülönböztető vonás, amely alapján, függetlenül attól, hogy az ember elkövetett-e valamilyen bűnt, eldönthető, hogy rabszolgasorba kell-e taszítani. Másképpen fogalmazva: nem majmokról vagy félmajmokról, hanem valódi emberekéről van itt szó, akik bármely más emberhez hasonló mértékben rendelkeznek gyakorlati és elméleti intelligenciával, de mivel emberevő pogányok voltak, rabszolgamunkára lehetett őket fogni, ami köztudottan olyan mértékű alkalmazkodást igényel, amelyre csak az ember képes. Igen hamar világossá válik, hogy az indiánok is az emberi fajhoz tartoznak. Következésképpen a kálvinista protestánsok által alapított missziók vezetői a kiátkozás terhe mellett megtiltják saját férfi híveiknek, hogy a megkereszteletlen őslakos nőkkel „hempergőzzenek”. Ez arra enged következtetni, hogy az efféle „hempergőzések” gyakorta előfordultak,⁷ és nem tekintették azokat bestialitásnak vagy modern szóval: zoofilának. Ugyanakkor, bár Las Casas bebizonyította, hogy ezeknek a lényeknek lelkük van, ez a tény semmiféle előnyt nem jelentett számukra: emberek voltak, igazi emberek, de legyőzöttek és alávetettek, akik legfeljebb csak rabszolgáknak voltak jók egy olyan keresztény vízió szerint, amely annak ellenére, hogy katolikus volt, a predestináció konkrét érvényesülésének tekintette a sorsukat: „Tehát a Megváltó ezt a szerencsét a mi királyunknak és királynőnknek, kiváló uralkodóinknak és az ő királyságuknak ajándékozta, akik nevéssé váltak ez által a hódítás által [...], és nagy dicsőségben lesz részük, amikor majd ezek a népek megtérnek a mi szent hitünkhöz, egyúttal dicsőség illeti őket az összes földi javakért, amelyek nemcsak Spanyolországna-

6 Kolumbusz 1997: 216. A korszak szereplői által leírt hódítások történetéhez lásd Bernal Diaz del Castillo 1558-ban született kéziratát: *Historia Verdadera de la Conquista de Nueva España* (Új-Spanyolország meghódításának igaz története). Az elveszett kéziratot 1632-ben találták meg és adták ki Madridban. A mű román nyelven is megjelent (*Adevartata istorie a cuceririi Noii Spanii*, a szövegeket válogatta és fordította, valamint az előszót írta: Maria Berza). Lásd még különösen: Bernardino Sahagún testvér *Historia general de las cosas de Nueva España* (Új-Spanyolország ügyeinek általános története), a szöveg 1569-ben született, de csak 1800-ban adták ki Mexikóban. A szöveg román nyelven is megjelent: *Istoria generala a lucrurilor din Noua Spanie* (fordította, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta: Narcis Zarnescu), Bukarest: Meridiane, 1989. E kéziratban találkozunk először a Florida és a Mexikói-öböl nyugati fele között lakó indiánok teljes néprajzi leírásával. Ezenkívül: Álvaro Núñez Cabeza de Vaca: *Naufragios...* franciául: *Relation et naufrages d'Alvar Núñez Cabeza de Vaca*, első kiadás: 1837, Párizs. Hogy megértsük, a hódítók milyen kegyetlenül bántak az engedetlen őslakosokkal, és hogyan taszították őket rabszolgasorba, aminek következtében fél évszázad leforgása alatt majdnem a teljes karibi térség, így Kuba is elnéptelenedett, olvassuk el az indiánok első és leghíresebb pártfogójának, a domonkosrendi Bartolomé de Las Casas *Brevissima relación de la destrucción de las Indias. Colegida per el Obispo don Bartolomé de Las Casas o Casaus de orden de Santo Domingo* című művét; első kiadás: 1552. (A mű franciául három modern kiadásban is megjelent, amelyek mind a protestáns François de Migrode 1579-ben Antwerpenben megjelentetett fordítását veszik át). Végül igen hasznos Marcel Bataillon és André Saint-Lu: *Las Casas et la défense des Indiens* című összegző munkája (Archives, Juillard 1971). Fontos felidézni – hiszen a gyarmatok további fejlődését és a kereskedelmi kapitalizmus gyors kialakulását, valamint a globalizáció egyre gyorsabb kibontakozását döntően meghatározó aspektusról van szó –, hogy ezt a leigázást a kolonializmus másik büntette, a feketékkel való transzatlanti kereskedelem követi, amelyet előbb a spanyolok Fekete Törvénye, majd a XIV. Lajos által életbe léptetett híres Fekete Törvény szabályozott. E témában érdemes elolvasni Louis Sala-Molins (1987) csodálatos elemzését.

7 Lásd Jean de Lery: 1980 VI. fejezet. Ezzel szemben a katolikusoknak lehetőségük volt arra, hogy az egyház jóváhagyásával az indián nők közül hivatalos szeretőt vagy feleséget válasszanak maguknak, azzal a feltétellel, hogy azok „az egy igaz hitben” megkeresztelkednek. A legismertebb közülük doña Marina, az aztéki birodalmat meghódító Cortez szeretője és fordítója volt. Ez bevett gyakorlatnak számított: a konkvizistádorokkal való első találkozások alkalmával az indián törzsfők a béke jeléül más adományok mellett a szomszédos törzsektől zsákmányolt nőket és lányokat is ajándékoztak nekik.

nem az egész kereszténységnek hasznát hajtának.”⁸ Tény, hogy e mélyen keresztény lelkeket a hódítás eseményei meggyőzhették volna egy másik predestináció igazáról: mind az Azték Birodalom, mind az Inka Birodalom bukását a konkvisztádorok kis létszámú, határozott, elszánt, energikus, végtelenül kegyetlen és politikailag igen agilis csoportjai okozták, amelyek puskákkal és egy-két kisebb ágyúval (inkább hanghatásukkal félelmet keltő, mintsem valóban hatékony tűzfegyverekkel) voltak felszerelve, és lovakon, ezeken a hatalmas, addig sosem látott állatokon közlekedtek. A betolakodók természetesen e birodalmak nagy létszámú seregeivel találták szembe magukat, amelyek ugyanakkor nem rendelkeztek fémről készült fegyverekkel, és számukra a hódítók háborús céljai tökéletesen ismeretlenek voltak. Sem az aztékok, sem a maják, sem az inkák, sem pedig más primitívebb népcsoportok számára nem volt ismerős az a háború, amelynek célja a lehető legnagyobb számú ellenség elpusztítása – ehelyett inkább arra törekedtek, hogy emberáldozataik (a férfiak) pótlása, valamint rabszolgáik (férfiak, nők és gyerekek) számának növelése céljából minél több foglyot ejtsenek, illetve, hogy így tegyenek szert potenciális házastársakra, akik majd a társadalom reprodukcióját lesznek hivatottak elősegíteni.⁹

Mindezek, pusztá jelenlétükkel, „a világban jelen való emberi lényekként” (*Seinde*), eként és nem másként, azt a radikális másságot testesítették meg, amelyet sem hétköznapi, sem ünnepi megnyilvánulásában, rítusaiban és hitvilágában, anyagmegmunkálásában, díszítéseiben, köztük a testi (*Darstellungen*) és spirituális (*Vorstellungen*) diszítésekben nem lehetett másképp összeegyeztetni azzal, amit a nyugati világ hozott magával: hódító kereszténységével, az arany utáni sóvárgásával és virágzó fűszerkereskedelmével, mint ahogyan végül történt. Egyfelől történelmileg: olykor békés módszerekkel, de többnyire rabságba vétessel és egyebek mellett kulturális pusztítással járó térítéssel. Másfelől gazdaságilag: mintegy négy évszázaddal később, amikor már végbement a legtöbbjükét sújtó népirtás, kultúrájuk és gyakran nyelvük felszámolása nagyrészt már megtörtént, és ezek a népek úgynevezett lumpenelemekké változtak (ahogyan az ausztrál őslakosok vagy az Egyesült Államok, Brazília, Kolumbia vagy Francia Guyana egyes indián csoportjai) és rezervátumokba kényszerültek, a neokolonializmus kizsákmányolásának célpontjaivá váltak, amely valamiféle mondvacsinált humanizmusra hivatkozva az életüket, a „művészetüket” vagy kézművességüket a folklór gyűjtőneve alatt eladható áruvá tette. Eltévelyedett, elvadult és elbutult emberek tűnnek ekkor fel, a kudarcot vallott akkulturáció produktumai, akik a különféle rabszolgatartók és -kereskedők kegyeiért versengenek (lásd a mai Fekete-Afrikát). Ez az őslakos a maga sajátosan szinkretikus szokásaival természetesen a modern kor, sőt a kései modern kor gyermeke, azonban egy csödtől mondott modernségé, amelyet az a fogalmilag inkonzisztens beszédmód jellemez, ahogyan mindenféle pidzsin, biszlama, sabiru és ki tudja még, miféle keveréknyelveken magát kifejezi. Ez az az ember, aki ma anélkül használja a nyugati

8 Kolumbusz 1992. Ahogy bárki megállapíthatja, ebben a reformáció hajnalán kelt levélben (Luther wittenbergi tézisei 1517. október 15-én készülnek el) a katolikusok az indiánokat a predestináció perspektívájából ítélik meg. Modernebb fogalmakkal élve az indiánok elvesztették a nagy történelmi játszmat, mert nem keresztényeknek születtek, tehát nem lettek Isten által kiválasztva! Nyilvánvaló tehát, hogy Lévi-Strauss strukturalista történelemfelfogása, amely a kedvező tényezők pozitív együtt hatása elvén nyugszik – mint valami kártyajátékban, ahol a véletlen rendezi az esélyeket (vö. Faj és történelem) –, tisztán ideológiai konstrukció, amely elfedi, az egyenlőség álcája mögé rejtje ezt az eredendő vereséget, amely éppen a minden gyarmatosító birodalomra jellemző, egyszerre metafizikai és technikai felsőbbrendűségből adódik.

9 Métraux 1961, vö.: „1532. november 16-án napszálltakor Francisco Pizarro az inka Atahualpát testőreivel együtt kirángatta búvóhelyéről és foglyul ejtette. Az uralkodó serege, melyet egy maroknyi lovassapat szétkergett, eltűnt az éjszakában” (Métraux 1961: 3).

eszközöket, hogy bármit is megértene azok elméleti háttéréből (ami az elektronikai cikkek összetettségéből fakadóan természetesen a legtöbb nyugati számára is rejtély), vagy éppen, és ez itt a lényegi különbség, előállítási körülményeiből.

Ettől fogva, kulturális és gazdasági kihalását követően (egy francia elnök, Nicolas Sarkozy ezt történelmi hiányossággént emlegette!) az egykori „vadember”, a „pogány”, a „primitív ember” teljes mértékben a „primitív művészet”¹⁰ emberévé válhat, akit, mint a rovarokat, a „tudományos” etnográfia-etnológia-antropológia számba vehet, osztályozhat, múzeumba száműzhet, vagyis olyan emberré, akinek a halálát azzal is siettetik, hogy folklorisztikus bábuvá, az utazási irodák újfajta zsákmányává, archaikus „autentikusságpótlékká”, a filléres egzotikumra vágó, műveletlen és obszcén turisták tömegei számára vonzó újfajta árucikké változtatják.

A szinkretista politika csődje

Térjünk vissza ennek a pillanatnak a hajnalához, amikor az éppen felfedezett Újvilág díszletei körvonalazódnak, s amelyet később a globalizáció első lépéseként tarthatunk majd számon. Emeljük ki újra, hogy a kihalásra ítélt indián, akit a spanyolok hihetetlen erőszakossággal kényszerítettek rabszolgamunkára, valóban emberi lény, és Kolumbusznak a spanyol uralkodókhoz intézett, általunk már idézett levele a predestináció egy tünetét, a civilizációk értékesége közötti különbségtételt teszi láthatóvá. Ez az a tünet tehát – a katolikusok esetében, mint később látni fogjuk, inkább politikai-szociológiai természetű, s majd a protestánsoknál válik teológiai elvvé –, amely előkészíti az összes ilyen „vadember” gyámság alá helyezését – és kicsoda gyámság ez! –, s mellettük mindazokét, akikkel a nyugati emberek egyre kiterjedtebb hódításaik során később csak találkoznak. A híres valladolidi vitában (1550) Sépulvédának a Las Casaszal szemben megfogalmazott ellenérvei teljes mértékben igazolni látszanak a premisszákat: „Fegyverzetük egyszerűsége nem csupán technikájuk elmaradottságát jelzi, hanem azt is, hogy Isten megfosztotta őket minden valódi védekezési lehetőségtől”.¹¹ Minden bizonnyal V. Károly rabszolgatartással kapcsolatos intézkedéseivel szemben, amelyek azonban a protestánsokkal vívott harcai miatt sosem léptek életbe, de még inkább azért, hogy érvényt szerezzenek az amerikai kontinens sorsát még ma is tragikusnak befolyásoló elveknek, a vitát vezető pápai küldöttség olyan döntést hozott ebben a kérdésben, amely áttételesen kedvezett a fekete rabszolgák kereskedelmének, és ezzel későbbi bűnök sokaságát legitimálta. Amikor kihirdették, hogy megállapítást nyert (ezt a kifejezést használták, ami különbözik mind az „elismerték”, mind a „felismerték” fogalmaktól), hogy az amerikai indiánoknak van lelkük, a humanista egyház győzelme láttán Sépulvéda tekintete elkomorult. De a döntést követően azonnal érkezett is a megoldás arra a gazdasági problémára, amelyet az jelentett, hogy az őslakosok mégiscsak emberek: azt az embert, akinek lelke van, nem lehet ellentételezés nélkül kizsákmányolni vagy indok nélkül megölni. „A pápa küldöttje egy olyan lehetőséget vet ekkor fel, amely végül elfogadhatónak bizonyul: az ingyenes munkaerőt az afrikai feketék között kell keresni, akik civilizálatlanok, így lelkük sincs. Mind Sépulvéda, mind Las Casas vesztiesen kerül ki a vitából.”¹² Jól látszik, mennyire ravasz ez az egyrészt teológiai, másrészt gazdasági problémára adott válasz: mivel az erőszakos elnyomás, a halá-

10 A posztmodern és „antropológiailag korrekt” francia nyelvben ez a fogalom is létezik: „arts premiers”. Vö. „Musée des arts premiers”.

11 Forrás: Wikipédia (fr.wikipedia.org/wiki/Controverse_de_Valladolid).

12 Forrás: Wikipédia (fr.wikipedia.org/wiki/Controverse_de_Valladolid).

los járványok és a rabszolgaság hatására az indiánok demográfiai mutatóinak romlása már megállíthatatlan volt, nem járt nagy veszteséggel emberi természetükre hivatkozva felmenteni őket a rabszolgaság alól, és inkább az európaiak által már régóta ismert afrikai feketéket, e lélek nélküli embereket kizsákmányolni, jöllehet némely középkori utazók beszámolóiból kitűnik, hogy (a különböző ázsiai népekkel egyetemben) igenis van lelkük, még ha hitetlenek vagy bálványimádók, vagyis „eltévelyedettek” voltak is.¹³

Mindazonáltal, ha igazságosak akarunk lenni a római egyházzal, akkor legalább egy rövid bekezdésben említést kell tennünk arról, hogy a pápai adminisztráció éppen az Újvilág felfedezésének idején fogalmazta meg az indiánok megtérítésének erkölcsi és jogi kötelességét.¹⁴ Sőt az igehirdetők: a kolduló (ferencesek) és a tanító rendekből származó szerzetesek (domonkosok és Ágoston-rendiek), akik felismerték a szigetlakó indiánok rettenetes helyzetét, küldöttséget menesztettek Spanyolország új királya, a Szent Német-római Birodalom császára, V. Károly elé, hogy felhívják erre a figyelmét. Córtez, miután véres harcban legyőzte az azték királyt Mexikóban, a ferenceseket hívta be, hogy az Új-Spanyolországban (Mexikó régi neve) élőket megtérítsék.¹⁵ Ezek a hívő, bölcs és művelt emberek lelkesen végezték a munkájukat. Mindenekelőtt tolmácsokat alkalmaztak, hogy figyelmet szentelhessenek az indiánok mondanójának, megfigyelték szokásaikat, vizsgálták hitvilágukat és „bálványimádó” szertartásait, majd nagyon gyorsan megtanulták a nyelvüket (az aztékok a nahuatl nyelvet beszélték), hogy a papjaikkal a bálványimádásról vitázni tudjanak, hogy lefordítsák a katolikus hitvallást nahuatl nyelvre, iskolákat nyissanak az azték nemesi családok gyermekeinek, s ezáltal egy igazi spanyol-azték elitet hozzanak létre, amely Új-Spanyolország adminisztrációjában kulcsszerepet játszott volna. A 16. század utolsó harmadától kezdve azonban a spanyol korona véget vetett e vallási-kulturális szinkretizmusnak, és egyfajta központosított és sokkal inkább elnyomó politikát kezdett képviselni.¹⁶ Ez a lépés természetes módon ellenállásba ütközik az indiánok részéről, akik még őrzik az azték civilizáció birodalmi emlékezetét, s amely nyomokban még ma is felismerhető a Mexikóban, Guatemalában és Peruban (az inka birodalom egykori területén) élő őslakosok körében, míg a Karib-szigetetről, az Amazonas-medencéből, Argentínából, Chiléből, Uruguayból, valamint az Egyesült Államok és Kanada nagy részéről már gyakorlatilag eltűntek az indiánok. Ez a harc világi színtereken folytatódik a mi századunkban a kulturális, társadalmi és gazdasági elismerésért. Mexikóban az őslakosok ellenállása a

13 Roux 1967: 107, „L’âme aventureuse”.

14 VI. Sándor pápa *Inter Caetera* kezdetű bullája: 1493. május 4.

15 Mexikó helyzete nem egyedi, hanem ez az uralkodó modell az egész amerikai kontinensen. Az esetleges indián elítésoportok beemelése a királyi adminisztrációba általában engedélyezve volt, a gyakorlatban azonban az új elitek létrejöttét a különböző laikus és egyházi csoportok megakadályozták.

16 A XVI. századi hódítások és térítések által okozott kulturális sokkhatásokról lásd Duverger 1987. Ebben a műben találkozunk először francia nyelvű fordításban a ferencesek és az aztékok teológiai vitájával: „Bernardino de Sahagún, colloques et doctrine chrétiennes qui permirent aux douze frères de Saint-François envoyés par le Pape Adrien VI et l’Empereur Charles Quint de convertir les Indiens de Nouvelle-Espagne en langue mexicaine et espagnole” (Duverger 1987: 69–111). Ezekben a szövegekben az alábbi meglepő leírás olvasható Sahagún tollából: „Ez a föld [Új-Spanyolország] tele volt igen civilizált, a köztársaságot bölcsen igazgató emberekkel, akik a hadviselésben képzetek és ügyesek voltak, hűségesek a bálványaikhoz, akik iránt mély tisztelettel viseltettek” (Duverger 1987: 72). A továbbiakban a szöveg arról az erőfeszítésről számol be, amelyet a prédikátorok a keresztény hit, a katolikus egyház és Isten földi helytartója, a katolikus egyház evilági és spirituális vezetője, vagyis a pápa érdekében kifejtettek. Amikor a „spanyolok országainak királyáról” tesz említést, csak mint az „Anyaszentegyház, vagyis a katolikus, apostoli és római egyház” védelmezőjeként és a misszió támogatójaként utal rá. Szükséges megemlíteni, hogy egyetemesség-igénye ellenére (hiszen Krisztus testéből és igéjéből kivétel nélkül minden ember részesülhet) az indiánok evangelizálása és az ezzel párhuzamosan zajló rabszolga-kereskedelem, ami a Föld végső határáig kiterjeszthető merkantilista kapitalizmust táplálta, a maga teológiai módján már láthatóvá teszi a globalizálódás irányába tett első lépéseket.

zapatista mozgalomban öltött új formát, míg az Egyesült Államokban a szíu indiánok mozgalmában a Sand Creek-i olajvezetékek ellen, amelyek egy része ősi szent földeken halad át.

Akárhogyan is, az egyszerű tények és igazságok arra köteleznek bennünket, hogy a szűk látókörű antiklerikalizmus képviselőivel szemben belássuk, azok a ferencesek és domonkosok – ahogy Las Casas is, vagy később az Ágoston-rendiek és a jezsuiták – voltak a modern néprajz, etnolingvisztika és antropológia megalapítói, még jóval az úgynevezett „nyelvi fordulat” előtt. Tulajdonképpen amikor megpróbálták lefordítani és megmagyarázni, vagyis értelmezni az azték és más kelet-mexikói népekből és Guatemalából származó (maja) papok és mások számára az üdvösségről és a Megváltóról szóló keresztény tanításokat, Krisztus kettős, isteni és emberi természetét, az egy Isten fogalmát a Szentháromság létformáiban, a Szent Szellemet, amely az Atyától és a Fiútól származik, előbb meg kellett érteniük, hogyan gondolkoztak az aztékok a természetfölöttiről és az istenségről, arról, hogy milyen helyet foglalt el az Azték Birodalom társadalmi-spirituális berendezkedésében, hogy mi a rítusok szimbolikus és politikai jelentősége, és melyek azok a végső jelentések, amelyeket az aztékok a saját hitüknek tulajdonítottak. Röviden, rákényszerültek arra, hogy kidolgozzák a másság megértésére szolgáló saját módszerüket: amit három évszázaddal később Boas vagy Kroeber újra felfedeznek, hogy segítségével értelmezni tudják a darabjaira hullott észak-amerikai indián társadalmak maradványait. Erre e kérdésre még visszatérek. Szögezzük le azonban: a 16. század közepétől kezdve egy spanyol-indián társadalom kialakulását az akadályozta meg, hogy a világi hatalom olyan, a társadalmi és vallási élet működését szabályozó rendelkezéseket hozott, amelyek a rabszolgamunkát részesítették előnyben, és amelyeket a világias, jólét és arany után sóvárgó klérus is támogatott.

Ezért újabb négy évszázad múlva, a rabszolgaság intézményének eltörlése és általános elítélése ellenére, a kulturális-történelmi evolúció elméleteinek hívei a „vadembereket” ismét megbélyegzik – immáron azonban nem a predestinációra, hanem egy másik elvre hivatkozva, amely egykor a nyugati emberrel szembeni alávetettségüket legitimálta. Négy évszázadra volt szükség ahhoz, hogy a „vadembert” más szempontból is figyelemre méltónak ítéljék, nemcsak a technikai hatékonyság és annak gyakorlati haszna szempontjából. Négy évszázadra volt szükség, hogy az emberi másság „tudománya”, a szociális vagy kulturális antropológia újra vizsgálni kezdje a primitívséget, mégpedig anélkül, hogy a priori ontológiai fogyatékosságot tulajdonítana számos kulturális megjelenési formájának, leszámítva a technikait, mint a kései modern kor végső metafizikai ismervét. Valóban, ha az evolucionista elméleteket szemügyre vesszük, felfedezhetjük bennük azt a tételt, amely szerint a nyugati ember – a városi polgár, a tőkés és az iparmágnás, a mérnök, sőt a szocialista gondolkodók számára maga a munkás is¹⁷ – a civilizáció *par excellence* kiteljesedését jelenti a világban: más szóval,

17 Vö. Marx és Engels írásait Nyugat-India gyarmati helyzetéről, a brit korona által viselt háborúkról, Perzsiáról és Afganisztánról, stb. (vö. Marx és Engels 1977). Fontos kiemelni az eredeti kiadások dátumait: ezek a cikkek a *New York Daily Tribune*-ban 1853. június 10. és 1857. június 24. között jelentek meg. A szerzők alapállása kettős: egyfelől azt elemzik, hogy az angol kolonializmus miként tette tönkre a tradicionális indián közösségeket annak érdekében, hogy saját politikai és gazdasági hatalmát érvényre juttassa, másfelől pedig azt is megállapítják, hogy ez a pusztítás ontológiai előfeltételét képezte a kapitalizmus és a tőkés társadalom kialakulásának a maga igazgatási, ipari, pénzügyi elitjeivel, és nem utolsósorban a modern proletariátus létrejöttével együtt. A szerzők szerint ebben a dinamikában a szubkontinens lakói csak akkor válhatnak a történelem tudatos irányítóivá, ha a tudományos-technikai modernitás történelméről kellő tudással rendelkeznek. E cikkek igen mélyreható társadalmi-gazdasági (valamint geopolitikai) elemzését nyújtják annak, hogy a kereskedelmi gyarmatosítás miként alakult át egyfajta modern ipari vállalkozássá. Akár jobb-, akár baloldaltól tárgyalják ma a gyarmatosítás jótékony vagy káros hatásait, csak ostoba közhelyeket ismételgetnek; ha ezek az emberek valóban komolyan figyelembe kívánták volna venni Marx és Engels értelmezéseit, elemező lett volna újraolvasniuk ezeket a szövegeket, szem előtt tartva, hogy mi a tétje a ma zajló neokolonializmusnak.

a nyugati ember testesíti meg mindazt, ami szép, jó és igaz. Ma már köztudott, mekkora emberáldozatot követelt ez a vízió! Ez a társadalomtörténeti értelmezés együtt járt Darwinnak a fajok evolúciójára vonatkozó tételével, miszerint az állatokhoz hasonlóan a társadalmak is drasztikus szelekción esnek át aszerint, hogy a természeti környezethez mekkora mértékben képesek alkalmazkodni, illetve intelligenciájuk mennyiben teszi számukra lehetővé, hogy a természetet egyre nagyobb mértékben uralmuk alá hajtsák. Eszerint a filozófusok, a fizikai és kulturális antropológusok, a pszichológusok, szociológusok stb. szemében a tudományos-technikai fejlődés, és mindazok, akik azt véghezvitték – vagyis a fináncburzsoáziából, ipari vállalkozókból és mérnökökből álló osztály –, a különböző emberi társadalmak pozitív társadalmi-kulturális értékelésének végső szempontjává váltak. Az emberiség története tehát egy egyirányú és egyetlen okra visszavezethető evolucionista olvasat szűrőjén át értelmeződik (ez a történelem iránya, még ha dialektikus is!). Valamennyi emberi tevékenység egyre komplexebbé válik. Ennek megfelelően, a felvilágosodás filozófusai szerint a nyelvek a hangutánzástól eljutottak az artikulált beszédmódig (Maupertuis 1748; Turgot 1913: 157–179), és hasonló fejlődésen estek át a vallások, a szokások, a szertartások eszközei (vagyis a „primitív művészetek”¹⁸) stb. is. Bármilyen legyen is az egyetlen ok, tény, hogy a felvilágosodás racionalizmusa és az emberi fejlődés diadala, illetve a herderi romantika – a társadalmak életkorával foglalkozó elméletével, amelyben a lutheránus püspök és filozófus azt állította, hogy a kultúrák hajnalán bontakozik ki teljességében egy civilizáció vagy nép „lelke” (*Volkgeist*), a fogalmi és érzelmi egység – e két egymásnak ellentmondó értelmezés, akár a jövőbe tekintenek, az emberiség kiteljesedése felé, akár pedig visszafelé, valamiféle aranykor irányába, amelyet hanyatlás követ – egyazon ontológiai töről fakad. A világnak ez a két víziója vagy értelmezése az időbeliségnek egyazon ontológiai megközelítéséből indult ki: az idő mint lineáris evolucionista eszkatológia, a régmúlt dicsősége, bűnbeesés vagy elveszett paradicsom jelenik meg, amelyet azonban minden esetben üdvözülés követ. Régóta ismerős ez a kettős litánia, többek között abban a legszebb költészeti-filozófiai formában, amivel Nietzsche ugyanannak örök visszatérésére utal, és amely visszavezet bennünket a preszókratikus görögök erőnyeihez. Az egykor oly ragyogóan indult történelmi metafizika utolsó megtestesüléseivel van itt dolgunk, az utolsó kísérletekkel, amelyek segítségével elkerülni (vagy inkább elfeledni!) próbálják a technikai modernitás pusztításait és legfőbb következményét: a nihilizmus kiteljesedését és igazságának maradéktalan feltárulkozását. Mindezek a hanyatlásról, vagy éppen ellenkezőleg, beteljesülésről szóló diskurzusok számos változatban megjelennek a régi és az újabb szent szövegekben: elveszett paradicsom, bűnbeesés, a megváltó Messiás várása vagy eljövetele, készülés az apokalipszisre. Engels, aki a hegeli dialektikával szemben inkább a felvilágosodás örököse volt, nem tett mást, mint alkalmazta az evolucionizmus eszkatologikus időfogalmát, háttérbe szorítva ezzel a gazdasági materializmust mint a történelmi fejlődés

18 A napjainkban elterjedt „primitív művészet” ugyanolyan nevetséges, mint James Frazer divatos néprajzi irányzata. Miért lenne ez a fogalom bármiben is jobb, mint a „primitív művészet”? A nemes lelkű antropológusok és muzeográfusok azt hitték, hogy a „vademberek” előtt tisztelegnek azzal, ha más formában élesztik újra a legtriviálisabb evolucionista megközelítést. A „vademberek” művészete „elemi”, a miénk viszont legalább középfokú vagy egyenesen felsőfokú, stb.! Ám a művészet (s vajon valóban művészetről kell-e beszélnünk?), vagyis inkább a rituális és totemiztikus tárgyak különböző formái – a maszkok, az ékszerek, a szobrok, az arcfestések, tetoválások és hegtetoválások stb. – elemi művészeti formák voltak-e azok számára, akik ezeket gyakorolták? Itt megint csak a kutatói erkölcs képmutatásával van dolgunk, ismét láthatóvá válik, hogy az értelmiség kétes moralizmusa hogyan termel ki magából olyan ostobaságokat, amelyek csak a tudatlanokat képesek ámulatba ejteni.

fokmérőjét (Engels 1949).¹⁹ Ám elképzeléseiben pusztán csak a korszellem tükröződik, és igen közel állt Lewis H. Morganhez, egy nem marxista amerikai antropológushoz, akinek művei a család intézményének fejlődésére vonatkozó értelmezésére döntő hatást gyakoroltak (Morgan 1961). Természetesen anélkül, hogy az evolucionista modellel szakított volna, az egysíki értelmezést többirányú értelmezési keretbe ágyazta (vö. Durkheim 1917²⁰), ennek ellenére továbbra is az európai nagyvárosi polgár modelljét tekintette a kiteljesedés csúcának. Elég csak szemügyre vennünk az afrikai, polinéz és melanéz eliteket, hogy erről megbizonyosodhassunk.

Az értelmezési keret átalakulása

Ahhoz, hogy az antropológia a primitív társadalmak értelmezéséhez használt módszereit el tudja kezdeni átalakítani, szükség volt egyrészt – a nyelvészethez hasonlóan – előbb funkcionális, majd pedig strukturális értelemben is²¹ a szinkronikus komparatiztika megjelenésére (olykor a filológiai historizmus ellenében, de leginkább azt kiegészítve), másfelől egy új korszellem kialakulására, amely fokozatosan maga mögött hagyta a kolonializmus arroganciáját, és aminek következtében az etnológusok ma már a történelem előtti kor kutatóira és ősközületekre bízák legösibb gyökereink feltárását, és így kénytelenek megállapítani, hogy azokat a társadalmakat, amelyek, ha nehezen is, de fennmaradtak a modern korig, voltaképpen mégiscsak homo sapiens sapiensek, nem pedig valamiféle túlfejlett majmok vagy a Neander-völgyiek kései túlélői alkotják. Arra is szükség volt, hogy Boashoz, Kroeberhez, Malinowskihoz, Firthhez, Griaule-hoz, Shalinszhoz, Guidierihez hasonlóan az etnológusok is rácsodálkozzanak, a szó erős filozófiai értelmében, a „vademberek” világára, illetve arra, mennyire nem ismerjük többek között nyelveiket és fogalmaikat, hiszen egyetlen természetes nyelvben sem létezik olyan kijelentés, amely ne kapcsolódna fogalmakhoz, vagyis ne

19 Meg kell itt jegyeznünk, hogy már 1885-ben kiadják a könyvet olasz nyelven is Beneventóban, valamint 1885 szeptemberében és 1886 májusában román nyelven is közreadják Jászvásáron, a *Contemporanul* folyóiratban.

20 Ugyanakkor Durkheim mélyreható evolucionizmusa *A vallási élet elemi formái* (2003) című, a vallásnak szentelt írásának címében tökéletesen tetten érhető. Mintha csak a „vademberek” vallásai egyszerűbbek lettek volna, mint a mi monoteista vallásaink! Kétségkívül igaz, hogy kevésbé voltak filozofikusak. De vajon a filozófia jelenléte a vallásban a magasabb fejlettségi szintet jelzi-e, vagy éppen ellenkezőleg: inkább elmozdulást jelent a szekularizáció irányába? Ezt a dinamikát Leo Strauss *Jeruzsálem és Athén* (1999) című híres esszéjében igen pontosan leírta. És úgy tűnik, hogy a modern kor utólag teljes mértékben a szekularizációt igazolta, legalábbis abban a világban, amely feltalálta és a gyakorlatban is radikálisan alkalmazta a technotudományt, vagyis a nyugati kereszténység körében, abban a civilizációban, amely kétségkívül előkészítette a terepet a globalizáció számára.

21 Ismét emlékeztetnünk kell arra, hogy a nyelvészet döntő szerepet játszott a kortárs antropológiai értelmezés átalakulásában, az alapító szerzetesek megközelítéséhez való visszatérés, azaz a „nyelvi fordulat” révén. A szerzetesek, akiknek a feladata az aztékok megtérítése volt (és másoké, akikkel később a kelet-indiai térségben, Kínában és Japánban találkoztak – különösen a jezsuiták), fordítói kérdések megoldásával foglalkoskodnak annak érdekében, hogy az őslakosok nyelvére át tudják ültetni a római egyház keresztény fogalmait, amelyekre mind a görög filozófia, mind pedig a tomista skolasztika hatást gyakorolt. Ekkor találkoztak a természetfölötti, az isteni, a bálvány, a totemizmus, a tabuk helyi értelmezésével, de a világ létrejöttével foglalkozó olyan összetett rendszerekkel is, mint a hinduizmus, a buddhizmus és annak számos változata: taoizmus, konfucionizmus stb., amelyek megannyi kihívást jelentettek a nyugati gondolkodás számára. Az evolucionizmus időszaka visszalépésnek tetszik e mentális univerzumok összetettségéhez képest... Némelyek szerint az orosz strukturalista fonológia megjelenése (Trubeckoj, Bogatirjov, Jakobson) döntő jelentőséggel bírt a strukturális néprajz (Bogatyrev 1971) és a strukturális antropológia kialakulásában (Lévi-Strauss: 2001, I. kötet, 2009, I., II., III., IV. kötet).

tükrözne valamiféle absztrakt gondolkodást, s amely, bármit mondjon is Lévi-Strauss,²² nem fabrikálás eredménye. Lévi-Strauss és mások humanista védőbeszédei ellenére a nyugati antropológus foglya maradt az etnocentrikus perspektívának, amely a vadembert egyszerre tekintette intellektuálisan alacsonyabb rendűnek és az elveszett paradicsom életmodelljének: ilyenképpen a „jó vadember” illúzióját kergető Rousseau és a megértés kategóriáinak univerzális tartalmát valló Kant vegyüléke.

Ezzel együtt több mint másfél évszázad után, amit a kulturális különbségek fölött elmélkedve töltöttünk el, számos nagy horderejű kérdés megválaszolatlan maradt.²³ Például, hogy némelyik nép miért talált fel történelme korai szakaszában igen összetett építészeti és számítási megoldásokat, az írást, a metafizikát, a monoteizmust, központosított és hatékony adminisztrációval megszervezett államformákat? Miért van az, hogy egyes népeknél a kvázi modernnek tekinthető technikai tudás már kialakulófélben volt, míg más homo sapiens sapienseknél a hangsúlyt a rokonsági rendszerek bonyolult összefüggéseire, a mitológiák megteremtésére, a végtelenül kifinomult rituálékra helyezték? Rejtély! De vajon, ahogyan arra Malinowski is emlékeztet (Malinowski 1967), miért oly nehéz megértenünk azokat a jelenségeket, amelyekkel ezek az emberek a világban való jelenlétüket, cselekvési szándékaikat, hiedelmeiket és az e hiedelmekbe vetett hitüket, reprezentációikat, a barát, az ellenség és a szomszéd meghatározási módját és a velük szembeni viselkedésüket felruházzák? Miért cserélnek nőket oly sokféleképpen? Miért választották ezt vagy azt a konkrét leszármazási formát, az exogámia ilyen vagy olyan tilalmát stb.? Amikor antropológusokat olvasunk, gyakran tartalmilag üres elméleti megfogalmazásokkal találkozunk, amelyek csak a legritkább esetben élnek világosan kifejtett osztályozási kritériumokkal (vö. Needham 1972), és azon kívül, hogy ismerősek a számunkra, a mi logikánk számára, mivel olyan diplomafetisiszta olvasóknak, ítéseknek vannak szánva, akik a szakmai „kvalitást” meghatározzák, olyan olvasóközönségnek, amelynek nagy része a nyugati világban él (vagy olyanoknak, akik teljes mértékben alkalmazkodtak a nyugati gondolkodásmódhoz), akik ismerik az érveléstechnika bizonyos szabályait, amelyek például semmi szín alatt nem tartanak elfogadhatónak, hogy egy mítosz egy másik mítosz elbeszélésével szemléltessünk, ráadásul még csak nem is az összehasonlítás szándékával, hanem valamiféle immanens hermeneutikai logikából kiindulva.

A probléma többek között funkcionalista szempontból is megoldatlan marad. Az őslakosok milyen tevékenységeket, rítusokat végeznek, a természet erői vagy más emberek által jelentett közvetlen kihívások megoldása érdekében milyen tudásokat mozgósítanak? Egyik vagy másik magyarázat olykor igaznak tűnik, de a valóságban felszínese. Csak később fedezi fel újra néhány etnológus a ferences szerzetesek által korábban már alkalmazott megközelítést. Az őslakosok értelmezéseit elkezdik komolyan venni (vagyis igazként elfogadni), az ő nyelvükön kezdenek ismét tanulni, és megpróbálják elkerülni a Frazer által *Az aranyágban* képviselt felfogást, miszerint ezek a hiedelmek csak a primitívek végső soron „ostoba” naivságát tükrözik. Wittgenstein jó logikai érzékével és elsőprő humorával nem győzi nevet-

22 Lásd Lévi-Strauss 2001, I. kötet.

23 Magától értetődik, hogy az olyan gyanús személyiségeknek, mint Bernard Lewis vagy Samuel Huntington a civilizációk összecsapásáról szóló, a pseudogondolkodás általajából feltörő bölcsekedéseit figyelmen kívül hagyjuk... Ma már jól láthatjuk az ő bűncselekménnyel felérő nézeteik következményeit.

séggé tenni annak az embernek az eszmefuttatásait, akit a 20. század elején az egyetemi antropológia egyik sztárjának tekintettek (vö. Wittgenstein 1979²⁴).

Természetesen a funkcionalizmus, anélkül, hogy ezt ténylegesen elismerné, továbbra is magán viseli az evolucionizmus jegyeit, többek között az általa alkalmazott összehasonlító szinkronizmusban. De ahogyan a primitív társadalmak mint civilizációk lassan eltűntek, a Malinowski és Radcliffe-Brown (2004) nyomdokain járó antropológusok megértették, hogy a veszteségek helyrehozhatatlanok, hogy a „vademberek” már csak az általuk írásban rekonstruált társadalmakban léteznek, ezért mássá váltak, mint amilyenek évszázadokon keresztül voltak; megértik tehát, hogy egy általános politikai-gazdasági modell, a birodalmi kapitalizmus világméretűvé válása (többek között a világháborúk és a helyi háborúk révén) egységesítette és így végleg felszámolta ezeket a különálló világokat, amelyek azelőtt soha nem is találkoztak egymással. Megértették, hogy mindez már végbement, és egyfajta globális szinkretista keretbe ágyazódott bele. Tehát, ahogyan Remo Guidieri főműve, a *La Route des morts* (1980) végén összegzéséként egyfajta érzékeny és mélységesen szomorú gyászbeszédben megfogalmazza: napjainkban a vademberek nem többek „hatalmas kőszobroknál, amelyek lassan-lassan elsüllyednek a mocsárban”.

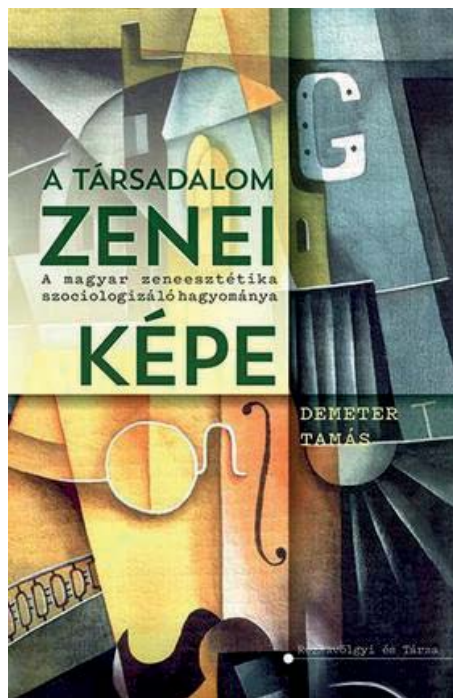
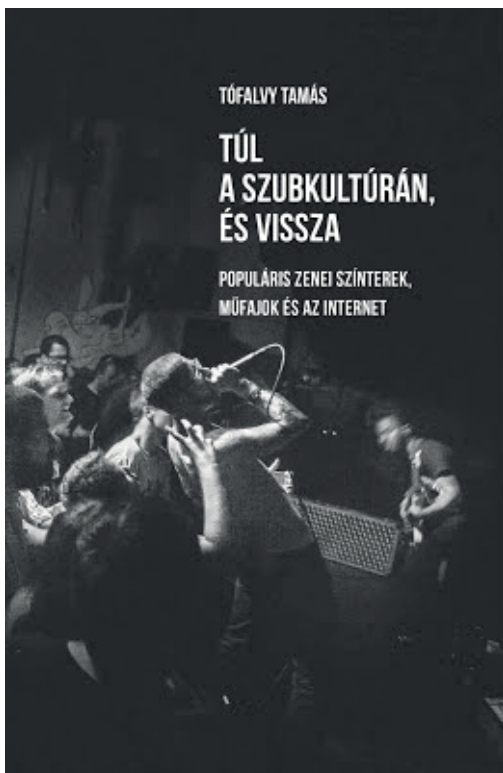
Fordította: Fáber Ágoston

Hivatkozott irodalom

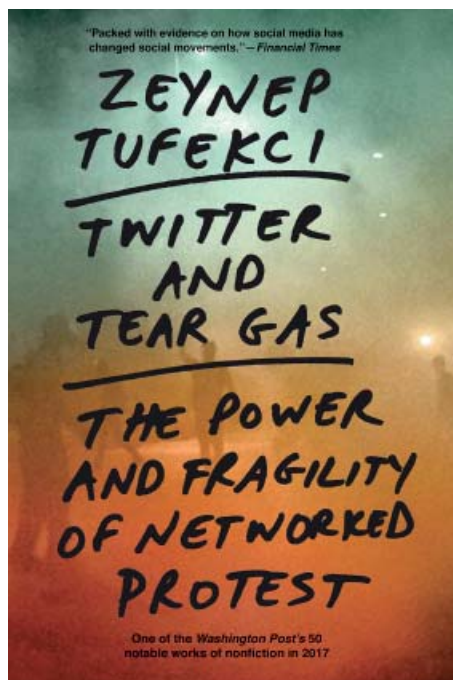
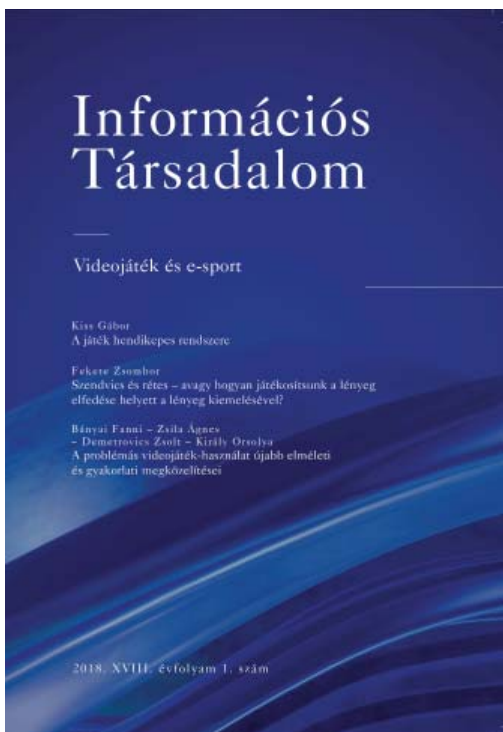
- Baltrušaitis, Jurgis (1981): *Le Moyen-Age fantastique. Antiquités et exotismes dans l'art ghotique*. Párizs: Flammarion.
- Bogatyrev, Petr (1971): *Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia*. Hága: Mouton.
- Durkheim, Émile (1917): *A szociológia módszere*. Budapest: Franklin.
- Durkheim, Émile (2003): *A vallási élet elemi formái*. Budapest: L'Harmattan.
- Duverger, Christian (1987): *La Conversion des Indiens de Nouvelles Espagne*, Párizs: Seuil.
- Engels, Friedrich (1949): *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Budapest: Szikra. (Első kiadás: Zürich, 1884)
- Guidieri, Remo (1980): *La Route des morts*. Párizs: Seuil.
- Kolumbusz Kristóf (1992): *Œuvres complètes*. Párizs: La Différence.
- de Lery, Jean (1980): *Histoire d'un voyage fait en la terre de Brésil en l'an 1557*. Párizs: Plasma.
- Lévi-Strauss, Claude (1949): *Les Structures élémentaires de parenté*, Paris: PUF.
- Lévi-Strauss, Claude (2001): *Strukturális antropológia*, Budapest: Osiris.
- Lévi-Strauss, Claude (2009): *Mythologies*. Párizs: Plon.
- Malinowski, Bronislaw (1967): *A Diary in the Strict Sense of the Term*, London: Routledge and Kegan.
- de Mandeville, Jean (2001): *Le Livre des merveilles du monde*. Párizs: Editions du CNRS.
- de Maupertuis, Pierre Louis Moreau (1748): *Réflexions philosophiques sur l'origine des langues et la signification des mots*. Párizs.
- Métraux, Alfred (1961): *Les Incas*. Párizs: Seuil.
- Morgan, Lewis H. (1961): *Az ősi társadalom*. Budapest: Gondolat.

24 Vö. Wittgenstein 1979: „Frazer sokkal inkább vadember, mint ezeknek a vadaknak a túlnyomó hányada, hiszen ők soha nem állnak oly távol egy spirituális kérdés megértésétől, mint egy 20. századi angol. A primitív gyakorlatokkal kapcsolatban adott magyarázatai igen elnagyoltak e gyakorlatok valódi jelentéséhez képest.”

- Needham, Rodney (1971): *Rethinking kinship and marriage*. Oxford: Oxford University Press.
- Needham, Rodney (1972): *Belief, Language, and Experience*. Oxford: Basil Blackwell.
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald (2004): *Struktúra és funkció a primitív társadalomban* Debrecen: Csokonai.
- Roux, Jean-Paul (1967): *Les Explorateurs au Moyen-Âge*. Párizs: Seuil.
- Sala-Molins, Louis (1987): *Le Code noir ou le calvaire de Canaan*. P.U.F., Párizs, 1987.
- Strauss, Léo (1999): Jeruzsálem és Athén, *Világosság* (40): 7.
- Turgot, Anne-Robert-Jacques (1913): Remarques critiques sur le Réflexions philosophiques de Maupertuis sur l'origine de langues et la signification des mots In: *Œuvres et documents le concernant*, I. kötet. Párizs: Librairie Felix Alcan.
- Wittgenstein, Ludwig (1979): *Remarks on Frazer's Golden Bough*. Atlantic Highlands, N.J: Humanities Press.

Recenziók

Dunai Tamás

Megkésett mérföldkő

Információs Társadalom 2018 / I

Az *Információs Társadalom* 2018-as első száma nagy adósságot törlesztett: némiképp megkésve ugyan, de feltűnt a folyóiratban a videojátékok és az e-sport kutatása. Jelen lapszámot körülbelül egy évtized választja el az első hazai videojátékokkal kapcsolatos szakirodalmak megjelenésétől, ám öles léptekkel igyekszik behozni a lemaradását. A duplaszám a videojáték-elmélet tekintetében nem sok újat hoz, ám a játékszociológia, a gamifikáció és az e-sport területével kapcsolatban friss és izgalmas írásokat olvashatunk – az úttörőkre jellemző módon nem feltétlenül egységes színvonalon.

A tematikus számban olvasható szövegek diszciplinárisan, tartalmilag, terjedelmükben és tudományos igényüket tekintve is rendkívül változatosak. A videojátékok mint médiaszövegek vizsgálata, a videojátékok működésének leírása és a játékok elemzése (mind narratológiai, mind ludológiai, mind médiatudományos szempontból) az a terület, amellyel kapcsolatban talán már nem kell szégyenkeznünk a magyar nyelvű szakirodalmak mennyisége miatt. Feltehetően ennek köszönhető, hogy a most megjelent tanulmányok épp ehhez (azaz a videojátékok kutatásához) kapcsolódnak a legkevésbé. Az új *Információs Társadalom* a játékosok és a játékot övező ipar (utóbbiból kiemelten az e-sport) vizsgálatában számít fontos, bár kissé megkésett mérföldkőnek. A videojátékokkal kapcsolatos hazai szakirodalmak az elmúlt évtizedben elsősorban kultúratudományos közegben születtek (főként irodalom-, film- és médiatudományos szempontból íródtak), a folyóirat új lapszáma annyiban paradigmaváltó, hogy ezúttal megjelenik a pszichológiai, a szociológiai és az informatikai megközelítés is.

A nyitószöveg, Kiss Gábor Zoltán A játék hendikepes rendszere című értekezése, nem szalad túlságosan előre, hiszen jól illeszkedik az eddigi kultúratudományos paradigmához. Kiss Gábor Zoltán neve megkerülhetetlenné vált az elmúlt években a terület kutatói számára. Fordítóként, szerkesztőként részt vett több olyan Narratívák-kötet munkálataiban, amelyben videojátékokkal kapcsolatos szövegek jelentek meg, és ő jegyzi az egyik első hazai videojátékokkal foglalkozó tudományos monográfiát (*Efemer Galériák – Videojátékok kritikai megközelítésben*) is. Az általa képviselt kultúra- és médiatudományos megközelítés köszönt vissza évekig a *Médiakutatóban*, az *Apertúrán* vagy a *Szépirodalmi Figyelő* gamer

számában olvasható videojátékos szövegek jelentős részéből. Friss tanulmánya témaválasztásában azonban túlmutat az eddigi hazai szakirodalmakon. A játékelméleti szöveg a játékok természetének néhány általános jellemzőjét mutatja be, és új szempontokat ad azok elemzéséhez. A szerző a játékot Bernard Suits nyomán olyan célorientált tevékenységként írja le, ahol nem a leghatékonyabb, leghelyesebb eszközökkel érjük el a célunkat. A játék szabályai révén más, nem triviális módon oldunk meg problémákat, azaz lényegében a játék biztosította eszközökkel valamiképpen ellensúlyozzuk az eredeti hendiiket. Kiss ebből az alapgondolatból kiindulva veszi végig a játékszabályok különféle típusait és gondolkodik el a versengő és a kooperatív játékok természetéről. A szerző elsősorban társasjátékokról beszél, de a legtöbb állítása általában a játékokról szól, így igaz a videojátékokra is.

A kultúratudományos megközelítések közé sorolhatjuk Z. Karvalics László szociológus Noogames: játékkultúra és civilizációs horizont című munkáját is. A társadalomfilozófiai esszé kiindulási alapja a nooszféra-elmélet, a szerző ehhez a szférához kapcsolja a játékokat is, mint alternatív tudáshordozókat. Egy új játéktipológiát kínál és egy új játéktípust (noogames) vezet be, ahová szerinte azok a játékok sorolhatók, amelyek részt vesznek a tudományos és egyéb ismeretek termelésében vagy terjesztésében (a cikk szóhasználata szerint sokszorosításában). Az írás olykor kissé idealistának hat az olyan koncepciók beemelése, mint a globális tudáskormányzás, ám szerencsére a szerző reflektál arra, hogy nem egy optimálisan működő társadalomban élünk.

A lapszámban tehát jelen van a kultúratudományos megközelítés, mégis más diszciplínák dominálnak. A szövegek második fontos csoportja a játékpszichológiai paradigmába illeszkedik, a játékosmotivációk, a játékosítás vagy épp a problémás játékhazsználat kérdéseivel foglalkozik. A játékpszichológiai megközelítésben mindkét nagyobb itthoni iskola képviseli magát: Fromann Richárd és Damsa Andrei a JátékosLét Kutatóközpontot, míg Bánya Fanni, Zsila Ágnes, Demetrovics Zsolt és Király Orsolya az ELTE Klinikai Pszichológia és Addiktológia Tanszékének Addiktológia Kutatócsoportját képviselik. E két hazai iskola számos játékoskutatást készített az elmúlt években, és meghatározó szereplője a hazai tudományos életnek. Fromann Richárd jegyzi a tavaly megjelent *Játékoslét – A gamifikáció világa* című kötetet, mely rövid idő alatt a terület alapvetésévé vált.

Fromann és Damsa a Videojátékoktól a munka világáig – játékosztipológiák és munkahelelyi motiváció című rövid tanulmányukban a JátékosLét kutatásai alapján megalkotott F-modellek nevezett játékosztipológiájuk gamifikációs felhasználásról gondolkodnak. Arra tesznek javaslatot, hogy miként lehetne adaptálni munkahelyi környezetbe a kutatások során szerzett tudást. A gamifikációról vagy játékosztításról csak címszavakban, bevezető jelleggel írnak, de ez egyáltalán nem probléma, mert Fekete Zsombor következő szövege, a Szendvics és rétes – avagy hogyan játékosítsunk a lényeg elfedése helyett a lényeg kiemelésével? rendkívül átfogó, komplex és árnyalt módon mutatja be a gamifikációt. Ebben a szerző részletesen, példákkal illusztrálva ír a játékosztítás gyakorlati megvalósításáról, korlátairól és lehetséges buktatóiról. A lapszám egyik legizgalmasabb szövege ez, amely attól él igazán, hogy a szerző túltekin az elméletalkotáson, és végig gyakorlatiasan (is) gondolkodik, ami feltehetően annak köszönhető, hogy nem a katedráról, hanem a szakmából érkezett (bár tanít is).

A harmadik ide kapcsolódó szöveg az ELTE Addiktológia Kutatócsoportjának írása, A problémás videojáték-hazsználat, amely e terület szakirodalmának rövid, ám alapos és értő áttekintése. Több kérdést igyekszik megválaszolni, de ezek közül a legfontosabb, hogy beszélhetünk-e egyáltalán videojáték-függőségről, illetve miként ítéli ezt meg jelenleg a nem-

zetközi tudományos világ. A kutatócsoport tagjai gazdag szakirodalmi háttérrel alapuló pillanatképet adnak a területet övező aktuális tudományos vitákról. Azok számára, akik ezzel a kérdéssel szeretnének foglalkozni, kihagyhatatlan alapszöveg.

A lap harmadik nagy szövegcsoportha már részben vagy egészben az e-sport kérdését járja körül. Ezek közül az első Szabella Olivér Korunk virágzó biznisze. Az e-sport iparág bemutatása című írása. A tanulmány átfogó képet kíván nyújtani az e-sportról. A szöveg itthon úttörő jellegű, de a pionírság átka, hogy a szerző olyan dolgokba is belekap, amelyekhez – legalábbis a szöveg tanúsága szerint – nem ért, amelyeket nem lát át, esetleg olyan dolgokhoz szól hozzá, amelyeknek nem ismeri a szakirodalmát, így a szöveg hibáktól, redukcionizmusoktól, ferdtésektől terhelt. Amíg leíró vagy összefoglaló jellegű marad, addig kifejezetten érdekes és használható írás, amint azonban következtetésekbe bocsátkozik, hajlamos félresiklani. Az e-sportot visszavezetni az asztali szerepjátékokra (még a köztes lépcsőfokok beiktatásával együtt is) csúnya redukcionizmus. Emellett látszik, hogy a szerző egyáltalán nem ismeri a szubkultúra- és rajongókutatás igen gazdag szakirodalmát (és vélhetően nem is hallott még a *cultural studies*ről). Jól látható, hogy egy másik tudományos paradigmából érkezik, és bár az e-sport részéről érvényes megállapításokat tesz, amint médiáról vagy szubkultúráról ír, megmosolyogtatóvá válik a szöveg. A szubkultúrával kapcsolatban például nem jelenik meg semmilyen típusú etnográfiai/antropológiai nézőpont, így innen olvasva naivnak hat az írás. A tanulmány azonban nem csak a fentiek miatt nem emlegethető a többivel egy lapon: olyan, mintha valamilyen készülő publikáció nyers változatát olvasnánk. Találkozhatunk ismétlődő bekezdésekkel, gyakoriak a magyartalan mondatok, a stilisztikai hibák és a passzív szerkezetek, illetve előfordulnak olyan bakik, hogy egy összevetésben mindkét oldal ugyanazt az elnevezést kapja. Ez persze nem kizárólag a szerző, hanem a szerkesztők mulasztása is. Kár az összezsapott szövegért, mert a tanulmány háromnegyede kifejezetten fontos és értékes munka.

Ahogy a két kutatási jelentés is az. Az elsőt (A gamer bennük van) Pintér Róbert, az eNET Internetkutató kutatásvezetője jegyzi. A jelentés több, egymásra épülő vizsgálatot mutat be, amelyben a cég a hazai videojátékosokat és e-sportolókat kutatta az Esportmilla és az Esport1 közreműködésével. Izgalmas a felmérés konceptualizációja, ugyanis Pintér újszerűen ragadja meg a casual (vagy alkalmi) és a hardcore játékosok közti különbséget. Az e-sportolókat és az e-sport-játékokkal intenzíven játszókat tekinti hardcore játékosnak, és bár ez a definíció nem bevett, kutatási szempontból mégis jól operacionalizálható. A hazai videojátékosok számát 3,7 millióra teszi. Ezek jelentős része természetesen okostelefonokon játszó alkalmi játékos, akik nem gondolnak magukra játékosként. A hardcore játékosok köre ennél jóval kisebb (körülbelül 425 ezer főre becsüli), de így is jelentős méretű szegmense a társadalomnak. A kutatók úgy látják, hogy a videojáték és az e-sport is a széles társadalmi elfogadás határán áll, ma már jóval kevesebb előítélet veszi körül.

A második kutatási jelentést (Gamerek az iskolában) Szabó József jegyzi. A bemutatott felmérés egyelőre inkább csak előkutatásnak hat, mint teljes vizsgálatnak, de a szerző már következtetések levonására tesz kísérletet. Ez jóval kisebb léptékű, mint az eNET kutatása, és elsősorban 14–16 éves középiskolai diákok játékokhoz való viszonyát vizsgálja. Olyan kérdésekre keresi a választ, hogy hogyan ítélik meg a fiatalok a játékok hasznosságát, hogyan viszonyulnak a sporthoz, illetve a játék mennyiben befolyásolja tanulmányi eredményüket. A kutatás ugyan kis mintán alapul, de így is képes néhány trend felvázolására (részben annak köszönhetően, hogy egy korábbi dán kutatás eredményeit is ismerteti). Kitér a lányok

és a fiúk játékhasználatára is, de a korosztályon belül nem lát nagy különbségeket a kettő között – arra a megállapításra jut, hogy a két csoport játékhasználatuk közelít egymáshoz. A szöveg egyetlen hibájának azt rónám fel, hogy nem derül ki, mire alapozza a szerző azt a kijelentését, miszerint a vizsgált csoport játszik MMORPG-kkel (sokszereplős online szerepjátékokkal), amikor egyetlen ilyen típusú játékot sem említ a kutatási jelentésben – de ez lehet szövegfelépítési következetlenség is.

A Műhely rovatban helyet kapott két cikk is az e-sporthoz kötődik, de diszciplináris váltás történik: ezek ugyanis nem társadalomtudományos, hanem informatikai perspektívából íródtak. Mindkét sokszerzős szöveg első szerzője Bátfai Norbert, a Debreceni Egyetem Informatikai Kara Információ Technológiai Tanszékének adjunktusa, aki társaival már 2016-ban publikált a témában az *Információs Társadalom* oldalain. A rovat első cikke azért érdekes, mert új nézőpont jelenik meg benne: az e-sportolóké. A DEAC-Hackers: játszó hackerek, hackelő játékosok a Debreceni Egyetemi Atlétikai Club e-sport szakosztályának bemutatkozása, működésének és céljainak leírása. Az *Információs Társadalom* gyorsaságát dicséri, hogy a szakosztály a lapszám megjelenésekor még nincs egyéves, hiszen 2017. szeptember 12-én alakult. A szöveg mindazok számára izgalmas lehet, akik szeretnének belelátni egy ilyen szervezet működésébe. A szám utolsó terjedelmesebb szövege (E-sportolók mérése) egy olyan program leírása, amivel az egyes játékosok közti különbségek mérhetők azzal kapcsolatban, hogy mennyi zavaró tényező, milyen intenzitású kihívás mellett veszítik el a kontrollt a játék felett (és mikor nyerek vissza).

A lapszámot három kritika zárja, amelyek mindegyike egy-egy videojátékos kiadványt mutat be. Az első Beregi Tamás *Pixelhősökje*, amely egy nosztalgiától fűtött, ám épp ettől érdekes leíró típusú, ismeretterjesztő jellegű videojáték-történeti kötet. A második Fromann Richárd már említett *Játékoslét* című monográfiája. A harmadik pedig Andrejkovics Zoltán tanácsadó könyve, a *Láthatatlan játék – A győztesek gondolkodása az e-sportban*.

Az *Információs Társadalom* friss száma jól illusztrálja a videojátékok növekvő akadémiai elismertségét, és ékes bizonyítéka annak, hogy ezt a sokáig hanyagolt (és csak lassan megtalált) területet mennyire pezsgő, sokszínű tudományos élet veszi körül ma már hazánkban is. Remélhetőleg a lap ezt követően gyakrabban ad majd helyet videojátékokkal és e-sporttal kapcsolatos írásoknak. Jó pár mérőöldkő van még előttünk.

Mátys Imre

A kortárs politikai mozgalmak törékenysége

Recenzió Zeynep Tufekci *Twitter and Tear Gas* című könyvéről

A digitális technológia, a mindenütt jelenlévő számítástechnika (*ubiquitous computing*) társadalomformáló hatása az élet valamennyi szegmensében érzékelhető. Nem kivétel ez alól a politikai mozgalmak világa sem. Ahogyan arra az elmúlt csaknem negyed században a zapatista mozgalomtól az Indignadoson és az arab tavaszon át a Taksim Gezi parki tiltakozásokig a kollektív cselekvés számos példája megmutatta, az infokommunikációs eszközök és hálózatok egyre komolyabb szerepet kapnak a tiltakozó mozgalmak működésében. Zeynep Tufekci könyvében a technológia előnyeit és hátulütőit, a kortárs politikai mozgalmak sikerének és potenciális korlátainak okát mutatja be.

A digitális technológia hatása a politikai mozgalmakra nem teljesen friss téma a társadalomtudományos érdeklődésben. Manuel Castells például már az 1990-es évek második felében foglalkozott az internet szerepével a zapatista mozgalom törekvései kapcsán. Az utóbbi évtized történései azonban még fokozottabb érdeklődést váltottak ki a technológia lehetőségei kapcsán, hiszen az arab tavasztól az Occupy mozgalomig láthatóan egyre nagyobb szerepet kaptak a mobil eszközök és a közösségi alkalmazások. Az elmúlt hat évben több, az új politikai aktivizmussal – kiemelten pedig a globalizációellenes, illetve antikapitalista mozgalmakkal – foglalkozó kötet látott napvilágot, melyek részben vagy egészben az új médiatechnológiák szerepét is tárgyalják. A teljesség igénye nélkül ilyenek a Paolo Gerbaudo (2012, 2017), Manuel Castells (2015), Irving Epstein (2015), Cenap Çakmak (2017) vagy a Henry Jenkins és munkatársai (2016) által írt kötetek és szerkesztett források. Az új eszközök példátlan segítséget nyújtanak a mozgalmak szervezésében, a cselekmények koordinálásában, az információáramlás fenntartásában, illetve a tiltakozók hangjának felerősítésében. Különösen a fiatalabb korosztály számára ezek az eszközök váltak az önkifejezés, a kapcsolattartás, a közösségi szerveződés természetes eszközeivé. Ugyanakkor a kortárs hatalmi szervezetek is egyre felkészültebben, egyre kifinomultan használják ugyanezeket az eszközöket a mozgalmak lecsillapítására, letörésére. Ezeket a tendenciákat igyekszik bemutatni Tufekci könyve, amely egyszerre üdvözli a kortárs részvételi politika fejleményeit, és figyelmeztet annak hiányosságaira.

Zeynep Tufekci török származású szociológus (vagy ahogyan gyakran hivatkozik önmagára: technoszociológus), akinek elsődleges kutatási területe a kortárs politikai mozgalmak technológiához fűződő viszonya. Eredeti végzettsége szerint informatikus, aki később kezdett érdeklődni a terület társadalmi hatásai, a technológiai innováció etikai kérdései iránt. Jelenleg a University of North Carolina School of Information and Library Science (UNC–SILS) egyetemi docense, rendszeresen publikál a *New York Times* hasábjain is az új média aktuális politikai és társadalmi kérdései kapcsán. Tufekci a tudományos ismeretterjesztésben is rendkívül aktív – gyakran tart nyilvános előadásokat kutatási területéről a nyílt forráskódú konferenciáktól kezdve az egyetemi workshopokon és céges tréningeken át a TED-előadás-sorozatáig¹.

Tufekci az 1990-es évek óta foglalkozik a politikai mozgalmakkal – számos aktivistával és újságíróval épített ki kapcsolatot és készített interjút. A kötet egyik erőssége az e téren szerzett tapasztalatok, kutatási eredmények és elméleti keretek megfelelő szintetizálása. A szerző számos személyes példát, esetleírást, interjúból és beszélgetésekből szerzett tapasztalatot oszt meg az olvasóval, ezáltal téve érthetőbbé a leírt tendenciákat.

A *Twitter and Tear Gas* három nagyobb szakaszra osztható. Az első rész a hálózati nyilvánosság, illetve a hálózati mozgalmak kialakulásával, környezetével, szerveződésével, a figyelem szerepével, illetve a technológiai affordanciák hatásaival foglalkozik. A könyv második nagyobb szakasza a tiltakozók online eszközeit, lehetőségeit veszi górcső alá. A harmadik rész a szerző által megalkotott kapacitások és jelzések elméleti keretével igyekszik magyarázni a hálózati mozgalmak relatív sikertelenségét, illetve áttekinti a kortárs hatalmi cenzúra legfontosabb gyakorlatait.

A könyv abból indul ki, hogy a 2011 utáni társadalmi mozgalmak esetében jól látható az infokommunikációs eszközök kiemelt szerepe. Ezek teszik a kortárs mozgalmak cselekvéseit *hálózati tiltakozásokká* (*networked protest*), melyek gyorsan és meglepően nagyra tudnak nőni, politikai hatásuk azonban nincs összhangban impozáns gyarapodásukkal. Tufekci a serpákhhoz hasonlítja a technológiát, akik egyre több mászót segítenek hozzá a hegymászáshoz, de a csúcs meghódításához már a mászók felkészültsége szükséges. A hálózati mozgalmak nem képesek elég rugalmasan változni, és nem működnek megfelelően kollektív döntéshozatali mechanizmusaik, melyek kereteit korábban a szervezésbe, tervezésbe és végrehajtásba fektetett nagyobb energiabefektetés hozott létre. A tiltakozások a szolidaritás és az altruizmus élményét adják résztvevőiknek, de nem feltétlenül érnek el megfelelő politikai hatást. Tufekci alulról szerveződő, zömében baloldali irányultságú, antikapitalista, illetve antiglobalista mozgalmak példáin keresztül mutatja be, hogyan működnek, milyen gyengeségeik vannak a hálózati tiltakozásoknak az 1960-as évek egyesült államokbeli polgárjogi mozgalmaival összevetve.

Egy mozgalom születése

Tufekci elsőként a nyilvánosság (*public sphere*) átalakulásáról ír. A 21. század nyilvánossága egymásba kapcsolódó kisebb nyilvános szférák komplex, kölcsönösen összekapcsolódó egé-

¹ Tufekci 2014 óta háromszor szerepelt a TED különböző szintű eseményein – legutóbb 2017 őszén beszélt a mesterséges intelligencia fejlesztésére irányuló törekvések társadalmi kockázatairól.

sze. Bár a hálózati jelleg a nyilvánosságban és a mozgalmak működésében kiemelten fontos, a cselekvések, hatások és kapcsolatok nem korlátozódnak az online színterekre. Az internet ugyan új nyilvános teret hoz létre, de a felhasználók nem veszítik el nemüket, rasszukat vagy osztályukat ezekben a terekben sem. Az új (hálózati) nyilvánosság lehetőséget teremt a közös érdeklődés köré szerveződő közösségek kialakítására és új típusú politikai cselekvésekre, részvételi politikára.

Az utóbbi években számos kritika érte az online kampányokat, aláírásgyűjtéseket, megosztásokat, like-okat gyűjtő kampányokat. Néhány kritikus – például Evgeny Morozov – azt állítja, hogy a közösségi média hajlamossá tesz az ún. *lustivizmusra* (*slacktivism*) vagy *kattivizmusra* (*clicktivism*) – e kifejezések arra utalnak, hogy az egyén minimális idő- és energiárfordítással (kattintás, megosztás) támogat valamilyen ügyet, amelytől elsősorban a felhasználó önértékelése javul, a probléma azonban nem szűnik meg. Morozov szerint az online petíciók és kampányok elterelik a figyelmet a valódi aktivizmusról, ezt azonban Tufekci élesen bírálja. Szerinte az online eszközök nem váltják le az offline aktivizmust, csak segítik, kiegészítik – a gyenge kapcsolatok hálójának aktiválásával segítenek a tömeggé szerveződésben, a közös pontok megtalálásában.

Tufekci nagyon fontosnak tartja a figyelem kérdését, mely a kortárs, információs túlterheltséggel küzdő kultúrában korlátozottan rendelkezésre álló erőforrás. Ennek megszerzéséért, megtartásáért versenyeznek a hálózati tiltakozások más médiatartalmakkal, illetve az őket cenzúrázni próbáló hatalommal. A mainstream médiából kiszorult politikai aktivisták jól kihasználhatják a nehezen cenzúrázható közösségi médiát hangjuk hallatására. Ugyanakkor a hálózati nyilvánosság zajos, komplex világában a hagyományos kapuőrök, szerkesztők, kurátorok szerepcsökkenésével nehezebb is átjuttatni az üzeneteket az információs szmogon. Az ilyen közvetítő szereplők, akik hagyományosan az egyes információk igazságtartalmát, legitimitását voltak hivatottak ellenőrizni, egyre erőtlenebbekké váltak, és a „valódi hírek” forrása a közösségi média lett – különösen az olyan társadalmakban, ahol a hatalmi nyomás erős a tömegsajtón.

A kortárs politikai mozgalmak egyik legsajátosabb jellemzője a menet közbeni szerveződés. Míg például az 1960-as évek polgárjogi mozgalmainak demonstrációit hosszadalmas, nehéz szervezés tette lehetővé, a hálózati tiltakozások rövid idő alatt igen nagy méretűvé alakulhatnak a digitális eszközök felhasználásával. Tufekci szerint azonban a szervezésbe fektetett munka, a kockázatvállalás korábban képes volt kialakítani azokat a belső kapcsolódásokat és mechanizmusokat, amelyek képesek voltak a mozgalmak körülményeinek megváltozásakor kollektív döntéseket hozva irányítani a kollektívát. Ez a kapacitásépítés elmarad a technológiai eszközök használatával. Az új mozgalmak emellett erősen decentralizáltak – ezzel is kifejezik elégedetlenségüket a fennálló intézményrendszerekkel szemben. Ez a decentralizáltság azonban az *adhocrácia* (*adhocracy*) kialakulásához vezet: az egyes tevékenységek irányítását nem feltétlenül a legkompetensebb egyén veszi át, hanem az, aki épp ott van, és hajlandó foglalkozni vele (például logisztikai kérdések, információáramlás biztosítása). A tiltakozások de facto vezetői potenciálisan azok lehetnek, akik rendelkeznek elég idővel, energiával, extrovertáltak, valamelyest agresszívak és széles a kapcsolati hálójuk. Ők képesek magukra vonni a média figyelmét, de nem rendelkeznek belső legitimitációval. A hálózati tiltakozásokban ugyan – a hagyományos vezető hiányából adódóan – nem áll fenn a mozgalom *lefejezésének* lehetősége, ugyanakkor a belső és külső tárgyalások is sokkal nehezebbé válnak.

Hogy relatív sikertelenségük miatt miért fontosak ezek a tiltakozások a résztvevők számára? Többnyire a kollektív identitás kialakulásából, a közösség élményéből, a durkheimi értelemben vett „kollektív pezsgésből” merítik erejüket. A megmozdulások gyakran olyan gyakorlatokat foglalnak magukba (például az árucseré, az önzetlen segítségnyújtás), melyek a résztvevők mindennapi tapasztalataitól eltérő pozitív élményt jelentenek a szolidaritás, a törődés terén. A tiltakozások egyik legfontosabb célja a közösségépítés.

Egy tiltakozó eszközei

A könyv második nagyobb szegmense a hálózati tiltakozások eszköztárával foglalkozik. Tufekci elsőként a technológia társadalmi hatásait, értelmezéseit tekinti át nagyon röviden. Elsősorban szélsőséges (utópikus, illetve disztópikus) megközelítésektől mentes, technorealista álláspontot közvetít. Rámutat, hogy a technológia egyszerre eszköz és társadalmi konstrukció, mely sosem független a használatától. A szerző szerint a technológiai determinizmus, a digitális eszközök befolyásának hangsúlyozása a politikai mozgalmakban eltúlzott – az infokommunikációs technológia nem váltja ki a valódi, offline megmozdulásokat. Ugyanakkor természetesen a technológia használata nem pusztán szándékoktól függ – az eszközök affordanciái (az adott platform, környezet által lehetővé tett cselekvések, viselkedések) befolyásolják azok használhatóságát, képesek strukturálni a cselekvéseket.

A legfontosabb technológiai platformok közül a könyv a Facebook, a Google, illetve a Twitter szerepére koncentrálna. A szerző rámutat, hogy a közösségi média megjelenésével a (hálózati) nyilvánosság új terei jöttek létre, amelyeket a felhasználók nagy örömmel vettek birtokba. Ezek a platformok komoly helyzeti előnyre tettek szert azzal, hogy egyre többen használták őket – növekvő ismertségük és felhasználószámuk miatt versenytársaik jobbra elsorvadtak. És bár a nagy közösségi médiaplatformok komoly előnyt jelentenek az információáramlás, a szervezés terén, számos problémát vetnek fel. Mivel alapvetően kereskedelmi platformokról van szó, nehézségek adódhatnak a felhasználói adatok továbbadásával (lásd például az utóbbi hónapok Cambridge Analytica körüli botrányát). A kereskedelmi platformok ugyan technológiai előnyöket nyújthatnak (például a Google megvédi az adatokat az állami megfigyeléstől, a WhatsApp kódolt üzenetküldési technológiát használ), ám ezek az eszközök nem garantálják a szólásszabadság és a személyes adatok teljes körű védelmét. Ugyanúgy felhasználhatók megfigyelésre, befolyásolásra. A Facebook és a Google esetében Tufekci felhívja a figyelmet a tartalom algoritmikus szűrésére is, ami ugyan látszólag megkönnyíti a felhasználó tájékozódását az információk áradatában, ugyanakkor lehetőséget teremt arra is, hogy fontos, de kevésbé érdekes ügyek elsikkadjanak.

Tufekci azzal is foglalkozik, milyen szerepe van a nevek használatának a közösségi médiában. Már az 1990-es évek második felében tudtuk, hogy a részleges vagy teljes anonimitást biztosító rendszerek nagyobb proaktivitást, őszinteséget eredményezhetnek a felhasználók részéről. Bizonyos alkalmazások (például a Facebook) ragaszkodnak a valódi név használatához, ami komoly szűrő lehet a hálózati nyilvánosságokban. Ugyanakkor a Reddit vagy a Twitter lehetőséget nyújt az álnevek használatára, amelyek perzisztens használat mellett az adott rendszeren belül képesek valamilyen reputációt kiépíteni, miközben a védettség felszabadító érzését adják. A névtelenség ugyanakkor komoly gátja lehet a széles körű hitelességnek egy-egy politikai mozgalom kapcsán.

A kötet harmadik része a hatalom és a mozgalmak viszonyára koncentrál. Tufekci először arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért nem működnek a nagy kortárs tiltakozások. A hagyományosan fontosnak ítélt jellemzők – méret, energia – alapján ezeknek a tiltakozások sikeresnek kellene lenniük, de a tapasztalat nem ezt igazolja.

Tufekci szerint a mozgalmak ereje az általuk kifejlesztett *kapacitás*. A szerző szerint a kimenetek és egyéb indikátorok (például tiltakozók és tiltakozások száma, tartama, gyakorisága, médiatálalása) helyett ezt kellene vizsgálni a mozgalmak esetében. Tufeki három kulcskapacitást emel ki a hálózati tiltakozásokkal kapcsolatban: a (1) narratív, a (2) diszruptív és a (3) választási/intézményi kapacitást. A *narratív kapacitás* a saját történetek, elképzelések keretezésére, terjesztésére való képesség – célja a belső és külső szereplők figyelmének felkeltése, támogatásának elnyerése. A *diszruptív kapacitás* a mozgalom azon képessége, hogy zavart tud okozni a dolgok mindennapos menetében (például térfoglalással, bojkottal, blokáddal). A *választási kapacitás* az intézményekre, politikai szereplőkre való hatás mértéke – s attól függ, milyen hihető fenyegetést jelent az adott mozgalom a politikusok és törvényhozók szemében.

Tufekci szerint a kapacitásokat a *jelzéselmélettel* (*signaling theory*) összekapcsolva használhatjuk a tiltakozások sikerének megítélésére. Utóbbi lényege, hogy az egyes interakciók résztvevői a számukra kedvező kimenet érdekében igyekeznek saját potenciáljukat, szándékaikat jelezni, kommunikálni. A jelzések sikerességét több tényező is befolyásolja, például azok költségessége – a jelzés kialakításába fektetett idő, energia, erőforrás. A szerző szerint a kapacitások ilyen jelzésekként szolgálnak a hatalom számára, és ezeken múlhat egy-egy tiltakozás sikere. Tufekci a #BlackLivesMatter kampány, az Occupy mozgalom, a Tea Party, illetve az IPA/SOPA elleni online tiltakozás példáinak elemzésén keresztül igyekszik rámutatni, hogy az infokommunikációs eszközök használata ugyan nagyban növelheti a narratív és diszruptív kapacitást, de a lassú, nehézkes és kockázatos szervezésből fakadó választási kapacitásnövekedést nem tudják pótolni.

A tiltakozások és a hatalom viszonya kapcsán a kötet a kortárs cenzúra lehetőségeivel is foglalkozik. A digitális környezetben megjelenő *Streisand-effektus*² Tufekci Hoszni Mubarak kormányának az egyiptomi tiltakozásokra adott válaszával illusztrálja: a teljes tiltás és elszigetelés a globális hálózattól, az információk hozzáférésének korlátozása nem járható út. Ennek megfelelően a 21. századi cenzúra célja nem a hozzáférés (teljes) korlátozása lesz, hanem a hiteles információk megszerzésének megnehezítése, a rezignáció, a cinizmus, az erőtlenség érzésének felkeltése, a figyelem fókuszának eltérítése, illetve a források szavahihetőségének megsemmisítése. A szerző Kína, illetve Oroszország gyakorlatait mutatja be részletesebben. Kína saját informatikai gazdaságára és erős külföldi információsűrűsére alapozva csaknem önálló, nemzeti internetet alakított ki, melyben korlátozottan megjelenhet kritika, de igyekeznek a figyelmet máshová irányítani, illetve megakadályozni a mozgalmi szerveződést. Oroszország inkább a fizetett „trollhadserég” használatában tűnik ki – a közönséget nem

2 A Streisand-effektus (*Streisand effect*) arra a jelenségre utal, amikor egy személy vagy szervezet igyekszik megakadályozni bizonyos információk nyilvánosságra kerülését, ám ezzel még inkább felhívja a figyelmet az eltitkolni vágyott tartalmakra. Az elnevezést egy 2003-as eset ihlette, amikor Barbra Streisand megpróbálta megakadályozni a malibui házáról készült fotó internetes megjelenését. Az érintett felvételt a tengerpart eróziós folyamatait dokumentáló fényképsorozathoz készítették, és Streisand perének kezdete előtt mindössze hatan töltötték le. Amint a per nyilvánosságra került, a fényképet több mint négyszázezer felhasználó tekintette meg.

meggyőzni, hanem leterhelni akarják információk emészthetetlen mennyiségével. Szintén bevett gyakorlat mind az orosz, mind a török hatalom esetében az üzenetek feladóinak vagy az azokat közvetítő platformoknak a démonizálása, szavahihetőségük koncepciózus megkérdőjelezése. Mindezek mellett a kortárs kormányok egyre jobban használják a rendelkezésre álló technológiákat saját üzeneteik terjesztésére és megfigyelésre is.

Tufekci könyvének leglényegesebb mondanivalója az, hogy a digitális technológiák széles körű alkalmazása a hálózati mozgalmakban – minden pozitív hatásuk elismerése mellett – nem biztosítja az offline szervezés, hálózatépítés hosszadalmas és fáradságos munkájából fakadó kapacitásnövekedést. Ennek hiányában a mozgalmak ugyan gyorsan és látványosan aktivizálhatók, tartós hatásuk ugyanakkor kérdéses. A narratív és diszruptív kapacitást megnövelő infokommunikációs technológia nem hozza magával a tényleges politikai nyomásgyakorlás képességét. A mozgalmak pedig többnyire nem tudnak alkalmazkodni a változó körülményekhez, és a konszenzusra való törekvés a kollektív cselekvésben megakadályozhatja őket a hatékony működésben. A digitális technológiával támogatott, hirtelen felnövő, decentralizált hálózati tiltakozások tehát méretük ellenére nem képesek ennek megfelelő arányú sikereket elérni. Felismerik és jól magukra irányítják ugyan a figyelmet, de nem feltétlenül tudnak komoly nyomást gyakorolni a hatalomra. Fontos fejlemény az is, hogy nem csupán a tiltakozók, hanem a hatalom is egyre effektívebben használja az új médiatechnológiákat saját érdekei védelmére és az ellenállás hatástalanítására.

A *Twitter and Tear Gas* mindenképpen fontos és érzékeny láttelet az infokommunikációs technológiák kortárs társadalmi hatásairól. Tufekci mind az aktivizmus, mind a technológia világában otthonosan mozog, és gondosan válogatott, érzékletes példákkal illusztrálva tekint át a politikai mozgalmak erőit és hiányosságait. Ahogyan más írásaiban és előadásaiban, itt is igyekszik egyfajta objektív közéletet találni az óvatos optimizmus és a mérsékelt pesszimizmus között – érezhetően szívén viseli a politikai tiltakozások sorsát, de tisztán látja azok korlátait is. Tufekci közérthetően, szabatosan fogalmaz, és jól át tudja adni mind saját tapasztalatait, mind kutatási alanyainak történeteit. A *Twitter and Tear Gas* szépen szemlélteti a figyelem gazdasági és politikai szerepét a kortárs hálózati társadalomban; a politika- és a médiatudomány területén egyaránt fontos alkotásnak tekinthető.

Bibliográfiai adatok

Tufekci, Zeynep (2017): *Twitter and Tear Gas. The Power and Fragility of Networked Protest*. New Haven – London: Yale University Press. (ISBN 978-0300234176, 360 oldal, 16.00 USD)

Hivatkozott irodalom

- Çakmak, Cenap (szerk.) (2017): *The Arab Spring, Civil Society, and Innovative Activism*. New York: Palgrave Macmillan.
- Castells, Manuel (2015): *Networks of Outrage and Hope. Social Movements in the Internet Age* (2. kiadás). Cambridge – Malden, MA: Polity.
- Epstein, Irving (szerk.) (2015): *The Whole World is Texting. Youth Protest in the Information Age*. Rotterdam – Boston – Tajpej: Sense Publishers.
- Gerbaudo, Paolo (2012): *Tweets and the Streets. Social Media and Contemporary Activism*. London: Pluto.
- Gerbaudo, Paolo (2017): *The Mask and the Flag. Populism, Citizenship and Global Protest*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Jenkins, Henry et al. (2016): *By Any Media Possible. The New Youth Activism*. New York: New York University Press.

Perhócs Péter

Zenei közösségek, média és technológia

Recenzió: Tófalvy Tamás (2017):

Túl a szubkultúrán, és vissza. Populáris zenei színterek, műfajok és az internet (Miskolc: Műút Könyvek)

Míg a populáris kultúra sokszínű jelenségeinek tudományos vizsgálata a hetvenes és nyolcvanas évek óta az amerikai, angol és ausztrál társadalomtudományi gondolkodás központi témájának tekinthető, addig a tömegkulturális, és még inkább a populáris zenei kulturális jelenségek hosszú ideig hiányoztak a hazai társadalomtudományi kutatások horizontjáról. Ha akadtak is olyan művek, melyek a populáris zenéhez kapcsolódó szociokulturális jelenségekről kívántak tudományos diskurzust kialakítani, azok sem tudtak kilépni a szociológia terrénjának határvonalára szorított marginális pozíciójukból. Úgy vélem, e ponton érdemes egy zárójelet nyitni, s ezen munkákat – még ha csak felsorolásképpen is – megemlíteni: Hadas (1983), Havasréti (2006), Havasréti és Guld (2012), Szemere (2001), Szőnyi (2005), Tófalvy és Barna (2017), Tófalvy, Kacsuk és Vályi (2011). Bezárva a zárójelet ugyanakkor azt is fontosnak tartom megjegyezni, hogy a *Replika* számos kiadványt és folyóirat-különszámot szentelt a populáris kultúra jelenségeit középpontba állító munkáknak – a teljesség igénye nélkül: a technokultúrával (39.), a gépszerű zenével és a komolyzenei ideológiákkal (49–50.), a szubkultúra-kutatásokkal (53.), az életstílusokkal és extrém zenei színterekkel (64–65.) valamint a zenei hálózatokkal (78.) foglalkozó számok –, így megkérdőjelezhetetlen érdeme volt/van abban, hogy a hazai társadalomtudományos gondolkodás margójára kényszerített, szociológiai szempontból ugyanakkor nagyon is releváns kérdések a látóhatáron belülré kerültek. Ebbe a kontextusba illeszkedik Tófalvy Tamás 2017-ben megjelent *Túl a szubkultúrán, és vissza. Populáris zenei színterek, műfajok és az internet* című – a szerző korábbi tanulmányait rendszerező – kötete is.

A kötet elsősorban arra igyekszik fényt deríteni, hogy bizonyos populáris zenei hangzások és művek miként rendeződnek stílusokká és műfajokká a kultúra, a média, valamint a technológia szövevényes, egymást átfedő hálózataiban. Egyebek között a következő kérdésekre keresve a választ:

Miért fogynak még ma is nagy számban a bakelitlemezek, amikor mindenki streamen vagy más online platformon hallgat zenét? Lehet még undergroundról beszélni, vagy az internet már felszámolta ezt a jelenséget? Mi történik a rögzített zene és az identitás kapcsolatával, ha a zene elválik a kézbe fogható hordozóktól, és anyagtalanná válik? Hogyan valósulhat meg a zenei identitás kommunikációja a zene tárolásának bemutatásán keresztül? Milyen mintázatokat és kölcsönhatásokat lehet feltárni a zene és technológia viszonyában? Hogyan alakulnak ki és hogyan változnak az audioformátumok, zenei technológiák kulturális jelentései? Milyen konfliktusokat válthat ki egy szintér életében, ha megjelenik egy új online kommunikációs platform (2017: 15)?

A szerző előszóban tett markáns állásfoglalása szerint a kutatás tárgyának legitimitását nem a vizsgálni kívánt témakör tudományos erőterében elfoglalt relatív pozíciója, avagy státusza, mint inkább az elemzés minősége kell hogy meghatározza. Ezen episztemológiai alapállás értelmében minden tárgy egyformán legitim alanyát adja a vizsgálódásnak, s kizárólag az bír egyedüli relevanciával, hogy a kutatónak mennyire sikerül *megalapozott, érvényes, fontos* vagy *elgondolkodtató* képet adnia a megismerés tárgyává tett jelenségről. A szerző fő ambíciója, hogy a zene értelmezései alapján kialakuló emberi kapcsolatok, közösségek, műfaji színterek, szubkultúrák, s azok távolról sem konfliktusmentes együttélésének mélyrehatóbb elemzése révén eleget tegyen a fenti kritériumok legalább egyikének. Lássuk, mennyire jár sikerrel!

A kötet *első fejezete* a zenei közösségek vizsgálata során alkalmazott főbb koncepciók számbavételére, illetőleg a szerző által alkalmazott műfaji szintér fogalmának a felvázolására vállalkozik. Amint Tófalvy kiemeli, a technológiai változásokkal együtt járó társadalmi átalakulások folytán nem pusztán a populáris zenei közösségekről való diskurzus változott meg számottevően, hanem a populáris zenei ízlések alapján szerveződő közösségek és csoportok alapvonásainak megragadására alkalmazott hegemon koncepciók is elvesztették domináns pozíciójukat – e helyütt a szerző egészen pontosan a *szubkultúra* fogalmára utal. A korábban vizsgált témákkal szemben mindeddig kevésbé vizsgált új témakörök tűntek fel a láthatáron, melyek fogalmai és gyakorlatai a klasszikus kritikai kultúrákutatói paradigmában már nem voltak megfelelő módon interpretálhatók. A megismerési pozíciók pluralizálódása révén a kultúrákutatók diszciplínáján belül olyan új fogalmak jelentek meg, mint például a *posztsubkultúra*, a *neotörzs*, a *stílusközösség*, a *milió* vagy éppen a szerző által is ajánlott *szintér* fogalma. A műfaji szintér koncepciója – vélekedik Tófalvy – azért adekvátabb elnevezés a birminghami Kortárs Kritikai Kultúrákutatói Központ szerzői által kidolgozott szubkultúrafogalomnál és a poszt-szubkulturalista elméletek által kínált egyéb alternatíváknál, mert kevésbé él előfeltevésekkel a zenei alapon szerveződő közösségekre vonatkozólag, s átfogóbban értelmezi a szintérhez tartozó és az ahhoz kötődő cselekvők társadalmi gyakorlatait. Másrészt az sem figyelmen kívül helyezhető szempont, hangsúlyozza a szerző, hogy a szintér fogalma nem egy felülről érkező gondolati konstrukció, hanem a zenészek és a zenefogyasztók által is alkalmazott és reflektált, negatív konnotációkat nélkülöző terminus, mely ennél fogva arra is alkalmas, hogy közelebb hozza a zenei közösségek értelmezésének tudományos és mindennapi nyelvezetét.

A zene előállításának, megosztásának és fogyasztásának alakulását történeti perspektívából bemutató *második és harmadik fejezet* azt a kérdéskört igyekszik megragadni, hogy miként hatnak a kulturális tényezők a zenei technológiák elterjedésére és értelmezésére, hogyan alakulnak át a zenei formátumok és a különböző zenei technológiák kulturális jelentései, valamint, hogy milyen hatással van a technológia a zenefogyasztó identitásának kialakulására. A szerző a lineáris technológiai tökéletesedést feltételező *technológiai determinista* megközelítés feltevéseit – miszerint a rögzített zene technológiái a kezdetlegestől a tökéletes felé haladnak, ily módon kiszorítva az elavult technológiákat – megkérdőjelezve arra hívja fel az olvasó figyelmét, hogy a technológiai határok és keretek átformálódása nem minden esetben alakítja saját képére a populáris zene kulturális tradícióit. Bizonyos kulturális kontextusokban az újabbnak és fejlettebbnek gondolt technológiák megjelenésével nem számoldódik fel a korábbi technológiák meghatározó szerepe; épp ellenkezőleg, az újabb technológiák megjelenésével válik a régi ismét különlegessé. Az elektronikus zenei szcénán belül például számos DJ a jóval könnyebben kezelhető, kevésbé érzékeny mp3 audioformátum és különféle adathordozók (CD vagy USB-port) helyett a bakelitlemezeket részesíti előnyben. A *második fejezet* további részei, valamint a *harmadik fejezet* egésze a zene, a technológia és az identitás hármásának összefüggéseit tárgyalja. A kötet ezen részeitől kiderül, hogy a zenefogyasztó milyen stratégiákat alkalmaz (szub)kulturális tőkéjének felhalmozására egy adott zenei ízlésközösségen belül. Miként a szerző rámutat, az, hogy a zenefogyasztó mennyire hitelesen jelenik meg a számára releváns ízlésközösségen belül, vagyis hogy miként halmozza fel kulturális tőkéjét, az nagymértékben annak is a függvénye, hogy milyen módon tárolja és prezentálja (digitális vagy analóg) zenei állományát. A zene tárolásának formája ily módon az identitás kommunikációjának egyik alapvető eszközeként szolgál. Egy tekintélyes, jól rendszerezett, az adott műfaj legjelentősebbnek tartott darabjait tartalmazó lemezgyűjtemény például nem csak a szakértelemről és a hozzáértésről tesz tanúbizonyságot, de a gyűjtemény összeállításához szükséges időt és munkát, valamint a lemezek megvásárlására szánt anyagi tőkét is reprezentálja. Az MP3-formátumban összegyűjtött zene tárolásának önreprezentációs funkciója ugyan más kulturális jelentéseket kommunikál, mégis ezen eszközök révén is lehetőség van a szakértelem és az elkötelezettség, valamint a hitelesség és a hozzáértés kifejezésére. Mivel a felhalmozás aktusa egy nagy MP3-gyűjtemény esetében nem igényel jelentős anyagi befektetést, és immateriális voltuk lévén e gyűjtemények nem funkcionálhatnak az enteriőr díszítőelemeiként sem, egyéb szempontok válnak hangsúlyossá. Az elkötelezettséget az akár több tízezer lemezből álló hatalmas gyűjtemények összeállítására szánt idő, a szakértelmet pedig ezek rendszerbe foglalása kommunikálja.

A *negyedik fejezet* az underground fogalmát új perspektívába helyezve arra igyekszik rávilágítani, hogy miként ragadható meg e fogalom akkor, amikor – az internet és a közösségi média expanziója által a majdnem valós idejű megosztás és a korlátlan hozzáférés lehetőségének következményeképpen – az *underground* és a *mainstream* közötti határok egyre inkább áttetszővé válnak. E kérdés megválaszolása előtt az underground fogalmának történetileg folytonosan változó jelentésrétegeivel ismerkedhet meg az olvasó. Míg eleinte a mainstream és az underground között feszülő antagonizmus alapjául szolgáló opposzió politikai volt, addig később e szembenállás már sokkal inkább gazdasági jellegűvé vált:

(...) a mainstream az a zene, amit nagy kiadók adnak ki és terjesztenek nagyszámú közönségnek; az ettől elkülönözni vágyó underground pedig az ezek mellett a volumenek mellett a nagyközönség számára nem látható műfajokat, közönséget kezdte jelölni, az évek múlásával (és a politikai rendszerek átalakulásával) egyre inkább másodlagos pozícióba szorítva az underground politikai jelentését (2017: 115).

A fejezet további részében Tófalvy a korlátlan hozzáférés elméletének meggyőző kritikáját adva arra mutat rá, hogy az underground fogalma és gyakorlata nem értelmezhető kizárólag a tartalomhoz való hozzájutás alapján, a tartalmi jegyek és a közösségi mintázatok ugyanis éppannyira meghatározók, valamint, hogy az underground kulturális tökét a zenehallgatás és -megosztás hálózatiban egyre inkább a hozzáférés módja és ideje határozza meg.

A szerző az elmúlt közel egy évtizedben lefolytatott és több helyütt már publikált empirikus kutatásai a kötet ötödik, hatodik és *hetedik fejezetében* kaptak helyet, arra azonban, hogy a kötet újraközölt írásait a szerkesztési munkálatok során mennyire és milyen megfontolásokból dolgozta át a szerző, sajnálatos módon nem derül fény. Az ötödik fejezetben a metal-hardcore szintéren belül felsejlő klasszikus szubkulturális konfliktusokról – mint például a hitelesség, az elkülönülés és a hátrvédelem kérdései – olvashatunk. Egyebek között megtudhatjuk, hogy egy online platform, nevezetesen a *MySpace* megjelenése, milyen konfliktusokat generált az extrém metal-hardcore szintéren belül, valamint, hogy ezen konfrontációk milyen következményekkel jártak a *deathcore* mint zenei műfaj és maga a médium megítélésére – leginkább elértéktelenedésére – vonatkozólag. Amint az az elemzett online közösségi média felületein posztolt kommentekből kirajzolódik, a legsúlyosabb vád az ún. „MySpace-bandákkal” – e jelző ebben a kontextusban alapvetően pejoratív felhanggal bír – kapcsolatban az, hogy a felületre feltöltött néhány számmal az együttesek megspórolják a szorgalmas koncertezést, a kemény munkát, megsértve a szintér munkaetikáját, s ily módon elhittelenítve a zenekar működését is. A fejezet második részében a *Last.fm* online rádió deathcore címkéjéhez kapcsolódó hozzászólások elemzése révén a szerző egy már speciálisan online, de ugyancsak a szintér egészét érintő műfajtagyalási konfliktusra, a *címkézháborúra* mutat rá. E konfliktus fókuszba állítása révén Tófalvy arra igyekszik felhívni a figyelmet, hogy a korábban aránylag zártan működő szinterek az új online felületek térhódításával mindeddig nem látott mértékben váltak mindenki által hozzáférhetővé, és a szintérre ekképpen besűrűdő vélemények eddig nem tapasztalt mértékben alakították át magának a metal-hardcore zenei műfajnak a reprezentációját.

A kötet utolsó két fejezete egy-egy esettanulmány a hardcore punk zenei szinterről. A *hatodik fejezetben*, a szöveggönyvekben az egyes dalszövegek mellé rendelt monológszerű elbeszélések formájában megfogalmazott szövegek elemzése révén, a szerző arra igyekszik rámutatni, hogy milyen szövegtípusokat alkalmaznak az egyes hardcore punk zenekarok a megfogalmazott – javarészt politikai és a közösségi tudatot hangsúlyozó – állásfoglalásaik közvetítésére, valamint, hogy ezek a kommentárok a zenei közösségen belül milyen szerepet töltenek be. A fejezet alap gondolata szerint a kommentár funkciója a közösségi tudat szavakba öntése, valamint a zenei ízlésközösség tagjaival való dialógus kialakítása, illetéknéppen pedig a közösségi identitás megkonstruálása és fenntartása. A *hetedik fejezet* a hardcore, még specifikusabban a kilencvenes évek elején-közepén kialakuló *tough guy* hardcore punk irányzat dalszövegei mögött meghúzódó kulturális és nyelvi kódok felfejtése révén arra igyekszik rávilágítani, hogy a különféle retorikai eszközök – mint például a „mi” és „ők” közötti határvonalak folyamatos hangsúlyozása vagy az „ők” koherens módon elbeszélte narratívuma – miként erősítik, szilárdítják meg és tartják fenn a közösségi tagok identitását.

Zárásképpen a kötet érdemeiről és vélhető hiányosságairól szeretnék néhány szót ejteni. Mivel a szerző által vizsgált műfaji szintér eddig még empirikusan nem kutatott, úgy vélem, már csak hiánypótló jellege miatt is nagyon fontos szövegről beszélhetünk. A kötet további érdemei közé tartozika multidiszciplináris szemléletmódja és széles szakirodalmi spektruma, valamint a szintér dinamikájának és belső logikájának megragadására alkalmazott módszertan. Tófalvy a kritikai kultúrakutatást nagymértékben meghatározó etnográfiai megközelítés helyett a tárgyalt zenei műfaj kulturális jelentésváltozásait különböző textusok elemzése révén próbálta feltárni. Ugyanakkor nem mehetünk el szó nélkül a kötet – leginkább szerkesztési hibákból fakadó – problémái mellett sem. Az első öt fejezet kimerítően megválaszolja az előszóban megfogalmazott kérdéseket, van azután azonban két fejezet, melyek nem a prológosban megfogalmazott kérdésekre adott válaszként jöttek létre: élvezetesek, a kötetből mégis kilógnak, és nagymértékben eltérnek annak fő célkitűzésétől is. A kötet koherenciáját érintő kritikai észrevételeimről eltekintve úgy vélem, Tófalvy megalapozott, érvényes, fontos, az olvasót gondolkodásra invitáló könyvet írt.

Hivatkozott irodalom

- Barna Emília és Tófalvy Tamás (szerk.) (2017): *Made in Hungary. Studies in Popular Music*. New York és London: Routledge.
- Hadas Miklós (1983): Úgy dalolok, ahogy én akarok. *Valóság* (9): 71–78.
- Havasréti József (2006): *Alternatív regiszterek. A kulturális ellenállás formái a magyar neoavangárdában*. Budapest: Typotex.
- Havasréti, József és Guld Ádám (2012): *Zenei szubkultúrák médiareprezentációja*. Pécs: Gondolat.
- Szemere Anna (2001): *Up from the Underground. The Culture of Rock Music in Postsocialist Hungary*. University Park: The Pennsylvania State University Press.
- Szőnyi Tamás (2005): *Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül. 1960–1990*. Budapest: Magyar Narancs – Tihany-Rév.
- Tófalvy Tamás, Kacsuk Zoltán és Vályi Gábor (szerk.) (2011): *Zenei hálózatok. Zene, műfajok és közösségek az online hálózatok és az átalakuló zeneipar korában*. Budapest: Typotex.

Bene Adrián

Tudásszociológia, zeneesztétika, filozófiatörténet

(Demeter Tamás: *A társadalom zenei képe. A magyar zeneesztétika szociológizáló hagyománya*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa. 2017.)

Demeter Tamás a szociológiai szemléletmód előtérbe állítását javasolta filozófiatörténeti kanonizációs szempontként 2011-ben megjelent könyvében, *A szociológizáló hagyományban*. Mint új könyve bevezetőjében rögzíti, ez nemcsak egy genuin magyar (azaz nem csupán a nyugati teljesítmények recepciójaként felfogott) filozófia történeti rekonstrukcióját teszi lehetővé, hanem egy szélesebb esztétikátörténeti összefüggésrendszert is körvonalaz (8. oldal). Ebben a kontextusban jelenik meg a 20. századi magyar zeneesztétika, amelynek szociológizáló jellegét hangsúlyozza a szerző. Mint látjuk, már a kiindulópont is olyan aporetikus hermeneutikai kérdéseket érint, mint a hatás és az eredetiség, az egyéniség, illetve annak meghatározottsága, vagy a mű formai immanenciája vs. társadalmilag megkonstruált volta. A legjelentősebb szellemi teljesítmények sem előképek nélkül valók, szerzőjük nem légüres térben alkot, többek között van társadalmilag meghatározott életformája, értékrendje, világnézete, ideológiája. Hogy bármely szellemi alkotásnak a szerkezetét és tartalmát ez milyen módon és mértékben határozza meg, az nagy részben értelmezői irányultság függvénye. A szociológizáló értelmezések erre a kontextuális meghatározottságra összpontosítanak a pozitívizmustól a szellemtörténeten át a marxizmusig, ha eltérő módszertannal is. A zene esetében fokozottan érvényes, hogy minden ilyen hatás áttételes és nehezen igazolható, lévén szó nem fogalmi művészetről, amelynek narrativitása talán minden más művészeti ággnál vitatottabb. Egy szépirodalmi szövegben nyilvánvalóan könnyebb értékeket, gondolatokat, világgépet, ideológiát felfedezni, már ha ezt várjuk a művészettől. Persze a szociológizáló értelmezés nem feltétlenül olyan szemellenzős, mint a hajdani vulgárszociológiai marxista kritikusok szemlélete, akik számára az egyetlen és legfontosabb szempont a szerző társadalmi osztályhelyzete volt.

A zeneesztéta akkor sem helyezi előtérbe a műhöz képest külsődleges (életrajzi, társadalomtörténeti) szempontokat, ha szociologizáló a szemlélete. A szerző tisztázza is, hogy a zeneszociológia nem keverendő össze a zeneesztétika szociologizáló hagyományával.

Demeter könyvének főszereplője Molnár Antal, akinek „dominánsan szellemtörténeti ihletettségű” műveivel veszi kezdetét a tárgyalt hagyomány (11). *A szociologizáló hagyományból* tudjuk, hogy a szerző eszmétörténeti narratívájában többek között Lukács György, Hauser Arnold, Mannheim Károly fémjelzik ezt a magyar szociologizáló hagyományt, amely tehát a szellemtörténet mellett a marxizmust és a tudományszociológiát is magában foglalja. Ennek integráns részeként helyezi el a szerző a zeneesztétikai hagyományt, amellyel kapcsolatban már hangsúlyozza a pozitivizmus hatását, a végpontot pedig a posztmarxizmusban jelöli ki (13). Ez módszertanilag is egy ívet rajzol fel, amelyet Demeter az első (a bevezetés utáni, II.-ként számozott) fejezetben tekint át, majd a későbbiekben ennek egyes szakaszait tárgyalja részletesebben „A pozitivizmustól a szellemtörténetig” és „A marxizmustól a posztmarxizmusig” fejezetekben.

Ennek az ívnek a kiindulópontja a pozitivizmus, amely a szellemi jelenségek világában is a természeti világ törvényszerűségeiből indul ki (organicizmus, evolucionizmus), illetve Hyppolite Taine munkássága, aki milieu-elméletében a szerző környezeti meghatározottságaiból eredezteti a mű jellegzetességeit, mint a kor és az egyén lenyomatait, dokumentumait. Érthető, hogy a fiatal Mannheim és Lukács számára, ahogyan Demeter rámutat erre, Taine inkább negatív inspirációt jelentett (21), például az örök esztétikai érték és a korhoz, társadalomhoz kötöttség ellentmondásával kapcsolatban. A szociológiai művészetértelmezés korlátainak vizsgálatával kapcsolatban, ha már eszmétörténeti viszonyrendszerről van szó (28), érdemes felhívunk a figyelmet arra, hogy az irodalomtudományban például a pozitivizmus francia tradíciója maga is kereste a megoldást a problémára. Hyppolite Taine mellett ismertek voltak a korabeli magyar szerzők (jellemzően irodalomtudósok) számára is az irodalom és társadalom kapcsolatát az eszmeerők koncepciójával megközelítő és társadalmi integratív funkciót hangsúlyozó Alfred Fouillé és Jean-Marie Guyau; a Taine egyoldalúságát az esztétikai szemponttal korrigáló Émile Hennequin esztopsziológiája; vagy a történeti és stilisztikai szempontokat egyaránt szem előtt tartó Gustave Lanson. (Guyau egyébként a Demeter által is hivatkozott Jászi Oszkár-könyvben, a *Művészet és erkölcs*-ben az egyik fő hivatkozási pont.) A diskurzus sokrétűségét és az irányzatok határai utólagos kijelölésének nehézségét jelzi az a szintén irodalomtudományi tény, hogy a Taine pszichológiai megközelítését (ami egyben társadalmi meghatározottságok vizsgálatát jelenti) alkalmazó Riedl Frigyes-könyv, *A magyar irodalom főirányai* a szellemtörténészek számára is gyorsan hivatkozási alappá vált. A különböző (főleg francia) pozitivisták és a (német) szellemtörténet összeolvadását a magyar recepcióban kiválóan szemlélteti Bodnár Zsigmond *A magyar irodalom története* című munkája, amelynek első kötetét Guyau-nak ajánlja, a másodikat Fouillé-nek, a koncepcióban azonban Taine és Spencer, valamint Spranger, Worringer és Strich hatása is látványos. Az említett francia szerzők alapján a szociologizáló hagyomány szociológiával való kapcsolata is némileg árnyaltabb képet mutat (a recepció révén ez magyar viszonylatban is érvényes), mivel a – korban tudományként még nem intézményesült – szociológiával is foglalkozó Fouillé és Guyau a korabeli pozitivista szociológia durkheimi és tarde-i tételeinek kritikusai voltak, és ilyen értelemben hivatkozott rájuk az *Athenaum* lapjain Pauler Ákos vagy éppen Bolgár Elek. Hennequin pedig éppenséggel Tarde individualizmusa inspirálta, rá Pekár Károly hivatkozik több írásában is.

A szerző maga is jelzi, hogy az irányzatok címkéi nem rendelkeznek jól körülhatárolt, objektív jelentéssel (28–29). A szellemtörténettel kapcsolatban világossá is teszi, hogy gondolatmenetének kontextusában ez „olyan értelmezői kategóriák centralitását jelenti, mint a történelmi folyamatok hajtóerőiként felfogott korszellem, a nemzeti szellem, a stílus, a világnézet és a tudat” (29). Hangsúlyozza azt is, hogy ezek rekonstrukciója (avagy talán konstrukciója, tehetjük hozzá), a beleérzés inkább művészi érzéket igényel, mintsem tudományos módszerességet. Ennyiben tehát a pozitívizmust és a marxizmust egyaránt jellemző szcientista eszménytől igen távol esik. Ez a szellemtörténet határozza meg a fiatal Mannheim és Lukács tudásszociológiáját, amely a világnézetet mint nem fogalmi jellegű érzés- és élménnyttotalitást helyezi a középpontba (30). Ehhez hasonlóan a zeneesztétika szociologizáló hagyományában állandó elem a fogalmilag egyaránt megragadhatatlan világnézet és zene „bensőséges, azaz *fogalmi közvetítés nélküli* kapcsolatának gondolata” (70). (Zene és fogalmiság kapcsolatáról, illetve a zene diszkurzivitásáról szól a 67–69. oldalak kis kitérője, amelynek hasznos kiegészítése lehetett volna az újabb zeneszemiotikai és zenenarratológiai álláspontok említése, gondoljunk csak Eero Tarastira, Grabócz Mártára vagy Lawrence Kramerre.) A szellemtörténeti alapú tudásszociológia a szociologizáló hagyomány egyik fontos módszertani állomása – azonban, mint látható, a mai értelemben vett tudományos szociológiai módszerekhez kevés köze van, sokkal inkább tekinthetjük a kritikai kultúrakutatás szellemi előzményének.

A szellemtörténet és a szociológia viszonyáról, illetve a tudásszociológia fogadtatásáról szóló rövid összefoglalás különösen tanulságos része a módszertani fejezetnek. A szellemi hatások korabeli keveredését, az egyes gondolkodóknak az utólagos kategóriákba nehezen beilleszthetőségét mutatja, hogy Molnár Antal a társadalmi vonatkozások elmélyítése nélkül hiányosnak tekinti a szellemtörténeti vállalkozást, Babits Mihály viszont éppenséggel veszélynek látja, hogy a szellemtörténet átcsúszik szociológiába. Mannheim a tudásszociológia akadályát látta a szellemtörténetben, Fülep Lajos pedig ezt megfordítva a tudásszociológiát mint egyfajta történelmi materializmust tekinti a (szellemtörténeti) megértés gátjának (32–34). A szellem, a világnézet és annak társadalmi háttere közötti viszony vizsgálatát tehát a művészzettel kapcsolatban sokan sokféleképpen ítélték meg a magyarországi szellemtörténeti (dominanciájú) diskurzuson belül. Ezt tovább bonyolította a marxi szociológiai szemlélet, a történelmi materializmus és az ideológiakritika térhódítása, amely Lukács György életművén belül is érdekes fogalmi-szemléleti szintézist eredményez, Demeter is utal a *Történelem és osztálytudat* osztálytudat-fogalmának szellemtörténeti aspektusára (34). Közismert, hogy ez utóbbira nézve Max Weber és a marxizmus egyaránt meghatározó, nem beszélve a szellemtörténet hegeli koncepciójának hatásáról. Ezekben a szinkretikus gondolatokban igen csak eltérő mértékben fedezhetjük fel a szociologizáló törekvést, maga Lukács és Mannheim is eltávolodnak az ehhez legközelebb álló olyan tudásszociológiától, „amelynek célja a kulturális termelés produktumai mögött meghúzódó világnézet rekonstrukciója, s e világnézet társadalmi viszonyok felőli megértése volt” (35).

A szociologizáló esztétikai törekvések sorában speciális helyet foglal el a marxista ideológiakritika alkalmazása, mivel különböző változatainak közös jellemzője, hogy nem töreksenek értékeslegesen társadalomtudományos vizsgálódásra, felvállaltan a marxi történelemfilozófia, az osztály(harc)elmélet a kiindulópontjai. Minden szellemi jelenséget normatív módon, saját elkötelezettsége fényében, mondhatni dogmatikusan ítél meg. Ez nyomja rá bélyegét Szigeti Józsefnek a fenti eszmétörténeti konstellációval foglalkozó könyvére, pedig

– miként Demeter is utal rá kritikai megjegyzéseiben – *A magyar szellemtörténet bírálatához* ezzel együtt is figyelemre méltó munka (38–40).

A magyar marxizmus másik két, egymással érintkező „fókuszpontjaként” Demeter a mindennapi élet és tudás vizsgálatát, valamint az antropológiai megközelítést emeli ki, Lukácsra, Hellerre és Hauserre hivatkozva. Érdemes megjegyezni, hogy mindkét megközelítés a nyugati marxizmus jelentős és szerteágazó aldiskurzusaiban helyezhető el, amelyek nem kis részben a második világháború utáni francia (és többé-kevésbé marxista) filozófusainak, szociológusainak és történészeinek munkái alapján bontakoztak ki. Ez alól vélhetően nem kivétel Heller Ágnes *A mindennapi élet* (1970) című könyve sem. (Hogy csak a legfontosabb előzményt említsük, Henri Lefebvre már az 1930-as évektől foglalkozott a mindennapisággal, *La vie quotidienne* című trilógiájának első kötete 1947-ben, a második 1961-ben jelent meg, a harmadik pedig 1981-ben.) Megjegyzendő továbbá, hogy az emberi élet egészes felfogása, amelyet Demeter kiemel, nem nélkülözi a szellemtörténeti-életfilozófiai (Simmel, Dilthey) előképeket, emellett fontos tétellé vált a brit kritikai kultúrakutatásban is, lásd Raymond Williams kultúrameghatározását („whole way of life”). A francia marxista filozófiában, például a sztálinizmussal szembeforduló Sartre-nál, a megélt tapasztalat és a mindennapi emberi viszonyok részben a kommunista államrend kizsákmányoló, elidegenítő működésével való szembesülés hatására kerültek előtérbe. Az 1960-as években már a nem ortodox marxisták egyik fő ismertetőjegye volt, hogy megkérdőjelezték a munka és a termelési viszonyok központi szerepét, felértékelték a mindennapi életet, a személyes (nem munkához kapcsolódó) emberi viszonyokat. Ennek velejárója volt az unikauzális meghatározottságra épülő ortodox alap-felépítmény modell helyett a kölcsönhatás tételezése, az ideológiai szféra pozitív megközelítése. Mindezek túlmutatnak a könyv keretein, ezek nélkül azonban a Heller-hivatkozások – némileg megtévesztő módon – azt a látszatot kelthetik, mintha hozzájárulásai a fenti marxista diskurzusokhoz egy elképzelt genuin szociologizáló magyar filozófiai hagyomány építőelemei volnának. Ezen a ponton a bevezetőben vázolt törekvéseket (a genuin hagyományra vonatkozóan) részben vágyteljesítő gondolkodásnak kell minősítenünk. A késői Lukács nyugati marxizmussal való kapcsolata, *A társadalmi lét ontológiájáról* (1971) írásakor őt ért esetleges hatások feltérképezése bonyolultabb kérdés, gondolunk itt többek között a Jean-Paul Sartre-ral folytatott polémikákra és *A dialektikus ész kritikája* (1960) koncepciójával mutatott hasonlóságokra. A hatástörténeti szempont Márkus György *Marxizmus és antropológia* című könyvének Demeter által ismertetett kérdésirányát is a – strukturalista marxizmus megjelenése előtt virágzó – humanista marxizmus egyik tipikus termékének mutatná. A posztmarxista szakaszig tartó eszmetörténeti ív szükségképpen vázlatos, azonban így is túlméretezettnek érezheti az olvasó, ha a zeneesztétikai érdeklődés vezette a könyvhöz. Ez felveti a kérdést, sikeres lehet-e egy ennyire összetett hagyomány értékelő bemutatása és *A szociologizáló hagyomány* korrekciója ilyen korlátozott terjedelemben, mielőtt egyáltalán sor kerülne a zeneesztétika szociologizáló hagyománynak tárgyalására.

A harmadik, már a zeneesztétikára összpontosító fejezetet a szerző azzal indítja, hogy a zeneesztétikában a pozitívizmus hatástörténete nem csupán negatív inspirációként nyilvánul meg, mint ahogyan az „a szociologizáló hagyomány egyéb területein jellemző” (55). Ezzel kapcsolatban utalnunk kell a fent említett irodalomtörténeti-esztétikai hatásokra, amelyek fényében nem annyira különös, hogy Kovács Sándor *Prolegomenája* (1907) a spenceri evolucionizmust alkalmazza a zenetörténetre (55). A pozitívizmus hatása alatt indul Molnár Antal

pályája, *A zenetörténet szelleme* (1914) kategóriái meghatározzák a későbbi szellemtörténeti orientációjú munkásságát is. Molnár a művészethez való viszonyt az osztályhelyzetből vezeti le, elsősorban a középosztályban látva a művészet potenciális művelőit, hasonlóan Hausser Arnold későbbi tételéhez. Molnár Beethovent és helyzetét állítja példaként. Demeter az újabb zenetudományi szakirodalom köréből Tia DeNora ezzel ellentétes elméletét és Charles Rosen kritikáját említi meg összevetésként. A nemzeti szellem megnyilvánulása alapján Molnár különbséget tesz a német, a francia és az olasz zene között. Demeter kiemeli az individualizálódás hatását a polgári társadalom zenéjére Molnár gondolkodásában (befelé fordulás, egyéniségek erősödése) (62) – ezt érdemes lenne megvizsgálni Habermas *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* című művének és az általa kiváltott kritikai diskurzusnak a fényében. Molnár másik jellemző vonása az etikai szempont összekapcsolása a szociálissal. A zenei formák evolúcióját a „ráúnás” törvényéből vezeti le (66), amely újabb érdekes irodalomtudományi párhuzamot mutat az orosz formalizmus automatizálódásfogalmával (Jurij Tinyanov: *Az irodalmi tény*), bár a hatáskapcsolat ez esetben kevésbé valószínű. Bizonnyos viszont Mannheim Károly és Balázs Béla hatása, aminek következtében 1918-ra Molnár elfordul a pozitívizmustól (71), bár az 1920-as években írt három munkája pozitívista és szellemtörténeti vonásokat is mutat, de mindenképpen az egységesnek tekintett korszaklem megragadására törekszik, túl az egyén lelkivilágán, annak rekonstruált élményein, tapasztalatain. Molnár stilisztikai kiindulópontja értelmében a zenemű két ideáltípus, a klasszikus és a romantikus között helyezhető el. A hegeli eredetű fogalom pár – eltérő tartalommal ugyan, de – Fritz Strich (*Deutsche Klassik und Romantik*, 1922) terminológiáját idézi, maga a logika pedig Heinrich Wölfflinnél is (klasszikus/barokk formarend) megfigyelhető. (A világnézeti tipológia és a német stilisztika összekapcsolódó művészettörténeti-irodalomtörténeti diskurzusát magyarul Csetri Lajos ismertette „A stílusfogalom történetéből és az irodalom stílustörténeti elmélete” című írásában.)

Molnár munkásságának eszmetörténeti szempontú elemzése, első korszakának Lukács György regény- és drámaelméletével való összevetése, majd kiadás- és recepciótörténete mindenképpen érdekesítő és hiánypótló vállalkozás, éppen ezért alaposabb kifejtést érdemelne. Az elsődlegesen zeneesztétikai érdeklődésű olvasók számára vélhetően a filozófiai kontextus bemutatása tömörebb is lehetne, a zeneelméleti vonatkozások, az aktuális muzikológiai álláspontok háttere viszont alaposabb változatban is releváns lenne. A könyvvel szemben a fő kifogásom szerkezeti jellegű, úgy érzem, az eszmetörténeti háttér és Molnár Antal munkásságának vizsgálata – bármennyire is illeszkednek egymáshoz – kölcsönösen akadályozzák a másik alapos, kifejtő elemzését. A filozófiai-eszmetörténeti megalapozású „szociológizáló hagyomány” koncepciójának megerősítése és kibővítése talán egy külön értekezés formájában szerencsésebben találkozott volna az olvasói elvárásokkal. Molnár Antal jelentőségének felmutatása pedig indokolná egy eszmetörténetileg megalapozott monográfia megírását. A könyvnek nem ezek a célkitűzései, mégis hiányérzetet kelt, éppen azért, mert meggyőzően érvel a tárgyalt összefüggések fontossága mellett.

Risdi Barbara

Az ökotudatos életmód metamorfózisai

Farkas Judit (2017): *Leválni a köldökszínorról.
Ökofalvak Magyarországon*
Pécs – Budapest: L'Harmattan – PTE

Jómagam szociológus hallgatóimnak mindig föladom szakirodalomként Farkas Judit valamelyik tanulmányát. A hallgatók eleinte nemigen értik, mi közük nekik az ökofalvakhoz vagy a Krisna-völgyhöz (ami maga is ökofalu), vagy hogy milyen hozadéka lehet egy komoly szociológus hallgató számára, ha beleássza magát egy ilyen marginális témába. Aztán megértik: azért kell Farkas Juditot olvasni, mert az írásain keresztül világossá válik, hogyan beszélhetünk a saját társadalmunkról, magáról az emberről úgy, hogy egy látszólag szélsőséges társadalmi gyakorlatból indulunk ki, hogy aztán behelyezzük a témát abba a szélesebb összefüggésrendszerbe, amelyben már bármelyikünk helyet kaphat, és amely már jóval túlmutat önmagán. Az ökofalu-konceptió távolról sem csupán az ökofalvokról szól, ám annak megértéséhez, hogy még mi mindenről, feltétlenül Farkas Juditot kell olvasni.

Az ökofalvak kutatása nem új jelenség, de nem is igazán régi. A nemzetközi vizsgálatok eleinte az ökofalvak szociális hálóiival, a helyi közösség létrehozásával és fenntartásával foglalkoztak (Kanter 1972; Abrams et al. 1976; Zablocki 1980; Metcalf 1986; Greenberg 1993), ám nem világítottak rá a fenntarthatóság problematikájával való kapcsolatra (Wagner 2012: 82). A 2000-es években már inkább jellemző, hogy a szerzők az ökofalvak témáján keresztül szélesebb társadalmi-gazdasági kérdéseket feszegetnek, és az ökofalvak létrejöttének okaira, az energiafelhasználás, illetve az „ökológiai lábnyom” problémájára fókuszálnak (Brown 2004; Simon et al. 2004; Tinsley és George 2006). Ezen vizsgálatok jó része természettudományi paradigmára épül, ám társadalomtudományi szempontok alapján tárgyalják az ökológiai fenntarthatóság kérdéskörét (energiafogyasztás, energiaellátás, termelés, önellátás, biodiverzitás stb.) (Bissolotti et al. 2006; Dowling 2007; Raberg 2007; DePasqualin et al. 2008; Mayerhofer 2009). Ekkor már több mikroszintű vizsgálat kereste a választ arra a kérdésre, hogy adott ökofalvak esetében milyen célok és eszmék határozzák meg a helyi tevékenységeket (Mulder et al. 2006; DePasqualin et al. 2008; van Schyndel 2008; Ergas 2010; Jones 2011; Tolle 2011).

Felix Wagner az ökofalvak kutatásának tendenciáit bemutató tanulmányában (2012) megkülönböztette egymástól az egyén, a közösség és a kultúra szempontjából vizsgálódó kutatásokat. Az egyéni perspektívát előtérbe helyező munkák az egyéni döntések, az élményvilág, az identitáskonstrukció vagy az életminőség értelmezéseinek keretében elemzik az ökofalusi életmódot (Simon et al. 2004; Mulder et al. 2006; Moore és Wight 2007; Sluiter 2007; Kirby 2003, 2009; Bohill 2010; Tolle 2011). A szociológiai, illetve a társadalmi rendszer felől közelítő elemzések elsősorban a „község” szociológiai fogalmát értelmezik ökofalusi példákon keresztül (Grundmann et al. 2006; Meijering 2006; Yilmaz et al. 2011), illetve az ökofalusi közösségek „fejlődéstörténetét” vizsgálják (Kirby 2003; Forster és Wilhelmus 2005; Meijering 2006; Meijering et al. 2007; Jones 2011). A nemzetközi terepen is fontos szempont az ökofalusi közösségek szerkezeti és funkcionális elemzése (Brenton 2009; Kunze 2003, 2009). Az ökofalvakban alkalmazott technológiák vizsgálata is jelentős dimenzió (Moore és Wight 2007; Nathan 2009). Több kutatás is górcső alá vette az egyén és a közösség viszonyának kérdését (Meltzer 2000; Forster és Wilhelmus 2005; Kunze 2009; Holleman 2011; Jones 2011), amelynek szerves részét képezi az értékek és normák újra-fogalmazása (Wight 2008; Nathan 2009). Az ökofalvak kitűzött céljainak eredményességét elemzi több tanulmány (Mulder et al. 2006; DePasqualin et al. 2008; Ergas 2010), amelyek azonban Wagner kritikája szerint (2012: 87) sokkal inkább értelmező szövegek, mintsem strukturált és érvényesként elfogadott elemzések. Jó néhány írás arra keresi a választ, miként hasznosítható az ökofalusi tapasztalat és megoldáskészlet más területeken, illetve a városi gyakorlatban (Simon et al. 2004; Fischetti 2008; Centgraf 2009; Grizzuti 2009; Kunze 2009). Ezek többnyire arra a következtetésre jutottak, hogy az ökofalvakban felhalmozott tudások az ipari társadalom paradigmájának átférfalására ugyan nem alkalmasak, ám helyi szintű megoldásokat sokféle módon kínálnak a fenntarthatóság kérdéskörével kapcsolatban. Az etnológiai-kulturális vizsgálatok résztvevő megfigyelésen alapulnak, s a kulturális szféra, illetve a mindennapi élet leírását adják, nagy hangsúlyt helyezve az egyén és a csoport egymásra hatására (Meltzer 2000; Chitewere 2006; Moore és Wight 2007; Kiffmann 2009; Sanguinetti 2012). Ezen kutatások témái gyakran párhuzamban állnak a szociológiai közösségvizsgálatokkal.

Farkas Judit munkájának fontos értéke, hogy holisztikus szemlélete és interdiszciplináris megközelítésmódja miatt nem választja szét a fent említett témákat, hanem azokat egymás viszonyrendszerében, kölcsönhatásában értelmezi, s éppen az adja írásai relevanciáját, hogy a mikroszintű kutatások eredményeit makroszinten, az alternatív társadalmi mozgalmak, az ökológiai paradigma, illetve az értékváltozások perspektívájában tárgyalja.

A tanulmánykötet, amelyet megtisztelő feladatomban bemutatni, a szerző habilitációs eljárásának alapjául is szolgált. A Krisna-völgygel Farkas Judit már régóta foglalkozott, majd jó tíz évvel ezelőtt egy projekt keretében kiterjesztette a vizsgálatot más ökofalvakra is, s 2007 és 2011 között már OTKA-kutatás keretében vizsgálta az ökofalusi létmód által felvetett kérdéseket. Ez a kötet tehát összegzése annak az életműnek, ami Farkas Judit ökofalvakkal kapcsolatos eddigi munkásságához kötődik. Összegzés annak ellenére, hogy inkább esszenciának lehetne nevezni, hiszen különböző szempontok alapján megírt tanulmányok gyűjteményét tarthatjuk a kezünkben, mégis összegződik benne mindaz az ismeret és tudás, amit a szerző tízéves kutatómunkája alatt felhalmozott. Sőt, az erőteljesen önreflexív bevezetés még további esélyt teremt az olvasó számára, hogy megismerje a téma kutatástörténetét, vizsgálati lehetőségeit, a problémakör kutatásának további vetületeit – de úgy, hogy közben feltárul előt-

tünk az a preferenciális keret is, amely Farkas Judit témaválasztásait megmagyarázza. Ezek pedig soha nem véletlenszerűek, hanem mindig abból a belső logikából erednek, ami egyben tükrözi a kutatott közösségek preferenciáit is. Így eshetett a választás azokra a témákra, amelyekkel a kötetben találkozhatunk. Ilyen – elsőként – az ökofalvak nemzetközi és hazai történetének bemutatása („Kicsi kis hősök”), hiszen a történetiség rendkívül fontos az önaazonosság értelmezésében, illetve annak érdekében, hogy el tudjuk helyezni az ökofalvakat egy szélesebb történeti-társadalmi kontextusban. Ezzel kapcsolatban a szerző visszanyúlik egészen a 16–17. századig, hogy világossá tegye az ún. „megalkotott közösségek” koncepciójának történeti perspektíváját, illetve a zöldmozgalmak széles ideológiai keretében helyezi el az ökofalvakat. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a vidékre irányuló migráció szintén múltba nyúló gyökerei ugyancsak figyelemre méltó keretet adnak az ökofalu-koncepciónak, mivel sok ember számára ez jelentette a megoldást ugyanazokra a környezeti aggodalmakra, amelyek az ökofalvakat is életre hívták.

Farkas Judit hangsúlyozza, hogy az ökofalvak, az alternatív közösségek többségéhez hasonlóan, proaktív közösségeknek tekinthetők, vagyis nem csak megfogalmazzák a társadalmi problémákat, hanem – mivel lakói sok esetben magasan képzett szakemberek (közöttük több agrármérnök, ökológus, környezetmérnök, biológus, botanikus, kertészmérnök, informatikus, közgazdász, meteorológus vagy pszichológus van) – a gyakorlatban is képesek megvalósítani jobbító terveiket: kísérleteznek, példát kínálnak, erős küldetéstudattal, így távolról sem „utópikus menekülőknek”, hanem sokkal inkább a világ (!) „társadalmi-ökológiai rendszerébe mélyen beágyazott résztvevőinek tekintik magukat” (Farkas 2017: 22). Ez a kísérleti attitűd érthetővé teszi az ökofalvak sokféleségét is.

Mert mi is az ökofalu? Noha a szerző rávilágít a definíciós nehézségekre és sokféleségre, igyekszik általános meghatározást adni:

Az ökofalvak – a (különböző) definíciók és szándékuk szerint – a természeti környezetükbe a lehető leghatékonyabban és károsítás nélkül illeszkedő települések. Lakóik ennek elérése érdekében vegyszermentes gazdálkodást folytatnak, az építészetben, hulladékkezelésben, szennyvíztisztításban természetbarát technológiákat alkalmaznak, és megújuló energiaforrásokat használnak. Visszafogott fogyasztásra törekednek, ami a természeti erőforrásokkal való takarékoskodás mellett az újrahasznosítás elvét is magába foglalja. Mindezt egy helyben tartják megvalósíthatónak, a koncepció alapja a lokalizáció, a lokális közösség: szeretnének helyben megélni, kereskedni, kikapcsolódni. Autonómiára és önellátásra törekvő közösségek, melyeknek célja: „leválni a köldökszinóról”, azaz a lehető leginkább függetlenedni a különféle függést, kiszolgáltatottságot okozó hálótól, legyen az szociális, infrastrukturális vagy gazdasági háló (Farkas 2017: 21–22).

Az ismert elnevezés ellenére Magyarországon 1999 óta az „élőfalu” elnevezés is bekerült az önreprezentációs diskurzusba, amikor megalakult a Magyar Élőfalu Hálózat. A névválasztást az alapítók éppen az ökofalu, pontosabban az „öko” kifejezés popularizációjával és az ebből következő degradálódásával magyarázták, ennek ellenére többen ma is inkább – a kívülrőlők számára is jobban ismert – ökofalu elnevezést használják. A Magyar Élőfalu Hálózat a megalakulása óta tagja a nemzetközi Global Ecovillage Networknek, amit 1994-ben hoztak létre. Ma a Galgahévízi ökofalu, Gömörözlő, Gyűrűfű, Krisna-völgy (Somoogyvámos), MAGfalva (Monor), Máriahalom Biofalu, a Nyími Öko Közösség, a Nagyszékelyi Közösség, az Ormánság Alapítvány (Drávafok–Markóc), a Szeri Ökotanyák Szövetsége (SZÖSZ, Ópusztaszer és környéke), a Természetes Életmód Alapítvány (TEA, Agostyán) és

Visnyeszéplak alkotják a Magyar Élőfalu Hálózatot (Farkas 2017: 10), amelyben ma körülbelül 500 fő él. Sokféleségükről így ír Farkas Judit:

megtalálható közöttük a legmodernebb alternatív technológiára alapozó (Galgafarm), a technológiát a lehető leginkább kiiktató (Krisna-völgy, Visnyeszéplak) és a kettőt ötvöző falu (Gyűrűfű); az elzárkózásra hajló és a teljesen nyitott közösség; és vallási-ideológiai hátterük is sokféle (New Age, Krisna-hit, katolicizmus, „csak” zöld ideológia). Létezik zöldmezős beruházként létrejött ökofalu (Galgafarm, Krisna-völgy), és voltak olyan kezdeményezések is, ahol egy már létező és funkcionáló települést igyekeztek ökofaluvá átalakítani (Gömörszőlős). A magyar ökofalvak többsége azonban vagy elnéptelenedett falu helyén (Gyűrűfű), vagy gazdaságilag és társadalmilag hátrányos helyzetben lévő településen, illetve ahhoz kapcsolódva jött létre (Krisna-völgy, Visnyeszéplak), éppen e falvak viszonylagos elszigeteltsége és többé-kevésbé ép természeti környezete miatt. A mozgalom legfiatalabb tagjával,¹ a SZÖSZ-szel pedig egy újabb településtípus, az (öko-)tanyabokor került be a magyar palettára (Farkas 2017: 33).

A kötet címadó tanulmánya arra a közös törekvésre utal, ami a legáltalánosabb definícióban is hangsúlyt kapott: „Leválni a köldökszínorról”. A tanulmány A szabadság mint függés és függetlenség a magyar ökofalvakban alcímet viseli, megjelölve azt a központi témát, aminek segítségével feltárható az az alternatív látásmód, az a sajátos szemszög, ami „a többségítőlt eltérő értelmezését adja a világnak” (Farkas 2017: 41). A szabadságfelfogás kettősségének elemzése rávilágít arra, miként értelmezhető a függetlenség és a függés egyaránt a szabadság zálogaként: függetlenedés a károsnak ítélt főszóbeli gazdasági, társadalmi, etikai és környezeti trendektől, ugyanakkor a függés fontosságának hangsúlyozása a természettől, a közösségtől, az emberi kapcsolatoktól. Ezek a viszonyulások számtalan módon kifejezik azt a társadalomkritikát, amely alapját képezi az ökofalvak létrejöttének és működésének: ilyen a jelenlegi világ ökológiai, gazdasági, fogyasztási, morális folyamatainak fenntarthatatlanként, önpusztítóként való értelmezése, s ebből adódóan egy komplex, ökológiai, társadalmi, gazdasági és morális/spirituális összeomlás víziója. Az ökofalvak ezeknek a problémának lehetséges megoldási kísérleteként tekintenek önmagukra. Szintén társadalomkritikaként értelmezik maguk az ökofalusiak is az időfelhasználás ökofalusi módjait, ami szoros kapcsolatban áll a közösségteremtés vágyával és a megvalósítás mintáival. Hiszen a közösséget (amely ezekben az esetekben mindig megalkotott) egyfelől erőt adó intézményként értelmezik valamennyi ökofaluban, másfelől azonban az egyéni törekvéseken és alkalmazkodóképességen múlik, hogy nem válik-e – éppen a természet által diktált idővel való folyamatos küzdelem miatt – korlátozó erővé (erre a problémára a szerző több tanulmányban is visszatér). Az időfelhasználás azért is kíván meg alternatív megoldásokat, mert a városi értelmiség vidéki életmódja se nem városi, se nem falusi: „egyszerre követik [...] az agrártársadalmakra jellemző feladatokra orientált időfelosztást, és az ipari munkához való igazodásból kialakult »városi« időfelosztást” (Farkas 2017: 52). A tanulmányban – és az egész kötetben – megjelenő egyéni élethelyzetek, értelmezések, ellentmondások és dilemmák emberi közelségbe hozzák az elméleti fejtegetéseket, és sűrű leírásként tárja eléink a szerző a lehetséges valóságokat. Ez a holisztikus interpretáció ugyanakkor folyamatos önreflexióra sarkall, ahogyan azt Farkas Judit is hangsúlyozza: „A közöttük végzett munkám egyik legnagyobb tapasztalata valószínűleg az az értelmező munka, amely ezt az életformát folyamatosan áthatja, és ami a kutatót is óvatos kijelentésekre, és eredményei folytonos újragondolására intik” (Farkas 2017: 15). Így lehetett fontos konklúzió, hogy

¹ Ma már a Nyími Közösség a Magyar Élőfalu Hálózat legfiatalabb tagja.

szabadság és kötöttség (...) nem zárja ki egymást, amit egyrészt a szabadság alternatív értelmezése tesz lehetővé. Másrészt a szabadság mindig a különböző szabadságok összehangolásából alakul ki. Az ökofalusiak esetében a természet általi irányításnak és a közösséghez való alkalmazkodásnak az elfogadása jelenti ezt a szabadságfelfogást. Ugyanakkor a modernitás kínálta lehetőségként a mérlegelés, választás és végül a kilépés szabadsága is az övék (Farkas 2017: 53–54).

Az „Egy tál frissen sült fánk.” A közösség mítosza a magyarországi ökofalvakban című tanulmány az előbbi témát mélyíti tovább a vágyott közösségkép felrajzolásával.

Az ökofalvak bizonyos elméleti összefüggést tételeznek fel a természeti környezetünkkel való kapcsolatunk megszakadása és a társadalmi-lelki problémáink között, beleértve ebbe a széteső közösségek problémáját is, céljuk ezért a természettel harmóniában élő, „igazi” közösség létrehozása (Farkas 2017: 15).

A harmadik írás elénk tárja a közösségről szóló ideák mögött rejlő magyarázó elveket, ideológiákat, legitimációs törekvéseket és a kritika tárgyát, nem hagyva figyelmen kívül azokat az ellentmondásokat sem, amelyek az elvek és a valóság ütközéséből folyamatos polemizálásra és a „közösségkérdés konstruktív kezelésére” készítetik az ökofalvak lakóit.

Az ökofalusi társadalomkritika egyik fontos eleme a modern társadalom gondolkodásmódjának megítélése. Ez morális-etikai kérdéseket vet fel, s többnyire valamilyen vallási vagy spirituális rendszeren keresztül értelmezik. Ezek a rendszerek igen sokfélék: „történeti vallások, új vallási mozgalmak és különböző spirituális irányzatok, illetve a legkülönbözőbb vallásságtípusok egyaránt fellelhetők e közösségekben” (Farkas 2017: 69). A „Mindenek anyját éneklek, Gaiát, a szilárdat”. Vallás, hit és spiritualitás a magyar ökofalvakban című szöveg hatalmas témát ölel tehát fel: összefüggést keres a vallás, a hit és a spiritualitás, illetve az ökofalusi életmód között. Az összefüggés régi: az ökofalvakban megjelenő hitrendszerek mind jelentős témaként kezelik az ember és a természet kapcsolatának kérdését, tehát a téma eleve benne rejlik e hitrendszerek elméleteiben, így eleve alkalmasak az ökológiai problémák feloldási lehetőségeinek üzenetét közvetíteni: „az ökológiai diskurzusbba bekapcsolódó vallások követői (laikusok és tudósok egyaránt) vallásuk tanításainak olyan értelmezését adják, amely szerint a természet és minden létező isteni teremtmény, vagy az isteni részét képezi. Ennek értelmében a természet rombolása, kizsákmányolása istennel szembeni bűn, a környezetbarát viselkedés pedig egyenesen vallásos kötelesség” (Farkas 2017: 70). Ez igaz, bár jóval nehezebben megfogható a valláshoz és egyházhoz nem kötődő ún. természetközpontú spiritualitásra, amelyre az ’ökospiritualitás’ fogalmat használja a szerző. Ennek lényege „a természethez tartozás mély átérzése, minden lény azonos értéke és szoros, kölcsönös függése egymástól” (Farkas 2017: 71). A tanulmány címében szereplő Gaia maga a Föld, amelyet egyes irányzatokban élő entitásként kezelnek, ami még hangsúlyosabbá teszi a természettel való kapcsolatot. Az alcímben található kifejezések közötti különbség (vallás, hit, spiritualitás) magyarázatra szorul, de ezzel sem marad adós Farkas Judit:

a vallásossággal foglalkozó szerzők gyakran hangsúlyozzák, hogy a jelenkori diskurzusokban a vallásosságukat megfogalmazó egyének gyakran inkább spiritualitásról, mint vallásról beszélnek, és legtöbbször kiemeli a kettő közötti különbséget: a spiritualitást a személyes tapasztalattal és fejlődéssel, a világnak és benne az egyén helyének mélyebb megértésével azonosítják, míg a vallást inkább intézményesedettnek, ritualizáltnak, személytelenebbnek tekintik (Farkas 2017: 71–72).

A hit pedig az a szó, amellyel a terepmunka során a legtöbb esetben utaltak a beszélgetőpartnerek az egyén és a szakrális kapcsolatára, illetve a közösen megélt hiten keresztül magára a gyakorlatra. Farkas Judit ebben a fejezetben nagy hangsúlyt fektet két település, Visnyeszéplak és a Krisna-völgy tematikus elemzésére, lévén, ez az a két helyszín, ahol egy-egy konkrét vallás (eleinte a katolicizmus, majd egyéb keresztény felekezetek, illetve a vaisnavizmus) dominál s a hozzájuk kötődő kulturális modell. Visnyeszéplak esetében (és ez gyakran igaz a többi ökofalura is) a hagyományos paraszti létforma idealizálásával találkozhatunk, ahol „a paraszt harmóniában élt mind a természettel, mind Istennel, és ezért tudott olyan teljes életmódot folytatni, amit ma fenntarthatónak nevezünk” (Farkas 2017: 74). Vagy még érzékletesebben, ahogyan ő maga Magfalva alapítóját idézi: „Ha a paraszt jóérzéssel, szeretettel dagasztja a kenyeret, vakargatja a disznó fülét, egy különleges, láthatatlan erő járja át az élelmet (az életet): az ízek tengere. Az Isten” (Farkas 2017: 74). Krisna-völgy esetében az életforma szintén elsősorban a vallásból, s csak másodsorban ered az ökológiai elvekből, lévén az utóbbi az előbbi közvetlen és szükségszerű következménye. Ahogyan az egyik interjúalany összefoglalta:

Teljesen megvalósított ökotudatos szemlélet hosszú távon úgysem tartható fenn istenközpontú világkép nélkül. Ez utóbbi maradéktalanul produkálja a Föld bolygóval kialakított partnerséget. Az ökoszemléletet nem kell és nem is lehet leválasztva kezelni a teremtés legfelsőbb ismerőjének használati utasításaitól. Isten bolygónkra vonatkozó használati útmutatója eleve ökocentrikus (Farkas 2017: 73).

A kötetben még további két tanulmány témája a hit. A természethit ökofalusi értelmezéseit mutatja be a Túl a pusztá megértésen című írás, a Nem a testnek van lelke, hanem a léleknek van teste című szöveg pedig a Krisna-hívók lélekképzete, természetfelfogása és ökológiai gondolkodása közötti kapcsolatokat elemzi. A természethit fogalma a Farkas Judit által is idézett Peter Beyer vallástudományi értelmezése szerint jól használható „minden olyan vallásos hiedelemre és gyakorlatra, amelynek hívei a természetet az isteni, a szent, a transzcendens, a spirituális erő – vagy nevezzék bárhogyan is – megnyilvánulásának tekintik” (Beyer 1998: 11, idézi Farkas 2015: 94). Ugyanakkor a magyar ökofalvakban a természethit erősen kötődik ahhoz az ősi hithez, amit az ökofalusiak „ősi tradícióként”, „ősi magyar hagyományként”, „őseink örökségeként” neveznek meg, a nyugati kutatók pedig elsősorban újpogányságként kategorizálnak – noha a természethit bizonyos esetekben éppen az ősi keresztény kultúrához kapcsolódik. A különböző ökofalvakban a természethit széles repertóriumját találhatjuk – ezek egyéni szinten is eltérhetnek:

míg az egyik végén azokat helyezhetjük el, akik egyszerűen csak egységben érzik magukat a természettel, minden élő egyenlő értékét vallják, addig a skála másik végén azok állhatnának, akik a természeti elemekben önálló entitásokat, szellemeket, tündéreket tisztelnek, és velük különböző módokon kommunikálnak (Farkas 2017: 96).

Ami közös bennük, az a Földről való gondolkodás kikristályosodott formája, ami azonban szintén nem egységes, noha fontos alapja a Gaia-hipotézis. Eszerint az önálló entitásként értelmezett Föld olyan mértékű önszabályozó képességgel rendelkezik, hogy élőlénynek tekinthető, s a hipotézist megalkotó James Lovelock² ezen keresztül kapcsolta be elméletét a már létező Földistennő/Földanya-képzetekbe.

2 Biológus, a Marson lehetséges életet tanulmányozta a NASA megbízásából. Jelenleg 99 éves.

A Gaia-hit, amely összeköti, egybefogja a Földön létező összes élő és élettelen entitást, természetes módon vezet el a (...) *kiterjesztettközösség*-felfogáshoz, illetve – Manuel Castells fogalmával – a globális zöld identitáshoz. Ebbe az embereken túl beletartoznak az adott ökoszisztémában élő egyéb élőlények is, tágabban pedig az egész Föld élővilága, ami sajátos, az embereken túlmutató felelősségtudatot hoz létre (Farkas 2017: 97).

Tulajdonképpen ebből a logikából ered a rendszerben való gondolkodás fontossága, s

a rendszerben gondolkodás elve azt is evidenciaként kezeli, hogy a Földön található élők és életelenek egy összetett rendszert alkotnak – beleértve a Földet mint önálló entitást is –, ily módon az egyes elemek működése kihat az összes többi rendszerelemre. A rendszerben gondolkodás a pragmatikus modellek és praxis mellett vallásos-spirituális képzeteikben is holisztikus szemlélethez vezet el az ökofalusiakat, és az ember beillesztése a természetbe, és szerepének meghatározása ennek keretében történik meg (Farkas 2017: 97).

A természetfelfogás logikája Krisna-völgyben igen hasonló, hiszen, mint arról korábban már szó esett, „a Krisna-hívők a természetet egyfelől Isten teremteteként értelmezik, amelynek rombolása éppen ezért Istennel szembeni vétek. Másfelől a természet Isten ún. anyagi energiája, azaz Isten maga, rombolása tehát e megközelítés felől is Isten elleni vétség” (Farkas 2017: 113). Tehát ez a szemlélet mintegy összekapcsolja a természetről és benne az ember helyéről való gondolkodásokat, ami hasonló formában bukkan fel más vallásokban is – például a kereszténységben, ahogy arra Farkas Judit is rámutat (Farkas 2017: 113 – 2. lábjegyzet).

A Krisna-hit lélekképe is ebből a felfogásból ered, ami a somogyvámosi közösségben meglehetősen egységes, lévén, teológiai kérdésekben mindig a vallási hagyomány által elfogadott szent szövegeket tekintik mérvadónak. A Krisna-hit lélekképzete csak a hindu vaisnava hagyomány tág keretein belül, illetve a testkoncepción keresztül érthető meg, amelynek rövid ismertetése is nehézkes jelen kereteken belül, ezért álljon itt egy újabb idézet a kötetből, amely segít a téma megértésében:

A test a vaisnava felfogásban két részből áll: *durva-fizikai testből* és *finom-fizikai testből*. A *durva-fizikai* test az, amit mi testként látunk, érzékelünk, és ami a kozmosz öt eleméből (föld, víz, tűz, szél, éter) áll. A *finom-fizikai test* pedig „az élőlény pszichikai létezésének alapja”, melynek részei az értelem vagy intelligencia, az elme és a hamis ego. A *hamis ego* azt a hamis én-tudatot jelenti, amely azt gondolja magáról, hogy azonos ezzel a testtel, érzékeléssel és gondolkodással, nem pedig Krisnától elszakadt lélek, ahogyan a vaisnavizmus szerint valójában van. Az *elme* a finom-fizikai testnek azon része, melynek funkciói a gondolkodás, az érzés és az akarat, az intelligencia pedig a tudás, értelmi képesség hordozója. (...) A lélek eredeti – Krisnával kapcsolatban lévő – helyzetének megértésében rejlik a Krisnához való visszatérés alapja: a megértés maga után vonzza a felé való törekvést. Ennek pedig a finom-fizikai test része, az *elme* lehet a kulcsa: az elmét Krisnára irányítva, mindenféle tettet neki ajánlva, híve elindul a lelki világba, a Krisna hajlékába vezető úton, ahol visszakapja eredeti és egyetlen lelki testét (Farkas 2017: 119).

Maga a tanulmány elsősorban arra fókuszál, hogy a lélekhit ebben a közösségben hogyan hat a létfenntartás módjaira, a gazdálkodásra (állattartásra és növénytermesztésre), a mindennapi életre, s hogy az itt élő állatok és növények milyen speciális státuszt töltenek be a hívők életében. A speciális státusz abból következik, hogy a Krisna-hit szerint lelke nem csak az embernek van, hanem az állatoknak, növényeknek is (sőt egyesek szerint a köveknek is), csak esetükben a lélek tudata kevésbé fejlett, amiből az következik, hogy magától nem tud elindulni Isten felé.

Éppen ezért, és mert Isten részei is egyben, olyan bánásmódban kell őket részesíteni, mint amilyen a Krisnához tartozó lelkeket megilleti. Ennek a gondolkodásnak a következménye az állatokkal való bánásmód, a vegyszermentes gazdálkodás, a megújuló energiák használata stb. Krisna-völgyben minden élőlény Istent szolgálja valamilyen módon: a tudattal bíró emberek odaadó szolgálattal, az alacsony tudatszinten lévő növények ételként felajánlva, virágfüzérként, tűzifaként vagy kocsirúdként, a tehenek tejükkel, az ökrök igavonó erejükkel és így tovább. A mindennapi élethez szükséges, elpusztított élőlények áldozatként való felajánlása nem csak értelmet tulajdonít az élőlény halálának, hanem továbbmegy ennél: az elpusztítás helye (Krisna-völgy mint szent hely) és végső oka (Isten szolgálata) kifejezetten előnyt jelent, segítséget nyújt a lelki evolúcióban való előrehaladásban. Ez pedig azon lelkek jussa, akik korábbi életeikben már kiérdemelték a szent helyre születés lehetőségét (Farkas 2017: 129).

Az ökofalusi identitás és az ökofalusi kísérlet fontos szimbóluma Gyűrűfű, az egyik legelső ökofalu Magyarországon, amellyel kapcsolatban Farkas Judit nem csak a történetre és annak tapasztalataira volt kíváncsi, hanem arra is, hogy miként kapcsolják össze az ökofalu alapítói és mai lakói a régi, kihalt Gyűrűfű és a jelen ökofalu-Gyűrűfű történetét, „és hogyan hasznosítják újra a már létező, aktív potenciállal bíró Gyűrűfű-szimbólumot önmaguk megjelenítésében” (Farkas 2017: 16), és „hogyan alkalmazzák mindezt az aktuális hatalmi diskurzusokkal és a jelenlegi társadalmi-gazdasági berendezkedéssel szembeni véleményük kinyilvánításában” (Farkas 2017: 131). Gyűrűfű ugyanis egyike volt a 70-es évekre tudatosan elszorvasztott falvaknak, s mivel ezt már akkoriban is nagy médiafigyelem kísérte, sőt a kihalt falu helye emlékhellyé, a hatalommal szembeni egyfajta passzív ellenállási térre vált, érthető, ha a 90-es években megjelenő új „telepesek” szintén nagy érdeklődést keltettek. Ez az érdeklődés aztán végigkísérte az új falu történetét egyrészt a sajtó nyilvánosságában, másrészt az egész ökofalu-mozgalomban, hiszen tapasztalatai valamennyi kísérlet számára hasznosak lehettek. A „Meghalt Gyűrűfű, éljen Gyűrűfű” című esettanulmány alcíme éppen erre a státuszra utal: Egy jelképpé vált falutörténet (újra)hasznosítása – hiszen a városi értelmiségiekből álló alapítók tisztában voltak a falu szimbolikus jelentőségével, s így maguk válhattak a szimbolikus újjáéledés mozgatórugóivá. Így jelenik meg a faluról szóló diskurzusban a halál és az élet, a pusztulás és a feltámadás dichotómiája, amelynek szimbolikus jelentéseit tudatosan integrálták önreprezentációjukba, miközben „az ökofalu-alapítók szocializmussal szembeni ellenállása átalakult a »vadkapitalizmussal« szembeni ellenállássá, csak éppen más eszközökkel: a szocializmus idején aktív földalatti politikai tevékenységgel, a rendszerváltás utáni csalódást követően pedig egyfajta kivonulással” (Farkas 2017: 139) – bár maguk az ökofalusiak ezt távolról sem kivonulásként, hanem éppen bevonulásként élik meg. Ahogyan az egyik alapító megfogalmazta: „nem az Isten háta mögül szólunk, hanem az Isten színe elől, az Isten tenyeréről” (Farkas 2017: 139).

A kötet három utolsó írása szintén esettanulmány: az első a tér és a hely kérdését, a második az idő, a harmadik pedig a táplálkozás témakörét elemzi egy adott településre fókuszálva. Az első tanulmány, a „Hol van az a nagy kert, ami rám vár?” Térhasználat mint társadalomkritika egy magyar ökoközösségben, a címben jelzett módon társadalomkritikaként tekint az ökofalusi térhasználatra, aminek a részeként elemzi a szerző a lakóhelyválasztás motivációit, a hely értelmezési kereteit, a helyhez való szimbolikus viszonyokat, sőt a helyalakítás szimbolikus kolonizációs törekvéseit, továbbá a helyértelmezés ideológiai síkjait, illetve a helyi identitás és az ökofalusi identitás viszonyát. Farkas Judit a lokális identifikáció fontos

lépéseinek tekinti a hely kiválasztását, a hely belakását, majd végül a hely megalkotását, így ezen lépéseken keresztül mutatja be a folyamatot egy olyan közösség példáján, ahol különösen fontos szempont volt a vegyszermentes gazdálkodás (kifejezetten a permakultúra) létrehozásának lehetősége. A szerző Keith Halfacree *radikális rurális lokalitás* fogalmát használja fel annak a viszonynak a leírására, amelyben „a vidékhez való viszonyulásnak és a vidéki életnek egy sajátos, környezetileg beágyazott, decentralizált, többé-kevésbé önellátó, közösségre alapozó és társadalomkritikus” formája jelenik meg (Farkas 2017: 160).

Az időhasználat szintén társadalomkritikai attitűdöket hordoz. A „Kell hagyni időt” című tanulmány az időértelmezés és az időfelhasználás keretében elemzi az ökofalusi életmódot, ami részben egy tág időértelmezést jelent, ami megmagyarázza az ember helyét és feladatát a világegyetemben, illetve összeköti a múltat, a jelent és a jövőt, részben pedig az egyéni időfelhasználás perspektívájából közelíti meg a szerző a kérdést, számos példán keresztül mutatva be a helyi – távolról sem homogén – gyakorlatot. Ennek kiindulópontja a fogyasztói társadalom felgyorsult időfelfogásának elutasítása, amelyet a vizionált ökológiai katasztrófa egyik okaként neveznek meg. „A felgyorsult világ képe ebben a kontextusban, a fejlődés modernista képeivel szemben, egyre gyorsabb ütemű hanyatlást szimbolizál számukra, ahol a jelen feléli nemcsak a múltat, hanem rohamos léptekkel a jövőt is” (Farkas 2017: 168).

Az alternatív mozgalmak többsége számára kulcskérdés a táplálék minősége. Nem csak az ökofalvak lakói számára jelent problémát az elfogyasztott táplálék összetétele, minősége és tisztasága, de az ökofalusi életforma létrehozásának és fenntartásának egyik kulcskérdése ez, ráadásul ők nem csak az elmélet vagy a fogyasztás szintjén fogalmazzák meg kritikájukat, hanem meg is valósítják a vegyszermentes gazdálkodás különböző formáit. Nem csak biodiverzitásra, hanem agrodiverzitásra, sőt gasztrodiverzitásra törekednek – részben a maguk javára, részben a vizionált civilizációs krízis utáni újrakezdéshez. Vagyis az ökofalvak lakói „a biztonságos ételnek egy sajátos, az ökológiai diskurzusba mélyen beágyazott értelmezését adják” (Farkas 2017: 181). A szerző a megtermelt és elfogyasztott élelmiszereket tehát úgy értelmezi, mint egyfajta médiumot, amely szimbolikus úton is képes kifejezni készítői világképét és az elveket, amelyek mentén az életüket szervezik.

Farkas Judit könyve tehát olyan témákat feszeget, amelyek távolról sem annyira marginálisak, mint amilyennek első pillantásra látszanak. Az ökofalu-konceptiókban megfogalmazott problémák sokféle tudományos és társadalmi diskurzusban felbukkannak, de míg az elméleti viták – az intézményes, bürokratikus korlátok miatt – nem képesek gyors válaszokra, a kísérleti mozgalmak gyakorlati példákat kínálnak. Részben tehát nem közömbös ezeknek a gyakorlatoknak, azok sikerességének vagy sikertelenségének az elemzése, részben rávilágít a kötet a vidéki társadalom számtalan problémájára általában is, részben pedig lehetővé teszi annak a rendszerszintű gondolkodásmódnak a megértését, amely bekapcsolja az ökofalvak megalkotásához vezető és a fenntartását szolgáló elvek rendszerét azokba a gazdasági-politikai folyamatokba, amelyek egyre markánsabban jelennek meg a politikai közbeszédben. Farkas Judit munkásságát megelőzően a magyar ökofalvakkal kapcsolatban csak az önreprezentációs irodalom állt a rendelkezésünkre, illetve más tudományterületek szakmunkáit olvashattuk, de hiányzott a társadalmi elemző irodalom. Nagy könnyebbség tehát a téma iránt érdeklődők számára, hogy végre egybeszerkesztve olvashatjuk Farkas Judit hiánypótló elemzéseit a magyarországi ökofalvokról, illetve az általuk és rajtuk keresztül felvetett távolra mutató problémákról.

- Abrams, Philip, Andrew McCulloch, Sheila Abrams és Pat Gore (1976): *Communes, Sociology and Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beyer, Peter (1998): Globalisation and the Religion of Nature. In *Nature Religion Today: Paganism in the Modern World*. Joanne Pearson, Richard H. Roberts és Geoffrey Samuel (szerk.). Edinburgh: Edinburgh University Press, 11–21.
- Bissolotti, Paula M. Auki, Alina Gonçalves Santiago és Roberto de Oliveira (2006): *Sustainability Evaluation in Ecovillages* (conference paper). Presented at PLEA2006: the 23rd Conference on Passive and Low Energy Architecture, Geneva, Switzerland.
- Bohill, Ruth Rewa (2010): *Intentional Communities: Ethics as Praxis*. (PhD dissertation.) Lismore: Southern Cross University.
- Brenton, Prudence-Elise (2009): *Organizing for Sustainability at a Small Scale: A Case Study of an Ecovillage*. (Master's thesis.) Prince George: University of Northern British Columbia.
- Brown, Jason R. (2004): *Comparative Analysis of Consumption Trends in Cohousing and Alternate Housing Arrangements*. (Master's thesis.) Cambridge (US): Massachusetts Institute of Technology.
- Centgraf, Salina (2009): 'Ökodörfer bauen!': Regionale Effekte nachhaltiger Modellsiedlungen – Eine Fallstudie im 'Ökodorf Sieble Linden' als Beitrag zur Projektstudie des Vereins Keimblatt Ökodorf. (Diplomarbeit.) Leibzig.
- Chitewere, Tendai (2006): *Constructing a Green Lifestyle: Consumption and Environmentalism in an Ecovillage*. (PhD dissertation.) Binghamton: State University of New York.
- DePasqualin, Lisa, Markus Haid, Lisa Krainz és Bernadette Mandl (2008): Systemmodell 'Ökodorf,' Arbeitsgruppe 2. In *Nachhaltigkeit Veränderungsprozesse in Regionen: Berichte aus den Umweltsystemwissenschaften*. Koordinationsbüro für Umweltsystemwissenschaften (szerk.). Graz: Karl Franzens Universität, 50–85.
- Dowling, T. J. (2007): *Sustainable Development in Water and Sanitation: A Case Study of the Water and Sanitation System at the Lynedoch EcoVillage*. (Master's thesis.) Stellenbosch: University of Stellenbosch.
- Ergas, Christina (2010): A Model of Sustainable Living: Collective Identity in an Urban Ecovillage. *Organization & Environment* 23(1): 32–54. DOI: <https://doi.org/10.1177/1086026609360324>.
- Fischetti, Diana Michelle (2008): *Building Resistance from Home: Ecovillage at Ithaca as a Model of Sustainable Living*. (Master's thesis.) Eugene: University of Oregon. Interneten: https://scholarsbank.uoregon.edu/xmlui/bitstream/handle/1794/8014/Fischetti_Diana_Michelle_MA_summer2008.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltés: 2018. június 5.).
- Forster, Peter M. és Marijke Wilhelmus (2005): The Role of Individuals in Community: Change Within the Findhorn Intentional Community. *Contemporary Justice Review* (8): 367–379.
- Greenberg, Daniel B. (1993): *Growing Up in Community: Children and Education Within Contemporary U.S. Intentional Communities*. (PhD dissertation.) Minneapolis: University of Minnesota.
- Grizzuti, M. P. (2009): *Ecovillage Torri Superiore: Promoting a Sustainable Model for an Alternative Society through Tourism*. (Master's thesis.) London: King's College London.
- Grundmann, Matthias, Thomas Dierschke, Stephan Drucks és Iris Kunze (szerk.) (2006): *Soziale Gemeinschaften: Experimentierfelder für kollektive Lebensformen*. Berlin: LIT Verlag.
- Holleman, Mirjam (2011): *Individuality in Community: At the Ecovillage of Ithaca*. (Master's thesis.) Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam. Interneten: <https://msuweb.montclair.edu/~franker/EVI/EVIDissertations/HollemanEVIDissertation2011.pdf> (Letöltés: 2018. június 8.).
- Jones, Olive (2011): *Keeping It Together: A Comparative Analysis of Four Long-Established Intentional Communities in New Zealand*. (PhD dissertation.) Hamilton: University of Waikato.
- Kanter, Rosabeth Moss (1972): *Commitment and Community: Communes and Utopias in Sociological Perspective*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kiffmann, V. (2009): *Social Sustainability in Neighborhoods: The Effects of a Social Design and Participatory Decision Making on Residential Quality of Life*. (Master's thesis.) Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Kirby, Andrew (2003): Redefining Social and Environmental Relations at the Ecovillage at Ithaca. A Case Study. *Journal of Environmental Psychology* 23: 323–332. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0272-4944\(03\)00025-2](https://doi.org/10.1016/S0272-4944(03)00025-2).
- Kirby, Andrew (2009): *Self in Practice in an Ecological Community: Connecting Personal, Social, and Ecological Worlds at the Ecovillage at Ithaca*. Saarbrücken: VDM Verlag.
- Kunze, Iris (2009): *Soziale Innovationen für eine zukunftsfähige Lebensweise: Gemeinschaften und Ökodörfer als experimentierende Lernfelder für sozial-ökologische Nachhaltigkeit*. Münster: Ecotransfer Verlag.

- Kunze, Iris, Matthias Grundmann és Stephan Drucks (2003): *Fragebogenstudie 2003: Ergebnisse des Fragebogens und Soziale Ergebnisse des Fragebogens an Soziale Gemeinschaften und Klöster in der BRD*. Münster: Universität Münster. http://www.unimuenster.de/Soziologie/forschung/gemeinschaftsforschung/docs/gemforsch_Fragebogen2003Web.pdf.pdf. (Letöltés: 2018. június 2.).
- Mayerhofer, F. (2009): *Potentiale der nachhaltigen umweltverträglichen Energieversorgung in der Oststeiermark und im Südburgenland unter besonderer Berücksichtigung des Projektes 'Keimblatt Ökodorf'*. (Bachelor's thesis.) FH Oberösterreich.
- Meijering, Louise (2006): *Making a Place of Their Own: Rural Intentional Communities in Northwest Europe*. (PhD dissertation.) Groningen.
- Meijering, Louise, Bettina van Hoven és Paulus Huigen (2007): Constructing Ruralities. The Case of the Hobbitstee, Netherlands. *Journal of Rural Studies* 23(3): 357–366. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2007.01.002>.
- Meltzer, Graham Stuart (2000): *Cohousing: Toward Social and Environmental Sustainability*. (PhD dissertation.) Brisbane: University of Queensland.
- Metcalf, William (Bill) J. (1986): *Dropping Out and Staying in Recruitment, Socialisation and Commitment: Engenderment within Contemporary Alternative Lifestyles*. (PhD dissertation.) Nathan: Griffith University.
- Moore, Kelly és Alan Wight (2007): *Nature, Culture and Machines in the Ecovillage Movement*. Cincinnati: University of Cincinnati.
- Mulder, Kenneth, Robert Costanza és Jon Erickson (2006): The Contribution of Built, Human, Social and Natural Capital to Quality of Life in Intentional and Unintentional Communities. *Ecological Economics* 59(1): 13–23. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2005.09.021>.
- Nathan, Lisa P. (2009): *Ecovillages, Sustainability, and Information Tools: An Ethnography of Values, Adaption, and Tension*. (PhD dissertation.) Seattle: University of Washington.
- Raberg, Tora (2007): *Permaculture Design in an Ecovillage*. In *Theory and Practise*. (Bachelor's thesis.) Uppsala: Swedish University of Agricultural Sciences.
- Sanguinetti, Angela (2012): The Design of Intentional Communities. A Recycled Perspective on Sustainable Neighborhoods. *Behavior and Social Issues* (21): 5–25. DOI: <https://doi.org/10.5210/bsi.v21i0.3873>.
- van Schyndel Kasper, Debbie (2008): Redefining Community in the Ecovillage. *Human Ecology Review* 15(1): 12–24.
- Simon, Karl-Heinz, Alexa Matovelle, Dagmar Fuhr, Klaus-Peter Kilmer-Kirsch és Peter Dangelmeyer (2004): *Zusammenfassender Endbericht zum Vorhaben Gemeinschaftliche Lebens- und Wirtschaftsweisen und ihre Umweltrelevanz*. Kassel: Universität Kassel. Interneten: <http://siebenlinden.org/wp-content/uploads/2016/06/Simon-KH-et-al-2004.pdf> (Letöltés: 2018. június 6.).
- Sluiter, T (2007): *Intentional Communities: Creating Alternative Lifestyles in Search of a Better World*. (Master's thesis.) Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam.
- Tinsley, Stephen és Heather George (2006): *Ecological Footprint of the Findhorn Foundation and Community*. Forres: Sustainable Development Research Centre. Interneten: <http://www.ecovillagefindhorn.org/docs/FF%20Footprint.pdf> (Letöltés: 2018. június 3.).
- Tolle, J. (2011): *Towards Sustainable Development in the Countryside? A Case Study of the First Eco-Hamlet Under Pembrokeshire Planning Policy 52*. (Master's thesis.) Swansea: Swansea University.
- Yilmaz, Delfin, Kirill Kazbekov és Merve Titiz (2011): *Decision Making for Strategic Sustainable Development in Selected Swedish Ecovillages*. (Master's thesis.) Blekinge: Blekinge Institute of Technology.
- Zablocki, Benjamin D. (1980): *Alienation and Charisma: A Study of Contemporary American Communes*. New York: Free Press.
- Wagner, Felix (2012): Ecovillage Research Review. In *Realizing Utopia: Ecovillage Endeavors and Academic Approaches*. (RCC Perspectives 8.) Marcus Andreas és Felix Wagner (szerk.). Munich: Rachel Carson Center for Environment and Society, 81–94. Interneten: http://www.environmentandsociety.org/sites/default/files/ecovillage_research_review_0.pdf (Letöltés: 2018. június 2.).
- Wight, Robert Alan (2008): *'We are Nature': Exploring Ecovillagers' Perceptions of Nature and Uses of Technology*. (Master's thesis.) Cincinnati: University of Cincinnati.

Merényi M. Miklós

A kritikától a politikáig

Kiss Viktor (2018): *Ideológia, kritika, posztmarxizmus: a baloldali új korszaka felé*. Budapest: Napvilág Kiadó

A marxizmus hanyatlásával az ideológia témája egyre hangsúlyosabb lett a társadalomkritikában. A posztmarxizmus teoretikus erőfeszítéseinek komoly szerepe volt abban, hogy a tudományos törvényszerűségek által feltárt valóságot az ideológiai látszatokkal szembeállító kritikai modellben leértékelt hétköznapi képzetek és nézetek fókuszba kerültek. A társadalmi valóság ismeretére alapozott értelmiségi intervenciók előfeltevéseit is kikezdő posztstrukturális dekonstrukció nyomán az ideológiakritika megújításra szorult. A posztmarxisták a társadalom fölé szálló, a nyelv és a szimbolikus tartalmak ellentmondásaitól érintetlen nézőpont lehetetlenségével számot vetve kísérelték meg a radikális politika újraalapozását. Emiatt a múlt század végén megjelenő új társadalmi mozgalmak politikai logikáihoz már nem a hamis tudat kiiktatásának szándékával fordultak, hanem azokat a társadalmi valósághoz való alternatív viszonyulásként, e valóság konstitutív elemeként szemlélték. Úgy gondolták, az elméleti tudás nem függetlenítheti magát az ideológiákkal átitatott reprezentációktól, amelyek révén bármiféle társadalmi rend és annak ellentmondásai leírhatók.

Kiss Viktor könyve az első átfogó, magyar nyelvű kísérlet e posztmarxista fordulat intellektuális háttérének és politikaelméleti következményeinek rendszerezésére. A kötetnek a posztmarxizmus recepciója tekintetében is irányadó hangsúlyai azért is különösen relevánsak, mert az irányzat egyes fogalmai és elemzési technikái már itthon is közkezen forognak. Ám a vállalt elméleti rekonstrukció célja nem pusztán a posztmarxizmus egy teljesebb kritikai fegyvertárának felvonultatása és az általa kínált stratégiák számbavétele. Bár a jobboldali ellenfeleként azonosítja a régi marxizmust felváltó „68-as” kritikai ideológiát mint a politikai aktivizmus eszmei háttérét, Kiss szerint ezek az újfajta követelések és mozgalmi formák még nem jelentik a posztmarxizmus szökésvonalainak beteljesedését. A baloldali új korszakáról gondolkodva a szerző arra a következtetésre jut, hogy a mai ideológiakritikai szituáció még adós a baloldali kritikai elmélet posztmarxista fordulatával, ami kiutat kínál a követeléseit a politika felett állva megfogalmazó progresszív kritikai ideológia zsákutcájából. Számára ez a szituáció jelenti magát a problémát, ami megoldásért kiált.

A posztmarxisták szerint az ortodox marxizmus azért veszítette el mozgósító erejét, mert diagnózisa nem ragadja meg többé az uralom alóli felszabadulás legfőbb akadályait. A bármily felszabadító és újszerű módon is azonosított ellentmondások, elnyomási formák nem mechanikusan, hanem bonyolult tudati-ideológiai folyamatok révén válhatnak politikai cselekvés alapjává. A kapitalizmus azonban nagyon is alkalmasnak bizonyult a változtatási igények és potenciálok felszívására. A kritika érvényesülésének feltételévé így paradox módon az annak részvételével működő uralmi technikák biztosította normalitás vált. Az ezzel szembehelyezkedő, szűkre szabott pozíciók és kötött szerepek elveszítették vonzerejüket. Az emancipáció valódi korlátjait feltáró ideológiakritika ebben az új helyzetben összekapcsolódott azokkal a politikai logikákkal, amelyek alternatívát voltak képesek felmutatni a társadalmi lét idealizált, ellentmondásoktól mentes oldalát megjelenítő, valóság feletti illúziói és egy a világban való teljes, de ellentmondásos létezés között, amely egy valódibb, önazonosabb társadalmiság megragadására törekszik.

Kiss Viktor erre az új politikai érzékenységre koncentrálnak mutatja be a posztmarxizmus elméleti folyamatait. A kötet nem az ismertett szerzők belső vitáinak szintetizálására, a pozíciók és meghatározó befolyásoltságaik eszmétörténeti igényű feldolgozására törekszik. Fejezetei különböző utakat vázolnak, amelyeket végigjárva megérthetjük, miért köteleződték el a posztmarxisták az új ideológiakritikai szituáció bizonyos problémái iránt, és ennek nyomán hogyan tettek kísérletet magyarázó, normatív és gyakorlati perspektívák újszerű ötvözésére. A különböző szintű elméleti intervenciókat az kapcsolja össze, hogy általuk az elméletalkotás helye, feladata változik meg. Kiss értelmezése az értelmiségi stratégiák helyett az elméletalkotás módjának átalakulására koncentrálnak. Arra, ahogy az objektív rálátást kínáló nézőpont helyett a teoretikus reflexió alapjává az ideológiakritikai tevékenység válik, amit a posztmarxisták a társadalmi élet jelenségeként ragadnak meg és attól elválaszthatatlannak gondolnak. Ez nem a téves látszatot bírálja a valóság nevében, hanem az objektivitás határait a dolgok végső viszonyrendszerére hivatkozva elfedő ideológiai gyakorlatot a társadalom saját ideológiakritikai tevékenysége, megismerésmódjai, a reprezentációkban feloldhatatlan ellentétei nevében. A kritika feltétele így már nem a helyes elmélet, hanem az olyan politikai logikák, amelyek autonóm társadalmi teret hoznak létre a kollektív identitások küzdelme számára, ahol a társadalom alanyai egy szimbolikus harc közvetett résztvevőivé válhatnak.

A posztmodern, globális kapitalizmus ideológiakritikai szituációja szembenézést kíván a kritikáért folytatott küzdelem újfajta nehézségeivel. A posztmarxisták szerint az ideológiakritika már nem építhető egy – a résztvevők háta mögött érvényesülő – objektív gazdasági folyamat valóságos ellentmondásaira. A tőke és munka privilegizált politikai logikája újra és újra azzal kell szembesülnön, hogy a valósággal valami nincs rendben. Az mintha a fennálló rend számára kívánatos látvánnyá változott volna, amelynek látszatait a tőke és a politikai uralom normalitása örökösen maga alá rendeli. Amikor válságos időkben időnként feltárulnak a valós hatalmi-gazdasági viszonyok, ez nem igazítja el többé a politikai cselekvést. Traumatikus pillanataira, közvetlen jelenlétére nem alapozható értelem nélküli társadalmi létezés. Az ezt megalapozó és igazoló dimenzió egy külső, igazabb valóság helyett így a társadalmiság reprezentációjának történései mögé kerül, azokon keresztül jut érvényre, felértékelve a reprezentáció tényleges politikai logikáit. Az ideológia így lesz a társadalmi artikulációjának fő tényezője.

Debord, Baudrillard, Kellner és mások nyomán Kiss úgy látja, ma a vágyott, elérhető életformák ideológiáinak van kapitalizmusa, és nem fordítva. A kielégülés ígérete megelőzi, szimulálja a szükségleteket, a fennálló rend pedig saját alanyait is termeli. A posztmarxizmus azonban a passzív, eldologiasodott tudati formák elemzése helyett rámutat arra, hogy a társadalmi valóság megtapasztalása igényli az alanyok kreatív közreműködését. Az ideológia nem csak tetszés szerint alakítható frame-eket, a tapasztalatot manipulatív módon kontextualizáló látványokat és ezek antipolitikai elvárásait jelenti, ami egy önműködő hatalmi gépezetté áll össze. Az ideológiakritika segít feltárni az elnyomó, manipuláló, sekélyes ösztársadalmi reprezentációk ellenében kialakult, a társadalmi újraalapozását megkísérlő politikai logikákat. Ezek célja nem a valóságot eltakaró ideológia kiküszöbölése, hanem olyan pozíciók birtokbavétele, amelyek a társadalmi valóság egyfajta reprezentációjára támaszkodó igazolási rendszerben nemcsak az objektív cselekvés lehetőségét kínálják, de ennek következtében a fennállón túlmutató elméleti-reprezentációs igényt is hordoznak. A társadalmi valóság megragadása politikai-ideológiai küzdelem tárgya lesz, melyben az egyes szereplők fellépnek azon legsajátabb, autonóm egyéni és kollektív megismerési módjaik védelmében, amivel ehhez a valósághoz hozzáférnek.

Lacan nyomán Žižek az ideológiát a világhoz való spontán viszonyunkként írja le. Ezzel összhangban áll egy másik posztmarxista felismerés: nem igaz, hogy az egyének nem ismerik a világról a kritikai igazságot, ezért felvilágosításra szorulnak. A társadalom fejlődésének olyan külső bizonyosságai, teremtő elvei vagy történeti támpontjai, mint a szabad világ, a modernizáció egyirányú utcája vagy az osztályharc állása, mára szertefoszlottak. Az ideológus ma az egyének oldalán jön létre. Mindenki tudja, hogy a narancsos üdítő nem kínálja a karibi nyár eksztatikus felfrissülését, ám könnyen elérhető, és felpörgeti a fáradt agyat a műszak végéig. Használhatóbb tehát, mint a reklám hazugságát leleplező, hangzatos kritika. A posztmarxizmus nem egy látványoktól mentes valóság igényével lép fel, hanem elfogadja, hogy az ideológia elválaszthatatlan a társadalmi szubjektumok saját, kreatív képzeletétől, amire a fennálló kritikája is támaszkodhat. A posztmarxisták egyszerre szegődnek a rendszer számára integrálandó, bizonytalan tudati formák nyomába az egyéni szubjektiváció (Foucault, Deleuze) és a társadalom teremtő elveit számukra felmutató hatalom működése felől (Lefort, Laclau). Bár nincsenek a tökéletes univerzumon kívül termelődő szubjektumok, az ideológiakritika mégis esélyt kínál a politika megtalálására. Olyan tudati viszonyulásokat hordozó politikai logikák azonosítására, amelyek a fennálló rend újratermelésén túli tudatlanon, értelmetlen felosztásait átrajzoló hiánytapasztalaton alapulnak.

Az ideológiai diskurzusok és a társadalmi valóság között létesített politikai viszonyok posztmarxista feltérképezését jól illusztrálja a kötet Ernesto Laclaut bemutatató fejezete. Az ideológiakritika reorganizációja a hegemon artikulációk feltárása mentén hidat ver a kritika és a politika közé. A posztmarxizmus nem elégszik meg a megcsonkított identitások pártfogolásával, a privilegizált pozíciók kiküszöbölésével. Nyíltan megkísérel egy új politikai logikát fenntartani, átfogva a létező kritikák és autonóm megismerési, igazolási módok széles körét. Az ideológiakritika azért válhat a politikához való visszatalálás médiumává, mert általa az értelmező beleilleszti magát a szimbolikus rendbe, feltárva az interszubjektív konfliktusok terét. Laclau radikális demokráciafelfogása a technokratikus konszenzusokba tuskolt ellentmondásoknak teret engedve egyszerre leplezi le a depolitizáló ideológiákat

és hoz létre új mozgalmi-politikai logikát egy közösen osztott, alternatív társadalmi létezés kollektív képzetén alapulva.

Ideológiaikritikai szituációnk korlátait jól mutatja, ahogy a hatalom a posztmodern kapitalizmusban elrejtőzik az újratermelés biztonságos kereteinek látszatában, ahol mindenki közvetlen alkotója lehet a társadalmat megjelenítő kommunikációnak. Kiss szerint a posztmodern, „ideológiamentes” forradalmak nem szolgálnak az ideológia ellentmondásait meghaladó királyi útként azzal az ígérettel, hogy elég elköteleződni a látványos mobilizáció eseményei iránt, hogy ki lehessen vívni a struktúrák megreformálását. A társadalmi rend alternatív kézikönyvei, ideologikus modelljei közti morális színváltások a demokratikus politika ellentmondásos, agonisztikus természetétől menekülnek a fennálló konszenzusainak megerősítéséhez, tovább mélyítve politikai agóniánkat. A megsokszorozódó valóságok közepette a radikális politika újraegyesítő szerepet kell vállaljon, amihez Kiss szerint a baloldali politikai pólus újraalapozása szükséges.

Ehhez az utolsó fejezet Kiss korábbi ideológiaielméleti írásaival összhangban világos iránymutatást ad. Attól a spekulatív kritikai ideológiától, amely ma a baloldali gondolat politizálásának általános módja, vissza kell találnunk a társadalom saját ideológiai folyamataihoz, a létező baloldal követeléseire. Le kell számolnunk a magukat empirikusan megalapozottnak tételező, a tényleges szellemi-politikai folyamatokból kiszakított igazságokkal. A radikális-forradalmi baloldalt politikai projektként kell megértenünk, mely segíti az ideológiakritikában is eredendően munkáló egyenlőség, bárkiné a megértésre való egyenlő képességének kibontakoztatását. Az elméleti megalapozású negatív kritika és a tényleges reprezentációkból kiinduló, leíró kritika szembeállításának termékeny lehetősége a posztmarxizmus legfontosabb hozadéka a politikaelmélet számára. Ez a teoretikus perspektíva nem törekszik a közösségi érintkezés egészének átalakítására és nem hordozza megalapozásában a megismerés végső pontjait. Az ideológiák és igazolási módok vizsgálata során a magyarázó és leíró formák közötti átfedésekkel a posztmarxizmus az eszméket azok retorikai-mozgalmi kifejeződéseivel együtt ragadja meg. Ez lehetőséget ad az emancipatorikus küzdelem különböző, egyenrangú elemeinek összekapcsolására, új területekre való kiterjesztésére, ami a megértés keresésének egy, a magyarázat fontosságát is megőrző, plurális formáját alapozza meg. Olyan formát, amelyben az elmélet újra találkozik a társadalom igényével, hogy önmagát átalakítva valami mássá váljon.

Abstracts

The Replika Monologue

The „Replika Monologue” of the current issue is based on an interview made with one of the previous editors, Gábor Kelemen. During the mid-nineties Kelemen created and looked after the popular E-columns section of the journal that, from very early on, tried to evaluate the changes brought about by the spread of computers and the internet in social science research. Important papers, book reviews, translations were published here in relation to the social study of the digital world. The monologue he shares includes the story of the Replika evolving into an innovative publication platform during the first period of the journal, along with details of his own life events. Thus one can read an interesting account of the era when the internet arrived to Hungary, and a story of a man with a background in engineering and sociology developing an interest for computers, and eventually becoming involved with every important developments of those early years (interactive multimedia, online journals, and media portals).

Phenomenology of Late Modernity

Domonkos Sik: Introduction: Phenomenology of Late Modernity

In the introductory section an attempt is made to shortly outline the common theoretical reference points of the papers to provide a modernization theory context for them.

Imola Koncz : Traveling and Late Modern Identity Construction: The Backpackers' Experience

Backpacking travel is becoming a more and more popular way of travelling among Hungarian people. Based on Anthony Giddens' late modernity theory this article examines backpackers' motivations and experiences. This article aims on the one hand to define life situations which impel people to travel around the world as a backpacker, and on the other to

empirically confirm whether backpacking could help fix a weakened ontological security and self-identity. The analysis of two semi-structured life history interviews reveals that on the one part backpacker travel can have a deep, positive effect on an insecure life situation and identity, and on the other part backpacker travel can also be an enriching leisure activity necessary to the welfare of an individual who has a more stable ontological security and identity.

Csaba Schuller: Sports-Based Identity Construction in the Late Modernity

In the absence of the traditional structures and authority, the actor of late modernity desperately tries to find guidance in order to orientate him/herself in the world. Because of its relativity, the actor has to withdraw into something more stable – his/her own body. Physical performance and one's body can become the gauge of success. This ontological search for security can turn easily into an addictive and pathological coping strategy. The aim of this paper is to show and discuss the social reasons and the personal consequences of doing sports in the era of late modernity.

Annamária Sebestyén: Civic Activists and Exiters: Late Modern Motivations of Public Participation Among Hungarian Secondary School Students

Recent years have brought a fundamental change in coping with community life, as well as in civic action. This shift made us rethink our original theories on communal and public participation. Today the individual is no longer a subordinate member of any given community. The relation to a community has become much more individualistic than before. A shift can be noticed in the motivations of individual action. Action is shaped more by the balance between communal and individual motivations rather than the sheer predominance of the communal motivations. In parallel with this shift, the traditional motivations for communal participation are replaced by a much wider spectrum of motivations, that have not or have only partially existed previously. All of these changes can be interpreted as a response to the specific challenges fuelled by late modernity. Naturally, all members of the society face these challenges, however, young people are undoubtedly more exposed to the pressure of modernization. Thus not surprisingly, they are the primary drivers of change. This article, within the context of late modernity theories, tracks the new motivations behind action and civic action. How these characteristics manifest themselves among Hungarian youth is proved in the analysis of semi-structured interviews carried out with two groups of secondary school students. Eventually the phenomena discussed in the analysis are summarized and interpreted.

Domonkos Sik : Phenomenology of Reification

The article aims at analysing the late modern forms of reification. Firstly, the history of the concept is overviewed based on Marx's, Lukács's, Habermas' and Honneth's relevant works. It is argued that reification can be understood as a consequence of several factors (class position, formal rationalization, differentiation of systems, lack of recognition), which are constituting a complex sphere of potentials in late modernity. Therefore, the social suffering caused by reification can be explained as the result of various patterns of causes. In order to illustrate how reification affects late modern agents, a narrative interview is analysed in this article.

In the form of a case study, the present article aims to outline the specific theoretical frameworks and scientific methods that may be applied in order to make sense scientifically of the functioning of an institution in the context of the challenges generated by late modernity. This article also seeks to typify the different strategies of adaptation and modes of functioning as well as the pathological or dysfunctional outcomes as a result of maladaptation. The research also intends to explore the role of historical motives and the key actors in shaping the *modus operandi* of such institutions as the primary research site of the this empirical study, the Home for Psychiatric Patients in Szentgotthárd.

Digital Anthropology

Tibor Mester: Digital Anthropology – Origins, Approaches, Methodology

This introductory text locates ethnographic research on internet and digital media within the wider context of investigating the consequences of new communication and media technologies. We briefly characterize the diverse and multidisciplinary field of Cyber Studies, among them the first program of ethnographic inquiry into the internet (Cyberanthropology), and summarize the results and the problems of early attempts doing ethnographic research online. Next, we give an account of three apparent strategies for research through representative examples. Media ethnography studies the media use in different local settings, virtual ethnography emphasizes the mediatization of the “field” in research, digital ethnography sets out to explore new research designs, research and presentation tools. Finally, we argue for a unified field of digital anthropology that could be imagined in many forms (as a degrees program, a distinguished research area, or new a discipline).

Christine Hine: Internet Research as Emergent Practice

The paper explores the emergence of research designs and techniques in the face of the recent development and growth in social significance of the Internet. While covering a number of different research traditions, it focuses particularly on the applications of ethnography to the Internet. I first describe the establishment of Internet research as a distinctive field of inquiry before exploring some ways in which the perceived novelty of the Internet has provided the occasion for new research practices to emerge. Various ways in which researchers have adapted their methods to accommodate the social phenomena that they experience on the Internet are described; ultimately, however, most methodological solutions are strongly in dialogue with conventional approaches. The paper thus concludes with an assessment of the extent to which Internet research methods can appropriately be characterized as innovative.

Daniel Miller: Social Networking Sites

This paper discusses the particular significance of Social Network Sites (SNS) for anthropology. SNS have turned out to be something much closer to older traditions of anthropologi-

cal study of social relations such as kinship studies. The critical points made by Postill and Miller and Slater followed evidence that internet networks tended to be specialist and partial associated with specific interests. From this evidence we may construct a larger argument. Instead of focusing on SNS as the vanguard of the new, their main impact is to redress some of the isolating and individualizing impacts of other new technologies and allow people to return to certain kinds of intense and interwoven forms of social relationship that they otherwise feared were being lost. SNS have then an extraordinary ability to return the world back to the kinds of sociality that were the topic of traditional anthropological concern and as such are hugely important to contemporary anthropology and the future of the discipline.

Tom Boellstorff: Rethinking Digital Anthropology

My analogical goal is the highly consequential project of rethinking the digital with regard to digital anthropology is. In the first part of this text, I begin by addressing an issue with foundational implications for what we take digital anthropology to mean: the relationship between the virtual and the actual. This relation has pivotal ontological, epistemological and political consequences: it determines what we take the virtual to be, what we take knowledge about the virtual to entail and what we understand as the stakes of the virtual for social justice. I focus on the greatest negative ramification of an undertheorized notion of the digital: the mistaken belief that the virtual and the actual are fusing into a single domain. In the second part I engage in the classic anthropological practice of close ethnographic analysis, through case studies drawn from two early days of my research in the virtual world Second Life. In the third part, I link the theoretical discussion of the first part of the text with the ethnographic discussion of the second – another classical anthropological practice.

Replika Dispute: Digital Diaspores

Zsolt Szijártó: New Challenges For the Study of Urban Ethnic Communities: Digitalization and Collaboration

The paper tries to rearticulate a classic theme in social research, the study of ethnic communities in metropolitan cities, in the light of social, political, medial and cultural developments of the last decades. Two major problem areas are dealt in detail: How can we prepare for the challenges brought about by digitalization and participatory culture while studying a particular metropolitan ethnic group. We discuss how the everyday life of this group (and other groups) relates to certain points in urban history, focusing on the questions of media use at two different, but related sites: public spaces used by these groups, and online platforms that were created by these groups; both of them being equally important to our research. The paper lays out a potential experimental framework using the basic principles and methodology of digital anthropology and cultural mapping.

The study compares the two online places used by Hungarians living in Berlin: the „Berlini Magyarok –csevegés“ topic was started in 2004 on MagyarOnline.net, and was active in the years before the social media boom; and the „Berlini Magyarok“ Facebook group was created in March 2014. By analyzing the two online platforms, the author tries to clarify whether the migration of user-generated content can be observed when switching from one platform to another, or perhaps different contents of diaspora are generated on different platforms? The research applies the concept of ‘genre’, suggested by Daniel Miller’s work on digital anthropology as a notion that is particularly suitable for capturing online and offline communication and offline contents of online places. The first part of the study presents the digital anthropological interpretation of this concept, while also dealing with similar media ethnographic researches investigating media usage of Diasporas. Subsequently, the empirical part of the study, partly based on content analysis, presents the previously mentioned online sites of the Hungarian diaspora in Berlin in terms of communication genres that characterize them: the forum of MagyarOnline.net is described as the “café” and the Facebook group of the „Berlini Magyarok“ as a “marketplace”.

Globalism, Historia and the Hungarian Feminist Movement

Emília Barna, Gergely Csányi, Ágnes Gagyí and Tamás Geröcs: The Hungarian Feminist Movement After the Regime Change from a Global and Historical Perspective

In this article, we understand the emergence of post-regime-change Eastern European – and within that, Hungarian – feminism as part of the global unequal historical development. Central to our approach is the idea that the social phenomena of a given era – thus the experience of femininity and feminist movements – are to be analysed not in themselves, but in the context of the broader system of relations which they form part of. The context in which we set out to analyse the possibilities of these movements is the increasingly closely integrated system of capitalistic commodity production and division of labour emerging during the “long 16th century” and spreading to the entire globe – in other words, the capitalist world-system. We will look at how the relation between the feminisms of the western core and the East has developed throughout the recent world economic integration of Eastern-European countries, primarily Hungary, which we date from the 1970s. First, we present our theoretical framework regarding how femininity can be understood as a structural position. Second, we outline Western-European and North-American gender relations and feminisms, partly during the prospering era of North-American hegemony emerging after the Second World War, but we place greater emphasis on the period of crisis of the international political and cultural hegemony present from the 1970s, parallel to which the slow reintegration of Eastern-European countries into the capitalist world economy also

began. Third, we present Hungarian feminism following the regime change in the context of the formal reintegration of the Eastern European semi-periphery into the capitalist world economy. Finally, we present the changes that Hungarian feminism has undergone following the social and intra-movement rearrangement after the 2008 world economic crisis.

Syrius

Sara Wagner: Demand in Socialism, Supply in Capitalism: Accesing to Documents of Syrius (1970–1973)

Syrius was a Hungarian jazz-rock band playing between 1970 and 1973, spent almost a year in Australia. Its marginalized position in the popular music field and its media presence ever since reveals some crucial aspects of both socialist and capitalist cultural policies before and after 1990. The paper examines the meaning of the concept ‘underground’ via historical and current documents, also the DIY practices of the band’s audience. The method leans on current papers of popular music studies, focusing on DIY preservation and cultural heritage. By presenting the documentation, which relates the story of the band, the problematic usage of terms describing musical styles as well as the ambivalent nature of socialist and capitalist cultural policies, both affecting the narrative of Hungarian popular music, might be shown.

Farewell to Anthropology

Claude Karnoouh: Farewell to Anthropology. Some Remarks on the Disappearance of Radical Alterity

Nowadays, at the very moment of a general and total triumph of the so-called globalization, an honest anthropologist has to ask himself one more question about his competence. What has become of the world of primitive cultures? That question is cardinal and crucial. It is far more than an empty rhetorical sentence which opens many university seminars, it is a question which is in fact directly related to the origins of modern anthropology. In this paper, the origins of anthropology are revisited: when Europeans and most precisely the Spanish started to conquer a big part of America they were amazed by the “Indians” of America both those of urban culture and those of primitive tribes in the jungle or desert. If at a first step they massacred them, very quickly monks, and especially Dominicans and Franciscans, and later Jesuits, were all astonished by their cultures. This astonishment led to a change in the anthropological knowledge: it became apparent that they are to be considered as “primitive” not as animals, but still, the question remained why they behaved in such very strange ways for a European who, at that time, had already gathered some knowledge on some of the African costal tribes and kingdoms. That world has progressively vanished through the following centuries due to the violence of modernity, and more precisely because primitive tribes and kingdoms were confronted with capitalism and transformed into proletarians what

forced them to change their customs and give up their religious beliefs. This short paper tries to assess whether there is a possibility of a renewed way of thinking for anthropology while maintaining its fundamental questions. If this is not possible, should anthropology be reduced to a kind of archeology of knowledge or should it be completely transformed into one sociological approach of modernity amongst the many?

Reviews

Tamás Dunai: Delayed Milestone. Információs Társadalom 2018/1

The new issue of *Információs Társadalom* is dedicated to the video game and esport research. The first papers about video games were published in Hungary about a decade ago, so it was long overdue. This doublesized issue has a great disciplinary variety, it contains papers from the fields of media studies, sociology, psychology, and informatics. The issue is an important milestone in the research of Hungarian video gamers, and video game industry (especially esport). There are two papers about games, too, but the main topics are gamification, gamer typology, gamer psychology, and esport.

Imre Mátyus: The Fragility of Current Political Movements. Review: Zeynep Tufekci Twitter and Tear Gas

Infocommunication technologies became inherent in current political activities. Mobile communication and the internet play a fundamental part in the organization and communication of new protest movements. Zeynep Tufekci's book *Twitter and Tear Gas* introduces key organizational and operational features of these new 'networked protests'. The author focuses on how reliance on technological context may aid and obstruct reaching the goals of these movements. According to Tufekci, ICTs make collective action faster and more efficient, they enhance communication and recruitment, but at the same time they seem to have little impact on the improvement of the electoral potential of protests.

Péter Perhócs: Review: Tamás Tófalvy: "Beyond the Subculture and Back. Popular Music Scenes, Genres and the Internet" (Túl a szubkultúrán, és vissza. Populáris zenei színterek, műfajok és az internet)

While from the '60's the academic investigation of popular culture has gradually gained credit in the North American, Australian and British sociological fields, in Hungary the examination of popular music scenes occupies a marginal position. By exploring the socio-cultural practises contributing to convert specific popular musical products into styles and genres within the overlapping networks of culture, media and technology, Tófalvy's book entitled *Beyond the Subculture and Back. Popular Music Scenes, Genres and the Internet* ("Túl a szubkultúrán, és vissza. Populáris zenei színterek, műfajok és az internet") makes an effort to fill this gap.

The review outlines the way how Demeter tackles in his book the correspondence between a so called sociological tradition (from positivism to post-Marxism) in Hungarian philosophy and aesthetics of music. In this theoretical framework Georg Lukács' and Karl Mannheim's early sociology of knowledge plays a constitutive role. For both of them, *Geistesgeschichte* was more inspirative than Hyppolite Taine's positivism, in their effort of reconstructing a rather collective than individual world-view behind artworks. The latter, though, massively influenced the sociological tradition of the Hungarian musicology, primarily Antal Molnár's work, being in the focus of Demeter's argumentation. The reviewer draws the attention to the fact that in the field of literary criticism a similar tendency can be shown pertaining the reception of French 'sociological' tradition represented by Alfred Fouillée, Jean-Marie Guyau, Émile Hennequin. The author's other remarks refer to the book's structural problems, and the lack of recent musical narratology in the theoretical horizon of the chapter addressing such musicological questions as the conceptual potential of music.

Barbara Kisdi: *Metamorphosis of the Eco-conscious Way of Life*

The eco-village as a social phenomenon is a marginal topic in the scene of the social sciences, because it seems to be a social practice involving few people. Therefore, Judit Farkas's investigations have a great importance, because it is clear from the papers included in the volume that the questions and answers of the founders and maintainers of eco-villages go far beyond the eco-village concept and focus on issues that put the eco-village discourse in a very broad context. Farkas Judit's book offers this multifaceted study: it demonstrates the problems of consumer society, globalization, centralization, alienation and the environmental-economic-ethical crisis through various alternative world views.

Miklós Merényi M.: *From Critique to Politics Kiss Viktor (2018) Ideológia, kritika, posztmarxizmus: a baloldal új korszaka felé [Ideology, Critique, Post-Marxism: Toward the New Era of the Left]*

Political scientist and post-Marxist thinker, Viktor Kiss's book is the first comprehensive study in Hungarian to assess the intellectual background and the political-theoretical consequences of the post-Marxist discourse. Kiss's work develops guidelines for the reception of post-Marxism in Hungarian critical social and political theory in accordance with his earlier contributions in ideology theory. The main thread, around which the discussion of relevant issues and authors are woven, is post-Marxism's novel ideology-critical sensitivity, confronted with an all-pervasive critical ideology, that speaks in the name of a superior reality, elevating it above politics. Critical ideology that, according to Kiss, is the general mode of politicization of the progressive thought, rejects everyday representations and imageries as being false consciousness, instead of embracing them as encapsulations of vital new political logics. These logics are alternative approaches toward social reality, that identify and criticize the ultimate obstacles to freedom from domination. This post-Marxist turn urged by the author is challenging the existing conditions of post-modern global capitalism, and contributes to the reflection on the new politics of the Left.

Szerzőink

BARNA EMÍLIA

szociológus, Helyzet Műhely (Budapest); adjunktus, BME GTK (Budapest)

BENE ADRIÁN

filozófus, irodalomtudós, PTE BTK (Pécs)

TOM BOELLSTORFF

kulturális antropológus, University of California, Department of Anthropology (Irvine, USA)

BÓDI JENŐ

kommunikációkutató, Pécsi Tudományegyetem, Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék (Pécs)

CSÁNYI GERGELY

szociológus, Helyzet Műhely (Budapest); PhD-hallgató, PTE BTK, Demográfia és Szociológia Doktori Iskola, illetve PTE BTK Pszichológia Doktori Iskola (Pécs)

DUNAI TAMÁS

médiakutató, Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék (Szeged)

GAGYI ÁGNES

szociológus, Helyzet Műhely (Budapest); kutató, Göteborgi Egyetem (Göteborg, Svédország)

GERŐCS TAMÁS

közgazdász, Helyzet Műhely (Budapest); PhD-hallgató, BCE Nemzetközi Kapcsolatok
Doktori Iskola (Budapest); kutató, MTA KRTK Világgazdasági Intézet (Budapest)

CHRISTINE HINE

szociológus, University of Surrey, Department of Sociology (Guilford, UK)

CLAUDE KARNOOUIH

szociológus (Párizs, Franciaország)

KISDI BARBARA

kulturális antropológus, orientalista, PPKE BTK Szociológiai Intézet (Piliscsaba)

KONCZ IMOLA

ELTE TÁTK, alumni (Budapest)

MÁTYUS IMRE

médiakutató, Szegedi Tudományegyetem (Szeged)

MERÉNYI M. MIKLÓS

doktorandusz, Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Doktori Iskola, Politika-
történeti Intézet Társadalomelméleti Műhely (Budapest)

MESTER TIBOR

kommunikációkutató, Pécsi Tudományegyetem, Kommunikáció- és Médiatudományi
Tanszék (Pécs)

DANIEL MILLER

kulturális antropológus, University College London, Department of Anthropology (Lon-
don, UK)

NÉMETH SZILVIA

szociológus, T-Tudok Tudásmenedzsment és Oktatáskutató Központ ZRt (Budapest)

PERHÓCS PÉTER

doktorandusz, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola (Budapest)

SEBESTYÉN ANNAMÁRIA

PhD-hallgató, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Doktori Iskola (Budapest)

SCHULLER CSABA

ELTE TÁTK, alumni (Budapest)

SÍK DOMONKOS

szociológus, ELTE TÁTK, Elmélettörténet Tanszék (Budapest)

SZIJÁRTÓ ZSOLT

kommunikációkutató, Pécsi Tudományegyetem, Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék (Pécs)

TAKÁCS FLÓRA

ELTE TÁTK, doktornadusz, szociológia program (Budapest)

WAGNER SÁRA

kritikai kultúrakutató, populáriszene-kutató

